

ŚRAUTAPĀTHA

(A Vedic Reader for M.A. Students)

॥ श्रौतपाठः ॥

THIRD EDITION
(Reprint 1975)

Vol. I
Sambhita Texts &
Sāyana Bhāṣya on 19 RK Suktas and Notes

UNIVERSITY OF CALCUTTA

1975

BCU 857

080CU
166/45B
ed.3
V.1

63113 ✓

PRINTED BY OFFSET
AT REPRODUCTION SYNDICATE 7-1, BIDHAN SARANI, CALCUTTA 6
BY S. DAS GUPTA AND PUBLISHED BY SRIBENDRANATH KANJILAL,
SUPERINTENDENT, CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
40, HAZRA ROAD, BALLYGUNGE, CALCUTTA.

9110 B.T.—August, 1975—A

FOREWORD

(To the first edition)

The present Vedic Reader, *Srautapāṭha*, is primarily intended to meet the requirements of the M.A. Students of the University of Calcutta, according to the new Syllabus. Excepting the Upaniṣads which are easily accessible and the Vedāṅgas, the inclusion of which would make the volume too big, it represents in a small compass all the different branches of the Vedic literature. Mainly it aims at giving an idea of it as a whole, special stress being laid on its language and style in its different stages. Besides, the compilation is so made, as it will, it is hoped, enable the student to understand to some extent the culture and civilization and through them the minds of the ancient sages of the country regarding both the spiritual and secular matters.

The contents will show that passages are culled here from different Saṃhitās and Brāhmaṇas representing more or less all the four Vedas, some of them being in more than one recension. The special feature of the *Sāmaveda* lies in its chanting, so in order to make the student a little acquainted with it, only one hymn, the well-known *Vāmadevya Sāman*, is added hereto. Passages of different topics are intended to avoid monotony of the Reader.

Yāska says in his *Nirukta*, vii. 3, that the *mantras* are visioned by the sages with various intentions or purposes (एवमुक्तावचेरभिप्राये-
र्वाचीना मन्त्रादृश्यो भवन्ति). He wants to mean thereby that from *mantras* a variety of purposes of their sages can be known. For instance, the *mantra* Rv., X. 95. 14 (*Srautapāṭha*, Part I, p. 129) shows one's repentance (*paridevanā*). Now while Yāska gives only eight such examples, viz., censure, praise (*nindā*, *prafamā*), etc., and in the *Bṛhaddevatā*, I. 35-39, there are thirty-six, in the *Vārarucanirukta-samuccaya* (University of Madras, 1938), IV, we have thirty-one, each with a particular stanza followed by an explanation. As it is very interesting and helps a student in finding out the purpose of a *mantra*, this portion of the above book is collected here. Old commentaries, where available, have been added, as their importance can in no way be denied.

[1]

It goes without saying that in the Vedic language accents play a very important part, and as such they must be mastered by a serious student. These accents are marked differently in different texts, as the present volume will show. With a view to making the students acquainted with the systems of marking the accents the compiler has prefaced the work with an essay, *Vaidikavaravivaranam*, dealing with the subject in simple language as lucidly as he could. It is hoped that readers will derive much help from it.

The *Srautopāṭha* is divided into two Parts, each Part being of two sections with different paginations. The first section of Part I contains the texts of the *Sambhitā*, and the second section, the commentaries thereon. Similarly, the first section of Part II is composed of the texts of the *Brāhmaṇas*, and the second section of their commentaries.

Mahāmabopādhyāya Pandit Sitaram Sastri, Lecturer in Vedic literature in the University of Calcutta, is a renowned Vedic scholar in the country representing perfectly the traditional school of Vedic studies. Indeed, I am very glad to note that the compilation of the present volume was entrusted entirely to him, and he has kindly complied with our request, for the benefit not only of his own pupils in the University, but also of students at large. We are thankful to him.

Our thanks are also due to S_j. Prabhat Kumar Mukhopadhyaya, M.A., and Narendra Chandra Bhatlacharya, Vedānta-mīmāṃsā-līkṣa, M.A., both of the Department of Sanskrit in the University, for their suggestions and revising the proofs.

UNIVERSITY OF
CALCUTTA,
April 1942.

VIDYASHEKHARA BHATTACHARYA
Head of the Department of Sanskrit.

FOREWORD

(To the second edition)

In this second edition of the *Srutapāṭha* the whole matter has been thoroughly revised by Prof. Narendra Chandra Bhattacharya, Vedānta-līrtha, M.A., Lecturer in Sanskrit of the University of Calcutta, who was requested to see the book through the press, as in the previous edition some misprints crept in.

UNIVERSITY OF
CALCUTTA
November, 1967.

}

ABUTOSH SASTRI
Head of the Department of Sanskrit.

FOREWORD

(To the third edition)

The Vedic Reader, *Srutapāṭha*, was first published by the University of Calcutta in 1942 primarily to meet the requirements of a compiled Vedic text for the students of this University. But subsequently with the introduction of new Universities in West Bengal and as a result of the impact of increasing roll strength of M. A. students in Sanskrit in this University, the demand for the book mounted high by leaps and bounds. It was due to this appreciative reception of the book by students at large that two of its editions ran short in quick succession and we are now publishing a third.

We are glad to mention that our esteemed colleague, Pandit P. N. Pattabhīram Sastri, who is an eminent Vedic Scholar of repute and Reader in Sanskrit in the University of Calcutta, has been entrusted with the work of writing informative comments of his own on the Bhāṣya portion of the work. This will undoubtedly be of immense help to the students of Sanskrit in grasping the exegetical subtleties of the Bhāṣya. Pt. Sastri has also been requested to see the book through the press and we are thankful to him for his kind co-operation in the matter.

UNIVERSITY OF CALCUTTA
31st May, 1967.

KRISHNAGOPAL GOSWAMI
*Autosh Professor and
Head of the Department of Sanskrit,
Calcutta University.*

सूचीपत्रम्

प्रथमे भागे पूर्वसूचकम्

				पृष्ठ
वैदिकपरिचरणाद्	०००	०००	०००	१५
अनुक्रमणी - संक्षिप्ता				
विषयानुक्रमणी	०००	०००	०००	२३
कालानुक्रमणी	०००	०००	०००	२५
कालोऽनुक्रमणी	०००	०००	०००	२५
सूचकम्	०००	०००	०००	१-२००
१। अथर्वसंहिता	०००	०००	०००	१-१३८
२। ब्राह्मणवेदसंहिता	०००	०००	०००	१३९-१६१
३। तैत्तिरीयसंहिता	०००	०००	०००	१६१-१७६
४। श्रौतानुसंहिता	०००	०००	०००	१७६-१८९
५। सामवेदसंहिता	०००	०००	०००	१८९-१९३
६। अथर्ववेदसंहिता	०००	०००	०००	१९३-१९९
७। चारुचो निरुक्तानुसंहिता	०००	०००	०००	१९९-२०४

साहे तिकान्यचराणि

अनु०	अनुक्रमणी = सर्वानुक्रमणी	तै० आ०	तैत्तिरीयारण्यकम्
आ० श्रौ०	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
उ०	उवाचिसूत्रम्	तै० उ०	तैत्तिरीयसंहिता
अ० आ०	अथर्वप्रतिमाख्यम्	नि०	निरुक्तम्
अ० उ०	अथर्वसंहिता	निघ०	निघण्टुः
ऐ० आ०	ऐतरेयारण्यकम्	पा०	पाणिनिः
ऐ० ब्रा०	ऐतरेयब्राह्मणम्	पा० वा०	पाणिनिवार्तिकम्
आ० उ०	आन्दोष्योपनिषत्	फि०	फिटसूत्रम्
श्रौ०	श्रौमिसिद्धम्	ह	हड्डारण्यकोपनिषत्
श्रौ० आ०	श्रौमिनीयव्यायमासाविष्टारः	शु० व० आ०	शुक्रयजुःप्रतिमाख्यम्

वैदिकस्वरविवरणम्

वेदानां प्रधानं वैशिष्ट्यं स्वरा नाम । ते चेमे स्वरा वर्णधर्मकया न धर्मिणः साक्षात् । गानस्वरास्त्रिवर्ती भिन्ना धर्मिकयाः । ते च सामवेदे साक्षां गानेष्वेवोप-
बुक्ताः । धर्मकयास्तु स्वराः सर्वेषु वेदेवोपयुज्यन्ते । ते चोदात्तानुदात्तस्वरित-
प्रचिता इति चतुर्विधाः । सुष्ठुत एवोच्चारणमेवामाधारभूतवर्णोच्चारणोपयुक्तस्याना-
वयवसम्बन्धात् । तदुक्तं पाणिनिना (१-२-२९—३१) उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः,
समाहारः स्वरित इति । प्रचितक्ष्वनुदात्तस्यैवावस्थाविशेष उदात्तवक्ष्योच्चारण-
मिति तस्य विषये न किमपि वक्तव्यम् । अथरात्रया (अ० मा० १-२) इति
वचनेन कृष्णप्रातिशाख्यकारेणापि मौखिकत्वं तेषां मन्यते वर्णधर्मत्वमपि ।

इमे च स्वरा उच्चार्यमाणाः संस्कारदर्श्याः सुखितराङ्गसञ्चालनमपेक्षन्त ।
तदुक्तकृष्णप्रातिशाख्यकारेण (१-१) 'आयामविस्रम्भाचेपेस्त उच्चन्तेऽस्वरात्रयाः'
इति । तदर्थोच्यते 'आयाम ऊर्ध्वीकरणं गात्राणां विस्रम्भोऽधोमयनमासेपश्च
तिर्यग्भावः' इति तत्र विवृतः ।

तदिदमङ्गसञ्चालनं वेदभेदेन सम्प्रदायतो विभिन्यते । यथा ऋग्वेदिभिः कृष्ण-
यजुर्वेदिभिर्यजुर्वेदिभिश्च मत्स्यकसञ्चालनेन ते स्वराः प्रदर्श्यन्ते । शक्ययजुर्वेदिभि-
स्तु हस्तासञ्चालनेन । तदुक्तं मत्स्ययजुःप्रातिशाख्ये (१-१२१) हस्तेन ते इति ।
हस्तेन वेदं योऽधीत इति (५५) पाणिनीयशिक्षावचनमप्यत्रातुक्तम् । साम-
वेदिभिस्तु केवलं निर्गममन्त्रपाठावसरे हस्ताङ्गुलिसञ्चालनेन ते प्रदर्श्यन्ते ।
अत एव पाणिनीयशिक्षायाम् (५४) 'उदात्तं प्रदेहिनीं विद्यान्वचयं मध्यतो
ऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥' इत्युक्तं सङ्गच्छते ।

यथासुचारोऽङ्गभेद इव लेखनेऽपि सम्प्रदायतश्चिह्नभेदः प्रायेण ।
तद्वत्वेदिभिरक्षरस्योपरिष्ठादधस्ताच्च रेखालेखनेन ते स्वराः प्रदर्श्यन्ते ।
तत्राक्षरस्याधस्तात्तिर्यङ्गामिन्वा रेखयानुदात्तः प्रदर्श्यते । यथा च्छिमिमित्यत्राकारे ।

अक्षरस्योपरिष्ठादूर्ध्वगामिन्वा रेखया स्वरितः प्रदर्श्यते । यथा च्छिमिमौळे इत्यत्र
मकारात्परवर्तिनि ईकारे । उदात्तचिह्नभावेन विज्ञायते । यथा च्छिमिमौळे इत्यत्र
मीकारात् पूर्ववर्ती निघण्डेकार उदात्तः । प्रचितस्तु तस्योदात्तवद्भाव इति वर्णनेन

चिह्नराहित्येनैव विज्ञायते । यथा अग्निमीळे इत्यत्र लेकारस्वेकारः प्रचितः ।

उभयत्रापि चिह्नराहित्यम् ।

लक्ष्ययजुर्वेदिभिरपीमान्येव स्वरचिह्नानि प्रयुज्यन्ते । शक्ययजुर्वेदिभिरपि तथैव क्रियते, स्वरितविशेषस्वरस्याधस्ताच्चतुरङ्गचिह्नविलेखनेन प्रदर्शयते । यथा धान्य-

४

मसि इत्यत्र यकाराकारः । क्वचित्पुनरस्वरस्य स्वरितविशेषस्याधस्तात्तिर्यक्काक-
पदचिह्नेन (५) एवंरूपेण च प्रदर्शयते ।

कठमाग्निभिः पुनरस्वरस्योपरिष्ठादूर्ध्वगामिन्या रेखयोदात्तः प्रदर्शयते ।
स्वरितविशेषेऽस्वरस्याधस्तात्तिर्यक् काकपदचिह्नम् (५) एवंरूपं प्रयुज्यते । अनु-
दात्तचिह्नं तु न दीयते । यथा किं ब्राह्मणस्य पितरं किमु वृष्णसि मातरम्
इत्यत्राचरोपरिवर्तिनीभी रेखाभिरुदात्ताः प्रदर्शयन्ते । चिह्नराहितानामनुदात्तत्वं
चिह्नाभावादिज्ञायते । स्वरितविशेषे च व्यङ्ग्यता इत्यत्र वकारायकाराधोवर्तीव
चिह्नं दीयते ।

अथर्ववेदे स्वरितानुदात्तचिह्ने ऋग्वेदे इव । स्वरितविशेषे तु स्वरितास्वर-
स्याये विदण्डादुभयचिह्नम् (५) ईदृशं दीयते । यथा कन्याऽ इत्यत्र ।

भामवेदे तु रेखाचिह्नेर्नोदात्तादयः प्रदर्शयन्ते किंतु अक्षराणामुपरिष्ठादङ्ग-
विलेखनेन । ततोदात्तेऽस्वरस्योपरिष्ठादिकाङ्गविलेखः स्वरिते ऋग्वेदेऽनुदात्ते ऋङ्गः ।

११ १२

प्रचिते तु न किमपि चिह्नम् । यथा अग्निं वा याहि इत्यत्रोदात्तयोरकाराकारयो-
रुपरिष्ठादेकाङ्गः । अनुदात्ते म्नाकारि ऋङ्गः । स्वरिते याकारि ऋङ्गः । प्रचिते
तु ङीकारि न किमपि चिह्नम् । एवं स्वरचिह्नान्यप्युज्यन्ते ।

यजुर्वेदे विज्ञाथान्येषु वेदेषु ब्राह्मणान्येकग्रन्थीनि भवन्ति । न तत्र तैल्लयमुप-
युज्यते लिख्यते वा । यजुर्वेदे लक्ष्ययजुर्वेदिभिः संहितायदेव स्वरपथं ब्राह्मण-
ग्रन्थेऽप्युच्चार्यते लिख्यते च । शक्ययजुर्वेदिभिरु अनुदात्तचिह्नमेव केवलं ब्राह्मणे
लिख्यते । तेन च भाषिकः स्वरः सूच्यते । भाषिकः स्वरस्तु ब्राह्मणे उदात्तविशेषो-
ऽनुदात्तविशेषश्चोच्यते । तदुक्तं शक्ययजुःप्रातिशाख्ये (१-१२८) ङी इति सूत्रेण ।
तदर्थं ङीवटेन विहितः किमविशेषेण यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः । नेत्युच्यते ।
ङी स्वरानुदात्तानुदात्तो भाषितलघितौ यतपयब्राह्मणं यादुरिति । भाषिकभाषित-
शब्दयोरभिदाभावोऽभिप्रेयते । यदोदात्तोऽनुदात्तात्पूर्वो भवति तदा तस्मानु-

दात्तात्पूर्ववर्तिन उदात्ताक्षरस्वाधस्तात्तिर्यगेष्वा विलिख्यते । यथा हस्तेऽग्नी
 चादधौत इत्यत्र । स्वरितात्पूर्वभाविभ्यनुदात्ते चेदं चिह्नं द्विगुणितं विलिख्यते ।
 यथा वीर्यम् इत्यत्र वीकारे । यदा संहितायाः अष्टत्वेन स्वराः सप्तदशदेवं
 विलेखः । यदा तु विच्छेदेन संहितायाः स्वरा अष्टदशदा तेषामष्टत्वबोधना-
 योक्तविह्वल्यमाने बिन्दवो विलिख्यन्ते । यजुर्वेदे ब्राह्मणे कण्डिकाप्रारम्भे वाक्यञ्च
 वाक्याश्च वा विच्छेदी भवति । तत्र अनुदात्तात्पूर्वं उदात्ते (....) एवं बिन्दवो
 विलिख्यन्ते । स्वरितपूर्ववर्तिनि अनुदात्ते तु (: : :) इत्येवं बिन्दूनां द्वैगुण्यं भवति ।

स्वरितः स्वरो जात्याजात्यभिदेन द्विविधः । ऋग्वेदिभिर्जात्या प्रजात्या
 अभावेन वा यः स्वरितः स जात्य इत्युच्यते । यस्य स्वरितस्य पूर्ववर्त्यनुदात्त-
 सम्बन्धवशात् परवर्त्यनुदात्तस्थानिकत्वं नास्ति स उदात्तरूपनिमित्तं विना
 अभावेनैव स्वरित इति स जात्यो भवति । तद्व्यतिरिक्तस्य जात्यः । उदात्त-
 निमित्तकः पूर्वं विद्यमानादुदात्तात्परवर्त्यनुदात्तस्थानिक इत्युक्तं भवति ।

यजुष्यशुर्वेदिभिस्तु एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्य इति (शु० प्रा० १-१११)
 जात्यस्वरितसंज्ञमुच्यते । एकस्मिन्पदेऽनुदात्तपूर्वो यकारेण वकारेण वा
 संहितो जात्यः स्वरित इति तदर्थः । यथा कन्या धाम्निमित्यत्र । अनुदात्त-
 पूर्वत्वाभावेऽप्ययं जात्यो भवतीति तद्व्याचलदुवटः । यथा स्तः इति ।

अजात्यस्य स्वरितस्य परस्तादुदात्तान्तरे प्राप्तेऽनुदात्तत्वं भवति
 अन्यथा स्वरितत्वम् । तत्र स्वरिते उपर्युक्तं चिह्नं (४) विलिख्यते । जात्यस्यापि
 स्वरितस्यानुदात्तः परो यदा तदानीमजात्यवदेव चिह्नमुपयुज्यते । पूर्वोक्त
 अग्निमीड इत्युदाहरणे मीकारोऽजात्यः स्वरितः । स तु परस्तात् ङे इत्यस्यानुदात्त-
 त्वादु उपरिलेखया विलिख्य प्रदर्श्यते यद्युक्तं पुरस्तात् । यस्यां अभि इत्यत्र
 जात्यस्य न्या इति स्वरितस्यापि परस्तादभीत्यस्याकारोऽनुदात्तः पर इति उपरि-
 रेखयैव विलेखः । यदा तु जात्यास्वरितात्परस्तादुदात्तो वा जात्यस्वरितान्तरे वा
 भवति तदा तस्य जात्यस्वरितस्याङ्चिह्नं स्वरितानुदात्तचिह्ने च प्रदाय विलेखी
 भवति । तादृशस्यैव कदाचिदेकाङ्गचिह्नं कदाचिच्च त्र्यङ्गचिह्नं विलिख्यते ।
 यथा व्यतिणम्, कन्या इ याः इत्यत्र । एवं विलेखी वङ्गचैः कम्पशब्देन
 व्यवह्रियते । अङ्गपरिमितया पूर्वाक्षराहत्या चोच्यते ।

स्वरितस्य श्रुतयशुःप्रातिषाख्ये अभिनिहितः, सैप्रः, प्रक्षिप्तः, तैरोव्यञ्जनः, तैरोविरामः, पादवृत्तः, तादाभाष्य इति सप्तविधत्वमुच्यते । उदात्ताभ्यामेकारो-
काराभ्यां परवर्ती अनुदात्तोऽकारो यदा लुप्यते तत्रत्यः स्वरितोऽभिनिहित इत्युच्यते ।
यथा ते + चवदन् = तेऽवदन् । अत्र सम्यक्ते इत्यस्य स्वरःऽभिनिहितः स्वरितः ।
तदुक्तं श्रुतयशुःप्रातिषाख्ये (१-११४) एदोऽग्रामकारो लुगभिनिहित इति ।
उदात्तयोरिकारोकारयोरनुदात्तोऽकारे परे यो यत्सन्धिः स सैप्रः । तत्र योऽनु-
दात्ताकारस्य स्वरितः स्वरः स सैप्र इत्युच्यते । यथा नि + चचिचम् = निचिचम् ।
अत्र उदात्तनिकारिकारात्परवर्तयत्रिचमित्यस्याकारोऽनुदात्ते यत्रि यकाराकारः स्वरितः
सैप्रः स्वरितः । तदुक्तं प्रातिषाख्ये (शु० प्रा० १-११५) युवर्थो यवौ सैप्र इति ।
अत्र ऊस्त्रयोरिकारयोर्मध्ये पूर्व इकार उदात्तः परस्वकारोऽनुदात्तस्तत्र सन्धिजः
सवर्णदोषः स्वरः प्रक्षिप्तस्वरित इत्युच्यते । यथा रुचि + इव । अत्र चिका-
रस्वकारो ऋस्व उदात्तः परवर्ती इवगन्धस्वकारो ऋस्वोऽनुदात्तः । अत्र सन्धिजः
सुवीच इत्यत्र चीकारः स्वरितः । स च प्रक्षिप्तः । तदुक्तं प्रातिषाख्ये
(शु० प्रा० १-११६) इवर्णे उभयतो ऋस्वः प्रक्षिप्त इति । उदात्तानुदात्तयोर्मध्ये
व्यञ्जनेन व्यवधाने योऽनुदात्तः स्वरितः स तैरोव्यञ्जन इत्युच्यते । यथा
चमिसीळे इत्यथामिशन्देकार उदात्त ईळेगन्देकारश्चानुदात्तः । तयोर्मकारेण
व्यञ्जनेन व्यवधानादयमौकारस्वरस्यैरोव्यञ्जनसम्पन्नः । तदुक्तम् (शु० प्रा०
१-११७) स्वरौ व्यञ्जनयुतस्यैरोव्यञ्जन इति । यथावच्छेपे पदे उदात्तात्परोऽव-
यवस्तत्र ततः परवर्ती स्वरितस्यैरोविराम इत्युच्यते । यथा यज्ञपतिमिति पदे
पदपाठकाले यज्ञपतिम् इत्यत्र ञाकारादुदात्तात्परोऽवयव इति ततः परवर्ती
पकाराकारः स्वरितः स तैरोविरामसम्पन्नः । तदुक्तम् (शु० प्रा० १-११८)
उदवयवस्यैरोविराम इति । यथा व्यवहितयोः उदात्तानुदात्तस्वरयोः संहिताया-
मनुदात्तः पूर्ववर्तुऽनुदात्तवशात् स्वरितः स पादवृत्त इत्युच्यते । एतस्यैव स्वरस्य
वैवृत्त इत्यपि नामान्तरम् । यथा यः + इन्द्रः = यइन्द्र इत्यत्र यकाराकारस्यो-
दात्तस्य इन्द्रगन्देकारस्य चानुदात्तस्याव्यवधानम् । अत्र यकाराकारादुदात्तात्पर
इन्द्रगन्देकारोऽनुदात्तः संहितायां स्वरितः । सोऽयं पादवृत्तसम्पन्नः । स्वरयो-

रन्तरस्य प्रातिशाख्ये स्वरान्तरं विवृत्तिरिति विवृत्तिसञ्ज्ञा क्रियते । तथा व्यवहित इति वा तथा सञ्चित इति वा च वैवृत्तशब्देन बोध्यते । तस्यैवैतस्य पादवृत्तसञ्ज्ञेत्युक्तम् । तदुक्तम् (शु० प्रा० १-११८), विवृत्तिलक्षणः पादवृत्त इति । यथावदृष्टे पदे उदात्तयोः स्वरयोर्मध्यवर्ती पूर्वपदान्तोऽनुदात्तः पदपाठे स्वरितो भवति स तायाभाष्यसञ्ज्ञकः । यथा तनूनपात् इति पदे तकाराकारमकारा-

कारयोरुदात्तयोर्मध्यवर्ती नृकारोऽनुदात्तः पदपाठकाले स्वरितो भवति तनूनपात् इति । अयं च नृकारः पूर्वपदस्य तनून्त्येतस्यान्तः स्वरित उदात्तइयमध्यवर्ती चेति तायाभाष्य इत्युच्यते । अथ पदपाठे ऋत्वेदिभिर्नृकार उक्तरीत्या स्वरितः प्रोच्यते ।

सकम्पता च तत्र तस्य भवति । अत एव तैः पदपाठे तनूनपात् इति पदे

पठ्यते लिख्यते च । शुक्लयजुर्वेदिभिः पुनर्नायं पठ्यते लिख्यते वा । उक्तम्यले-
ऽनुदात्तस्यैव तैरुच्चारणं सेष्ठमत्र । शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये तदुक्तिरन्येषामाचार्याणां
मताभिप्रायेणति तत्र उदात्तान्तो मध्यपदस्तायाभाष्य इति (शु० प्रा० १-१२०)
सूत्रस्याप्यायासुवटः । एतस्य तायाभाष्यस्य कारिकाया सञ्चयं प्रोच्यते—अथयही
यदा नीच उच्योर्मध्यतः कश्चित् । तायाभाष्यो भवेत्कम्पस्तानुनाले निदर्शनम् ॥
इति । सर्वे चेमे सन्धिवर्गो भवन्ति ।

यद्येभिः चरधर्मभूता उदात्तादयः स्वराः सर्ववेदेषु चार्यन्ते लिख्यन्ते च तथैव
सामवेदे गानोपयोगिनो धर्मिभूता अपि स्वरा गान उपयुज्यन्तेऽहचिह्नैश्च लिख्यन्ते ।
ते च धर्मिभूताः सप्त गानस्वरा भवन्ति । क्रुष्टः प्रथमो वा १, द्वितीयः २, तृतीयः
३, चतुर्थः ४, मन्द्रः ५, अतिस्वार्यः ६, अतिक्रुष्टः सप्तमो वा ७ इति । ये खल्विमे
क्रुष्टादयः सामगानस्वरास्त एव लौकिकगानोपयोगिनः षड्जादयो भवन्ति ।
क्रमस्तु तेषां सामवेदे लौकिकगानेषु च विभिद्यते । लोके षड्जकृषभगान्धार-
मध्यमपञ्चमधननिषादा इत्येवंक्रमेण तदाद्यत्तरपङ्क्तयेन सारंगमपधनीत्येव-
मुपयुज्यन्ते । एवामेतेनैव क्रमेण पूर्वपूर्वस्वरापेक्षया परपरवर्तिनः स्वरस्योच्चध्वनिना
गानं भवति यत्पञ्च गायकैरारोहक्रमः स्वराणामिति व्यवह्रियते । एतेषामेव
च स्वराणामन्तिमं निषादमारभ्य पूर्वपूर्वस्य परपरवर्तिस्वरापेक्षया नीचैर्ध्वनिना
षड्जपर्यन्तं गानेऽर्रोहक्रम इत्युच्यते । एते स्वराः समापि ध्वनित्रयेणोच्चार्यन्ते
मन्द्रमध्यमताररूपेणेति यथाक्रमं मन्द्रसप्तकं मध्यमसप्तकं तारसप्तकञ्चेति व्यवहारः ।

[१२]

त एते लोके सुखेन वेणुवीणादिवाद्यैश्च गीयन्ते । सामसु ये कुष्टादयः स्वरादोषा लौकिकगानस्वरसाम्यं क्रमश्च नारदीयशिक्षायाम् --

यः सामगानां प्रथमः स वेणोर्मध्यमः स्वरः ।

यो द्वितीयः स गान्धारस्तृतीयस्त्वध्वजः स्वरः ॥

इत्यादिना प्रपञ्चिते । एवं च लोकागता गानस्वरा ये वज्रादयस्त एव मध्यम-
मारभ्य विपरीतक्रमेण गृह्यन्ताः कुष्टादयो गानस्वराः क्रमिका भवन्ति सामवेद इति
पर्यवसितम् । यथा सामस्वराः क्रमिकाः कुष्ट, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः, मन्द्रः,
अतिस्वराय, अतिकुष्टश्चेति, एवं लौकिकगानस्वरा मध्यमः, गान्धारः, त्रयध्वजः,
वज्रः, निषादः, धैवतः, पञ्चमश्चेति । एते च केवलसंख्यया स्वरबोधकशब्दा-
द्याक्षरैश्च क्रमेण विनिश्चिता एवंकया भवन्ति --

सामस्वराः १, २, ३, ४, ५, ६, ७ इति ।

लौकिकगानस्वराः स, ग, रे, सा, नि, ध, प । इति ।

एवं च वज्रमसाध्यारोहक्रमेण लोके ये स्वराः प्रदर्श्यन्ते तेषां मध्यममारभ्या-
जरोहक्रमेण पञ्चमे सामवेदीयाः सामस्वरा भवन्तीति फलितम् । सामसु चैषां
कुष्टादोषां स्वराणां गानावसरे वज्राङ्गुलिषु निवेशः क्रियते । यथा । चङ्गुष्ठ-
स्याद्ये पर्वणि कुष्टः १, प्रदेगिण्या मध्यमे पर्वणि द्वितीयः २, मध्यमाया मध्यमे
पर्वणि तृतीयः ३, अनामिकाया मध्यमे पर्वणि चतुर्थः ४, कनिष्ठिकाया मध्यमे
पर्वणि मन्द्रः ५, कनिष्ठिकाया मूलपर्वणि अतिस्वरायः ६, चङ्गुष्ठस्योत्तमे पर्वणि
अतिकुष्टः ७ इति । अत्र सर्वत्र दक्षिणवृत्ताङ्गुल्यो मताः । तदुक्तम्

चङ्गुष्ठस्योत्तमे कुष्टः प्रथमे प्रथमः स्वरः ।

प्रदेगिण्या तु गान्धार त्रयध्वजस्तदनन्तरम् ॥

अनामिकायां वज्रः स्वात्मनिष्ठायां निषादकः ।

धवतस्तु कनिष्ठाया मूलपर्वगतो भवेत् ॥

इति । गानावसरे दक्षिणं वृत्तमुत्तमं प्रसार्याङ्गुष्ठाद्ये च तत्तत्स्वराच्च
तत्तदङ्गुलिपर्वे स्मृष्टव्यं भवति । तदुक्तम्

प्रसार्य चाङ्गुलीः सर्वा गीयन्ते स्वरमच्छतम् ।

न चाङ्गुलिमिरङ्गुलमङ्गुलेनाङ्गुलीः श्रूयेत् ॥

विरक्ता नाङ्गुलीः कुर्याच्छ्रुते चैना न संस्पृशेत् ।

चङ्गुष्ठाद्ये च ता नित्यं मध्यमे पर्वणि श्रूयेत् ॥

इति । तदाङ्गुलेन तदाङ्गुलिसंस्पर्शः प्रथमसप्तमी विना भवति । तयो-

वैजायामकृत्, पञ्चात्मसायते सम्प्रदायत । लेखनामसरे चेति कारा चरग-
रावासुपरिष्ठादये च तत्पङ्क्तौ उपर्युक्तममनुबध्नाद्विज्ञेतिव्यक्तम् । यथा

कथानखितेत्वात् सामलेखने काऽ५ या इत्यत्र चाचरोपरिवर्तिना वरहचिह्नेन
सामसम्बन्धी द्वितीयः स्वरो बोध्यते । तस्यैवाचरस्य परस्तात्पङ्क्तौ वर्तमानेन
पञ्चाङ्गेन मन्द्रः स्वरो बोध्यते ।

गानलेखने कानिचन चरगचराणि साङ्गानि कानिचन तु निरङ्गानि
लिख्यन्ते । तन्वायमभिप्रायः । पूर्ववर्ति साङ्गाच्चरं तदङ्गबोधितस्वरेण
गीतं परवर्ति निरङ्गमचरमपि तेनैव पूर्वाचराङ्गस्वरेण गीयम् । एवं च निर-
ङ्गाचराणि पूर्ववर्तिनाङ्गस्वरेण गीयानीति व्यष्टम् । यद्योक्तायामेव जयेत्युचि

गानलेखने द्वितीयभागे मन्वाऽश्चराऽप्याभूवाद् इति । अत्र चकाराचरोपरि चतु-
रङ्गेण चतुर्यः स्वरचकाराचरस्य भवति । ततः पुनः साङ्गाच्चरं चेति । तस्यध्ववर्ति
इकाररूपमचरं पूर्ववर्तिना वरहस्वरेण गीतं भवति । एवमाकाराचरस्य चतुरङ्ग-
चिह्नितत्वेन चतुर्यः स्वरः । परवर्तिनो भू इत्यत्र निरङ्गत्वेन पूर्वस्य वा इत्यचरस्य
यः स्वरचतुर्यस्तेनैतद् भू इत्यचरमपि गीतं भवति । एवं सर्वम् ।

यद्यपि चचरावासुपरि तत्पङ्क्तौ वा वर्तमानेनाङ्गस्वरेण परवर्तीनि
निरङ्गाचराणि गीयानीति नियमोऽचरावासुपरिष्ठादचरपङ्क्तौ वाऽङ्गलेखने
समस्तथापि चचरोपर्यङ्गेन तदेवाचरं तत्पङ्क्त्यासेन करेण गीतं भवतीति
तस्याचरस्य व्यक्तत्वेन व्यक्तस्वराभिप्रायेऽचरस्योपर्यङ्गविलेखेन स्वरबोधः ।
यदा तु गीतस्वरस्याचरमव्यक्तं तदा तादृशस्वरबोधनायाचरपङ्क्तौ स्वर-
बोधार्थान्यङ्गचिह्नानि विलिख्यन्त इति विशेषः ।

सामगानलेखने स्वरसूचकाङ्गेभ्योऽपि लेखन विधेया भवन्ति । यथा
चचरोपरि कुञ्जचन कुञ्जचन र क च इत्येतेषामचराणामव्यक्तम् लिखितं
भवति । तत्र र इत्यनेन यदुपरि इत्यचरं विलिखितं तदचरं दीर्घं कृत्वा
गीतमित्यर्थः सूच्यते । इदं दीर्घीकरणं लौकिकगाने आलापयन्देन प्रति-
पाद्यते । वा इत्यनेन कनिष्ठः स्वरो बोध्यते । च इत्यनेन तु उच्चस्वर-
बोधः । यदा चाचरस्योपरिष्ठाद्रेका(—)एवंरूपं लिखिता भवेत्तदा स
स्वरस्मिन्गुण उच्चारणीय इत्यर्थो भवति । (") एवंचिह्नयोर्विलेखे स स्वरः
परवर्तिस्वरेण मीलितवदुच्चारणीय इत्यर्थो भवति ।

सामगाने प्रथमाचरोपरि योऽहो भवेत्तदोध्यः करस्तस्य साक्ष चारश्चको सुखी वा कर सञ्चते । ते चारश्चका विभिन्नेषु सामसु विभिन्ना भवन्ति । तस्मात्प्रतिस्कार्यतिक्रुष्टौ (पञ्चसप्तमौ) विनाऽवशिष्टानामेवारश्चकत्वं भवति । एवं सत्वारश्चकस्वरभेदेन साक्षां पञ्चविधता सम्पद्यते । तस्य चारश्चकस्य स्वरस्य षड्जत्वकल्पनया गानं प्रवर्तते । अत एवीच्यते प्रत्येकं षड्जभावेनेति सूत्रम् ।

साक्षां गाने पञ्च सप्त वा भागा भवन्ति ये सामभक्तिशब्देन व्यवह्रियन्ते । तस्माद्यो भाग उद्गोचशब्देन व्यवह्रियते । स योद्गात्रा गीयः । प्रथमस्योद्गोचशब्दव्यवहार उपनिषत्सु विस्मृतः । एवं च साक्षां गाने प्रथमं प्रथमगानं नियतमिति फलितम् । तदुक्तं 'प्रथमं प्राक् प्रयुञ्जीते'ति । प्रथमस्य साक्षामारश्चकस्वरभेदेन भिन्नभिन्नस्वरौ भवति । प्रथमगाने स्वरद्वितयमपेक्ष्यते । साक्ष चारश्चकः स्वर एकः । तस्मात्पूर्ववर्ती परवर्ती चेति द्वौ स्वरौ । एवं च यदा साक्ष चारश्चकस्तृतीयः स्वरौ भवेत्तदा तत्पूर्वसङ्ख्याको द्वितीयः स्वरः परवर्तिसङ्ख्याकचतुर्थः स्वरश्चेति त्रिभिः कश्चित् प्रथमो गीयेत । तस्मात्सारश्चकः स्वरः प्रथमः परवर्ती स्वरौ द्वितीयः पूर्ववर्ती च स्वरस्तृतीय इत्येवमिवां क्रमो भवति । एवं च तृतीयस्वरारश्चक-

सामनि योऽ ४ म् इत्येवंरूपता प्रथमस्य सम्पद्यते । चतुर्थसारश्चकत्वे योऽ ५ म् । पञ्चमस्वरारश्चकत्वे योऽ ६ म् इत्येवंरूपता भवति । द्वितीयसारश्चकत्वे प्रथम योऽ १ म् इत्येवंरूपः । प्रथमसारश्चकत्वेऽपि तादृशरूप

योऽ १ म् इत्येवमिव भवति । यतः प्रथमसारश्चकत्वे तत्पूर्ववर्तिस्रराभावः । सामगाने यो भागः वृत्तकृत्स्नगभावेन गीयते तस्य पर्यशब्देन व्यवहारः सप्त-
दायसिद्धः । पर्यमिदञ्च (४) पर्यरूपरेखादयमिलेखेन प्रदर्श्यते । यथा कयेत्त-

अर्चिं सामदेव्यसामगाने काऽध्या ४ नवाऽऽश्वाऽ चाम्भूवात् ४ इत्यादि-
रूपेण । सामसु षड्गचरापेक्षया अधिकान्वचराणि ऋग्वर्णविकारतः स्तोभयान्तो वा सञ्च्यन्ते । स्तोभाच्च स्तोभयन्त्र उपदिष्टा नामाख्या भवन्ति । यस्याचर-
जातस्य गानमाचोपदीगित्वमर्थावबोधे चानुपयोगः स स्तोभ इति व्यवह्रियते ।
ते च योद्गोत्रायिप्रभृतयः ।

अनुक्रमणी

संहितासु

(इह सर्वास्वानुक्रमणीषु संख्ययोः प्रथमा तत्तदग्रन्थेभ्यः समाहृतान्
सन्दर्भान् सूचयति । द्वितीया तु पत्राणि ।)

१ । विषयानुक्रमणी

सहस्रवेदसंहितायाम्

अग्नि	११, १२ २४, १५ ४५, १५ ४८, १९ ५७, २५ ८३, ३२ १०४, ३४ १०८, ४४ १४७	पूषा	२९ ९४
अरण्यानी	४१ १४०	भास्वन्म	१९ १३४
अथ	२२ ६८	ब्रह्मणस्पति	१८ ५४, २४ ८०
अपिबनी	३६, १५ ४८	मयत	६ १७, १५ ४५, १९ ५७, २३ ८८
आम्रघ	१३ ३८	मित्रावरुणी	२६, १५ ४७, ३२ १०४
इन्द्रः	३७, ४ १०, ५ १३, ६ १६, ७ १९, ८ २२, ९ २५, १० २८, ११ ३२, १५ ४५, १५ ४६, १६ ४९, २० ६० ३५ ११६	रात्रि	३८ १३२
इन्द्रबायु	२५	वरुण	३३ १०६
इन्द्रावरुणी	१७ ५१	वायुः	२४
कश्यपी	३७ १२४	विश्वेदेवा	३८, १४ ४१, २३ ७४, ३२ १०५
उवाः	२८ ९२, ३१ १०१	वक्रा	४२ १४२
एषा	१५ ४६	संज्ञानम्	४४ १४७
नक्ष	३२ १०५, ३६ १२०	सदसस्पति	१८ ५६
पुंरुषाः	३७ १२४	सपत्नीनाशनम्	४० १३७
		सरस्वती	३९, ३० ९६
		सविता	२६ ८५
		सूर्यः	४३ १४५

[१६]

वाजसनेयिर्षंहितायाम्

अग्निः	१'१४९	माष	३ १५०
अवटः	५'१५१	मासी	९ १५६
अस्वावयः	११ १५७	प्रजापतिः	१२ १५९
अहोद्यम	१० १५६	वसिष्ठः	१२ १५८
नमः	१४ १६०	वाक्	२ १४९
नवतः	७ १५३	विश्वदेवा	८ १५५
नमः	६ १५१	सप्तपञ्चं ब्रह्म	४ १५०

तैत्तिरीयर्षंहितायाम्

अग्निहोत्रहोत्रः	२'१६१	निहविष्केष्टेराजवाधिका	५ १६५
अग्नीषोमपुरोडासोपमोतिनी		नैषातवीपकर्मोपमुक्ता	१ १६६
विश्वकपववाक्याधिका	७'१६७	रजपेदे सखोदीतादि	४ १६५
इष्टकोपवागोपमुक्ता	व्युष्टिमानकास्मिन्-	पशुपाकरणादिमन्त्रा	८ १६९
दुषस्तावका मन्त्रा	९ १७१	यज्ञाद्युपसर्गमन्त्रम्	३ १६३
कुम्भेष्टकोपमन्त्रमन्त्रा अन्वेयताकाः	१० १७३	शुकामन्त्रिहोत्र	१ १६१
चित्त्वमिमर्गमन्त्रा	११'१७५		

मैत्रायणोवर्षंहितायाम्

अग्न्युपस्वानम्	४'१७९	वक्रपावसमाहमनाक्याधिका	६'१८१
कद्रुमुपस्वीश्वानम्	५ १८०	मत्रोपमोनिपरिस्तरणाधिकम्	२ १७७
गीस्तावः	१ १७६	सप्तवशात्तरकम्बस्य	३ १७८

सामवेदर्षंहितायाम्

नामवेदस्य साम			१ १८२
---------------	--	--	-------

अथर्ववेदर्षंहितायाम्

अभिचारप्रयोगमन्त्राः	१'१८३	कृमिनाशकमन्त्रा	७ १९०
उत्पातशान्ती वाक्कपवमन्त्रा	४ १८५	शोकपम्	९ १९३
कान्तसुक्तम्	१२'१९७	अग्निरोमहरा मन्त्रा	६'१८८
परिवज्जयोपदोगिबभूककतामलमन्त्रा		वातुशान्तयमन्त्रा	८ १९२
	२ १८४	अक्षीकारणे संस्पर्शमन्त्रा	३ १८४
महाशान्तिगणवतिसुक्तम्	५ १८७	रात्यवर्जनम्	११ १९५
कुन्तापसुक्तम्	१३ १९८	स्वर्गवर्जनम्	१०'१९४

ॐ १म्

१ । ऋक्संहिता

॥ १ ॥

१.१

१-८ । वैश्वानरी नमः शशि । वायवी रुद्रः । अग्निदेवता ।

अ॒ग्निमी॒ळे पु॒रो॒हितं॑ य॒ज्ञं दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।

जी॒ता॒रं र॒ज॒धा॒त॒मम् ॥१॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळे । पु॒रः॒हि॒तम् । य॒ज्ञं । दे॒वम् । अ॒त्वि॒जम् ।

जी॒ता॒रम् । र॒ज॒धा॒त॒मम् ॥१॥

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्वा बि॒भिरी॒द्यो नृ॒त॒ने॒रु॒त ।

स दे॒वा ए॒व व॒सति॑ ॥२॥

अ॒ग्निः । पूर्वे॑भिः । अ॒ग्निभिः॑ । ई॒द्याः । नृ॒त॒नेः । उ॒त ।

सः । दे॒वान् । वा । इ॒व । व॒सति॑ ॥२॥

अ॒ग्निना॑ र॒यिम॑श्न॒व॒त्यो॒षमे॑व दि॒वेदि॑वे ।

य॒ज्ञसं॑ जी॒त॒व॒त॒मम् ॥२॥

अग्नि॑ना । व॒यिम् । अ॒ग्न॒वत् । पोष॑म् । ए॒व । दि॒वेऽदि॑वे ।

य॒ज्ञ॑सम् । वी॒र॒वत्॑ऽत॒मम् ॥१॥

अ॒ग्ने॒ यं॒ य॒ज्ञम॑ध्व॒रं वि॒ज्यतः॑ परि॒भूर॑सि ।

स॒ र॒दे॒वे॒षु ग॑च्छति ॥२॥

अ॒ग्ने॒ । यम् । य॒ज्ञम् । अ॒ध्व॒रम् । वि॒ज्यतः॑ । परि॒भू॒ऽऽ । अ॒सि॑ ।

सः । रत् । दे॒वे॒षु । ग॑च्छति ॥३॥

अ॒ग्नि॒र्होता॑ क॒वि॒ऽक॒तुः स॒त्यः चि॒त्र॒व॒धऽत॒मः ।

दे॒वो दे॒वेभि॒राग॑मत् ॥४॥

अ॒ग्निः । हो॒ता । क॒वि॒ऽक॒तुः । स॒त्यः । चि॒त्र॒व॒धऽत॒मः ।

दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॑मत् ॥५॥

यद॑ङ्ग द्वा॒यवे॑ त्वम॒ग्न्ये भ॒द्रं क॑रिष्य॒सि ।

त॒वे॒त॒स्य॒स्य॒म॒ङ्गि॒रः ॥६॥

यद् । अ॒ङ्ग । द्वा॒यवे॑ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । भ॒द्रम् । क॑रिष्य॒सि ।

तव॑ । अत् । तत् । स॒त्यम् । अ॒ङ्गि॒रः ॥७॥

स॒प॒ त्वा॒ग्ने दि॒वेदि॒वे दी॒पाव॒स्य॒र्धिया व॒यम् ।

न॒मो भ॒रन्त॑ ए॒मसि ॥०॥

स॒प॒ , त्वा॒ । अ॒ग्ने । दि॒वेऽदि॒वे । दी॒पाऽव॒स्यः । धि॒या । व॒यम् ।

न॒मः । भ॒रन्त॑ । अ॒ । ए॒मसि ॥०॥

रा॒ज॒न्त॑म॒ध्वरा॒णां गो॒पाव॒त॒स्य दी॒दि॒विम् ।

व॒र्ध॒मा॒नं स्ते॑ द॒मे ॥८॥

रा॒ज॒न्त॑म् । अ॒ध्वरा॒णाम् । गो॒पाम् । व॒त॒स्य । दी॒दि॒विम् ।

व॒र्ध॒मा॒नम् । स्ते॑ । द॒मे ॥८॥

स॒ नः पि॒तेव॑ स॒मवे॑ग्ने सु॒पा॒य॒नो भ॒व ।

स॒च॒क्षा नः॑ क॒दाये॑ ॥९॥

सः । नः । पि॒ताऽ॒व । स॒न॒वे । अ॒ग्ने । सु॒ऽउ॒पा॒य॒नः । भ॒व ।

स॒च॒क्ष । नः॑ । क॒दाये॑ ॥९॥

॥२॥

१-२

१-२ वायो, ३-४ इन्द्रवायु, ५-६ सिंहावधनी देवता । वेदाभिषेके ऋष्यश्रवादा आदि । माधवी शब्द ।

वा॒यो॒वा॒ या॒हि॒ द॒र्श॒ते॒म॒ ओ॒मा॒ अ॒व॒ल॒ताः ।

ते॒षां॑ या॒हि॒ शु॒भो॒ ह॒वम् ॥१॥

वा॒यो॒ इति॑ । वा । या॒हि॒ । द॒र्श॒ते॒ । ह॒मे॒ । ओ॒माः । अ॒व॒ल॒ताः ।

ते॒षाम् । या॒हि॒ । शु॒भि॒ । ह॒वम् ॥१॥

वा॒यो॒ उ॒क्त्वे॒भिर्ज॒रन्ते॑ स्वा॒म॒च्छा॒ ज॒रि॒ता॒रः ।

सु॒त॒सो॒मा॒ अ॒ह॒वि॒दः ॥२॥

वा॒यो॒ इति॑ । उ॒क्त्वे॒भिः । ज॒रन्ते॑ । स्वा॒म् । अ॒च्छा॒ । ज॒रि॒ता॒रः ।

सु॒तः॒सो॒माः । अ॒हः॒वि॒दः ॥२॥

वा॒यो॒ तव॑ म॒पृ॒श्म॒न्ती॒ धे॒ना॒ जि॒गा॒ति॒ दा॒शु॒षे ।

उ॒क्त्वा॒न्ती॒ सो॒म॒पी॒तये॑ ॥३॥

वा॒यो॒ इति॑ । तव॑ । म॒पृ॒श्म॒न्ती॒ । धे॒ना॒ । जि॒गा॒ति॒ । दा॒शु॒षे ।

उ॒क्त्वा॒न्ती॒ । सो॒म॒पी॒तये॑ ॥३॥

इन्द्रवायु इम सुता उप प्रयोभिरा गतम् ।

इन्द्रो वासुयन्ति हि ॥४४॥

इन्द्रवायु इति । इम सुताः । उप , प्रय इभिः । आ । गतम् ।

इन्द्रः । वासु । उयन्ति । हि ॥४४॥

वायविन्द्रश्चेतय सुतानां वाजिनीवसू ।

तावा यातमुप द्रवत् ॥४५॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतयः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

ता । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥४५॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् ।

मष्टिस्त्या धिया नरा ॥४६॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःस्कृतम् ।

मसु । इत्या । धिया । नरा ॥४६॥

मित्रं हवे पुनदन्तं वरुणं च रिशाटमम् ।

धियं हृताचीं साधस्ता ॥४७॥

मि॒त्रम् । इ॒ष्टे । पु॒तऽद॒क्षम् । व॒रु॒चम् । च । रि॒शाद॑सम् ।

धि॒यम् । उ॒ता॒पीम् । सा॒ध॒न्ता ॥७॥

अ॒ह॒तेन॑ मि॒त्राव॑रु॒णास॒तातृ॒धातृ॒तप्य॑या ।

क॒तुं उ॒ह॒न्ता॑मा॒याये ॥८॥

अ॒ह॒तेन॑ । मि॒त्राव॑रु॒णा । अ॒ह॒तऽतृ॒धो । अ॒ह॒तऽतृ॒प्या ।

क॒तुम् । उ॒ह॒न्त॑म् । मा॒याये॑ इति ॥८॥

क॒वी नो॑ मि॒त्राव॑रु॒णा सु॒वि॒ज्ञा॒ता उ॒रु॒क्षया॑ ।

द॒क्षं द॒धाते॑ अ॒प॒सम् ॥९॥

क॒वी इति॑ । नः । मि॒त्राव॑रु॒णा । सु॒वि॒ज्ञा॒तो । उ॒रु॒क्षया॑ ।

द॒क्षम् । द॒धाते॑ इति । अ॒प॒सम् ॥९॥

॥३॥

१ ३

१-३ अ॒वि॒नी, ३-६ इ॒ष्टः, ०-८ रि॒शाद॑सः । १-२९ अ॒ह॒तेनो॑ दे॒वता ।

दे॒वता॒मो न॒भु॒क्ष॒णा अ॒वि॒ः । क॒वी नो॑ अ॒प॒सः ।

अ॒वि॒ना य॒ज्व॒री॒वि॒षो द्र॒व॒त्या॒णो ग॒भ॒स्त॑ता ।

प॒द्म॒भु॒जा अ॒न॒स॒तम् ॥१॥

१.३ ४]

कृष्णचिता

अग्निना । यज्जरो । इयः । इवत्याची इति इवत्स्याची । शुभः । यतो इति ।

पुरुभुजा । चनस्वतम् ॥१॥

अग्निना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ।

धिष्ण्या वनतं गिरः ॥२॥

अग्निना पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया ।

धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥२॥

दस्मा सुवाकवः सुता नामत्या हतवर्द्धिषः ।

या यातं कद्रवर्तनी ॥३॥

दस्मा । सुवाकवः । सुताः । नामत्या । हतवर्द्धिषः ।

या । यातम् । कद्रवर्तनी इति कद्रवर्तनी ॥३॥

वन्द्या याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

अखीभिस्तना पूतासः ॥४॥

वन्द्या । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्वायवः ।

अखीभिः । तना । पूतासः ॥४॥

इन्द्रा याहि धियेक्षितो विप्रजुतः सुतायतः ।

उप ब्रह्माणि वाचतः ॥५॥

इन्द्र । या । याहि । धिया । इक्षितः । विप्रजुतः । सुतः । यतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाचतः ॥५॥

इन्द्रा याहि तूतुजाम उप ब्रह्माणि हरिवः ।

सुते दधिष्व नयनः ॥६॥

इन्द्र । या । याहि । तूतुजामः । उप । ब्रह्माणि । हरिवः ।

सुते । दधिष्व । नः । यनः ॥६॥

योमासचर्षणीधृतो विष्ने देवास या गत ।

दाश्यासो दाश्वः सुतम् ॥७॥

योमासः । चर्षणिधृतः । विष्ने । देवास । या । गत ।

दाश्यासः । दाश्वः । सुतम् ॥७॥

विष्ने देवासो अमरः सुतमा गत नूणयः ।

उसा इव असराणि ॥८॥

वि॒ष्णे । दे॒वासः । अ॒प्स्तु॑रः । सु॒तम् । आ । ग॒न्त । तू॒र्णयः ।

उ॒क्षाः॑ऽव । स॒स॒रा॒णि ॥८॥

वि॒ष्णे दे॒वासो॑ अ॒स्त्रि॒ध ए॒हि॒मा॒यासो॑ अ॒द्भु॒तः ।

मि॒धम् । सु॒व॒न्त । व॒ज्र॒यः ॥८॥

वि॒ष्णे । दे॒वासः । अ॒स्त्रि॒धः । ए॒हि॒मा॒यासः । अ॒द्भु॒तः ।

मि॒धम् । सु॒व॒न्त । व॒ज्र॒यः ॥८॥

पा॒व॒का नः॑ स॒र॒स्वती॑ वा॒जेभि॒र्वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञं व॒ष्ट धि॒याव॑सुः ॥९॥

पा॒व॒का । नः॑ । स॒र॒स्वती॑ । वा॒जेभिः॑ । वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञम् । व॒ष्टु । धि॒याव॑सुः ॥९॥

शो॒द॒यि॒त्री सु॒हृ॒ता॒नां॑ चे॒त॒न्ती॑ सु॒म॒ती॒नाम् ।

य॒ज्ञं द॑धे स॒र॒स्वती॑ ॥१०॥

शो॒द॒यि॒त्री । सु॒हृ॒ता॒नाम् । चे॒त॒न्ती॑ । सु॒म॒ती॒नाम् ।

य॒ज्ञम् । द॑धे । स॒र॒स्वती॑ ॥१०॥

स॒हो अ॒र्घ्यं॑ स॒रस्व॑ती प्र चेत॑यति के॒तु॒ना ।

धि॒यो वि॒द्या वि॑ राज॑ति ॥१२॥

स॒हः । अ॒र्घ्यं॑ , स॒रस्व॑ती । प्र । चेत॑यति । के॒तु॒ना ।

धि॒यः । वि॒द्याः , वि॑ । राज॑ति ॥१२॥

॥४॥

१४

१-१० ईशानिनी कथयन्ताः । अथा । आवासी ।

स॒क॒प॒क॒मू॒तये॑ सु॒दु॒घामि॑व गो॒दु॒है ।

ज॒ज्ञम॑सि अ॒वि॒द्यवि॑ ॥१॥

स॒क॒प॒ऽल॒क्षम् । क॒तये॑ । सु॒दु॒घाम्॑ऽव । गो॒दु॒है ।

ज॒ज्ञम॑सि । अ॒वि॒द्य॑ऽवि ॥१॥

अथ॑ नः स॒व॒ना ग॒हि सोम॑स्य सोम॒षाः पि॒ब ।

गो॒दा इ॒द्रे॒षतो॑ म॒दः ॥२॥

अथ॑ । नः । स॒व॒ना । आ । ग॒हि । सोम॑स्य । सोम॒षाः । पि॒ब ।

गो॒दाः । इ॒त् । रे॒वतः॑ । म॒दः ॥२॥

अथा ते अस्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

मा नो अति ल्य या गहि ॥३४॥

अथ । ते । अस्तमानाम् । विद्याम् । सुमतीनाम् ।

मा । नः । अति । ल्यः । या । गहि ॥३४॥

परेहि विप्रमन्त्रतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् ।

यद्गो सखिभ्य या वरम् ॥३५॥

परा । इहि । विप्रम् । अन्त्रतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःश्चितम् ।

यः । ते । सखिभ्यः । या । वरम् ॥३५॥

उत सुवन्तु नो मिदो निरन्धतश्चिदावत ।

दधाभा इन्द्र इत् दुवः ॥३६॥

उत । सुवन्तु । नः । निदः । मिः । अन्धतः । चित् । आरत ।

दधाभाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥३६॥

उत नः सुभगा अरिर्वीरोयेयुर्दम्भा कृष्टयः ।

स्वामिदिन्द्रस्य शर्मणि ॥३७॥

स॒त । नः । सु॒भ॒गान् । च॒रिः । बो॒धि॒बुः । द॒क्षः । कृ॒ष्टयः ।

स्वाम । इत् । इन्द्र॑स्य । य॒र्म॒चि ॥४॥

ए॒मा॒शु॒मा॒शवे॑ भर॒ य॒ज्ञ॒त्रिये॑ नृ॒मा॒दनम् ।

प॒त॒यन्म॑न्द॒य॒क्षम् ॥५॥

पा । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवे॑ । भ॒र । य॒ज्ञ॒त्रियम् । नृ॒मा॒दनम् ।

प॒त॒यत् । म॑न्द॒यत्क्ष॑म् ॥५॥

अ॒स्य॒ पी॒त्वा॒ श॒त॒क्र॒तो॒ घ॒नो॒ वृ॒क्षा॒णाम॑भवः ।

वा॒यो॒ वा॒जि॒षु॒ वा॒जि॒नम् ॥६॥

अ॒स्य । पी॒त्वा । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ श॒त॒क्र॒तो॒ । घ॒नः । वृ॒क्षा॒णाम् । अ॒भवः ।

य । वा॒यः । वा॒जि॒षु॒ वा॒जि॒नम् ॥६॥

तं॒ त्वा॒ वा॒जि॒व॒ वा॒जि॒न॒ वा॒ज्या॑मः श॒त॒क्र॒तो॒ ।

अ॒ना॒ना॒मिन्द्र॑ सा॒त॒वे ॥७॥

तम् । त्वा । वा॒जि॒व॒ वा॒जि॒नम् । वा॒ज्या॑मः । श॒त॒क्र॒तो॒ । इति॑ श॒त॒क्र॒तो॒ ।

अ॒ना॒ना॒म् । इन्द्र॑ । सा॒त॒वे ॥७॥

यो रायो॑श्च॒निर्म॑हा॒न्म॒पारः॑ सु॒न्वतः॑ सखा ।

तस्मा॑ इन्द्राय॑ गायत ॥१०॥

यः । रायः । च॒निः । म॒हान् । सु॒पारः—सु॒न्वतः । सखा ।

तस्मै॑ इन्द्राय॑ । गायत ॥१०॥

॥५॥

१-५

१ १० वैचामिनी मधुच्छन्दाः । इन्द्र । गायत्री ।

आ त्वेता॑ नि वी॒दते॑न्द्र॒मभि॑ प्र गायत ।

सखा॑यः स्तोम॑वाहसः ॥११॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सी॒दत॑ । इन्द्र॑म् । अ॒भि । प्र । गा॒यत॑ ।

सखा॑यः । स्तोम॑वाहसः ॥११॥

प्र॒कृत॑मे॒ पुरु॑षामी॒शान॑ वा॒योषाम् ।

इन्द्र॑ सोमे॒ सखा॑ सुते ॥१२॥

पु॒रः॑तमम् । पु॒रु॒षाम् । ई॒शानम् । वा॒र्या॑णाम् ।

इन्द्र॑म् । सोमे॑ । स॒चा । सु॒ते ॥२॥

स॒ घा॑ नी॒ यो॒ग॒ वा॒ भु॒वत् रा॒ये स॒ पु॒रन्ध्या॑म् ।

म॒म॒हा॒जि॒भि॒रा स॒ नः ॥३॥

सः । घ॒ । नः । यो॒गे॒ वा॒ भु॒वत् । सः । रा॒ये । सः । पु॒रन्ध्या॑म् ।

म॒मत् । वा॒जि॒भिः । वा॒ । सः । नः ॥४॥

य॒स्य॑ सं॒खे न॒ कृ॒ष्यते॒ ह॒रो॒ म॒मत्सु॒ य॒ज्ञवः॑ ।

त॒स्य॑ इन्द्रा॑य॒ गाय॑त ॥५॥

य॒स्य॑ । सं॒खे॒ । न॒ । कृ॒ष्यते॒ । ह॒रो॒ इति॑ । म॒मत्सु॒ । य॒ज्ञवः॑ ॥

त॒स्ये॑ इन्द्रा॑य॒ गाय॑त ॥६॥

सु॒त॒पा॒न्ने॑ सु॒ता॒ इ॒मे॒ शृ॒च॒यो॒ य॒न्ति॑ वी॒तये॑ ।

सो॒मा॒सो॒ दधि॑मि॒रः ॥७॥

सु॒त॒पा॒न्ने॑ । सु॒ताः । इ॒मे॒ । शृ॒च॒यः॑ । य॒न्ति॑ । वी॒तये॑ ।

सो॒मा॒सः । दधि॑मि॒रः ॥८॥

त्वं सु॒तस्व॑ पी॒तये॑ स॒द्यो ह॒न्तो अ॒जाय॑याः ।

इन्द्र॑ ज्यैष्ठ्याय सु॒क्रतो ॥६॥

त्वम् । सु॒तस्व॑ । पी॒तये॑ । स॒द्यः । ह॒न्तः । अ॒जाय॑याः ।

इन्द्र॑ । ज्यैष्ठ्याय॑ । सु॒क्रतो॑ इति॑ सु॒क्रतो॑ ॥६॥

आ त्वा॑ वि॒श्वस्वा॒श्वः सो॒मास॑ इन्द्र॑ गिर्व॒णः ।

यं ते॑ स॒न्तु प्र॒चेत॑से ॥७॥

आ । त्वा॑ । वि॒श्व॒न्तु । आ॒श्वः । सो॒मा॒सः । इन्द्र॑ । गिर्व॒णः ।

यम् । ते॑ । स॒न्तु । प्र॒चेत॑से ॥७॥

त्वा॑ य॒तोमा॑ अ॒वीह॑धन् त्वामु॒क्था य॑त॒क्रतो॑ ।

त्वा॑ वर्ध॑न्तु नो गि॒रः ॥८॥

त्वाम् । य॒तोमा॑ । अ॒वीह॑धन् । त्वाम् । उ॒क्था । य॑त॒क्रतो॑ इति॑ य॒तः॒क्रतो॑ ।

त्वाम् । वर्ध॑न्तु । नः । गि॒रः ॥८॥

अ॒चि॒तोति॑ । स॒ने॒दिमं॑ । वा॒ज॒मिन्द्र॑ स॒हस्रि॑न्म ।

य॒ज्ञि॒न्वि॒ष्णानि॑ पो॒षा ॥९॥

अ॒चित्त॑ऽक॒तिः । स॒मेत् । इ॒मम् । वा॒जम् । इ॒न्द्रः । स॒ह॒स्रि॒णम् ।

य॒क्षिन् । वि॒श्वानि॑ । पौ॒ष्वा ॥८॥

मा नो॒ मर्तो॑ अ॒भि हु॒हन्त॑न्ना॒भिन्द्र॑ गिर्व॒शः ।

ई॒शानो॑ य॒वया॑ व॒धम् ॥९॥

मा । नः । म॒र्तोः । अ॒भि । हु॒हन् । त॒न्नाम् । इ॒न्द्र । गिर्व॒शः ।

ई॒शानः । य॒वया॑ । व॒धम् ॥९॥

॥६॥

१.६

१—१० ईशानिती मन्त्राभाः । १—३ वायव्या तिस्रकानिन्द्रः, ततः ३—८ वषा मघा, (५,६) पञ्चमघाभीविन्द्रा, १० इन्द्रा इन्द्रः । वायवी ।

यु॒ष्मन्ति॑ ज॒ध॒म॒स्य॑ च॒रन्ते॑ परि॒ त॒स्य॒वः ।

रो॒च॒न्ते रो॒चना॑ दि॒वि ॥१॥

यु॒ष्मन्ति॑ । ज॒ध॒म् । य॒व॒यम् । च॒रन्त॑म् । परि॑ । त॒स्य॒वः ।

रो॒च॒न्ते । रो॒चना॑ । दि॒वि ॥१॥

यु॒ज॒न्त॑स्य॒ का॒म्वा इ॒री वि॒प॒श॒सा र॒थे ।

ग्री॒वा हु॒न्तु॑ नृ॒वा॒ज॒सा ॥२॥

मु॒ञ्च॒न्ति॑ । अ॒स्य॒ । आ॒म्या॒ । ह॒रो इ॒ति॑ । वि॒प॒च॒सा॒ । र॒धे॑ ।

शो॒णा॒ । सु॒ण्ड॒ इति॑ । नृ॒णां॑ ॥२॥

के॒तुं क॒ण्ठ॒के॒तवे॑ पि॒शो म॒र्या॑ अ॒पे॒यसे॑ ।

स॒सु॒ष॒ण्णिर॒जाय॒याः ॥३॥

के॒तुम् । क॒ण्ठ॒म् । अ॒के॒त॒वे॑ । पि॒शः॒ । म॒र्याः॑ । अ॒पे॒य॒से॑ ।

स॒म् । स॒सु॒ष॒ण्णिः॑ । अ॒जा॒य॒याः ॥४॥

आ॒द॒हं क॒धाम॒नु पु॒नर्ग॑र्भ॒त्वमि॒रिरे॑ ।

द॒धाना॑ नाम॒ य॒ज्ञिय॑म् ॥५॥

आ॒त् । अ॒हं । क॒धाम् । अ॒नु॒ । पु॒नः॑ । ग॒र्भ॒त्वम् । आ॒इ॒रि॒रे॑ ।

द॒धानाः॑ । ना॒म॒ । य॒ज्ञिय॑म् ॥६॥

वी॒ठु चि॒दा॒वज॒मुभि॑र्ग॒णां चि॒दि॒न्द॒ वज्रि॑भिः ।

अ॒वि॒न्द॒ उ॒स्रि॒या अ॒नु॒ ॥७॥

वी॒ठु । चि॒त् । आ॒व॒ज॒मु॒भिः॑ । गु॒णा॑ । चि॒त् । इ॒न्द॒ । वज्रि॑भिः ।

अ॒वि॒न्दः॑ । उ॒स्रि॒याः॑ । अ॒नु॒ ॥८॥

दे॒व॒य॒न्तो॒ यथा॑ म॒तिम॑च्छा॒ विद॑ह॒सु॒ गिरः॑ ।

म॒हाम॑न॒वत॑ नु॒तम् ॥६॥

दे॒व॒य॒न्तः । यथा॑ । म॒तिम् । अ॒च्छा । वि॒दत्॑ऽव॒सुम् । गिरः॑ ।

म॒हाम् । अ॒नु॒व॒त॒ । नु॒तम् ॥६॥

इन्द्रे॑ष॒ सं हि॑ इ॒च्छे॒से स॒म॒ज्ज॒न्मा॒मी अ॒भि॒भ्यु॒वा ।

म॒न्द स॒मा॒न॒व॒र्षे॒सा ॥७॥

इन्द्रे॑ष । स॒म् । हि॑ । इ॒च्छे॒से । स॒म्॒ज्ज॒न्मा॒नः । अ॒भि॒भ्यु॒वा ।

म॒न्द इति॑ । स॒मा॒न॒व॒र्षे॒सा ॥७॥

अ॒न॒व॒धैर॑भि॒षु॒भिर्मे॒घः स॒ह॒स्र॑दर्श॒ति ।

ग॒धैरि॑न्द्र॒स्य का॒म्यैः ॥८॥

अ॒न॒व॒धैः । अ॒भि॒षु॒भिः । म॒घः । स॒ह॒स्र॑त् । अ॒र्श॒ति ।

ग॒धैः । इन्द्र॑स्य । का॒म्यैः ॥८॥

अ॒तः प॒रि॒म॒साग॑हि॒ दि॒वो वा॑ रो॒च॒ना॒दधि॑ ।

स॒म॒धि॒वृ॒क्ष॒ते गिरः॑ ॥९॥

अतः । परिष्मन् । वा । मङ्गि । दिवः । वा । रोचमात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋक्षते । गिरः ॥११॥

इतो वा सातिमोमहे दिवो वा पार्थिवादधि ।

इन्द्रं महो वा रजसः ॥१२॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥१२॥

॥७॥

१.७

१-१० वैवास्वती तपश्चाम्ना इन्द्रो वाचमी ।

इन्द्रमिन्द्राविनो उचदिन्द्रमर्कभिरर्किणः ।

इन्द्रं वाचीरनुषत ॥१॥

इन्द्रम् । इत् । गाविनः । उचत् । इन्द्रम् । अर्कभिः । अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाचीः । अनुषत ॥१॥

इन्द्र इक्षुर्योः सचा सन्धिस्र चा वचोयुजा ।

इन्द्रो वचो हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्रः । इत् । इर्योः । सखा । समऽमिहः , या । वयऽभुजा ।

इन्द्रः । वयो । विरययः ॥२॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसा सूर्ये रोचयद्वि ।

वि गोभिरद्विमेवत् ॥३॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । या । सूर्यम् , रोचयत् । द्वि ।

वि । गोभिः । अद्विम् । विरयत् ॥३॥

इन्द्रं वाजेषु गोऽथ सहस्रप्रधनेषु च ।

उय उयाभिकृतिभिः ॥४॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । यय । सहस्रऽप्रधनेषु । च ।

उयः । उयाभिः । कृतिभिः ॥४॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्मे हवामहे ।

हुतं हुतेषु वयिषम् ॥५॥

इन्द्रम् । वयम् । महाऽधने । इन्द्रम् । अर्मे । हवामहे ।

हुतम् । हुतेषु । वयिषम् ॥५॥

स नो हवन्मं चरं सतादावन्मं हवि ।

असाम्यमप्रतिष्कृतः ॥६॥

सः । नः । हवन् । अमुम् । चरम् । सतादावन् । अपे । हवि ।

असाम्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥६॥

तुष्टेस्तुष्टे य तन्तरे स्तोमा इन्द्राय वज्रिणः ।

न विन्दे अस्म सुस्तुतिम् ॥७॥

तुष्टेस्तुष्टे । य । तन्तरे । स्तोमाः । इन्द्राय । वज्रिणः ।

न । विन्दे । अस्म । सुस्तुतिम् ॥७॥

उषा युधेव वंसगः कृष्टीरियत्थोजसा ।

ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥८॥

उषा । युधाऽव । वंसगः । कृष्टीः । रियत्ति । योजसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥८॥

य एकवर्षचीना वसुनामिरन्वति ।

इन्द्रः पञ्च चित्तीनाम् ॥९॥

नि । येन । सु॒ष्टिऽह॒स्वया । नि । ह॒मा । व॒च॒धाम॑सै ।

त्वाऽ॒क॒तासः । निऽ॒ध॒र्व॒ता ॥२॥

इ॒न्द्र॒ त्वो॒तास॒ आ व॒यं व॒च॒ ध॒मा द॒दौम॑हि ।

अ॒थे॒म स॒ यु॒धि अ॒धः ॥३॥

इ॒न्द्र । त्वाऽ॒क॒तासः । आ । व॒यम् । व॒च॒म् । ध॒मा । द॒दौम॑हि ।

अ॒थे॒म । सम् । यु॒धि । अ॒धः ॥३॥

व॒यं य॒रेभि॒र॒स्त॒भि॒रि॒न्द्र॒ त्वया॑ यु॒जा व॒यम् ।

स॒स॒न्नाम॑ इ॒त॒न्यतः ॥४॥

व॒यम् । य॒रेभिः॑ । अ॒स्त॒भिः । इ॒न्द्र । त्वया॑ । यु॒जा । व॒यम् ।

स॒स॒न्नाम॑ । इ॒त॒न्यतः ॥४॥

म॒हा इ॒न्द्रः प॒र॒व॒ नु म॒हि॒त्वम॑स्तु व॒ज्रि॒णे ।

यो॒र्म॑ प्र॒धि॒ना श॒वः ॥५॥

म॒हान् । इ॒न्द्रः । प॒रः । न॒ । नु॒ । म॒हि॒त्वम् । अ॒स्तु । व॒ज्रि॒णे ।

योः । न॒ । प्र॒धि॒ना । श॒वः ॥५॥

स॒मी॒ष्टे वा व॒ चाग्र॑त नर॒स्तो॒कस्य॑ स॒मिती॑ ।

वि॒प्रा॒प्तो वा वि॒या॒यवः॑ ॥६॥

स॒म्य॒ष्टो॒ष्टे । वा । धी॑ । चाग्र॑त । नरः॑ । तो॒कस्य॑ । स॒मिती॑ ।

वि॒प्रा॒प्तः । वा । वि॒या॒यवः॑ ॥६॥

यः कु॒चिः सोम॑पात॒मः समु॒द्र॒व॒ पि॒ब्यते॑ ।

उ॒र्वी॒रापो न का॒कुदः॑ ॥७॥

यः । कु॒चिः । सोम॑पात॒मः । समु॒द्रः॒व॒ पि॒ब्यते॑ ।

उ॒र्वीः । रा॒पो । न । का॒कुदः॑ ॥७॥

ए॒वा ह्य॒स्य सु॒नृ॒ता वि॒र॒प॒यी गो॒मती॑ म॒ही ।

ए॒का श॒क्ता न दा॒यवे॑ ॥८॥

ए॒व । हि॑ । अ॒स्य । सु॒नृ॒ता । वि॒र॒प॒यी । गो॒मती॑ । म॒ही ।

ए॒का । श॒क्ता । न । दा॒यवे॑ ॥८॥

ए॒वा हि॑ ते वि॒भू॒तय॑ ज॒तय॑ च॒न्द्र भा॒वते॑ ।

स॒द्यश्चि॒कान्ति॑ दा॒यवे॑ ॥९॥

१.८.२]

आन्वयिता

२५

ए॒व । वि॒ । ति॒ । वि॒ऽभू॒तयः । क॒तयः । इ॒न्द्र । मा॒ऽव॒ते ।

स॒द्यः । चि॒त् । स॒न्नि॒ । दा॒श॒वे ॥८॥

ए॒वा ह्य॒स्य॒ का॒म्या॒ यो॒म॒ उ॒क्च॒म् च॒ य॒स्या ।

इ॒न्द्राय॑ सोम॑पीतये ॥९॥

ए॒व । वि॒ । च॒स्य॒ । का॒म्या॒ । यो॒मः । उ॒क्च॒म् । च॒ । य॒स्या ।

इ॒न्द्राय॑ सोम॑पीतये ॥९॥

॥८॥

१.८

१.१० वेचामिनी मन्दिना दन्ती कर्करी

इ॒न्द्रे॒चि॒ म॒न्दि॒न्य॒सो॒ वि॒न्दे॒भिः॒ सोम॑प॒र्व॒भिः ।

म॒न्दा॒ च॒भि॒ष्टि॒रो॒ज॒सा ॥१॥

इ॒न्द्र । वा । इ॒ष्टि॒ । स॒न्नि॒ । च॒न्ध॒सः । वि॒न्दे॒भिः । सोम॑प॒र्व॒भिः ।

म॒न्दा॒ च॒भि॒ष्टिः । यो॒ज॒सा ॥१॥

य॒मे॒न॒ सृ॒ज॒ता॒ सु॒ते॒ म॒न्दि॒मि॒न्द्राय॑ म॒न्दि॒ने ।

च॒ज्जि॑ वि॒न्द्या॒नि॒ च॒क॒रे ॥२॥

आ॑ । ई॒म् । ए॒नम् । सु॒ज॒त । सु॒ते । म॒न्दि॒म् । इ॒न्द्राय॑ । म॒न्दि॒ने ।

अ॒ग्नि॒म् । वि॒ष्वा॒नि । अ॒क॒ये ॥२॥

मा॒ता॒ सु॒प्रि॒य म॒न्दि॒भिः॒ स्तो॒म॒भिर्भि॒षा॒च॒र्य॒चे ।

स॒न्ने॒षु स॒न्ने॒षा ॥३॥

मा॒ता॒ । सु॒प्रि॒य । म॒न्दि॒भिः॒ । स्तो॒म॒भिः॒ । वि॒ष्वा॒च॒र्य॒चे ।

अ॒था । ए॒षु । स॒न्ने॒षु । आ ॥४॥

अ॒था॒अ॒ग्नि॒न् त॒े नि॒रः॒ प्र॒ति॒ त्वा॒सु॒द॒हा॒स॒त ।

अ॒थो॒वा॒ ह॒व॒म॒ प॒ति॒म् ॥५॥

अ॒था॒अ॒ग्नि॒म् । इ॒न्द्र॒ । त॒े । नि॒रः॒ । प्र॒ति॒ । त्वा॒म् । अ॒त् । अ॒था॒स॒त ।

अ॒थो॒वाः । ह॒व॒म॒म् । प॒ति॒म् ॥६॥

तं॒ चो॒द॒य॒ वि॒म॒म॒र्षो॒वा॒च॒ इ॒न्द्र॒ अ॒रि॒ण॒म् ।

अ॒स॒दि॒ते॒ वि॒भु॒ प्र॒भु॒ ॥७॥

अ॒म् । चो॒द॒य॒ । वि॒म॒म् । अ॒र्षो॒म् । रा॒धः॒ । इ॒न्द्र॒ । अ॒रि॒ण॒म् ।

अ॒स॒त् । अ॒त् । त॒े । वि॒भु॒ । प्र॒भु॒ ॥८॥

अथवाग्नु तत्र चोदयेन् राखे रमकतः ।

तुविद्युन् यमकतः ॥६॥

अथान् । ह । तत्र । चोदय । रम् । राखे । रमकतः ।

तुविद्युन् । यमकतः ॥६॥

स गोमदिन् बाणवदखे पुत्रु नवी हृत् ।

विष्वाधुर्धृष्टितम् ॥७॥

सम् । गोऽमत् । रम् । बाणऽवत् । अखे इति । पुत्रु । नवः । हृत् ।

विष्वाधुः । धृष्टि । धृष्टितम् ॥७॥

अखे धृष्टि नवी हृत् पुत्रु नवः सङ्गसातमम् ।

रम् ता रविनीरिषः ॥८॥

अखे इति । धृष्टि । नवः । हृत् । पुत्रुम् । सङ्गऽसातमम् ।

रम् । ताः । रविनीः । नवः ॥८॥

यसोरिन् वसुपति गीर्भिर्य नक्त नृमियम् ।

हीम मन्तावमूतये ॥९॥

व॒शोः । इ॒न्द्रम् । व॒सुऽप॒तिम् । गोः॑ऽभिः । वृ॒क्ष॒माः । कृ॒त्स्नियम् ।

शोम॑ । ग॒न्ता॒रम् । क॒तये॑ ॥८॥

सु॒ते॒सु॒ते न्यो॒कये॑ ह॒वत् ह॒वत् प॒द्विः ।

इन्द्रा॑य शु॒भम॑र्च॒ति ॥९॥

सु॒ते॒सु॒ते । निऽन्यो॒कये॑ । ह॒वत् । ह॒वते॑ । या । प॒त । प॒द्विः ।

इन्द्रा॑य । शु॒भम् । अ॒र्च॒ति ॥९॥

॥ १० ॥

१-१०

१—१२ वीरभक्तो नमस्कृत्य पदोऽनुत्तमः ।

गा॒य॒न्ति॒ त्वा गा॒य॒त्रि॒षोऽर्च॑न्त्य॒र्कम॒र्चि॒षः ।

अ॒ध्या॒य॒न्वा अ॒त॒क॒त उ॒द्य॒मि॒ष वे॒मिरे॑ ॥१॥

गा॒य॒न्ति । त्वा । गा॒य॒त्रि॒षः । अ॒र्च॒न्ति । अ॒र्कम् । अ॒र्चि॒षः ।

अ॒ध्या॒यः । त्वा । अ॒त॒क॒तो इति॑ अ॒त॒क॒तो । उ॒त् । अ॒द्य॒मऽद्य॑ । वे॒मिरे॑ ॥१॥

य॒ज्ञा॒नोः सा॒नु॒मा॒व॒ह॒य॒ज्य॑ क॒र्त्त॒व्यम् ।

तदिन्द्रो॑ अ॒र्घ्यं॑ वे॒त॒ति॒ य॒जेन॑ ह॒वि॒रे॒जति॑ ॥२॥

यद् | सानोः | सानुम् | आ | अ॒व॒हत् | भूरि | अ॒व॒ष्ट | कर्त्त॒म् ।

तद् | इन्द्रः | अ॒वेम् | से॒तति | यू॒धेन | ह॒विः | य॒जति ॥२॥

पु॒त्रा हि के॒शिना॒ वरी॒ ह॒व॒या क॒व॒मा ।

अ॒था न इन्द्र॒ सोम॒या गिरा॒मुप॑नुतिं चर ॥३॥

पु॒त्रा | हि | के॒शिना॒ | वरी॒ इति॑ | ह॒व॒या | क॒व॒मा ।

अ॒थ | नः | इन्द्र॒ | सोम॒याः | गिरा॒म् | उ॒प॑नुतिम् | च॒र ॥३॥

ए॒हि सो॒मा अ॒भि क॒रा॒भि य॒ची॒क्षा य॒व ।

अ॒था च॒ नो व॒सो स॒वेन्द्र॒ य॒ज्ञं च॒ वर्ध॑य ॥४॥

आ | इ॒हि | सो॒मान् | अ॒भि | क॒रा॒ | अ॒भि | य॒ची॒हि | आ | य॒व ।

अ॒था | च॒ | नः | व॒सो इति॑ | उ॒था | इन्द्र॒ | य॒ज्ञम् | च॒ | वर्ध॑य ॥४॥

उ॒क्त्व॒मिन्द्रा॒य शी॒घ्रं वर्ध॑नं पु॒न॒नि॒विधे॑ ।

य॒ज्ञो य॒था वृ॒तेषु॑ नो रा॒र॒ण॒स्येषु॑ च ॥५॥

उ॒क्त्व॒म् | इन्द्रा॒य॒ | शी॒घ्रम् | वर्ध॑नम् | पु॒न॒नि॒वि॒धे॑ ।

य॒ज्ञः | य॒था | वृ॒तेषु॑ | नः | रा॒र॒ण॒स्येषु॑ | च॒ ॥५॥

तमि॒च्छ॒कित्वा॑ ई॒म॒हे॒ तं रा॒ये॒ तं सु॒वी॒र्ये॑ ।

स॒ य॒ज्ञः॒ उ॒त नः॑ श॒क॒दि॒न्द्रो॒ य॒ज्ञं द॑य॒मानः॑ ॥६॥

तम् । यत् । स॒ञ्चि॒ऽस्ते । ई॒म॒हे॒ । तम् । रा॒ये॒ । तम् । सु॒वी॒र्ये॑ ।

सः । य॒ज्ञः । उ॒त । नः । श॒क॒त् । इ॒न्द्रः । य॒ज्ञं । द॑य॒मानः॑ ॥६॥

सु॒वि॒ह॒तं सु॒नि॒र॒ज॒मि॒न्द्र॒ त्वा॒दा॒तमि॒ष्य॒मः॑ ।

ग॒वा॒म॒प॒ म॒म॑ ह॒धि॒ ऊ॒च॒य॒न् रा॒धो अ॒द्रि॒वः॑ ॥७॥

सु॒वि॒ह॒तम् । सु॒नि॒ऽर॒ज॒म् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ दा॒तम् । यत् । य॒ज्ञः ।

ग॒वा॒म् । अ॒प॒ । म॒म॒म् । ह॒धि॒ । ऊ॒च॒य॒न् । रा॒धः । अ॒द्रि॒वः॑ ॥७॥

म॒हि॒ त्वा॒ रो॒द॒सी॒ उ॒मे॒ अ॒घा॒य॒मा॒च॒मि॒न्व॒तः॑ ।

जे॒तः॑ स॒र्व॒ती॒र॒पः॑ स॒ं गा॒ अ॒ध॒म॒धं॑ धू॒नु॒हि॒ ॥८॥

म॒हि॒ । त्वा॒ । रो॒द॒सी॒ । इ॒ति॑ । उ॒मे॒ इ॒ति॑ । अ॒घा॒य॒मा॒च॒म् । इ॒न्व॒तः॑ ।

जे॒तः॑ । स॒र्व॒ती॒र॒पः॑ । अ॒पः॑ । स॒म् । गाः॑ । अ॒ध॒म॒धम्॑ । धू॒नु॒हि॒ ॥८॥

आ॒मु॒त्क॒र्णं अ॒धी॒ इ॒वं नृ॒पि॒इ॒धि॒न्व॒ मे॒ गि॒वः॑ ।

इ॒न्द्र॒ स्तो॒म॒मि॒मं॑ म॒म॑ ऊ॒च॒या॒ मु॒न॒चि॒द॒न्त॒रम्॑ ॥९॥

आ॒नृत॑त्त्वार्थं । सु॒धिः । च॒रम् । तु । चि॒त् । द॒धिम् । मे । गिरः ।

च॒रम् । स॒तोम॑म् । र॒मम् । म॒म । क॒ण्ड । सु॒जः । चि॒त् । च॒न्तर॑म् ॥८॥

वि॒द्या हि॒ त्वा ह॒वन्त॑म॒ वाजे॑षु च॒वन्नु॑तम् ।

ह॒वन्त॑म॒स्य ब्र॒ह्म॒ह॒ क॒तिं स॒हस्र॑सा॒तमा॑म् ॥९॥

वि॒द्या । हि॒ । त्वा । ह॒वन्त॑म॒म । वाजे॑षु । च॒वन्नु॑तम् ।

ह॒वन्त॑म॒स्य । ब्र॒ह्म॒ह॒ । क॒तिम् । स॒हस्र॑सा॒तमा॑म् ॥९॥

या॒ नू न॑ ह॒न्त॒ कौशिक॑ म॒न्दसा॑नः सु॒तं पि॑ब ।

म॒न्दसा॑नः । न॒ नू । ति॒र क॒धी स॒हस्र॑सा॒तमि॑म् ॥१०॥

या॒ । नू । नः । ह॒न्त॒ । कौ॒शिक॑ । म॒न्दसा॑नः । सु॒तम् । पि॑ब ।

म॒न्दसा॑नः । या॒नू । न॒ । नू । ति॒र । क॒धी । स॒हस्र॑सा॒तमा॑म् । म॒न्दसा॑नः ॥१०॥

परि॑ त्वा गि॒र्वेषो॑ गिर॑ ह॒मा भ॑वन्तु वि॒शतः॑ ।

ह॒वा॒धुम॑नु॒ ह॒वयो॑ सु॒ष्टा भ॑वन्तु सु॒ष्टयः॑ ॥११॥

परि॑ । त्वा । गि॒र्वेषः॑ । गिरः॑ । ह॒मा । भ॑वन्तु । वि॒शतः॑ ।

ह॒वा॒धुम॑नु॒ । नू । ह॒वयोः॑ । सु॒ष्टाः । भ॑वन्तु । सु॒ष्टयः॑ ॥११॥

॥११॥

१.११

१-८ जित्वा मधुसूदन इन्दोऽग्रे ।

इन्द्रं विष्वा अपीतधन्ममुद्रन्वचमं गिरः ।

रक्षीतमं रक्षीनां वाक्मानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

इन्द्रम् । विष्वाः । अपीतधन् । ममुद्रऽन्वचसम् । गिरः ।

रक्षिऽतमम् । रक्षिणाम् । वाक्मानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥१॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा मेम श्वसस्यते ।

स्वामिभि प्र जीनुमो जेतारमधराजितम् ॥२॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । मेम । श्वसः । पते ।

स्वाम् । अभि । प्र । जीनुमः । जेतारम् । अधराऽजितम् ॥२॥

पूर्वोरिन्द्रश्च रातयो न वि दक्षन्वृतयः ।

यदी वाजश्च गोमतः श्लोकभो मंहते मघम् ॥३॥

पूर्वोः । इन्द्रश्च । रातयः । न । वि । दक्षन्ति । अतयः ।

यदि । वाजश्च । गोऽमतः । श्लोकऽभ्यः । मंहते । मघम् ॥३॥

पुरा॑ भिन्दुर्यु॒वा क॒विर॑मितौ॒जा अ॒जाय॑त ।

३३

इन्द्रो॑ वि॒ष्णस्व॑ क॒र्मणो॑ ध॒र्ता व॒र्णी पु॒रुष्टु॑तः ॥४॥

पुरा॑म् । भिन्दुः॑ । यु॒वा । क॒विः । अ॒मितः॑ प्रो॒जाः । अ॒जाय॑त ।

इन्द्रः॑ । वि॒ष्णस्व॑ । क॒र्मणः॑ । ध॒र्ता । व॒र्णी । पु॒रुःस्तु॑तः ॥४॥

त्वं ब॒लस्य॑ गो॒मतो॑ऽपा॒वर॑द्विषो वि॒ज्ञम् ।

त्वा॑ दे॒वा अ॒विभ्यु॑वस्तु॒ज्यमा॑नास आ॒विषुः॑ ॥५॥

त्वम् । ब॒लस्य॑ । गो॒मतः॑ । अ॒प । अ॒वः । अ॒द्विः । वि॒ज्ञम् ।

त्वाम् । दे॒वाः । अ॒विभ्यु॑वः । तु॒ज्यमा॑नासः । आ॒विषुः॑ ॥५॥

तवा॑र्चं शूर॑ रा॒तिभिः॑ प्र॒त्यायं॑ सि॒न्धुमा॑वदन् ।

उ॒पाति॑ष्ठन्त॒र्गिर्घ॑णो वि॒दुष्टे॑ तस्य॒ कार॑वः ॥६॥

तव॑ । अ॒र्चम् । शूर॑ । रा॒तिभिः॑ । प्र॒ति । आ॒यम् । सि॒न्धुम् । आ॒वद॑न् ।

उ॒प । अ॒ति॒ष्ठन्त॑ । गि॒र्घ॑णः । वि॒दुः । ते । तस्य॑ । का॒रवः॑ ॥६॥

मा॒याभि॑रिन्द्र॒ मायि॑मं त्वं शु॒ण्णम॑वातिरः ।

वि॒दुष्टे॑ तस्य॒ मि॒धिरा॑स्ते॒षां अ॒वा॒स्यु॑त्तिरः ॥७॥

स॒न्ना॒भिः । इ॒न्द्र । स॒यि॒नम् । त्वम् । दृ॒ष्ट्वा॒म् । अ॒थ । अ॒ति॒रः ।

वि॒दुः । ते । त॒स्य । मे॒धि॒राः । ते॒षाम् । अ॒वा॒सि । उ॒त् । ति॒र ॥७॥

इ॒न्द्र॒स्यो॒यान॒मो॒जसा॒भि स्तो॒मा॒ अ॒नु॒व॒त ।

उ॒ह॒स्य॑ य॒स्य॑ रा॒तय॑ उ॒त वा॒ स॒न्ति॒ भू॒य॒सीः ॥८॥

इ॒न्द्रम् । ई॒शान॒म् । यो॒जसा॑ । अ॒भि । स्तो॒माः । अ॒नु॒व॒त ।

उ॒ह॒स्यम् । य॒स्य॑ । रा॒तयः॑ । उ॒त । वा॒ । स॒न्ति॒ । भू॒य॒सीः ॥८॥

॥१२॥

१.१२

१—१२ अ॒न्वी वे॒धाति॒थिः । वि॒र्म॒मः॒क॒न्वी॒वा॒व॒सीः । वा॒व॒सीः ।

अ॒ग्निं॒ दू॒तं॒ वृ॒षी॒म॒हे॒ हो॒ता॒रं॒ वि॒ष्म॒वे॒द॒सम् ।

अ॒थ य॒ज॒स्य॑ इ॒ज॒तुम् ॥१॥

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒षी॒म॒हे॒ । हो॒ता॒रम् । वि॒ष्म॒वे॒द॒सम् ।

अ॒थ । य॒ज॒स्य॑ । इ॒ज॒तुम् ॥१॥

अ॒ग्नि॒म॒ग्निं॒ वृ॒षी॒म॒भिः॒ स॒दा॒ इ॒ज॒स्य॑ वि॒ष्म॒नि॒म् ।

इ॒ज॒स्य॑ इ॒ज॒स्य॑ गु॒ण॒पि॒स्यम् ॥२॥

अ॒ग्निम् अ॒ग्निम् । अ॒वी॒मं॑भिः । स॒दा । इ॒वन्त॑ । ति॒ग्म॑पतिम् ।

इ॒व्य॑वा॒हम् । पु॒न॒ऽप्रि॒यम् ॥२॥

अ॒ग्ने॒ दे॒वा इ॒हा व॒ह॒ ज॒ज्ञा॒नां॑ ह॒त॒वर्हि॑षे ।

या॒सि॒ हो॒ता न॒ ई॒ष्यः ॥३॥

अ॒ग्ने॒ । दे॒वान् । इ॒ह । या॒ । व॒ह॒ । ज॒ज्ञा॒नः । ह॒त॒वर्हि॑षे ॥३॥

या॒सि॒ हो॒ता । नः । ई॒ष्यः ॥३॥

तां॑ उ॒ग्र॒तो॒ वि॒ बी॒ध॒य॒ यद॒ग्ने॒ या॒सि॒ कू॒त्यम् ।

दे॒वे॒रा स॒न्नि॒वर्हि॑षि ॥४॥

ता॒न् । उ॒ग्र॒तः । वि॒ । बी॒ध॒य॒ । यत् । अ॒ग्ने॒ । या॒सि॒ । कू॒त्यम् ।

दे॒वैः । या॒ । स॒न्नि॒वर्हि॑षि ॥४॥

ह॒ता॒ह॒व॒न॒ दी॒दि॒वः॑ प्र॒ति॒ अ॒ रि॒ष॒तो॒ द॒ह॒ ।

अ॒ग्ने॒ त्वं॑ र॒क्ष॒स्वि॒नः ॥५॥

ह॒ता॒ह॒व॒न॒ । दी॒दि॒वः॑ । प्र॒ति॒ । अ॒ । रि॒ष॒तः॑ । द॒ह॒ ।

अ॒ग्ने॒ । त्वम् । र॒क्ष॒स्वि॒नः ॥५॥

अग्निनाम्निः सन्निधत्ते कविर्गृहपतिर्यथा ।

श्रुतमिदं कविः १६३

अग्निना । अग्निः । सन् । निधत्ते । कविः । गृहपतिः । युवा ।

श्रुतमिदं । श्रुतमिदं १६३

कविमग्निमुप सृष्टि मन्त्रधर्मावमधरे ।

देवमसीवधातनम् १६४

कविम् । अग्निम् । उप । सृष्टि । मन्त्रधर्मावम् । अधरे ।

देवम् । असीवधातनम् १६४

यस्यामग्ने इविष्यतिदूनं देव सपर्यति ।

तस्य वा प्राविता भव १६५

य । त्वाम् । अग्ने । इविष्यतिः । दूनम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । वा । प्राविता । भव १६५

यो अग्निं देववीतयि इविष्यी प्राविष्यति ।

तस्यै वाक्यं श्रुतम् १६६

१.१२.१२]

आत्मविता

१०

यः | अग्निम् | देवऽवोत्तये | इविषान् | आऽविषासति ।

तस्यै | पावक | अष्टय ॥८३॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहा वच ।

उप यज्ञं इविष नः ॥९०॥

सः | नः | पावक | दीदिवः | अग्ने | देवान् | इहा | वा | वच ।

उप | यज्ञम् | इविषः | नः | नः ॥९०॥

स नः स्रवान् वा भर गायत्रेण नवीयसा ।

रयि वीरवतीमिधम् ॥९१॥

सः | नः | स्रवानः | वा | भर | गायत्रेण | नवीयसा ।

रयिम् | वीरवतीम् | इधम् ॥९१॥

अग्ने अक्रेण योविषा विष्वाभिर्देवहतिभिः ।

इमं स्तोमं सुयस नः ॥९२॥

अग्ने | अक्रेण | योविषा | विष्वाभिः | देवहतिभिः ।

इमम् | स्तोमम् | सुयस | नः ॥९२॥

॥ १३ ॥

१ १३

१—१२ काव्यो निवासिनि, १ वायोपुत्रम्, १ वृक्षः, २ तनूनपात्, ३ तपायः, ४ वृक्षः,
 ५ यच्छि, ६ देवो वायः, ७ तपायः, ८ देवो वायः, ९ तपो देवः, १० वृक्षः,
 ११ वनस्पतिः, १२ वायुपुत्रः, काव्यो ।

सु॑समि॒हो न॒ या वृ॑क्ष॒ दे॒वा अ॒ग्निं वृ॒षि॒षते॑ ।

श्रीतः॑ पा॒पक॒ यच्छि॑ च ॥१॥

सु॑समि॒हः । नः॑ । या । वृ॒क्ष । दे॒वान् । अ॒ग्निं वृ॒षि॒षते॑ ।

श्रीत॑रिति । पा॒पक॒ । यच्छि॑ । च ॥१॥

अ॒धु॒मन्त॑ तनूनपा॒यश्च॑ दे॒वेषु॑ नः॒ कवे॑ ।

अ॒था कृ॒णुहि॑ वी॒तये॑ ॥२॥

अ॒धु॒मन्त॑म् । तनूनपा॒त् । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । नः॒ । कवे॑ ।

अ॒था । कृ॒णुहि॑ । वी॒तये॑ ॥२॥

न॒रा॒ण॒स॒मि॒हं पि॒य॒म॒स्त्रि॒म॒स्रं उ॒प॒ कवे॑ ।

स॒धु॒लि॒खं वृ॒षि॒षत॑म् ॥३॥

म॒रा॒र्य॑सम् । इ॒ह । मि॒त्रम् । अ॒ग्निम् । य॒ज्ञे । उ॒प । इ॒ये ।

‘ म॒धुऽजि॒ह्वम् । इ॒विऽऽक॑तम् ॥१॥

अ॒ग्ने॒ सु॒च॑त॒मे॒ र॒घे॒ दे॒वा॒ ई॒ळि॒त॒ या॒ व॒ह ।

अ॒सि॒ की॒ता॒ म॒नु॒र्जि॑तः ॥४॥

अ॒ग्ने॒ । सु॒च॑त॒मे॒ । र॒घे॒ । दे॒वा॒ । ई॒ळि॒तः॒ । या॒ । व॒ह ।

अ॒सि॒ । की॒ता॒ । म॒नु॒ऽऽजि॑तः ॥४॥

स॒न्वी॒त॒ ब॒र्हि॑रा॒नु॒व॒ह॒त॒पू॒ठं॒ म॒नी॒वि॒थः॒ ।

य॒ज्ञा॒व॒त॒स्य॒ अ॒च॑नम् ॥५॥

स॒न्वी॒त॒ । ब॒र्हिः॒ । आ॒नु॒व॒ह॒ । ह॒त॒पू॒ठम् । म॒नी॒वि॒थः॒ ।

य॒ज्ञ । अ॒व॒त॒स्य॒ । अ॒च॑नम् ॥५॥

वि॒ अ॒य॒न्ता॒म॒ता॒र॒धो॒ द्वा॒रो॒ दे॒वी॒र॒स॒व॒तः॒ ।

अ॒था॒ नू॒नं॒ च॒ य॒ष्ट॒वे॒ ॥६॥

वि॒ । अ॒य॒न्ता॒म् । अ॒व॒त॒ऽऽ॒धः॒ । द्वा॒रः॒ । दे॒वीः॒ । अ॒स॒व॒तः॒ ।

अ॒था॒ । नू॒नम् । च॒ । य॒ष्ट॒वे॒ ॥६॥

मत्तो॒प॒धा सु॒पे॒य॒सा॒स्मिन् न॒ स॒प॒ ज॒ये ।

इ॒दं नो॒ ब॒हि॒रा॒स॒दे ॥७॥

मत्तो॒प॒धा । सु॒पे॒य॒सा । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । स॒प॒ । ज॒ये ।

इ॒दम् । नः । ब॒हिः । आ॒स॒दे ॥७॥

ता सु॒जि॒ह्वा स॒प॒ ज॒ये । हो॒ता॒रा दे॒व्या क॒वी ।

य॒ज्ञं नो॒ य॒ज॒तामि॒मम् ॥८॥

ता । सु॒जि॒ह्वी । स॒प॒ । ज॒ये । हो॒ता॒रा । दे॒व्या । क॒वी इ॒ति ।

य॒ज्ञम् । नः । य॒ज॒ताम् । इ॒मम् ॥८॥

इ॒हा सर॑ज॒ती म॒ही नि॒क्षो दे॒वीम॑यो॒भ॒वः ।

ब॒हिः सो॒द॒न्व॒मिधः ॥९॥

इ॒हा । सर॑ज॒ती । म॒ही । नि॒क्षः । दे॒वीः । म॒यः॑भु॒वः ।

ब॒हिः । सो॒द॒न्व॒ । अ॒मिधः ॥९॥

इ॒ह त्व॑हा॒वमि॒धो नि॒क्षरु॑प॒मुप॑ ज॒ये ।

अ॒जा॒क॒म॒सु के॒व॒ल ॥१०॥

दृ॒ष्ट | त्वष्टा॑रम् | अ॒पि॒यम् | वि॒ष्मऽरु॒पम् | उ॒प | इ॒ये ।

अ॒सा॒कम् | अ॒स्तु | वि॒वः ॥१०॥

अ॒व॒ स॒जा॒ वन॑म॒ते दे॒व दे॒वेभ्यो॑ इ॒विः ।

अ॒ दा॒तु॒रस्तु॑ चै॒तनम् ॥११॥

अ॒व॒ | स॒ज॒ | वन॑म॒ते | दे॒व | दे॒वेभ्यः॑ | इ॒विः ।

अ॒ | दा॒तुः | अ॒स्तु | चै॒तनम् ॥११॥

सा॒क्षा य॒ज्ञं क॒षोत॑ने॒न्द्राय॒ यज्ज॑नो गृ॒हे ।

त॒स्य दे॒वा उ॒प॒ इ॒ये ॥१२॥

सा॒क्षा | य॒ज्ञम् | क॒षो॒त॒न॒ | इ॒न्द्राय॑ | यज्ज॑नः | गृ॒हे ।

त॒स्य॑ | दे॒वान् | उ॒प॒ इ॒ये ॥१२॥

॥१४॥

१ १४

॥—१२ विधातिभिः कालः । विवे देवाः । वाववी ।

ऐ॒भि॒रस्ते॑ दु॒वो गि॒रो वि॒ष्मेभिः॑ सोम॒णीत॑दे ।

दे॒वेभि॑र्या॒ङि य॒च्चि च ॥१३॥

आ॒ | ए॒भिः॑ | अ॒ग्ने॑ | दु॒वः॑ | गि॒वः॑ | वि॒श्वे॑भिः | सोम॑ऽप्येत॒वे ।

दे॒वेभिः॑ | या॒हि॒ | य॒चि॑ | च॒ ॥१॥

आ॒ त्वा॒ क॒ष्टा॑ अ॒क्ष॒यत॑ अ॒च॒न्ति॑ वि॒प्र ते॒ धियः॑ ।

दे॒वेभि॑र॒ग्न॒ | आ॒ | ग॒हि॒ ॥२॥

आ॒ | त्वा॒ | क॒ष्टाः॑ | अ॒क्ष॒यत॑ | अ॒च॒न्ति॑ | वि॒प्र ते॒ | धियः॑ ।

दे॒वेभिः॑ | अ॒ग्ने॑ | आ॒ | ग॒हि॒ ॥२॥

इ॒न्द्र॒वायू॑ ह॒व्य॒क॒र्ति॑ मि॒त्रा॒ग्नि॑ पू॒ष॒णं॑ भ॒गम् ।

आ॒दि॒त्या॒मा॒क॒र्त॑ ग॒न्ध॒म् ॥३॥

इ॒न्द्र॒वायू॑ इति॑ | ह॒व्य॒क॒र्ति॑म् | मि॒त्रा॒ | अ॒ग्नि॑म् | पू॒ष॒णम्॑ | भ॒गम् ।

आ॒दि॒त्या॒म् | मा॒क॒र्त॑म् | ग॒न्ध॒म् ॥३॥

अ॒ वा॒ भि॒यन्त॑ इ॒न्द्र॒वो॑ म॒क्षरा॑ मा॒द॒यि॒ष्य॒वः॑ ।

इ॒षा॒ म॒ध्व॒म॒सू॒त॑दः ॥४॥

अ॒ | वाः॑ | भि॒यन्ते॑ | इ॒न्द्र॒वः॑ | म॒क्षराः॑ | मा॒द॒यि॒ष्य॒वः॑ ।

इ॒षाः॑ | म॒ध्वः॑ | अ॒सू॒त॑दः ॥४॥

ई॒ळते॑ त्वा॒मव॑स्यः क॒क्षासो॑ ह॒तव॑र्हिषः ।

इ॒वि॒षम॑तो अ॒रं॒कतः॑ ॥४॥

ई॒ळते॑ । त्वा॒म् । अ॒व॒स्यः॑ । क॒क्षा॒सः । ह॒तव॑र्हिषः ।

इ॒वि॒षम॑तः । अ॒रं॒कतः॑ ॥४॥

ह॒त॒प॒ठा म॑नो॒बु॒जो॒ ये त्वा॒ व॒ह॒न्ति॒ व॒ज्र॑यः ।

या॒ दे॒वान् सो॒म॒पी॒तये॑ ॥५॥

ह॒त॒प॒ठाः । म॒नः॒बु॒जः । ये । त्वा॒ । व॒ह॒न्ति॒ । व॒ज्र॑यः ।

या । दे॒वान् । सो॒म॒पी॒तये॑ ॥५॥

ता॒म्य॒ज॒तां॑ अ॒त॒त॒त॒धो॒ऽग्ने॑ प॒क्षी॒वत॑स्त॒पि ।

म॒ध्वः सु॒जि॒ह्वा पा॒यय॑ ॥६॥

ता॒म् । य॒ज॒ताम् । अ॒त॒त॒त॒धः । अ॒ग्ने॑ । प॒क्षी॒वतः॑ । त॒पि॒ ।

म॒ध्वः । सु॒जि॒ह्वा । पा॒यय॑ ॥६॥

ये य॒ज॒ता य॒ ई॒षा॒स्तो॑ ते पि॒बन्तु॑ जि॒ह्वाया॑ ।

म॒धो॒र॒ग्ने व॑षट्क॒ति ॥७॥

दे | दध॑ताः | दे | द॑द्याः | ते | ते | दि॒वन्तु | जि॒ज्ञया॑ ।

म॒धोः | अ॒ग्ने | व॒षट्क॑ति ॥८॥

आ॒सीँ सूर्य॑स्य रो॒चना॑दि॒व्यान् दे॒वा उ॒ष॒सु॒धः ।

वि॒प्रो हो॒ते च॑ व॒चति॑ ॥९॥

आ॒सीँम् । सूर्य॑स्य | रो॒चना॑त् | वि॒प्रान् | दे॒वान् | उ॒षः॒सु॒धः ।

वि॒प्रः | हो॒ता | व॒च | व॒चति॑ ॥९॥

वि॒श्वेभिः॑ सो॒म्यं म॒ध्वम॑ इ॒न्द्रे च॑ वा॒युना॑ ।

पि॒बा मि॒त्रस्य॑ धाम॑भिः ॥१०॥

वि॒श्वेभिः॑ | सो॒म्यम् | म॒धु | अ॒ग्ने | इ॒न्द्रे च॑ वा॒युना॑ ।

पि॒ब | मि॒त्रस्य॑ | धाम॑भिः ॥१०॥

त्वं हो॒ता मनु॑जि॒नोऽग्ने॑ य॒ज्ञेषु॑ सी॒दसि॑ ।

सि॒र्म नो॑ अ॒ध्वर॑ य॒ज ॥११॥

त्वम् | हो॒ता | मनु॑जि॒तः | अ॒ग्ने | य॒ज्ञेषु॑ | सी॒दसि॑ ।

सः | इ॒मम् | नः | अ॒ध्वर॑म् | य॒ज ॥११॥

१.१५.९]

सत्यं हिता

४५

बु॒धा॒ श्र॒व॒णो॒ रये॑ ह॒रितो॑ दे॒व रो॒हितः॑ ।

ताभि॑र्दे॒वा इ॒हा य॑च ॥१२॥

बु॒धा॒ । श्रि॒ । श्र॒व॒णोः॑ । रये॑ । ह॒रि॒तः । दे॒व । रो॒हितः॑ ।

ताभिः॑ । दे॒वान् । इ॒हा । य॒च ॥१२॥

॥१५॥

१.१५

१—१९ काशी वैशालिभिः । १ इन्द्र, २ अश्वत्थ, ३ अश्वत्थ, ४ अश्वत्थ, ५ इन्द्र, ६ मित्राश्वत्थी,

७ १० इन्द्राश्वत्थी अश्वत्थ, ११ अश्वत्थी, १२ अश्वत्थ । अश्वत्थी ।

इन्द्र॑ सोमं॑ पिब॑ क॒स्तुना॑ त्वा वि॒श्वस्त्रि॒न्दवः॑ ।

अ॒श्व॒रा॒स॒द्वादी॑कसः ॥१३॥

इन्द्र॑ । सोमं॑ । पिब॑ । क॒स्तुना॑ । त्वा । वि॒श्व॒स्त्रि॒न्द॒वः ।

अ॒श्व॒रा॒सः । तत्पु॑थीकसः ॥१३॥

अ॒श्व॒तः पिब॑त॒ क॒स्तुना॑ पो॒त्रा॒द्य॒र्च पु॑नीतम् ।

यू॒यं हि॑ उ॒हा सु॒दान॒वः ॥१४॥

अ॒श्व॒तः । पिब॑त॒ । क॒स्तुना॑ । पो॒त्रा॒त् । य॒ज्ञम् । पु॑नी॒तम् ।

यू॒यम् । हि॑ । उ॒हा । सु॒दान॒वः ॥१४॥

अभि॑ य॒ज्ञं गृ॒णीहि॑ नो॒ ग्मा॒वो ने॒ष्टः पि॒ब॑ क॒तुना॑ ।

त्वं हि॑ र॒क्ष॒धा असि॑ ॥३३॥

अभि॑ । य॒ज्ञम् । गृ॒णी॒हि॒ । नः॑ । ग्मा॒वः । ने॒ष्ट॒रिति॑ । पि॒ब॑ । क॒तुना॑ ।

त्वम् । हि॑ । र॒क्ष॒धाः । असि॑ ॥३३॥

अग्ने॑ दे॒वां इ॒ह॑ व॒ह सा॒दया॑ यो॒निषु॑ त्रि॒षु ।

परि॑ भू॒ष पि॒ब॑ क॒तुना॑ ॥३४॥

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह॒ । वा॒ । व॒ह॒ । सा॒दय॑ । यो॒निषु॑ । त्रि॒षु ।

परि॑ । भू॒ष॒ । पि॒ब॒ । क॒तुना॑ ॥३४॥

ग्रा॒ह्यादि॑न् रा॒धमः॑ पि॒बा सोम॑सू॒तृ॒रनु॑ ।

तवे॑हि स॒ख्यम॑सू॒तम् ॥३५॥

ग्रा॒ह्या॒त् । इ॒न् । रा॒ध॒सः॑ । पि॒ब॒ । सो॒मम् । क॒तुन् । अ॒नु॒ ।

तव॑ । इ॒त् । हि॑ । स॒ख्यम् । अ॒सू॒तम् ॥३५॥

सु॒खं द॒र्शं धृ॒तव॑त मि॒त्रावरु॑ण॒ दू॒लभ॑म् ।

क॒तुना॑ व॒स॒मा॒याये॑ ॥३६॥

यु॒वम् । द॒धम् । दृ॒तऽज॒ता । मि॒त्रा॒व॒र॒चा । दुः॒ऽद॒भम् ।

ऋ॒तु॒ना । य॒ज्ञम् । आ॒द्या॒यि । इति ॥६॥

इ॒वि॒षो॒दा इ॒वि॒ष॒सो आ॒व॒र॒क्ष॒ता॒सो अ॒ध्व॒रे ।

य॒ज्ञे॒षु दे॒व॒मी॒ळ॒ते ॥७॥

इ॒वि॒षऽ॒दाः । इ॒वि॒ष॒सः । आ॒व॒र॒क्ष॒ता॒सः । अ॒ध्व॒रे ।

य॒ज्ञे॒षु । दे॒वम् । ई॒ळ॒ते ॥७॥

इ॒वि॒षो॒दा द॒दा॒तु नो॒ व॒सू॒नि या॒नि नृ॒सि॒रि ।

दे॒वे॒षु ता॒ व॒ना॒म॒हे ॥८॥

इ॒वि॒षऽ॒दाः । द॒दा॒तु । नः । व॒सू॒नि । या॒नि । नृ॒सि॒रि ।

दे॒वे॒षु । ता॒ । व॒ना॒म॒हे ॥८॥

इ॒वि॒षो॒दाः पि॒पी॒ष॒ति सु॒हो॒त॒म॒ च॒ ति॒ष्ठ॒त ।

ने॒द्वा॒ह॒तु॒भि॒रि॒ष्य॒त ॥९॥

इ॒वि॒षऽ॒दाः । पि॒पी॒ष॒ति । सु॒हो॒त॒म॒ । च॒ । ति॒ष्ठ॒त ।

ने॒द्वा॒त् । ऋ॒तु॒भिः । र॒ष्य॒त ॥९॥

यस्या॑ तुरीय॑न्तुभिर्द्वा॑ विचो॑दो यजाम॑हे ।

अथ॑ सा नो ददि॑र्भय ॥१०॥

यत् । त्या । तुरीय॑म् । ऋतु॑भिः । दवि॑कऽदः । यजाम॑हे ।

अथ॑ । सा । नः । ददिः । भय ॥१०॥

अग्नि॑ना पिब॑तं मधु॑ दी॒प्य॑न्मी शुचि॑व्रता ।

ऋतु॑ना यज्ञ॑वाजसा ॥११॥

अग्नि॑ना । पिब॑तम् । मधु॑ । दी॒प्य॑न्मी इति॑ दी॒दि॑ऽच॒म्मी । शुचि॑ऽव्र॒ता ।

ऋतु॑ना । यज्ञ॑ऽवाज॒सा ॥११॥

गार्ह॑पत्येन सन्व॑ ऋतु॑ना यज्ञ॑नीवसि ।

दे॒वान्दे॒वय॑ते यज ॥१२॥

गार्ह॑पत्येन । सन्व॑ । ऋतु॑ना । यज्ञ॑नीः । वसि॑ ।

दे॒वान् । दे॒वऽय॑ते । यज ॥१२॥

॥ १६ ॥

१.१६

१—२ विकृतिभिः कान्तः । चन्द्रः । वसुधै ।

या त्वा व॒हन्तु॑ व॒रयो॑ वृष॒णं सोम॑पीतये ।

चन्द्र॑ त्वा सूर॑यच॒सः ॥१॥

या । त्वा । व॒हन्तु॑ । व॒रयः॑ । वृष॒णम् । सोम॑पीतये ।

चन्द्र॑ । त्वा । सूर॑यच॒सः ॥१॥

इ॒मा वा॒ना इ॒तस्मि॑नो व॒री इ॒जो॑य व॒चतः॑ ।

चन्द्र॑ सु॒च॑तमे र॒षे ॥२॥

इ॒माः । वा॒नाः । इ॒तस्मि॑नः । व॒री इ॒ति । इ॒ज । उ॒य । व॒चतः॑ ।

चन्द्र॑म् । सु॒च॑तमे । र॒षे ॥२॥

चन्द्र॑ प्रा॒तर्ह॑षाम॒ह चन्द्र॑ प्र॒यत्न॑ध्वरे ।

चन्द्र॑ सोम॑स्य पी॒तये ॥३॥

चन्द्र॑म् । प्रा॒तः । ह॒षाम॒हे । चन्द्र॑म् । प्र॒य॒ति । ध्व॒रे ।

चन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये ॥३॥

उप॑ नः सु॒तमा॑ ग॒हि ह॑रिभि॒रिन्द्र॑ के॒शिभिः॑ ।

सु॒ते हि॑ त्वा॒ ज॒वाम॑हे ॥४॥

उप॑ । नः॑ । सु॒तम् । या॑ । ग॒हि । ह॑रिऽभिः । इन्द्र॑ । के॒शिऽभिः॑ ।

सु॒ते । हि॑ । त्वा॒ । ज॒वाम॑हे ॥४॥

वे॒मं नः॑ श्मो॒ममा॑ ग॒ह्यपि॑दं स॒व॒नं सु॒तम् ।

गौ॒रो न॑ त्व॒चितः॑ पि॒ब ॥५॥

सः । इ॒मम् । नः॑ । श्मो॒मम् । या॑ । ग॒हि । उप॑ । इ॒दम् । स॒व॒नम् । सु॒तम् ।

गौ॒रः । न॑ । त्व॒चितः॑ । पि॒ब ॥५॥

इ॒मे शो॒मास॑ इन्द्र॑वः सु॒ता॒मो अ॒धि ब॒र्हिषि॑ ।

तां॑ इन्द्र॑ स॒हसे॑ पि॒ब ॥६॥

इ॒मे । शो॒मासः॑ । इन्द्र॑वः । सु॒ता॒सः । अ॒धि । ब॒र्हिषि॑ ।

ताम् । इन्द्र॑ । स॒हसे॑ । पि॒ब ॥६॥

अ॒यं ते॒ श्मो॒मो अ॒धियो॑ इ॒दि॒न्द्र॒ग॒स्तु॑ श॒न्तमः॑ ।

अ॒था शो॒मं सु॒तं पि॒ब ॥७॥

अ॒यम् । त॒ । सो॒मः । अ॒ग्नयः । इ॒दि॒ष्ट॒क । अ॒स्तु । अ॒म॒त॒मः ।

अ॒यम् । सो॒मम् । सु॒तम् । पि॒त्र ॥३॥

वि॒ध॒मि॒त्स॒व॒नं सु॒त॒मि॒न्द्रो म॒दा॒य ग॒च्छ॒ति ।

इ॒म॒ञ्चा सो॒म॒पी॒तये ॥८॥

वि॒ध॒म् । इ॒त् । स॒व॒नम् । सु॒तम् । इ॒न्द्रः । म॒दा॒य । ग॒च्छ॒ति ।

इ॒म॒ञ्चा । सो॒म॒पी॒तये ॥८॥

सो॒मं नः॒ का॒म॒सा पु॒त्र गो॒भि॒र॒श्वैः अ॒त॒क॒तो ।

इ॒म॒स॒म॒ त्वा॒ स्वा॒ध्वैः ॥९॥

सः । इ॒मम् । नः॒ । का॒म॒म् । आ । पु॒त्र । गो॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒त॒क॒तो इति॒ अ॒त॒क॒तो ।

इ॒म॒स॒म॒ । त्वा॒ । सु॒ऽवा॒ध्वैः ॥९॥

॥१०॥

१-१०

१—४ वाक्यो विधायिभिः । इन्द्रायवची । १-१, १-८ वाक्यौ,
१, २ वाक्यभूत ।

इ॒न्द्रा॒व॒च॒यो॒र॒हं स॒स्त्रा॒जो॒र॒व॒ आ॒ उ॒षे ।

ता॒ नो॒ मृ॒ता॒त॒ ई॒द॒म्ये ॥११॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्प्राजोः । अयः । आ । हवे ।

ता । नः । मृकातः । ईदमे ॥१॥

गन्तारा हि स्वीद्वमे इव विप्रस्य मावतः ।

धर्तारा चर्यपीनाम् ॥२॥

गन्तारा । हि । स्तः । अवेसे । इवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा चर्यपीनाम् ॥२॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ ।

ता वा नदिष्ठमोसहे ॥३॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ ।

ता । वाम् । नदिष्ठम् । ईमहे ॥३॥

सुवाकु हि शचीना सुवाकु सुमतीनाम् ।

भूयाम् । वाजदाप्ताम् ॥४॥

सुवाकु । हि । शचीनाम् । सुवाकु । सुमतीनाम् ।

भूयाम् । वाजदाप्ताम् ॥४॥

[७८]

कृत्यं चित्ता

५९

इन्द्रः सहस्रदायमा वरुणः शंखानाम् ।

कतुर्भवावुत्थः ॥५॥

इन्द्रः । सहस्रदायाम् । वरुणः । शंखानाम् ।

कतुः । भवति । उत्थः ॥५॥

तयोः रिदवसा वयं मनस नि च धीमहि ।

आदुत प्ररेचनम् ॥६॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । मनस । नि । च । धीमहि ।

आत् । उत् । प्ररेचनम् ॥६॥

इन्द्रावरुण वामनं कुवे चित्राय राधमे ।

अस्मात्सु जिग्युषस्कृतम् ॥७॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । कुवे । चित्राय । राधमे ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥७॥

इन्द्रावरुण भू नु वां सिवासन्तोषु धीष्वा ।

अस्माभ्यं यमं वस्कृतम् ॥८॥

इन्द्राव॑व॒षा । नु॒ । नु॒ । वा॒म् । सि॒स्रा॑स॒न्तीषु॒ । धी॒षु । वा ।

अ॒स्रा॒भ्यम् । अ॒स्रं । अ॒स्र॒तम् ॥८॥

अ वा॑भ॒श्रो॒तु सु॒ष्टति॑रिन्द्राव॒षा वा॒ कु॒वे ।

वा॒स्र॒धा॒सं स॒धस्तु॑तिम् ॥८॥

अ । वा॒म् । अ॒श्रो॒तु । सु॒ष्टुतिः॑ । इन्द्रा॑व॒षा । वा॒म् । कु॒वे ।

वा॒म् । अ॒स्रा॒भ्ये इति॑ । स॒धस्तु॑तिम् ॥८॥

॥१८॥

१.१८

१—८ का॒न्वी वि॒धाति॑तिः । १ २ अ॒स्रा॒भ्यति॑ , ३ इन्द्र॑वी॒मस्रा॒भ्यत॑तिः , ४ इन्द्र॑वी॒म-

अ॒स्रा॒भ्यत॑तिः इति॑ वा , ५ ८ अ॒स्रा॒भ्यति॑ , ९ अ॒स्रा॒भ्यति॑रिन्द्रा॑व॒षा वा ।

का॒न्वी ।

सो॒मानं॑ अ॒र॒क्षं क॒ण्वि॑ न॒द्याच॑क्षते ।

क॒र्षी॒वन्त॑ य॒ यो॒शिकः॑ ॥९॥

सो॒मानम् । अ॒र॒क्षम् । क॒ण्वि॑ । न॒द्याचः॑ । य॒न्ते ।

क॒र्षी॒वन्त॑म् । यः । यो॒शिकः॑ ॥९॥

त्वम् । तम् । त्र॒ष्ट॒णः । पति॑ । मो॒मः । इन्द्र॑ । च॒ । म॒त्स्यम् ।

दक्षि॑चा । घा॒तु । अ॒हसः ॥१॥

सद॑स॒मति॑म॒हुतं॑ प्रि॒यमिन्द्र॑स्य का॒म्यम् ।

स॒नि॒ मे॒धाम॑या॒सिषम् ॥२॥

सद॑सः । पति॑म् । अ॒हु॒तम् । प्रि॒यम् । इन्द्र॑स्य । का॒म्यम् ।

स॒नि॒म् । मे॒धाम् । अ॒या॒सि॒षम् ॥२॥

य॒क्षा॒ह॒ते न॑ सि॒ध्यति॑ य॒ज्ञो वि॒पश्चि॑त॒चन॑ ।

स॒ धी॒ना॒ योग॑मि॒न्यति॑ ॥३॥

य॒क्षात् । अ॒ह॒ते । न॑ । सि॒ध्य॒ति । य॒ज्ञः । वि॒प॒श्चि॒तः । च॒न॑ ।

सः । धी॒नाम् । योग॑म् । इ॒न्य॒ति॑ ॥३॥

आ॒ह॒धोति॑ इ॒विष्कृ॑तिं॒ मा॒स्यं॑ क॒षोत्स॒धरम् ।

हो॒त्रा दे॒वेषु॑ ग॒च्छति॑ ॥४॥

आ॒त् । अ॒ह॒धो॒ति॑ । इ॒वि॒ष्कृ॒तिम् । मा॒स्यम् । क॒षो॒ति॑ । अ॒त्स॒ध॒रम् ।

हो॒त्रा । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छ॒ति॑ ॥४॥

नरा॑ण॑सं सु॒ष्ट॑ममप॑र्यं सप्र॑य॑स्तमम् ।

दि॒वो न सप्र॑मस्र॑सम् ॥८॥

नरा॑ण॑सम् । सु॒ष्ट॑मम् । अप॑र्यम् । सप्र॑यःस्तमम् ।

दिवः । न । सप्र॑मस्र॑सम् ॥८॥

॥१८॥

१.१८

१—८ काण्वी विधातिष्ठिः । अपिर्नैवमव । मन्वसी ।

प्रति॑ त्वं चा॒नम॑ध्व॒रं गो॒पी॒वाय॑ प्र ह॒यसे॑ ।

म॒ह॒द्भि॒र॒स्य॒ वा ग॒हि ॥१॥

प्रति॑ । त्वम् । चा॒नम् । अध्व॑रम् । गो॒पी॒वाय॑ । प्र । ह॒य॒से॒ ।

म॒ह॒त॒भिः॑ । अ॒ग्ने॒ । वा । ग॒हि ॥१॥

न हि॑ दे॒वो न म॒र्त्यो म॒ह॒त्त॒व क॑तुं प॒रः ।

म॒ह॒द्भि॒र॒स्य॒ वा ग॒हि ॥२॥

न हि॑ । दे॒व । न । म॒र्त्यः । म॒ह॒त्त॒व । क॑तुम् । प॒रः ।

म॒ह॒त॒भिः॑ । अ॒ग्ने॒ । वा । ग॒हि ॥२॥

ये म॒हो र॒जसो॑ वि॒दुर्वि॒श्वे दे॒वासो॑ अ॒दुः ।

म॒ह॒र्गिर॒म्य॒ वा ग॒हि ॥३॥

ये । म॒हः । र॒जसः॑ । वि॒दुः । वि॒श्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒दुः ।

म॒ह॒र्गि॒भिः॑ । अ॒ग्ने॑ । वा । ग॒हि ॥३॥

य॒ क॒षा अ॒र्कमा॑ नृ॒चर॑णा॒ष्टास॑ शो॒भसा॑ ।

म॒ह॒र्गिर॒म्य॒ वा ग॒हि ॥४॥

ये । क॒षाः । अ॒र्कम् । नृ॒च॒रुः । अ॒र्णा॒ष्टासः॑ । शो॒भसा॑ ।

म॒ह॒र्गि॒भिः॑ । अ॒ग्ने॑ । वा । ग॒हि ॥४॥

ये य॒ज्वा शो॒रव॑र्षसः सु॒च॒वा॒सो रि॒षाद॑सः ।

म॒ह॒र्गिर॒म्य॒ वा ग॒हि ॥५॥

ये । य॒ज्वाः । शो॒र॒व॒र्षसः॑ । सु॒च॒वा॒सः । रि॒षाद॑सः ।

म॒ह॒र्गि॒भिः॑ । अ॒ग्ने॑ । वा । ग॒हि ॥५॥

ये ना॒क॒साधि॑ रो॒चने॑ दि॒वि दे॒वास॑ आ॒सते॑ ।

म॒ह॒र्गिर॒म्य॒ वा ग॒हि ॥६॥

ये । ना॒क॒स्य । अ॒धि । रो॒च॒ते । दि॒वि । दे॒वा॒सः । आ॒स॒ते ।

म॒रु॒त॒ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥६॥

य ई॒क्ष॒य॒न्ति प॑र्व॒ता॒न्ति॒र॒ समु॒द्रम॑र्ष॒वम्

म॒रु॒द्भि॒र॒स्य॒ आ ग॒हि ॥७॥

ये । ई॒क्ष॒य॒न्ति । प॑र्व॒ता॒म् । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । अ॒र्ष॒वम् ।

म॒रु॒त॒ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥७॥

आ ये त॒न्व॒न्ति॒ र॒श्मि॒भि॒र॒सि॒र॒स॒मु॒द्रमो॑ज॒सा ।

म॒रु॒द्भि॒र॒स्य॒ आ ग॒हि ॥८॥

आ । ये । त॒न्व॒न्ति । र॒श्मि॒ऽभिः । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । यो॒ज॒सा ।

म॒रु॒त॒ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥८॥

अ॒भि॒ त्वा॒ पू॒र्व॒पी॒तये॑ सृ॒जामि॑ सो॒म्य॑ म॒धु ।

म॒रु॒द्भि॒र॒स्य॒ आ ग॒हि ॥९॥

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्व॒ऽपी॒तये॑ । सृ॒जामि॑ । सो॒म्यम् । म॒धु ।

म॒रु॒त॒ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥९॥

॥२०॥

१.१०३

१-११ कृष्ण सावित्रः । इन्द्र । अथवा अग्निदेवतापुत्रिभ्यः ।

१—४ जयश्री ; ८—११ मिष्टुए ।

न मन्दिने पितृमदर्थता वषो यः कृष्णगर्भा निरहृज्जिह्वा ।

अथस्यवो कृष्णं वज्रदक्षिणं मन्त्रस्वस्तं सत्याय हवामहे ॥१॥

म । मन्दिने । पितृभ्यत् । अचंन । अचः ।

यः । लक्ष्मणः । मिः । शत्रुघ्नः । सहजिष्णुः ।

अथ यथा । हयं यम् । अथ दक्षिणम् ।

महत्त्वम् । मज्झिम् । इवामहे ॥१॥

यो व्यंसं काङ्क्षन्त्येन मन्युना यः शम्भवं यो च हृन्मिमुसवतम् ।

इन्द्रो यः शुक्लमक्षयं ग्राह्यम् मरुत्वानां सखाय इवामहे ॥२॥

यः । वि० धर्मम् । ज्ञानादिना । मन्त्रिणा ।

यः । शम्भरम् । यः । यङ्म् । पिप्पम् । यवतम् ।

इ॒न्द्रः । शः । श॒श्वाम् । अ॒श्वम् । नि । अ॒श्वम् ।

म॒ह॒त्वा॒न्त॒म् । स॒ख्या॒य॒ । इ॒वा॒म॒हे ॥२६॥

१०१०१५]

अथर्ववेदः

६१

यस्य वा॒वा॒पृथि॒वी पौ॒ष्णं म॒हत्त॒मं त॒मे व॒रु॒णो य॒स्य सूर्यः ।

य॒स्येन्द्र॒स्य सि॒न्धवः स॒द्यति॒ त॒मे म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥१॥

य॒स्य । वा॒वा॒पृथि॒वी इति॑ । पौ॒ष्णम् । म॒हत् ।

य॒स्य । त॒मे । व॒रु॒णः । य॒स्य । सूर्यः॑ ।

य॒स्य । इन्द्र॒स्य । सि॒न्धवः । स॒द्यति॑ । त॒मे ।

म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । हवामहे ॥१॥

यो अ॒श्वानां॑ यो ग॒वां गो॒पति॑र्व॒शी य॒ चारि॑तः क॒र्मणि॑क॒र्मणि॑ स्थि॒रः ।

वी॒ळीचि॑दिन्द्रो यो अ॒सुन्व॑तो व॒धो म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥२॥

यः । अ॒श्वाना॑म् । यः । ग॒वाम् । गो॒प॒तिः । व॒शी ।

यः । चारि॑तः । क॒र्म॒णिः । क॒र्म॒णिः । स्थि॒रः ।

वी॒ळीः । चि॒त् । इन्द्रः॑ । यः । अ॒सुन्व॑तः । व॒धः ।

म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । हवामहे ॥२॥

यो वि॒ष्णव्य॑ ज॒गतः प्रा॒णत॑स्यति॒र्या व॒क्ष्ये प्रथ॑मो भा॒ अवि॑न्दत ।

इन्द्रो॑ यो द॒स्यु॒र॒धरा॑ अ॒वाति॑र॒म॒रुत्व॑न्तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥३॥

यः । वि॒स्त॑र । ज॒गतः । प्रा॒च॒तः । प॒तिः ।

यः । व॒क्ष॑ते । प्र॒थ॒मः । गाः । अ॒वि॒न्द॒त् ।

ह॒न्तः । यः । द॒ध॒न् । अ॒ध॒रान् । अ॒व॒ध॒ति॒रत् ।

म॒ह॒त्त्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वाम॑हे ॥५॥

यः शू॒रेभि॑र्व॒यो य॒व भो॒दभि॑र्यो धा॒वन्नि॒ह॒यते॒ य॒व जि॒ह्व॑भिः ।

ह॒न्त॒ यं वि॒द्या भु॒व॒नाभि॑ स॒न्ध॒ध॒र्म॒क॒त्वा॒न्तं स॒ख्याय॑ ह॒वाम॑हे ॥६॥

ह॒न्तः । शू॒रेभिः॑ । ह॒व्यः । यः । अ॒ । भो॒द॒भिः॑ ।

यः । धा॒व॒त्भिः॑ । ह॒य॒ते । यः । अ॒ । जि॒ह्व॑भिः॑ ।

ह॒न्त॒म् । य॒न् । वि॒द्या । भु॒व॒ना । अ॒भि । स॒न्ध॒ध॒तुः॑ ।

म॒ह॒त्त्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वाम॑हे ॥६॥

ह॒न्ता॒मेति॑ प्र॒दि॒शा वि॒च॒र॒न्तो ह॒न्तेभि॑र्यो॒ना त॒नुते॒ ह॒व्य॑ ।

ह॒न्त॒ म॒नी॒षा अ॒भ्य॑र्च॒ति नृ॒तं म॒ह॒त्त्व॑न्तं स॒ख्याय॑ ह॒वाम॑हे ॥७॥

ह॒न्ता॒णाम् । प॒ति । प्र॒दि॒शा । वि॒च॒र॒न्तः॑ ।

ह॒न्तेभिः॑ । यो॒षा । त॒नु॒ते । ह॒व्य॑ ।

इन्द्र॑म् । मनी॒षा । अ॒भि । अ॒र्च॒ति । श्रु॒तम् ।

म॒ह॒त्त्वं॑नाम् । स॒ख्याय॑ । इ॒वा॒म॒हे ॥७॥

य॒द्वा म॒ह॒त्त्वं॑ प॒रमे॑ स॒ध॒स्ये॑ य॒द्वा॒वमे॑ ह॒जने॑ मा॒द॒या॒मे ।

अ॒त॒ या॒ या॒ज्ञ॒ध॒रं॒ नो॒ अ॒च्छ॒ । त्वा॒या॒ इ॒वि॒श॒क॒मा॒ स॒त्स॒रा॒धः ॥८॥

यत् । वा । म॒ह॒त्त्वं॑ । प॒रमे॑ । स॒ध॒स्ये॑ ।

यत् । वा । अ॒व॒मे॑ । ह॒जने॑ । मा॒द॒या॒मे ॥

अ॒तः । या॒ । या॒ज्ञि॒ । अ॒ध॒रम् । नः । अ॒च्छ॒ ।

त्वा॒या॒ । इ॒विः । अ॒क्ष॒म॒ । स॒त्स॒रा॒धः ॥८॥

त्वा॒यिन्द्र॑ सोम॑ सु॒सु॒मा सु॒द॒श॒ त्वा॒या॒ इ॒वि॒श॒क॒मा॒ अ॒क्ष॒वा॒हः ।

अ॒था॒ नि॒शु॒त्वः॑ स॒ग॒न्धो॑ म॒ह॒त्ति॒र॒अ॒न्य॒न्ते॑ व॒र्हि॒वि॒ मा॒द॒य॒न् ॥९॥

त्वा॒या॒ । इन्द्र॑ । सो॒मम् । सु॒सु॒म॒ । सु॒द॒श॒ ।

त्वा॒या॒ । इ॒विः । अ॒क्ष॒म॒ । अ॒क्ष॒वा॒हः ॥

अ॒थ॒ । नि॒शु॒त्वः॑ । स॒ग॒न्धः॑ । म॒ह॒त्स॒भिः॑ ।

अ॒क्षि॒म् । य॒ज्ञे॑ । व॒र्हि॒वि॒ । मा॒द॒य॒न् ॥९॥

मादय॑स॒ हरि॑भिर्ये॒ न ह॑न्द् वि॒ षस॒ शि॒मि॒ वि॒ ष॒जस॒ धेने॑ ।

षा॒ त्वा सु॒शिम॒ हर॑यो व॒हन्त॒श्वह॒व्यानि॒ प्रति॑ नो सु॒वस॒ ॥१०॥

माद॑यस॒ । हरि॑भिः । ये । ते । ह॑न्द् ।

वि । ष॒स॒ । शि॒मि॒ । इति॑ । वि । ष॒जस॒ । धेने॑ इति॑ ।

षा । त्वा । सु॒शिम॒ । हर॑योः । व॒हन्त॒ ।

श्व॒हन् । व॒ह्यानि॑ । प्रति॑ । नः । सु॒वस॒ ॥१०॥

म॒ह॒त्क्षो॒मस॒ ह॒ज॒नस॒ गो॒पा व॒यमि॒न्द्रेण॑ स॒मुयाम॒ वाज॑म् ।

त॒नो मि॒त्रो व॒र॒णो म॒मह॒न्ताम॑दि॒तिः॒ सिन्धुः॑ प॒वि॒षी॒ उ॒त योः॑ ॥११॥

म॒ह॒त्क्षो॒मस॒ । ह॒ज॒नस॒ । गो॒पाः ।

व॒यम् । इ॒न्द्रेण॑ । स॒मुयाम॒ । वाज॑म् ।

तत् । नः । मि॒त्रः । व॒र॒णः । म॒मह॒न्ताम् ।

अ॒दि॒तिः॒ । सिन्धुः॑ । प॒वि॒षी॒ । उ॒त । योः॑ ॥११॥

[१-१२५-२]

आकाङ्क्षिता

६५

॥२१॥

१.१२५

१—७ कश्चिदात् पीडितो वैर्जितसः । अगस्त्य इति ।

१—८, ९—७ विष्टः । १०—३ अगती ।

प्रा॒ता इ॒त्तं प्रा॒तरि॒त्वा द॒धाति॒ तं चि॒क्त्वाग्नि॒ष्टि॒या नि॒ धत्ते ।

तेन॑ प्र॒जां वर्ध॑य॒मान॒ आ॒यु॒ रा॒यस्त्र्यो॒षेण॑ स॒चते॒ सु॒वीरः॑ ॥१॥

प्रा॒तरि॒ति । इ॒त्तम् । प्रा॒तः॒ऽइ॒त्वा । द॒धा॒ति ।

तम् । चि॒क्त्वाग्नि॒ । य॒ति॒ऽष्टि॒या । नि॒ । ध॒त्ते ।

तेन॑ । प्र॒जा॒म् । वर्ध॑य॒मानः॑ । आ॒युः ।

रा॒यः । त्र्यो॒षेण॑ । स॒च॒ते । सु॒वीरः॑ ॥१॥

सु॒गु॒र॒श्च॒रि॒त्वाः क॒श्चि॒ ह॒ृद॒यी॒ न॒य॒ इ॒न्द्रो॒ द॒धाति॒ ।

य॒द॒वा॒य॒न्तं॑ व॒स॒ना प्रा॒तरि॒त्वा सु॒वी॒र्ये॒ण॑ य॒दि॒सु॒क्षि॒णाति॑ ॥२॥

सु॒गुः । च॒र॒त् । सु॒ऽचि॒र॒त्वाः । सु॒ऽय॒न्तः ।

ह॒ृद॒त् । अ॒की॒ । न॒यः॑ । इ॒न्द्रः॑ । द॒धा॒ति ।

नः॑ । त्वा॑ । वा॒ऽय॒न्तम् । व॒स॒ना । प्रा॒तः॒ऽइ॒त्वाः ।

सु॒वी॒र्ये॒ण॑ य॒दि॒म् । स॒क्षि॒णाति॑ ॥२॥

आय॑म॒वा सु॒क॒र्त॑ प्रा॒त॒रि॒च्छ॒विष्टः॑ पु॒त्रं॑ वसु॒मता॑ र॒धेन॑ ।

सं॒शोः सु॒तं पा॑यय म॒क्षर॑स्त्रं ज॒य॒ही॒रं वर्ध॑य सु॒नृता॑भिः ॥१॥

आय॑म् । अ॒वा । सु॒क॒र्त॑म् । प्रा॒तः । र॒च्छन् ।

इ॒ष्टेः । पु॒त्रम् । वसु॑मता । र॒धेन॑ ।

सं॒शोः । सु॒तम् । पा॑यय । म॒क्षर॑स्त्रं ।

ज॒य॒त॒स्वी॒रम् । वर्ध॑य । सु॒नृता॑भिः ॥१॥

उ॒प॒ ज॒र॒न्ति॑ सि॒न्ध॒वो म॒यो॒भुव॑ ई॒जान॑ च॒ य॒ज्ज॒मा॒चं च॒ धे॒न॒वः॑ ।

ह॒व॒न्तं च॒ प॒पु॒रिं च॒ ज॒व॒स्त्र॒वो ह॒त॒स्त्र॒ धा॒रा उ॒प॒ य॒न्ति॑ वि॒म॒तः॑ ॥४॥

उ॒प॒ । ज॒र॒न्ति॑ । सि॒न्ध॒वः । म॒यो॒भुवः॑ ।

ई॒जा॒नम् । च॒ । य॒ज्ज॒मा॒चम् । च॒ । धे॒न॒वः॑ ।

ह॒व॒न्तम् । च॒ । प॒पु॒रिम् । च॒ । ज॒व॒स्त्र॒वः॑ ।

ह॒त॒स्त्र॒ । धा॒राः । उ॒प॒ । य॒न्ति॑ । वि॒म॒तः॑ ॥४॥

ना॒क॒स्य॑ ह॒ते अ॒धि ति॒ष्ठति॑ त्रि॒ती॒ यः पृ॒थ॒ति स॒ च॒ दे॒वेषु॑ ग॒च्छति॑ ।

त॒स्मा॒ आ॒पो॒ ह॒म॒र्च॑न्ति॒ सि॒न्ध॒व॒स्त॒स्मा॒ इ॒यं द॒क्षि॒णा पि॒ब॒ति स॒दा ॥५॥

ना॒कं॑ ष्य । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । ति॒ष्ठति॑ । न्यि॒तः ।

यः । पृ॒ष्ठा॑ति । सः । ह । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छति॑ ।

त॒म्रे । आ॒पः । दृ॒तम् । अ॒र्घ्ये॑ति । सि॒न्धवः॑ ।

त॒म्रे । इ॒यम् । दक्षि॑णा । पि॒बते॑ । स॒दा ॥५॥

दक्षि॑णाव॒तामि॒दि॒मानि॑ चि॒न्ता दक्षि॑णाव॒तां दि॒वि सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाव॒न्तो अ॒मृतं॑ भ॒जन्ते॑ दक्षि॑णाव॒न्तः प्र ति॒रन्ते॑ आ॒युः ॥६॥

दक्षि॑णाऽव॒ताम् । इ॒त् । इ॒मानि॑ । चि॒न्ता ।

दक्षि॑णाऽव॒ताम् । दि॒वि । सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । अ॒मृतम् । भ॒जन्ते॑ ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । प्र । ति॒रन्ते॑ । आ॒युः ॥६॥

मा पृ॒थ॒न्तो दुरि॑त॒मेन॒ आर॑न्मा जा॒रिषुः॑ सूर॒यः सु॒व्र॒तासः॑ ।

अ॒न्य॒क्षेत्रा॑ परि॒धिरे॒स्तु क॒चिद॑पृ॒थ॒न्ताम॑भि॒ सं य॑न्तु॒ शोकाः॑ ॥७॥

मा । पृ॒थ॒न्तः । दुः॒ऽव॒तम् । उ॒नः । आ । अ॒रन् ।

मा । आ॒रि॒षु । सूर॒यः । सु॒व्र॒तासः॑ ।

अथः । ते॒षाम् । परि॒ऽधिः । अ॒स्तु । कः । चि॒त् ।

अ॒पु॒न॒स्य॒म् । अ॒भि । स॒म् । य॒स्तु । श्लो॒काः ॥७॥

॥२२॥

१-११३

१-१३ श्रीतपः श्रीतपः । अथः । विदुः ।

यदे॒क॒न्दः प्र॒थ॒मं जा॒य॒मान॒ उ॒च्य॒न्म॒नु॒दा॒यु॒तं वा पु॒री॒यात् ।

श्लो॒न॒स्य॒ प॒था उ॒रि॒च॒र॒णं वा॒ङ्म॒ उ॒प॒सृ॒त॒म् म॒हि जा॒तं ते॒ अ॒र्च॒न् ॥१॥

यद् । अ॒क॒न्दः । प्र॒थ॒मम् । जा॒य॒मानः ।

उ॒त्प॒द्यन् । उ॒प॒सृ॒तात् । उ॒त । वा । पु॒री॒यात् ।

श्लो॒न॒स्य॒ । प॒था । उ॒रि॒च॒र॒णं । वा॒ङ्म॒ इति॑ ।

उ॒प॒सृ॒त॒म् । म॒हि । जा॒तम् । ते॒ । अ॒र्च॒न् ॥१॥

य॒मेन॑ द॒त्तं द॒त्तं ए॒न॒म॒यु॒न॒गि॒न्द्र ए॒वं प्र॒थ॒मो अ॒ध्व॒ति॒ष्ठत् ।

ग॒न्ध॒र्वो अ॒थ र॒थ॒ना॒म॒स्य॒वा॒सु॒रादे॒भ्यो व॒स॒वो नि॒र॒त॒ह ॥२॥

य॒मेन॑ । द॒त्तम् । द॒त्तः । ए॒नम् । अ॒यु॒न॒म् ।

इ॒न्द्रः । ए॒नम् । प्र॒थ॒मः । अ॒ध्व॒ति॒ष्ठति॑ न् ।

गन्धर्वः । असि । रश्मिनाम् । अयच्छात् ।

सूरात् । अयम् । यशवः । नि । अतष्ट ॥२॥

असि यमो अय्यादित्यो अयश्चसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपुल आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥३॥

असि । यम । असि । आदित्यः । अयम् ।

असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विपुलः ।

आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥३॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतैव मे वरुणास्तार्वण्यया त आहुः परमं जनित्रम् ॥४॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि ।

त्रीणि । अप्सु । त्रीणि । अन्तरिति । समुद्रे ।

उतैव । मे । वरुणः । तार्वण्यः । अयम् ।

असि । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥४॥

इ॒मा ते॑ वा॒जि॒ष्व॒मार्ज॑मानो॒मा श॒फा॒नां स॒नि॒तुर्नि॒धाना॑ ।

अ॒मा ते॑ भ॒द्रा र॒म॒णा अ॒प॒म्य॒स्त॒स्य॒ या अ॒भि॒र॒ज॒न्ति॑ गो॒पाः ॥५॥

इ॒मा । ते॒ । वा॒जि॒न् । अ॒म्य॒मार्ज॑मानि ।

इ॒मा । श॒फा॒नाम् । स॒नि॒तु॒ । नि॒धाना॑ ।

अ॒मा । ते॒ । भ॒द्राः । र॒म॒णा॒ । अ॒प॒म्य॒म् ।

स्त॒स्य॒ । याः । अ॒भि॒र॒ज॒न्ति॑ । गो॒पाः ॥५॥

आ॒ज्ज्वा॒ने ते॑ म॒न॒सा॒रा॒दे॒ज्जा॒नाम॒वो दि॒वा प॒त॒य॒न्तं प॒त॒ङ्गम् ।

शि॒रो अ॒प॒म्यं प॒क्षि॑भिः सु॒गे॒भि॒र॒ज॒न्ति॑मानं प॒त॒न्ति ॥६॥

आ॒ज्ज्वा॒नेम् । ते॒ । म॒न॒सा॒ । आ॒रा॒त् । अ॒ज्जा॒नाम् ।

अ॒वः । दि॒वा । प॒त॒य॒न्तम् । प॒त॒ङ्गम् ।

शि॒रोः । अ॒प॒म्य॒म् । प॒क्षि॑भिः । सु॒गे॒भिः ।

अ॒र॒ज॒न्ति॑भिः । ज॒न्ति॑मानम् । प॒त॒न्ति ॥६॥

अ॒मा ते॑ क॒प॒मु॒त्त॒म॒प॒ञ्चं जि॒गैष॑माव॒सिष॑ आ प॒दे गीः ।

य॒दा ते॑ म॒र्तो॒ अ॒नु भो॒ग॒मा॒न॒कादि॑द् अ॒सि॒ष्ठ॒ षो॒ष॒धी॒र॒जी॒गः ॥७॥

अ॒म्र॑ । ते॒ । क॒पम् । उ॒त॒ऽत॒मम् । अ॒प॒श्यम् ।

जि॒गी॒ष॒मा॒चम् । इ॒वः । आ । प॒दे । गोः ।

य॒दा । ते॒ । म॒तः । अ॒नु । भो॒गम् । आ॒न॒द् ।

आ॒त् । इ॒त् । व॒सि॒ष्ठः । अ॒व॒धोः । अ॒जी॒ग॒रि॒ति ॥७॥

अ॒नु॒ स्वा॒ र॒द्यो॒ अ॒नु॒ म॒र्यो॒ अ॒यं॒अ॒नु॒ गा॒वो॒ऽनु॒ भ॒गः । क॒नी॒ना॒म् ।

अ॒नु॒ ब्रा॒ता॒स॒स्त॒व॒ म॒स्य॒मा॒य॒नु॒ दे॒वा॒ म॒भि॒रे॒ वी॒र्ये॒ ते ॥८॥

अ॒नु॒ । स्वा॒ । र॒वः । अ॒नु॒ । म॒र्यः । अ॒यं॒अ॒नु॒ ।

अ॒नु॒ । गा॒वः । अ॒नु॒ । भ॒गः । क॒नी॒ना॒म् ।

अ॒नु॒ । ब्रा॒ता॒सः । त॒व॒ । म॒स्य॒म् । वी॒रुः ।

अ॒नु॒ । दे॒वाः । म॒भि॒रे॒ । वी॒र्य॒म् । ते॒ ॥८॥

हि॒र॒ण्य॒गृ॒हो॒ऽथो॒ अ॒स्य॒ पा॒दा॒ म॒नो॒ज॒वा॒ अ॒व॒र॒ इ॒न्द्र॒ आ॒सीत् ।

दे॒वा॒ इ॒द॒स्य॒ हि॒र॒ण्य॒मा॒य॒न्यो॒ अ॒व॒न्त॒ प्र॒स॒मो॒ अ॒ध्व॒ति॒ष्ठत् ॥९॥

हि॒र॒ण्य॒गृ॒हः । अ॒यः । अ॒स्य॒ । पा॒दाः ।

म॒नो॒ऽज॒वा॒ । अ॒व॒रः । इ॒न्द्र॒ । आ॒सीत् ।

दे॒वाः । यत् । अ॒द्य । इ॒ति॒ः । अ॒द्यम् । अ॒द्यम् ।

यः । अ॒द्यम् । अ॒द्यम् । अ॒द्यम् । अ॒द्यम् ॥८॥

ई॒र्मा॒न्ता॒सः । सि॒न्धु॒म॒ध्या॒सः । स॒ गृ॒ह्या॒सो दि॒व्या॒सो अ॒न्ताः ।

इ॒सा॒र॒व॒ अ॒न्ता॒सो य॒तन्त॒ यदा॒चि॒वु॒दि॒श॒म॒न्ता॒सः ॥९॥

ई॒र्मा॒न्ता॒सः । सि॒न्धु॒म॒ध्या॒सः ।

सम् । गृ॒ह्या॒सः । दि॒व्या॒सः । अ॒न्ताः ।

इ॒सा॒र॒व॒ । अ॒न्ता॒सः । य॒तन्त॒ ।

यत् । अ॒द्यम् । दि॒व्या॒सः । अ॒द्यम् । अ॒न्ताः ॥९॥

तव॒ शरी॒रं प॒त॒यि॒ष्य॒मि॒ताय॒ चि॒त्तं॒ वा॒त॒र॒व॒ प्र॒सी॒मान् ।

तव॒ शरी॒रं चि॒त्तं॒ वा॒त॒र॒व॒ प्र॒सी॒मान् । अ॒न्ता॒सः ॥१०॥

तव॒ । शरी॒रम् । प॒त॒यि॒ष्य॒ । अ॒न्ता॒सः ।

तव॒ । चि॒त्तम् । वा॒त॒र॒व॒ । अ॒न्ता॒सः ।

तव॒ । शरी॒रम् । चि॒त्तम् । वा॒त॒र॒व॒ ।

अ॒न्ता॒सः । अ॒न्ता॒सः । अ॒न्ता॒सः ॥१०॥

उ॒प प्रा॒गा॒न्ध॒स्र॒म॒ वा॒ज॒स॒वी॒ दे॒व॒द्वी॒षा॒ म॒न॒सा॒ दी॒ध्वा॒नः॑ ।

अ॒जः पु॒री॒ नी॒य॒ते॒ ना॒भि॒र॒प्या॒नु॒ प॒वा॒त्स॒व॒यो॒ य॒न्ति॒ री॒भाः॑ ॥१२७॥

उ॒प॑ । अ॒ । अ॒गा॒न् । म॒स्र॒म॒ । वा॒जी॒ । अ॒र्वा॒ ।

दे॒व॒द्वी॒षा॒ । म॒न॒सा॒ । दी॒ध्वा॒नः॑ ।

अ॒जः॑ । पु॒रः॑ । नी॒य॒ते॒ । ना॒भिः॑ । अ॒प्या॒नु॒ ।

अ॒नु॒ । प॒वा॒त् । स॒व॒यः॑ । य॒न्ति॒ । री॒भाः॑ ॥१२७॥

उ॒प प्रा॒गा॒न्ध॒र॒म॒ य॒त्स॒ध॒स्य॒म॒र्वा॒ अ॒र्वा॒ पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च॒ ।

अ॒था॒ दे॒वा॒श्च॒ष्ट॒त॒मो॒ हि॒ ग॒म्या॒ अ॒था॒मा॒स्ते॒ दा॒शु॒वे॒ वा॒र्या॑चि ॥१२८॥

उ॒प॑ । अ॒ । अ॒गा॒न् । ध॒र॒म॒ । य॒त् । स॒ध॒स्य॒म॒ ।

अ॒र्वा॒न् । अ॒र्वा॒ । पि॒तरं॑ । मा॒तरं॑ । च॒ ।

अ॒था॒ । दे॒वा॒न् । च॒ष्ट॒त॒मः॑ । हि॒ । ग॒म्याः॑ ।

अ॒था॒ । अ॒मा॒स्ते॒ । दा॒शु॒वे॒ । वा॒र्या॑चि ॥१२८॥

॥२३॥

१.१६४

—१४ वीर्यं गमा वीर्यम् । १—१५ विर्यं देवा । १—१६, १९—१७ मिष्टम्,
१९, १४ वनवी ।

अथ वासवः पतितः होतुस्तथा भ्राता सध्वमो अथवाः ।

तृतीयो भ्राता हतप्रहो अथाभापय्यं विष्पतिं समपुत्रम् ॥१॥

अथ । वासवः । पतितः । होतुः ।

तथा । भ्राता । सध्वमः । अथि । अथः ।

तृतीयः । भ्राता । हतप्रहः । अथ ।

अथ । अपथ्यम् । विष्पतिम् । समपुत्रम् ॥१॥

सत कुचन्ति रथमिव चक्रमिवो अथो बहति सतनामा ।

त्रिणाभि चक्रमजरमन्वी यत्नेमा विष्ठा भुवनाधि तक्षुः ॥२॥

सत । कुचन्ति । रथम् । एकचक्रम् ।

एकः । अथः । बहति । सतनामा ।

त्रिणाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्धम् ।

यत् । यत् । विष्ठा । भुवनाधि । अथि । तक्षुः ॥२॥

इ॒मं र॒क्ष॒मधि॒ ये स॒त त॑न्मः॒ स॒तच॑कं॒ स॒म व॑च॒नव॑षाः ।

स॒त ख॑सा॒रो अ॒भि से॑ न॒वन्ते॒ यत्न॑ ग॒वा नि॒हिता॑ स॒म ना॑म ॥२॥

इ॒मम् । र॒क्षम् । अ॒धि । ये । स॒त । न॒वन्तः॑ ।

स॒तच॑कम् । स॒त । व॒च॒न॒नि । अ॒व॒शाः ।

स॒त । ख॑सा॒रः । अ॒भि । स॒म् । न॒वन्ते॑ ।

यत्न॑ । ग॒वाम् । नि॒हि॒ता । स॒त । ना॑म ॥२॥

को द॑दर्शं प्र॒थ॒मं जा॒य॒मा॒नम् अ॒न॒वन्ते॒ यद॑न॒म्रा वि॒भर्ति॑ ।

भू॒म्या अ॒सुर॑सं॒गात्मा॑ क॒ स्मि॒न्को वि॒द्वांस॑मु॒प॒गात् प्र॑टु॒मेतत् ॥३॥

कः । द॒दर्शं॑ । प्र॒थ॒मम् । जा॒य॒मा॒नम् ।

अ॒न॒वन्ते॑ । यत् । अ॒न॒म्रा । वि॒भर्ति॑ ।

भू॒म्याः । अ॒सुः । अ॒सुर॑ । अ॒त्मा । क॒ । स्मि॒न् ।

कः । वि॒द्वांस॑म् । उ॒प॒ । गा॒त् । प्र॑टु॒म् । ए॒तत् ॥३॥

पा॒कः पु॒च्छा॒मि म॒न॒सा वि॒जा॒न॒न् दे॒वा॒ना॒मे॒नः नि॒हिता॑ प॒दानि॑ ।

व॒क्षो व॒क्ष॒सेऽधि॑ स॒त त॑न्म॒न्त्रि त॑स्मि॒रे क॒वय॑ ची॒तवा॑ उ ॥५॥

पा॒क । पु॒ष्का॒मि । म॒म॒सा । अ॒वि॒ज्ञा॒नम् ।

दे॒वा॒ना॒म् ए॒मा । नि॒ऽहि॒ता । प॒दा॒नि ।

व॒क्त्रे । व॒क्त्रे॒ । अ॒धि । स॒प्त । त॒न्तून् ।

वि । त॒न्नि॒रे । क॒वयः । चो॒त॒वे । उ॒ इति ॥५॥

अ॒चि॒कित्वा॒चि॒कितुष॒चि॒दस॒ क॒वा॒गृ॒ष्का॒मि वि॒द्यमे॒ न वि॒द्याम् ।

वि य॒स्त॒स्त॒श्च व॒क्षि॒मा र॒जा॒श्च॒ज॒श्च रु॒पे कि॒मपि॒ स्वि॒दे॒कम् ॥६॥

अ॒चि॒कित्वा॒म् । चि॒कितुषः । चि॒त् । अ॒स ।

क॒वा॒म् । पु॒ष्का॒मि । वि॒द्यमे॒ । न । वि॒द्याम् ।

वि । यः । त॒स्त॒श्च । व॒द् । इ॒मा । र॒जा॒मि ।

अ॒व॒क्ष॒स्व । रु॒पे । कि॒म् । अ॒धि । स्वि॒त् । ए॒कम् ॥६॥

इ॒ह म॒वी॒तु य ई॒म॒श्च वे॒दा॒श्च वा॒म॒श्च नि॒दि॒तं प॒टं वे॒ ।

गौ॒र्वाः । जी॒वं दु॒ह॒ने गा॒वा अ॒स्य व॒सिं व॒सा॒ना उ॒द॒क्तं प॒टा॒पुः ॥७॥

इ॒ह । म॒वी॒तु । यः । ई॒म् । अ॒ह । वे॒द ।

अ॒स्य । वा॒म॒श्च । नि॒दि॒तम् । प॒टम् । वे॒रि॒ति वेः ।

१.१६४.८]

अथर्ववेद

७७

शौ॒र्षाः । शौ॒रम् । दु॒ष्टते । गा॒वः । अ॒स्य ।

व॒त्रिम् । व॒मानाः । उ॒द॒कम् । य॒दा । अ॒पुः ॥७॥

मा॒ता पि॒तर॑मृत॒न्वा ब॑भाज॒ धी॒त्य॒ग्ने म॑नसा सं हि ज॒ग्मे ।

सा बी॒भक्षु॑र्गर्भ॒रसा॑ निवि॒ष्टा नम॑स्यन्त इ॒दुप॑वाक॒मीयुः ॥८॥

मा॒ता । पि॒तर॑म् । क॒रते । अ॒वा । ब॒भाज॑ ।

धी॒ती । अ॒ग्ने । म॑नसा । नम् । हि । ज॒ग्मे ।

सा । बी॒भक्षुः । ग॒र्भ॑रसा । नि॒वि॒ष्टा ।

नम॑स्यन्तः । इ॒त् । उ॒प॒वा॒कम् । ई॒युः ॥८॥

बु॒क्ता मा॒तासी॑द॒रि दक्षि॑णाया॒ अति॑ष्ठ॒र्भो वृ॒जनी॑ष्यन्तः ।

अ॒सीमे॑द॒त्तो अ॒मु गाम॑वा॒ग्रहि॑त्य॒रूप्यं॑ त्रि॒षु यो॒जने॑षु ॥९॥

बु॒क्ता । मा॒ता । आ॒सीत् । द॒रि । दक्षि॑णाया ।

अ॒ति॒ष्ठत् । ग॒र्भः । वृ॒जनी॑षु । अ॒न॒रि॒ति ।

अ॒सीमे॑त् । व॒त्सः । अ॒मु । गाम् । अ॒प॒श्यत् ।

वि॒श्व॒रूप्य॑म् । त्रि॒षु । यो॒जने॑षु ॥९॥

ति॒स्त्रो मा॒तृ॒क्षीम् पि॒तृम् बिभ्र॑दे॒व क॒र्ध्व॒स्त॒स्रो मे॒मव॑ न्या॒पय॑न्ति ।

म॒म्य॒न्ते दि॒वो अ॒मुष् पृ॒ष्ठे वि॒ष्म॒वि॒दं वा॒चम॑वि॒ष्ममि॒व्याम् ॥१०॥

ति॒स्त्राः । मा॒तृ॒ । क्षी॒म् । पि॒तृम् । बि॒भ्र॑त् । ए॒कः ।

क॒र्ध्वः । त॒स्रो । न । ई॒म् । अ॒व । न्या॒प॒य॒न्ति ।

म॒म्य॒न्ते । दि॒वः । अ॒मुष् । पृ॒ष्ठे ।

वि॒ष्म॒वि॒दम् । वा॒चम् । अ॒वि॒ष्म॒मि॒व्याम् ॥१०॥

द्वा॒द॒शा॒रं न॒ हि त॒ज्जरा॑य॒ वर्ध॑ति॒ च॒कं प॒रि द्या॒मृ॒त॒स्य ।

या पु॒त्रा अ॒ग्ने मि॒थु॒ना॒सो अ॒स॒ स॒तानि॑ वि॒ंश॒ति॒ च त॒स्य ॥११॥

द्वा॒द॒शऽच॑रम् । न॒ हि । त॒त् । ज॒रा॒य ।

व॑र्ध॒ति॒ । च॒कम् । प॒रि । द्या॒म् । मृ॒त॒स्य ।

या । पु॒त्राः । अ॒ग्ने । मि॒थु॒ना॒सः । अ॒स॒ ।

स॒त॒ । स॒तानि॑ । वि॒ंश॒तिः । च । त॒स्य॒ ॥११॥

प॒ञ्च॒पा॒दं पि॒तरं॑ द्वा॒द॒शा॒क॒ति॒ दि॒व आ॒हुः प॒रि अ॒र्धे पु॒रो॒वि॒षम् ।

अ॒पि॒मे अ॒न्य॒ स॒प॒रे वि॒च॒क्ष॒णं स॒त॒थ॒मे प॒ठ॒र आ॒हु॒र॒पि॒तम् ॥१२॥

१.१५४.१४.]

अष्टसंहिता

७८

पञ्चऽपादम् । पितरम् । दादयऽप्राकृतिम् ।

दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिषम् ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरि । विऽपञ्चम् ।

सप्तऽपञ्चे । वटऽपरि । आहुः । अर्पितम् ॥१२॥

पञ्चारे अङ्गे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्यर्भुवनानि विष्णा ।

तस्य नाचक्ष्म्यते भूरिभारः समादेव न शीर्यते समाभिः ॥१३॥

पञ्चऽपरि । अङ्गे । परिऽवर्तमाने ।

तस्मिन् । आ । तस्यः । भुवनानि विष्णा ।

तस्य । न । अचक्ष्म्यते । भूरिऽभारः ।

समाद् । एव । न । शीर्यते । समाभिः ॥१३॥

समेमि अक्षमजरं वि वाहल उत्तानायां दय मुक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य अक्षु रजसैत्याहर्त तस्मिन्नापिना भुवनानि विष्णा ॥१४॥

समेमि । अक्षम् । अक्षरम् । वि । वहन्ति ।

उत्तानायाम् । दय । मुक्ताः । वहन्ति ।

स्रोतपाठः

[२ २५-१

सूर्य॑णः । च॑न्द्रः । र॑जसा । य॒ति । आऽह॑तम् ।

तस्मि॑न् । आ॒र्पि॑ता । भु॒वना॑नि । वि॒श्वे ॥१५॥

साकं॑जानां स॒म॒व॒सा॒हुरि॑कं प॒त्ति॒यमा॑ भ॒व॒यो दे॒वजा॑ इति ।

तेषा॑मि॒ष्टानि॑ वि॒हितानि॑ धा॒म॒यः स्वा॒द्ये र॑ज॒न्ते वि॒श्वतानि॑ क॒प॒यः ॥१५॥

सा॒क॒मऽजा॑नम् । स॒म॒यम् । आ॒हः । ए॒कऽज॑म् ।

च॒ट् । इ॒त् । य॒माः । क॒प॒यः । दे॒व॒जाः । इति॑ ।

तेषा॑म् । इ॒ष्टानि॑ । वि॒हितानि॑ । धा॒म॒यः ।

स्वा॒द्ये । र॑ज॒न्ते । वि॒श्वतानि॑ । क॒प॒यः ॥१५॥

॥२४॥

२-२५

१—२ स॒म॒व॒सा॒हः । स॒म॒व॒सा॒हः । स॒म॒व॒सा॒हः ।

इ॒न्धा॒नी अ॒ग्निं व॑न॒वद्ग॑न्ध॒तः क॒तऽव॑द्या । गृ॒ह्य॒वद्वा॒त॒इ॒न्ध इ॒त् ।

आ॒तेन॑ जा॒तम॑ति च स॒ समु॑त्ते यं यं पु॒न॑रु॒क्तं क॑र॒ते व॒द्य॒व॒प॒तिः ॥१॥

इ॒न्धा॒नः । अ॒ग्निम् । व॒न॒वत् । व॒न॒व॒तः ।

क॒तऽव॑द्या । गृ॒ह्य॒वत् । वा॒तऽइ॒न्धः । इ॒त् ।

जातेन॑ । जातम् । अति॑ । सः । य । अष्ट॑ने ।

यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते॑ । अष्टा॑यः । पतिः॑ ॥१७॥

वीरेभिर्वीरान्ममवदनुष्यतो गोभी रयिं यपयद्बोधति॑ जना ।

लोकं च तस्य॑ तनयं च वर्धते॑ यं यं युजं कृणुते॑ अष्टा॑यपतिः॑ ॥१८॥

वीरेभिः॑ । वीरान् । वनवत॑ । अनुष्यतः॑ ।

गोभिः॑ । रयिम् । यपयत् । बोधति॑ । जना ।

लोकम् । च । तस्य॑ । तनयम् । च । वर्धते॑ ।

यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते॑ । अष्टा॑यः । पतिः॑ ॥१८॥

सिन्धुर्न चोदः॑ शिमीन् । अष्टायतो॑ हवेन॑ वध्नी॑ अभि॑ अष्टजो॑जसा ।

अग्नेरिव॑ मसितिर्नो॑ह वर्तये॑ यं यं युजं कृणुते॑ अष्टा॑यपतिः॑ ॥१९॥

सिन्धुः॑ । न । चोदः॑ । शिमी॑वान् । अष्टायतः॑ ।

हवा॑ऽहव । वध्नीन् । अभि॑ । अष्टि॑ । अजसा॑ ।

अग्ने॑ऽहव । मसितिः॑ । न । अह॑ । वर्तये॑ ।

यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते॑ । अष्टा॑यः । पतिः॑ ॥१९॥

तथा॑ च॒र्वन्ति॑ दि॒व्याः॑ च॒स॒स॒तः॑ स॒ स॒स्व॒भिः॑ प्र॒थ॒मो गो॒षु ग॒च्छ॒ति ।

अ॒नि॒ध॒ए॒त॒वि॒वि॒र्ण॒स्यो॒ज॒सा यं यं॑ शु॒भं क॒प्नु॒ते ब्र॒ह्म॒च॒र्य॒तिः ॥४॥

तथी॑ । च॒र्व॒न्ति॑ । दि॒व्याः॑ । च॒स॒स॒तः॑ ।

सः॑ । स॒स्व॒भिः॑ । प्र॒थ॒मः॑ । गो॒षु॑ । ग॒च्छ॒ति॑ ।

अ॒नि॒ध॒ए॒त॒वि॒वि॒ः । क॒प्नु॒ति॑ । चो॒ज॒सा॑ ।

यम्॑ऽयम् । शु॒भम् । क॒प्नु॒ते॑ । ब्र॒ह्म॒च॒र्यः॑ । च॒र्य॒तिः॑ ॥४॥

तथा॑ इ॒न्द्रि॒याः॑ धु॒म॒यन्त॑ सि॒न्ध॒वोऽचि॒कृ॒दा श॒मे द॒धिरे॑ पु॒रु॒षि॑ ।

दे॒वा॒नां॑ सु॒भो सु॒भगः॑ स॒ प॒थ॒ते यं यं॑ शु॒भं क॒प्नु॒ते ब्र॒ह्म॒च॒र्य॒तिः ॥५॥

तथी॑ । इ॒त् । वि॒न्द्रि॒याः॑ । धु॒म॒यन्त॑ । सि॒न्ध॒वः॑ ।

अ॒चि॒कृ॒दा॑ । श॒मे॑ । द॒धिरे॑ । पु॒रु॒षि॑ ।

दे॒वा॒ना॒म् । सु॒भ॒ । सु॒भ॒गः॑ । सः॑ । प॒थ॒ते॑ ।

यम्॑ऽयम् । शु॒भम् । क॒प्नु॒ते॑ । ब्र॒ह्म॒च॒र्यः॑ । च॒र्य॒तिः॑ ॥५॥

१.१७.२]

आत्मचिन्ता

८१

॥२५॥

१.१७

(५) अतो वेदानिम् । अचि । विदुम् ।

समिधमागः प्रचमानु चर्मो समस्तभिरण्यते विष्णवारः ।

शोचिष्केणो हृतनिर्णिक् पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजयाय देवान् ॥१॥

समिधमागः । प्रचमा । अन् । चर्म ।

सम् । अस्तुभिः । अण्यते । विष्णवारः ।

शोचिःक्षेणः । हृतनिर्णिक् । पावकः ।

सुयज्ञः । अग्निः । यजयाय । देवान् ॥१॥

यथायजो होतमग्ने रुचिष्या यथा दिवो जातवेदचिकित्वान् ।

अग्नेन हविषा यच्च देवाधनुषश्च प्र तिरिममथ ॥२॥

यथा । अयजः । होतम् । अग्ने । रुचिष्याः ।

यथा । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अग्नेन । हविषा । यच्च । देवान् ।

अधनुषत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अथ ॥२॥

तौ॒ष्यायू॑षि॒ तव॑ जा॒तवे॑दसि॒ स आ॒जानी॑रु॒पस॑सु॒ते अ॒ग्ने ।

ताभि॑र्दे॒वाना॑म॒गो य॑सि॒ वि॒द्वान॑वा॒ भव॑ य॒जमा॑नाय॒ शं योः ॥१॥

तौ॒षि । आ॒यू॒षि । तव॑ । जा॒त॒वे॒दः ।

नि॒स्रः । आ॒जानी॑ । रु॒पस॑ । ते॒ । अ॒ग्ने ।

ताभिः॑ । दे॒वाना॑म् । अ॒गो । य॑सि॒ । वि॒द्वान् ।

अ॒गो । भव॑ । य॒जमा॑नाय॒ शम् । योः ॥१॥

अ॒ग्निं सु॑दी॒तिं सु॒हृ॒शं गृ॒धन्तो॑ नम॒स्वाम॑स्वे॒द्यं जा॒तवे॑दः ।

त्वा॑ दू॒तम॑र॒तिं ह॒व्यवा॑हं दे॒वा अ॒क्ष॒सु॒तस्य॑ नाभि॑म् ॥४॥

अ॒ग्निम् । सु॑दी॒तिम् । सु॒हृ॒शम् । गृ॒धन्तोः॑ ।

नम॑स्वामः । त्वा॑ । ह॒व्यम् । जा॒त॒वे॒दः ।

त्वा॑म् । दू॒तम् । अ॒र॒तिम् । ह॒व्य॒वा॒हम् ।

दे॒वाः । अ॒क्ष॒सु॒तस्य॑ । नाभि॑म् ॥४॥

यस्त्व॑द्यो॒ता पु॒र्वो अ॒ग्न य॒ज्ञीया॑न्वि॒ता च॒ सता॑ स्त॒धया॑ च॒ य॒ज्ञः ।

न॒ष्टा॒न् ध॒र्मं न॒ य॒ज्ञा चि॑कित्वा॒द्या नो॑ वा अ॒न्तरं॑ दे॒व्योतो॑ ॥५॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । चम्ने । यज्जीयान् ।

हिता । च । सत्ता । स्वधया । च । राम्भुः ।

तत्त्वं । चनु । धर्म । म । यज्ञ । चिकित्त्वः ।

चय । नः । धाः । चञ्चरम् । देवऽर्वाती ॥५॥

॥२६॥

४ ५४

१—६ मानवेभ्यो कीदृश । सविता । १—४ जननी, ६ त्वत् ।

चभूदेवः सविता चन्द्रो नु न इदानीमङ्ग उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो इत्था भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो चत दविषम् यथा दधत् ॥१॥

चभूत् । देवः । सविता । चन्द्रः । नु । नः ।

इदानीम् । अङ्गः । उपवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । इत्था । भजति । मानवेभ्यः ।

श्रेष्ठम् । नः । चत । दविषम् । यथा । दधत् ॥१॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञिदेभ्योऽस्तुतत्त्वं सुवसि भागमुत्तमम् ।

आदिहामानं सविनर्ण्यैऽनूचीना जीविता मानवभ्यः ॥२॥

दे॒वेभ्यः॑ । हि । प्र॒थ॒मम् । य॒ज्ञिये॑भ्यः ।

अ॒व॒त॒त॒स्त्वम् । सु॒व॒सि॑ । आ॒गम् । अ॒व॒त॒त॒मम् ।

आ॒त् । इ॒त् । दा॒मान॑म् । स॒वि॒तः । वि । अ॒र्च॒ये॑ ।

अ॒न॒ची॒मा । अ॒रि॒वि॒ता । मा॒नु॒षे॒भ्यः ॥२॥

अ॒रि॒न्ती॑ य॒ज्ञ॒क॒मा दे॒व्यो ज॒ने दी॒नेदे॒व्योः प्र॒भृ॒ती॑ पू॒ष॒व॒त्स॒ता ।

दे॒वेषु॑ च स॒वि॒त॒र्मा॒नु॒षेषु॑ च त्वं॑ नो॒ अ॒म॒ सु॒व॒ता॒द॒ना॒ग॒सः ॥३॥

अ॒रि॒न्ती॑ । इ॒त् । य॒ज्ञ॒म॒ । दे॒व्यो॑ । ज॒ने॑ ।

दी॒नेः । दी॒नेः । प्र॒भृ॒ती॑ । पू॒ष॒व॒त्स॒ता ।

दे॒वेषु॑ । च । स॒वि॒तः । मा॒नु॒षेषु॑ । च ।

त्वम् । नः । अ॒म॒ । सु॒व॒ता॒त् । अ॒ना॒ग॒सः ॥४॥

न प्र॒मि॒त्ये स॒वि॒तु॒र्दे॒व्यस्य॑ त॒द्यथा॑ वि॒द्यं भु॒व॒नं धा॒रयि॑ष्यति ।

अ॒त॒पु॒षि॒व्या अ॒रि॒म॒ना अ॒ङ्ग॒र्वि॒र्म॒न्दि॒वः सु॒व॒ति॑ अ॒त्य॒म॒स्य॑ तत् ॥५॥

न । प्र॒मि॒त्ये । स॒वि॒तुः । दे॒व्यस्य॑ । तत् ।

यथा॑ । वि॒द्यम् । भु॒व॒नम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

यत् । पृ॒थि॒व्याः । वरि॑मन् । आ । सु॒ऽप॒ङ्ग॒रिः ।

वर्ष॑न् । दि॒वः । सु॒व॒ति । स॒त्यम् । अ॒ज्य । तत् ॥४॥

इन्द्र॑ज्ये॒ष्ठान् । व॒र॒ते॒भ्यः । अ॒या॒ ए॒भ्यः । सु॒व॒सि॒ प॒र॒ज्या॒वतः ।

य॒था॒य॒था॒ प॒त॒य॒न्तो॒ वि॒ये॒मि॒र ए॒व॒ त॒स्यः॑ । स॒वि॒तः॑ । स॒वा॒य॒ ते ॥५॥

इन्द्र॑ज्ये॒ष्ठान् । व॒र॒ते॒भ्यः । प॒र॒ज्या॒वतः॑ ।

अ॒या॒न् । ए॒भ्यः । सु॒व॒सि॒ प॒र॒ज्या॒वतः॑ ।

य॒था॒ऽय॒था॒ । प॒त॒य॒न्तः॑ । वि॒ये॒मि॒रे ।

ए॒व । ए॒व । त॒स्यः॑ । स॒वि॒त॒रि॒ति॑ । स॒वा॒य॒ । ते ॥५॥

धे॒ ते॒ त्रि॒र॒श्॒व॒स॒वि॒तः॑ । स॒वा॒सो॒ दि॒वे॒दि॒वे॒ सो॒म॒ग॒मा॒सु॒व॒न्ति॑ ।

इन्द्रो॑ आ॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ मि॒त्रु॒र॒ङ्गि॒रा॒दि॒त्ये॒र्नो॒ अ॒दि॒तिः॑ । अ॒ग्ने॒ य॒ं॒स॒त् ॥६॥

धे॒ । ते॒ । त्रिः॑ । अ॒श्॒व॒म् । स॒वि॒त॒रि॒ति॑ । स॒वा॒सः॑ ।

दि॒वे॒ऽदि॒वे॒ । सो॒म॒ग॒म् । आ॒सु॒व॒न्ति॑ ।

इन्द्रः॑ । आ॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । मि॒त्रुः॑ । अ॒त्॒भिः॑ ।

आ॒दि॒त्यैः॑ । अ॒ग्नेः॑ । अ॒दि॒तिः॑ । अ॒ग्ने॒ । य॒ं॒स॒त् ॥६॥

॥२७॥

३ ५६

[—२ आवाच आनेन । अथवा । १-२, ३-६, ७-८ इत्यादी । ९, १० इत्यादी इत्यादी ।]

आग्ने॑ शर्ध॑न्त॒मा ग॒च्छ॑ पि॒ष्टं व॒क्ष्ये॑ भिर॒ष्टिभिः॑ ।

वि॒शो अ॒थ म॒हता॑म॒थ ह॒ये दि॒वशि॒द्धो॒च॒नाद॑धि ॥२॥

आग्ने॑ । शर्ध॑न्तम् । आ गच्छम् ।

पि॒ष्टम् । व॒क्ष्ये॑भिः । अ॒ष्टिभिः॑ ।

वि॒शः । अ॒थ । म॒हता॑म् । अ॒थ । ह॒ये ।

दि॒वः । शि॒त् , शो॒चनात् । अधि॑ ॥२॥

यथा॑ चि॒न्त्यसे॑ ह॒दा तदि॒या अ॒भ्यु॒यासः॑ ।

ये ते नेदि॑ष्ठं ह॒वना॑म॒गम॑न्तो॒न्धं भी॑मम॒न्धयः॑ ॥३॥

यथा॑ । चि॒त् । म॒न्यसे॑ । ह॒दा ।

तत् । इत् । मे । अ॒न्धः । आ॒न्धयः॑ ।

ये । ते । नेदि॑ष्ठम् । ह॒वना॑नि । आ॒न्धय॑न् ।

ताम् । व॒धे । भी॒मम॑न्धयः ॥३॥

मौ॒ळ॒धु॒क्ष॒ती॒व॒ दृ॒ष्टि॒वी॒ प॒रा॒इ॒ता॒ म॒द॒न्त्ये॒त्य॒ग्म॒दा ।

क॒ष्ट॒सी॒ न॒ वी॒ म॒द॒तः॒ शि॒मौ॒वा॒ च॒मो॒ दु॒धो॒ गो॒रि॒व॒ भी॒म॒युः ॥३७॥

मौ॒ळ॒धु॒क्ष॒ती॒ऽइ॒व । दृ॒ष्टि॒वी॒ । प॒रा॒ऽइ॒ता॒ ।

म॒द॒न्त्ये॒ । ए॒ति॒ । च॒म॒त् । च॒ा ।

क॒ष्ट॒सीः॒ । न॒ । वः॒ । म॒द॒तः॒ । शि॒मौ॒ऽवा॒न् । च॒मः॒ ।

दु॒धः । गो॒ऽरि॒व॒ । भी॒म॒ऽयुः ॥३७॥

नि॒ ये॒ रि॒च॒न्त्यो॒ज॒सा॒ ह॒वा॒ गा॒वो॒ न॒ दु॒र्ध॒रः ।

अ॒श॒मान॒ चि॒त्स्व॒र्ये॒र्ष॒ प॒र्व॒तं॒ गि॒रि॒ं न॒ च॒ाव॒य॒न्ति॒ या॒म॒भिः ॥३८॥

नि॒ । ये॒ । रि॒च॒न्ति॒ । यो॒ज॒सा॒ ।

ह॒वा॒ । गा॒वः॒ । न॒ । दु॒र्ध॒रः॒ ।

अ॒श॒मा॒नम् । चि॒त् । स्व॒र्ये॒म् । प॒र्व॒तम् । गि॒रि॒म् ।

न॒ । च॒ाव॒य॒न्ति॒ । या॒म॒ऽभिः ॥३८॥

उ॒त्ति॒ष्ठ॒ नृ॒म॒मै॒वा॒ स्तो॒मैः॒ स॒सु॒चि॒ता॒नाम् ।

म॒द॒तां॒ पु॒रु॒त॒म॒म॒पू॒र्व्ये॒ ग॒वां॒ स॒र्गे॒मि॒व॒ ज॒ये ॥३९॥

सत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् ।

क्षोभैः । सम्पुष्टितानाम् ।

मन्त्रात् । पुष्टतमम् । अपूर्णम् ।

मन्त्रम् । सगम्प्यम् । ह्ये ॥५॥

बुद्धम् । अक्षय्ये रणे बुद्धम् । रणे रोहितः ।

बुद्धम् । हरी । अक्षय्ये । भुरि । अक्षय्ये । अक्षय्ये । भुरि । अक्षय्ये ॥६॥

बुद्धम् । हि । अक्षय्ये । रणे ।

बुद्धम् । रणे । रोहितः ।

बुद्धम् । हरी । अक्षय्ये । भुरि । अक्षय्ये

अक्षय्ये । भुरि । अक्षय्ये ॥७॥

उत । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये ।

मा । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये ।

उत । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये ।

उत । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये । अक्षय्ये ।

मा । वः । धामिषु । मरुतः । चिरम् । करत् ।

य । तम् । रघेयु । जोदत ॥७॥

रघं तु मावतं वयं नवस्यमा हुवामहे ।

या यष्मिन्मत्स्यो सुरणामि विभ्रती सचा मरुत रोदसी ॥८॥

रघम् । तु । मावतम् । वयम् ।

नवस्यम् । या । हुवामहे ।

या । यष्मिन् । मत्स्यो । सुरणामि । विभ्रती ।

सचा । मरुतसु । रोदसी ॥८॥

तं वः यर्धं रघेयुभं त्वेवं पनस्यमा हुवे ।

यष्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुतु मीळिहवी ॥९॥

तम् । वः । यर्धम् । रघेयुभम् ।

त्वेवम् । पनस्यम् । या । हुवे ।

यष्मिन् । सुजाता । सुभगा । महीयते ।

सचा । मरुतसु । मीळिहवी ॥९॥

॥२८॥

५८०

[—५ अक्षरान्ताः । अथाः । त्रिदशः ।

पुनः॑द्यामानं॑ ह॒हती॑हतेन॑ क॒ताव॑वीमरुचसु॑ विभा॒तीम् ।

दे॒वीमु॒षमं॑ ख॒राच॑हन्ती॑ प्रति॒ वि॒द्यासो॑ म॒तिभिर्ज॑रन्ते ॥१॥

पुनः॑द्यामानम् । ह॒हती॑म् । क॒तेन॑ ।

क॒ताव॑वीम् । अ॒रुच॑सम् । वि॒भा॒तीम् ।

दे॒वीम् । उ॒षसम्॑ । अ॒थाः । आ॒च॒हन्ती॑म् ।

प्र॒ति । वि॒द्यासः॑ । म॒तिभिः॑ । ज॒रन्ते॑ ॥१॥

ए॒षा ज॑मं दर्श॒ता बो॒धय॑न्ती॒ मुमा॑न्वयः॒ कृ॒ण्वती॑ या॒त्यये॑ ।

ह॒ह॒द॒वा ह॒हती॑ वि॒द्यमि॒न्वोवा॑ ज्योति॒र्यच्छ॑त्यये॒ भङ्गाम्॑ ॥२॥

ए॒षा । ज॑मम् । दर्श॒ता । बो॒धय॑न्ती ।

मु॒मा॒न्व । ए॒षाः । कृ॒ण्वती॑ । या॒ति । अ॒ये ।

ह॒ह॒द॒वा । ह॒हती॑ । वि॒द्यमि॒न्वा ।

अ॒थाः । ज्योतिः॑ । य॒च्छ॒ति । अ॒ये । भ॒ङ्गाम्॑ ॥२॥

ए॒षा गो॒भि॒र॒क्ष॒णे॒भि॒र्यु॒जा॒ना॒न्ध॒म॒तौ र॒यि॒म॒ग्रा॒यु च॒क्रे ।

प॒क्षो र॒द॒न्ती सु॒वि॒ताय॑ दे॒वी पु॒रु॒ष्ट॒ता वि॒श्व॒वारा॑ वि॒ भ्रा॒ति ॥२॥

ए॒षा । गो॒भिः । अ॒क्ष॒णे॒भिः । यु॒जा॒ना ।

अ॒क्षे॒ध॒म॒तौ र॒यि॒म् । अ॒ग्रा॒यु॒ । च॒क्रे ।

प॒क्षः । र॒द॒न्ती । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वी ।

पु॒रु॒ष्ट॒ता । वि॒श्व॒वारा॑ । वि॒ । भ्रा॒ति ॥२॥

ए॒षा ज्योती॑ भवति द्दि॒वर्चा॑ आ॒वि॒ष्क॒ष॒ता॒ना त॒न्व॒म् पु॒र॒स्तात् ।

अ॒त॒स्व॒ प॒ञ्चा॒म॒ग्ने॒ति सा॒धु प्र॒जा॒न॒ती॒व न दि॒शो मि॒ना॒ति ॥३॥

ए॒षा । वि॒ष्णो॑ । भ॒व॒ति॒ । द्दि॒व॒र्चा॑ ।

आ॒वि॒ष्क॒ष॒ता॒ना । त॒न्व॒म् । पु॒र॒स्तात् ।

अ॒त॒स्व॒ । प॒ञ्चा॒म् । अ॒ग्नौ॑ । ए॒ति॒ । सा॒धु॒ ।

प्र॒जा॒न॒ती॒व॒ । न दि॒शः॑ । मि॒ना॒ति ॥३॥

ए॒षा शु॒भ्रा न त॒न्वो वि॒दा॒नो॒र्ध्व॒व॒ खाती॑ दृ॒श्ये नो अ॒स्यात् ।

अ॒प॒ दे॒वो बा॒ध॒मा॒ना त॒मां॒स्तु॒वा दि॒वो दु॒हि॒ता ज्यो॒ति॒षा॒गात् ॥४॥

ए॒वा । श॒म्वा । न । त॒न्वा । वि॒दामा ।

ऊ॒र्ध्वाऽह॒व । आ॒ती । ह॒वये । न । अ॒स्मात् ।

अ॒प । दि॒वः । वा॒ध॒माना । त॒मासि ।

उ॒वाः । दि॒वः । दु॒हिता । ज्योति॒षो । या । अ॒मात् ॥५॥

ए॒वा प्र॒ती॒षी दु॒हिता दि॒वो न॒न्यो॒देव भ॒द्रा नि रि॒चीते॒ अ॒पः ।

व्यू॒र्ण॒वती द्वा॒शु॒षे वा॒र्या॒णि पुन॒र्ज्योति॒र्यु॒वतिः पु॒र्व॒वा॒कः ॥६॥

ए॒वा । प्र॒ती॒षी । दु॒हिता । दि॒वः । न॒नृ ।

यो॒वाऽह॒व । भ॒द्रा । नि । रि॒चीते । अ॒पः ।

विऽव्यू॒र्ण॒वती । द्वा॒शु॒षे । वा॒र्या॒णि ।

पुनः॒ ज्योति॒ । यु॒वतिः । पु॒र्व॒वा॒कः । अ॒क॒रि॒त्य॒कः ॥६॥

॥२६॥

१.५६

१—६ अ॒व॒वा॒लो वा॒ध॒मानः । पू॒वा । १—५ वा॒यो, ६ अ॒न॒नृ॒प ।

य॒ य॒न॒मादि॒देशति॒ कर॒णादि॒ति पू॒व॒कम् ।

न॒ तेन॒ दे॒व आ॒दि॒षे ॥६॥

यः । ए॒नम् । आ॒दि॒दे॒यति॑ । क॒रन्धऽधत् । इति॑ । पु॒ष्यम् ।

न । ते॒न । दे॒वः । आ॒दि॒दे॒यः ॥१॥

उ॒त घा॑ स र॒जो॒त्तमः॑ स॒न्धा स॒त्यति॑र्यु॒जा ।

इन्द्रो॑ ह॒वा॒पि जि॒घ्रते॑ ॥२॥

उ॒त । घा॑ । सः । र॒जि॒ऽत्तमः॑ । स॒न्धा । स॒त्य॒पि॒ति॑ । यु॒जा ।

इन्द्रः॑ । ह॒वा॒पि । जि॒घ्रते॑ ॥२॥

उ॒तादः॑ प॒रुषे॑ ग॒वि सूर॑वर्जं चि॒र॒क्षय॑म् ।

सौर॑य॒द्वी॒तमः॑ ॥३॥

उ॒त । प॒दः । प॒रुषे॑ । ग॒वि । सूरः॑ । व॒र्जम् । चि॒र॒क्षय॑म् ।

नि । सौर॑यत् । र॒जि॒ऽत्तमः॑ ॥३॥

यद॒स्य त्वा॑ पु॒रु॒ष्टुत॑ ज॒वाम॑ द॒क्ष म॑न्तु॒मः ।

तस्य॑ नी॒ म॒न्ध सा॒धय॑ ॥४॥

यत् । य॒स्य । त्वा॑ । पु॒रु॒ष्टु॒त । ज॒वाम॑ । द॒क्ष । म॑न्तु॒मः ।

तत् । नु॑ । नीः । म॒न्ध । सा॒धय॑ ॥४॥

इ॒मं च॑ नो॒ ग॒वे॒ष॒णं॑ सा॒तये॑ सी॒ष॒धो ग॒णम् ।

आ॒रा॒ध॒य॒न्सि॑ नृ॒तः ॥५॥

इ॒मम् । च॑ । नः॑ । गो॒ऽप॒व॒णम् । सा॒तये॑ । सी॒ष॒धः । ग॒णम् ।

आ॒रा॒त् । पु॒व॒न् । अ॒सि॑ । नृ॒तः ॥५॥

आ॒ ते क॒स्मि॒न्मो॒म॒ह॒ आ॒रि॒ष॒धामु॒पा॒व॒सुम् ।

अ॒था च॑ स॒र्व॒ता॒तये॑ आ॒थ स॒र्व॒ता॒तये॑ ॥६॥

आ॒ । ते॒ । क॒स्मि॒न् । रे॒म॒हे॒ ।

आ॒रि॒ऽअ॒धाम् । उ॒पा॒व॒सुम् ।

अ॒था । च॑ । स॒र्व॒ऽता॒तये॑ ।

आ॒थ । च॑ । स॒र्व॒ऽता॒तये॑ ॥६॥

॥१॥

६.५१

१—१७ अ॒र॒ध॒यो अ॒र॒ध॒योः । अ॒र॒ध॒योः ।

१—२. १५ अ॒र॒ध॒योः । ३—१५ अ॒र॒ध॒योः । १७ अ॒र॒ध॒योः ।

इ॒य॒म॒ट॒दा॒द॒भ॒स॒स॒च॒चु॒र्त॒ दि॒वो॒दा॒सं॑ व॒ध्वा॒य दा॒स्ये॑ ।

या॒ श॒श॒न॒मा॒च॒छा॒दा॒व॒सं॑ प॒र्चि॑ ता॒ ते दा॒या॒चि॑ त॒वि॒या अ॒र॒क्ष॒ति ॥१॥

इ॒यम् । अ॒द॒दात् । र॒भ॒सम् । अ॒व॒ऽच्यु॒तम् ।

दि॒वः॒ऽदा॒सम् । व॒भिः॒ऽप॒न्नाय॑ । द॒ा॒शु॒पे ।

या । श॒म्भ॒स्तम् । आऽव॒न्नाद॑ । अ॒व॒सम् । प॒थि॒म् ।

ता । से । द॒ा॒मा॒चि । त॒वि॒षा । स॒र॒क्ष॒ति ॥१॥

इ॒यं शु॒भे॒भिर्वि॒स॒न्ना॒वा॒व॒ज॒न्म॒नु॒ गि॒री॒षां त॒वि॒षे॒भिर॒मि॒भिः ।

पा॒रा॒व॒त॒ग्री॒म॒वे सु॒ह॒स्मि॒भिः स॒र॒क्ष॒ती॒मा वि॒वा॒दे॒म धी॒ति॒भिः ॥२॥

इ॒यम् । शु॒भे॒भिः । वि॒स॒न्नाः॒ऽव॒ । अ॒व॒ज॒त् ।

म॒नु॒ । गि॒री॒षां त॒वि॒षे॒भिः । अ॒मि॒भिः ।

पा॒रा॒व॒त॒ग्री॒म॒ । अ॒व॒वे॒ । सु॒ह॒स्मि॒भिः ।

स॒र॒क्ष॒ती॒म् । या । वि॒वा॒दे॒म । धी॒ति॒भिः ॥२॥

स॒र॒क्ष॒ति दे॒व॒नि॒दो नि॒ वर्ध॑य॒ प्र॒जां वि॒व॒ष॒ ह॒स॒य॒ष॒ मा॒यि॒नः ।

उ॒त प्रि॒ति॒भ्यो॒ऽव॒नी॒र॒वि॒न्दो वि॒व॒मे॒भ्यो अ॒र॒जो वा॒जि॒नी॒व॒ति ॥३॥

स॒र॒क्ष॒ति । दे॒व॒नि॒दः । नि॒ । वर्ध॑य॒ ।

प्र॒जाम् । वि॒व॒ष॒ । ह॒स॒य॒ष॒ । मा॒यि॒नः ।

स॒त । स॒तिः॑भ्यः । स॒वनीः॑ । स॒विन्दः॑ ।

वि॒षम् । ए॒भ्यः । स॒स्रवः॑ । वा॒जिनी॑ऽव॒ति ॥३॥

म॒ नो॑ दे॒वी सर॑स्वती वा॒जेभि॑र्वा॒जिनी॑यती ।

जी॒नाम॑वि॒त्रय॑तु ॥४॥

म॒ नः॑ । दे॒वी । सर॑स्वती । वा॒जेभिः॑ । वा॒जिनी॑ऽव॒ती ।

जी॒नाम् । स॒वित्री । स॒वतु ॥४॥

य॒स्या दे॒वि सर॑स्वत्प॒भूते॑ ध॒मे हि॒ते ।

च॒न्द्रं न॑ ह॒मनू॑र्ये ॥५॥

यः । त्वा । दे॒वि । सर॑स्वति । स॒प॒भूते॑ । ध॒मे । हि॒ते ।

च॒न्द्रम् । न॑ । ह॒मनू॑र्ये ॥५॥

त्वं दे॒वि सर॑स्वत्प॒वा वा॒जेषु॑ वा॒जिनि॑ ।

च॒दा पु॒र्वेव॑ नः॒ स॒निम् ॥६॥

त्वम् । दे॒वि । सर॑स्वति । स॒व । वा॒जेषु॑ । वा॒जिनि॑ ।

च॒द । पु॒र्वाऽ॒व । नः॑ । स॒निम् ॥६॥

उ॒त सा नः सर॑स्वती घो॒रा चिर॑ण्यवर्त॑निः ।

उ॒तऽघ्नी व॑ष्टि सु॒ष्टुतिम् ॥७॥

उ॒त । सा । नः । सर॑स्वती । घो॒रा । चिर॑ण्यवर्त॑निः ।

उ॒तऽघ्नी । व॑ष्टि । सु॒ष्टुतिम् ॥७॥

य॒स्या अ॒न॒न्तो अ॒ङ्गु॒त॒स्त्वे॒व च॒रि॒ण्यु॒र॒र्ष॒वः ।

अ॒म॒चर॑ति रो॒षव॑त् ॥८॥

य॒स्याः । अ॒न॒न्तः । अ॒ङ्गु॒तः । त्वे॒व । च॒रि॒ण्यु॒ । अ॒र्ष॒वः ।

अ॒मः । च॒र॑ति । रो॒षव॑त् ॥८॥

सा नो वि॒ष्ठा अ॒ति दि॒वः स्व॑सृ॒ग्या क॒ताव॑री ।

अ॒त॒क॒हे॒व सूर्यः॑ ॥९॥

सा । नः । वि॒ष्ठाः । अ॒ति । दि॒वः । स्व॑सृ॒ग्या । क॒ता॒व॒री ।

अ॒त॒न् । अ॒जा॒ऽह॒व । सूर्यः॑ ॥९॥

उ॒त नः प्रि॒या प्रि॒यास्तु॑ स॒म॒क॒सा सु॒ष्टुष्टा॑ ।

सर॑स्वती स्तो॒म्या भू॑त् ॥१०॥

स॒त । नः । प्रि॒या । प्रि॒यासु । स॒तऽस॒ता । सु॒सु॒ष्टा ।

स॒र॒स॒ती । स्तो॒त्रा । भू॒त् ॥१०॥

पा॒प॒मु॒खी पा॒पि॒पा॒न्यु॒र र॒जो अ॒न्तरि॒चम् ।

स॒र॒स॒ती नि॒द॒का॒तु ॥११॥

पा॒प॒मु॒खी । पा॒पि॒पा॒नि । क॒स । र॒जः । अ॒न्तरि॒चम् ।

स॒र॒स॒ती । नि॒दः । पा॒तु ॥१२॥

वि॒ष॒ध॒क्षा स॒त॒धा॒तुः प॒क्ष आ॒ता वर्ध॑यन्ती ।

वा॒जे॒वा॒जे क॒ष्या भू॒त् ॥१३॥

वि॒ष॒ध॒क्षा । स॒त॒धा॒तुः । प॒क्ष । आ॒ता । वर्ध॑यन्ती ।

वा॒जे॒वा॒जे । क॒ष्या । भू॒त् ॥१४॥

अ॒ या अ॒हि॒क्षा अ॒हि॒नासु॑ चे॒किते॑ यु॒क्ते भि॒र॒म्या अ॒प॒साम॒प॒क्षमा॑ ।

र॒ज॒स॒व ह॒व॒ती वि॒भ॒जे क्ष॒नो॒प॒सु॒ता चि॒कितु॒षा स॒र॒स॒ती ॥१५॥

अ॒ । या । अ॒हि॒क्षा । अ॒हि॒ना । आ॒सु । चे॒किते॑ ।

यु॒क्ते भिः । अ॒म्याः । अ॒प॒साम् । अ॒प॒स॒ङ्गा ।

रथः॑ऽप॒य॒ । वृ॒द्ध॒ती॒ । वि॒भ॒व॒ने॒ । ज॒ता॒ ।

उ॒प॒ऽस्तु॒त्या॒ । वि॒वि॒तु॒षा॒ । सर॑स्वती ॥१९॥

सर॑स्वत्यभि॒ नो॒ ने॒षि॒ व॒सो॒ मा॒प॒ स्फ॒रीः॒ प॒य॒सा॒ मा॒ न॒ या॒ भ॒क् ।

शु॒क्ल॑ नः॒ स॒स्या॒ वे॒द्या॒ च॒ मा॒ त्वत्पे॒त्रा॒त्प॒र॒वा॒नि॒ ग॒म्य॒ ॥१४॥

सर॑स्वति॒ । अ॒भि॒ । नः॒ । ने॒षि॒ । व॒सः॒ ।

मा॒ । अ॒प॒ । स्फ॒रीः॒ । प॒य॒सा॒ । मा॒ । नः॒ । या॒ । भ॒क् ।

शु॒क्ल॑ । नः॒ । स॒स्या॒ । वे॒द्या॒ । च॒ ।

मा॒ । त्वत् । पे॒त्रा॒नि॒ । अ॒र॒वा॒नि॒ । ग॒म्य॒ ॥१४॥

॥३१॥

६.६४

१—६ सरस्वती वाईवस्वतः । उपाः । विदुः ।

उ॒दु॒ त्रि॒य॒ उ॒व॒सो॒ रो॒च॒मा॒ना॒ अ॒स्तु॒र॒पा॒ नी॒मं॒यो॒ व॒य॒सः॒ ।

कृ॒णो॒ति॒ वि॒द्या॒ सु॒प॒षा॒ सु॒गा॒न्ध॒भृ॒दु॒ व॒सो॒ द॒क्षि॒णा॒ म॒घो॒नी॒ ॥१॥

उ॒त् । क॒ र॒ति॒ । त्रि॒ये॒ । उ॒व॒सः॒ । रो॒च॒मा॒नाः॒ ।

अ॒स्तुः॒ । अ॒पाम् । न॒ । क॒मे॒यः॒ । व॒य॒सः॒ ।

ऊ॒चो॒ति॒ । वि॒ष्वा । सु॒ऽप॒वा । सु॒ऽगा॒नि ।

अ॒भूत् । अ॒ इति॑ । व॒क्षो॑ । द॒क्षि॒णा । म॒घो॒नी ॥१॥

भ॒द्रा द॒दृ॒क्षे उ॒र्वि॒या वि॒ भा॒सु॒ते यो॒चि॒र्भा॒नवो॒ व्याम॑प॒सन् ।

आ॒वि॒र्व॒चः । ऊ॒चु॒षे शु॒भ॒मा॒नो॒वो दे॒वि रो॒च॒मा॒ना म॒हो॒भिः ॥२॥

भ॒द्रा । द॒दृ॒क्षे । उ॒र्वि॒या । वि॒ । भा॒सि॒ ।

उ॒त् । ते॒ । यो॒चिः॒ । भा॒नवः॒ । व्याम् । अ॒प॒सन् ।

आ॒विः । व॒चः । ऊ॒चु॒षे । शु॒भ॒मा॒ना ।

उ॒चः । दे॒वि । रो॒च॒मा॒ना । म॒हो॒भिः ॥२॥

व॒ह॒न्ति सी॒मव॒शासो॒ व॒य॒न्तो मा॒वः शु॒भ॒मा॒सुर्वि॒या प्र॒जा॒नाम् ।

अ॒पे॒ज॒ते दू॒रो अ॒स्तो॒व य॒त्र आ॒व॒ते त॒मो अ॒जि॒री न॒ वो॒ळ्हा ॥३॥

व॒ह॒न्ति । सी॒म् । अ॒व॒शा॒सः । व॒य॒न्तः ।

मा॒वः । शु॒भ॒मा॒म् । उ॒र्वि॒या । प्र॒जा॒नाम् ।

अ॒प । दू॒र॒ते । दू॒रः । अ॒स्तो॒व । य॒त्रम् ।

आ॒व॒ते । त॒मः । अ॒जि॒रः । न॒ । वो॒ळ्हा ॥३॥

सु॒गोत॑ ते सु॒प॒द्या॑ प॒र्व॒तेष्व॑जाते अ॒प॒स्त॑रसि स॒भानो॑ ।

सा न॒ या न॒ह॒ पृ॒थु॒याम॑व॒ष्ये र॒यिं दि॒वो दु॒हित॑रिष॒य॒ष्ये ॥४॥

सु॒गा । स॒त । ते । सु॒प॒द्या । प॒र्व॒तेषु॑ ।

अ॒वा॒ते । अ॒यः । त॒र॒सि । स॒भानो॑ इति स॒भानो॑ ।

सा । नः । या । न॒ह॒ पृ॒थु॒याम॑न् । व॒ष्ये ।

र॒यिम् । दि॒वः । दु॒हितः॑ । व॒ष्य॒ष्ये ॥४॥

सा न॒ह॒ यो॒व॒भिर॑वा॒तो॒षो व॒रं व॒ह॑सि जी॒व॒म॒नु॑ ।

त्वं दि॒वो दु॒हित॑र्या न॒ दे॒वी पृ॒र्व॒ज्ञ॑तो म॒ह॒ना द॒र्श॑ता भूः ॥५॥

सा । या । न॒ह॒ या । उ॒व॒ष॑भिः । अ॒वा॒ता ।

व॒रः । व॒रम् । व॒ह॑सि । जी॒व॒म् । अ॒नु॑ ।

त्वं । दि॒वः । दु॒हितः॑ । या । न॒ह॒ दे॒वी ।

पृ॒र्व॒ज्ञ॑तो । म॒ह॒ना । द॒र्श॑ता । भूः ॥५॥

स॒ते व॒य॒वि॒ह॒स॒ते॒र॒प॒म॒वर॑ न॒ दे॒ पित॑र॒भानो॑ मृ॒ष्टौ ।

अ॒मा स॒ते व॒ह॑सि भूरि वा॒म॒सु॒षो दे॒वि दा॒य॒षे म॒र्त्या॒य ॥६॥

उत् | ते | वयः | चित् | वसतिः | अपसन् ।

वरः | च | वे | पितुःमाजः | विष्ठटी ।

चमा | सते | वृत्ति | भूरि | वामम् ।

उषः | देवि | दायवे | अर्थाय ॥६॥

॥ ३२ ॥

७.५०

१—४ पवित्री वीणावचिः । १ मित्रावचिः, २ वचि, ३ विचिदीयाः,
४ वचः । ५—६ वसति, ७ पतिवसती, वसती वा ।

मा मा मित्रावचिश्च रक्षते कुसाययचिमायमा न मा गम् ।

अलकास्वम् दुःशयीकम् तिरः दधे मा मा पथेन रपसा विदत्सवः ॥१॥

मा | माम् | मित्रावचिः | रक्ष | रक्षतम् ।

कुसाययत् | विष्कयत् | मा | नः | मा | गम् ।

अलकास्वम् | दुःशयीकम् | तिरः | दधे ।

मा | माम् | पथेन | रपसा | विदत् | सवः ॥२॥

यदिमाभ्यवचि वन्दनं भुवदहीवन्तो परि कुलफौ च देवत् ।

अग्निष्टोत्राय वाचतामिनो मा मा पथेन रपसा विदत्सवः ॥३॥

यत् । वि॒ष्कामन् । प॒र॒धि । व॒न्दनम् । भु॒वत् ।

अ॒ष्टौ॒च॒र॒न्तो । प॒रि । कु॒म्भो । य॒ । दे॒वत॒ ।

अ॒ग्निः । तत् । शो॒षन् । अ॒प॒ । बा॒ध॒ताम् । इ॒त॒ ।

मा । मा॒म् । प॒द्येन॒ । र॒प॒सा । वि॒दत् । ऋ॒चः ॥२॥

अ॒ष्टौ॒च॒र॒न्तो भ॒वन्ति॒ य॒ज्ञदी॒षु य॒ज्ञदी॒धो॒भ्यः प॒रि जा॒यते॒ वि॒षम् ।

वि॒ष्के दे॒वा नि॒रि॒त॒स्त॒भु॒वन्तु॒ मा मा॒ प॒द्येन॒ र॒प॒सा वि॒द॒त्त॒ः ॥३॥

यत् । अ॒ष्टौ॒च॒र॒न्तो । भ॒वन्ति॒ । यत् । य॒ज्ञदी॒षु ।

यत् । यो॒धो॒भ्यः । प॒रि । जा॒यते॒ । वि॒षम् ।

वि॒ष्के । दे॒वाः । निः । इ॒तः । तत् । भु॒वन्तु॒ ।

मा । मा॒म् । प॒द्येन॒ । र॒प॒सा । वि॒दत् । ऋ॒चः ॥३॥

याः प्र॒व॒ती नि॒वत॒ उ॒द्यत॒ उ॒द्यन्त॒ोर॒नु॒द॒काच्च॒ याः ।

ता अ॒स्मभ्यं॒ प॒य॒सा पि॒ब॒मा॒नाः शि॒वा दे॒वो॒र॒ग्नि॒प॒दा भ॒वन्तु॒ ।

स॒र्वी न॒दी अ॒ग्नि॒मि॒दा भ॒वन्तु॒ ॥४॥

याः । प्र॒व॒तः । नि॒व॒तः । उ॒द्य॒तः ।

उदन्वतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । ययसा । पिब्यमानाः ।

श्रिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥४॥

॥३३॥

७. ८६

१—५ वसिष्ठो जैमिनिवचिः । अक्षयः । १—४ वाक्यी ; ५ जगती ।

सो नु वक्ष्ये अक्षयं यद्वै राजवक्ष्यं ममम् ।

श्रुत्वा सुखम् अजय ॥१॥

सो इति । नु । वक्ष्ये । अक्षयम् । यद्वै । राजवक्ष्यं । ममम् ।

श्रुत्वा । सुखम् । अजय ॥१॥

यदेमि प्रस्फुरन्विव इतिर्न जातो अद्विवः ।

श्रुत्वा सुखम् अजय ॥२॥

यत् । एमि । प्रस्फुरन्विव । इतिः । न । जातः । अद्विवः ।

श्रुत्वा । सुखम् । अजय ॥२॥

क्रत्वः समश्च दीनता प्रतिप जगमायुचे ।

श्रुता सुचय श्रुतय ॥३७॥

क्रत्वः । समश्च । दीनता । प्रतिप । जगमा । युचे ।

श्रुत । सुचय । श्रुतय ॥३७॥

अपा मध्ये तस्मिन्वांसं तस्यान्निदन्तरितारम् ।

श्रुता सुचय श्रुतय ॥३८॥

अपाम् । मध्ये । तस्मिन्वांसम् । तस्या । अन्निदत् । अन्तरितारम् ।

श्रुत । सुचय । श्रुतय ॥३८॥

यत्किञ्चेदं वक्त्र देव्यो जनेऽभिद्वेष्टं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा तस्मात्पादेनसो देव वीरिणः ॥३९॥

यत् । किम् । च । इदम् । वक्त्र । देव्यो । जने ।

अभिद्वेष्टम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचिन्ती । यत् । तव । धर्म । युयोपिम ।

मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । वीरिणः ॥३९॥

॥३४॥

८, ४०

१—१० श्री तपाठः । अथ तपाठः (विष्णोः उच्यते सः सः सः सः) ।

अथ वा याद्वान्निभिर्होतारं त्वा उच्यते ।

वा त्वामनन्तं प्रयता इविद्यन्ती यजिष्ठं बहिर्गासदे ॥१॥

अन्ते । वा । याद्वि । अन्निः ।

होतारम् । त्वा । उच्यते ।

वा । त्वाम् । अनन्तं । प्रयता । इविद्यन्ती ।

यजिष्ठम् । बहिः । गासदे ॥१॥

अथ हि त्वा सजसः सुतो अक्षिरः सः सः सः सः ।

कर्त्ता नपातं हतकेयमीमहेऽन्निं यज्ञेषु पृथ्वीम् ॥२॥

अथ । हि । त्वा । सजसः । सुतो इति । अक्षिरः ।

कर्त्ता । नपातं । हतकेयम् । ईमहे ।

कर्त्ता । नपातम् । हतकेयम् । ईमहे ।

अन्निम् । यज्ञेषु । पृथ्वीम् ॥२॥

अग्ने॑ क॒विर्वे॒धा असि॑ होता पा॒वक॑ य॒जः ।

म॒न्द्रो यजि॑ष्ठो अ॒ध्वरे॒ष्वी॒ष्टो वि॒प्रेभिः॑ शु॒क्ल म॒न्त्रभिः॑ ॥१॥

अग्ने॑ । क॒विः । वे॒धाः । अ॒सि ।

हो॒ता । पा॒व॒क॒ । य॒जः ।

म॒न्द्रः । यजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रे॒षु । ई॒ष्टाः ।

वि॒प्रेभिः॑ । शु॒क्ल॒ । म॒न्त्र॒भिः॑ ॥१॥

अ॒द्रो॒च॒मा व॒क्षी॒यती॑ य॒वि॒ष्ठ॒ दे॒वा अ॒ज॒स्र॒ वी॒तये॑ ।

अ॒भि प्र॒या॒सि सु॒धिता॑ व॒सो ग॒हि म॒न्द॒स्व धी॒तिभि॑र्हितः ॥२॥

अ॒द्रो॒च॒म् । आ । व॒क्ष॒ । उ॒या॒तः । य॒वि॒ष्ठ॒ ।

दे॒वान् । अ॒ज॒स्र॒ । वी॒तये॑ ।

अ॒भि । प्र॒या॒सि । सु॒धिता॑ । आ । व॒सो॒ इति॑ । ग॒हि ।

म॒न्द॒स्व । धी॒ति॒भिः॑ । र्हि॒तः ॥२॥

स्व॒मि॒त्त॒प्र॒या अ॒स्य॒ग्ने॒ मात॑र्ह॒तस्का॒विः ।

त्वा॑ वि॒प्रा॒सः स॒मि॒धाम॑ टी॒दिव॒ आ वि॒वास॑न्ति वे॒धसः॑ ॥५॥

त्वम् । इत् । सऽप्र॒चाः । अ॒सि ।

अ॒ग्ने । ज्ञा॒तः । अ॒तः । अ॒निः ।

त्वा॒म् । वि॒द्यासः । स॒म्प॒द॒धान । दी॒दि॒वः ।

या । वि॒वा॒स॒न्ति । वे॒धसः ॥५॥

श्री॒चा श्री॒चि॒त्त दी॒दि॒दि॒वि वि॒द्ये म॒यो रा॒क्ष॒ स्तो॒त्रे म॒हा॒ अ॒सि ।

दे॒वा॒ना॒ शर्म॑न्म॒ स॒न्तु सूर॑यः शत्रु॒पा॒हः अ॒ग्नयः ॥६॥

श्री॒च । श्री॒चि॒त्त । दी॒दि॒दि॒वि । वि॒द्ये । म॒यः ।

रा॒क्ष॒ स्तो॒त्रे । म॒हा॒न् । अ॒सि ।

दे॒वा॒ना॒म् । शर्म॑न् । म॒म । स॒न्तु । सूर॑यः ।

शत्रु॒पा॒हः । अ॒ग्नयः ॥६॥

य॒था वि॒द् ह॒व॒स॒त॒स॒म॒ग्ने स॒व्यूर्ध॑सि अ॒सि ।

ए॒षाद॑ह॒ सि॒द्धम॑हो यो अ॒वा॒भृ॒ग्दुर्म॑या क॒ञ्च वे॑नति ॥७॥

य॒था । वि॒त् । ह॒व॒म् । अ॒त॒मम् ।

अ॒ग्ने । स॒म्प॒द॒व्यूर्ध॑सि । अ॒सि ।

एव । दृष्ट । मितऽमहः । यः । चक्षुःश्रुक् ।

दुःसम्भा । कः । च । वेनति ॥७॥

मा नो मर्ताय रिपवे रक्षस्मिन् मा चर्मसाय रौरधः ।

चक्षुःश्रुत्तरिभिर्यविष्ठः शिवेभिः पाद्भिः पादुभिः ॥८॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवे । रक्षस्मिन् ।

मा । चक्षुःश्रुत्तरिभिर्यविष्ठः ।

चक्षुःश्रुत्तरिभिः । तरिभिः । यविष्ठः ।

शिवेभिः । पाद्भिः । पादुभिः ॥८॥

पाद्भिः नो चक्षुःश्रुत्तरिभिर्यविष्ठः ।

पाद्भिः नो चक्षुःश्रुत्तरिभिर्यविष्ठः ।

पाद्भिः । नः । चक्षुःश्रुत्तरिभिर्यविष्ठः ।

पाद्भिः । नः । चक्षुःश्रुत्तरिभिर्यविष्ठः ।

पाद्भिः । नोऽभिः । तिर्यभिः । चक्षुःश्रुत्तरिभिः ।

पाद्भिः । चक्षुःश्रुत्तरिभिः । चक्षुःश्रुत्तरिभिः ॥८॥

पा॒हि वि॒ष्ण॒स्मात्तु॒चसो॒ चरा॒ण्यः । य॒ क॒ वा॒जे॒षु नो॒ऽय ।

त्वा॒मि॒हि नै॒दि॒ष्ठं दे॒वता॒तये॒ आ॒पि॒ न॒चाम॒हे वृ॒धे ॥१०॥

पा॒हि ! वि॒ष्ण॒स्मात् । र॒क्ष॒मः । च॒रा॒ण्यः ।

य॒ । क॒ । वा॒जे॒षु । नः॒ । अ॒य ।

त्वा॒म् । इ॒त् । हि॒ । नै॒दि॒ष्ठम् । दे॒व॒ता॒तये॒ ।

आ॒पि॒म् । न॒चाम॒हे । वृ॒धे ॥१०॥

आ॒ नो॒ अ॒ग्ने व॒योवृ॒धं र॒यिं पा॒व॒कं ब्र॒ह्म॒म् ।

रा॒क्ष॒ा च॒ न॒ व॒प॒मा॒ते पु॒र॒श्च॒र॒म् सु॒नी॒ती क्ष॒य॒ग्र॒ह॒र॒म् ॥११॥

आ॒ । नः॒ । अ॒ग्ने । व॒य॒वृ॒धम् ।

र॒यि॒म् । पा॒व॒क॒ । ब्र॒ह्म॒म् ।

रा॒क्ष॒ । च॒ । न॒ । व॒प॒मा॒ते । पु॒र॒श्च॒र॒म् ।

सु॒नी॒ती । क्ष॒य॒ग्र॒ह॒र॒म् ॥११॥

ये॒न ब्र॒ह्मा॒स्र॒ ए॒न॒मा॒सु॒ य॒धे॒त॒स्त॒व॒न्तो॒ अ॒यं आ॒दि॒यः॒ ।

अ॒ स्तं॒ ना॒ ब॒धं॒ व॒य॒मा॒ य॒जो॒व॒सो॒ जि॒ह्वा॒ धि॒यो॒ व॒सु॒वि॒दः॒ ॥१२॥

येन॑ । व॑सा॒म । पु॒न॒मा॒सु । श॒र्ध॒नः ।

त॒र॒णः । अ॒र्यः । आ॒दि॒शः ।

सः । त्व॒म् । नः । व॒र्ध॒ । प्र॒थ॒मा । श॒ची॒व॒सो॒ इति॑ श॒ची॒व॒सो॒ ।

जि॒म्ब॑ । धि॒यः । व॒सु॒वि॒दः ॥१२॥

शि॒श्रा॒मो॒ ह॒व॒मो॒ य॒था॒ग्निः॑ नृ॒क्षे॒ द॒वि॒ध॒म् ।

ति॒ग्मा॒ अ॒ध्व॒ इ॒म॒वो॒ न॒ प्र॒ति॒ध॒वे॑ सु॒ज॒म्बः॑ स॒व॒सो॒ य॒जुः ॥१३॥

शि॒श्रा॒मः । ह॒व॒मः । य॒था॒ ।

अ॒ग्निः । नृ॒क्षे॒ इति॑ । द॒वि॒ध॒म् ।

ति॒ग्माः । अ॒ध्व॒ । इ॒म॒वः । न॒ । प्र॒ति॒ध॒वे॑ ।

सु॒ज॒म्बः॑ । स॒व॒सः । य॒जुः ॥१४॥

न॒ हि॒ ते॒ अ॒ग्ने॒ ह॒व॒म॒ प्र॒ति॒ध॒वे॒ ज॒म्बा॒सो॒ य॒दि॒ति॒ष्ठ॑से ।

स॒ त्वं॑ नो॒ होतः॑ सु॒हु॒नं॑ इ॒वि॒ष्कृ॒धि॒ व॑सा॒ नो॒ वा॒र्या॑ पु॒न॒ ॥१५॥

न॒ हि॒ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ह॒व॒म॒ । प्र॒ति॒ध॒वे॑ ।

ज॒म्बा॒सः । व॒त् । वि॒दि॒ति॒ष्ठ॑से ।

सः । त्वम् । नः । होत॑रिति सु॒ष्ठुतम् । इ॒विः । छ॒धि ।

ब॑न्ध । नः । नार्या॑ । पु॒ष्ट ॥१४॥

श्रे॒ते ब॑नेषु मा॒जोः सं त्वा॑ म॒र्ताम॑ ब॒न्धते॑ ।

अ॒तन्द्रो॑ ब॒ध्वा व॑ह॒मि इ॒विष्क॑ न आ॒दिदे॒वेषु॑ रा॒जसि॑ ॥१५॥

श्रे॒ते । ब॑नेषु । मा॒जोः ।

मम् । त्वा । म॒र्तामः॑ । ब॒न्धते॑ ।

अ॒तन्द्रः॑ । ब॒ध्वा । व॑ह॒सि । इ॒विः॑ऽऽ॒तः ।

आत् । इत् । दे॒वेषु॑ । रा॒जसि॑ ॥१५॥

मम॑ हो॒ता॒र॒स्तमि॑दी॒कते॑ त्वा॒ग्ने सु॒त्वज॑म॒ष्टयम्॑ ।

भि॒न॒व्यदि॑ त॒पसा॑ वि शो॒चि॒वा पा॒ग्ने तिष्ठ॑ ज॒ना अ॒ति ॥१६॥

मम॑ । हो॒ता॒रः । मम् । इत् । ई॒कते॑ । त्वा ।

अ॒ग्ने । सु॒त्वज॑म् । अ॒ष्टय॑म् ।

भि॒न॒व्यि । अ॒दिम् । त॒पसा॑ । वि । शो॒चि॒वा ।

य । अ॒ग्ने । तिष्ठ॑ । ज॒नाम् । अ॒ति ॥१६॥

अ॒ग्नि॒म॒ग्निं॑ वो॒ अ॒ग्निं॑ ह॒वेम॑ ह॒व्यव॑र्हिषः ।

अ॒ग्निं॑ ह॒व्यप्र॑यसः श॒श्वती॑षा हो॒तारं॑ अ॒र्घ्यधी॑नाम् ॥१०॥

अ॒ग्निम् अ॒ग्निम् । वः । अ॒ग्निः शु॒भम् ।

ह॒वेम॑ । ह॒व्यव॑र्हिषः ।

अ॒ग्निम् । ह॒व्यप्र॑यसः । श॒श्वती॑षु । वा ।

हो॒तारम् । अ॒र्घ्यधी॑नाम् ॥१०॥

वे॒तेन॑ श॒र्मन्वा॒रुते॑ सु॒षाम॑वाग्ने तु॒भ्यं चि॒कित्वा॑ ।

इ॒ष॒वाया॑ नः पु॒रु॒ष॒प॒मा भ॒र वा॒जं ने॒दि॒त॒मू॒तये॑ ॥१८॥

वे॒तेन॑ । श॒र्मन् । अ॒वा॒रु॒ते । सु॒षा॒म॒नि ।

अ॒ग्ने । तु॒भ्यम् । चि॒कित्वा॑ ।

इ॒ष॒वाया॑ । नः । पु॒रु॒ष॒प॒म् । वा । भ॒र ।

वा॒जम् । ने॒दि॒त॒म् । अ॒त॒ये ॥१८॥

अ॒ग्ने अ॒रि॒त॒मि॒त्र॒प॒ति॒स्त्रो॒पानो॑ दे॒व र॒क्षसः॑ ।

अ॒पो॒हि॒मा॒ग्ने॒ह॒प॒ति॒म॒हो॑ अ॒सि दि॒व॒या॒मु॒र्द॒रो॒च॒सु ॥१९॥

क॒न्धा । वाः । अ॒व॒श्य॒ती ।

सो॒मम् । अ॒पि । सु॒ता । अ॒वि॒दत् ।

अ॒क्षम् । भ॒र॒न्ती । अ॒म॒वीत् ।

इ॒न्द्राय । सु॒नवे । त्वा । श॒क्राय । सु॒नवे । त्वा ॥१॥

अ॒सौ य ए॒षि वी॒र॒को वृ॒ह॒वृ॒हं वि॒चाक॑रात् ।

इ॒मं ज॒म्भ॒सु॒तं पि॒ब धा॒ना॒व॒न्तं क॒र॒न्धि॒ष॒म॒पू॒ष॒व॒न्त॒मु॒नि॒य॒मम् ॥२॥

अ॒सौ । यः । ए॒षि । वी॒र॒कः ।

वृ॒ह॒वृ॒हम् । वि॒चाक॑रात् ।

इ॒मम् । ज॒म्भ॒सु॒तम् । पि॒ब ।

धा॒ना॒व॒न्तम् । क॒र॒न्धि॒ष॒म् । अ॒पू॒ष॒व॒न्तम् । उ॒नि॒य॒मम् ॥२॥

आ अ॒न॒ त्वा चि॒कि॒त्सा॒मोऽधि॑ अ॒न॒ त्वा ने॒म॒सि ।

श॒मे॒रि॒व श॒न॒की॒रि॒वे॒न्द्रा॒यि॒न्द्रो परि॑ अ॒न॒ ॥३॥

आ । अ॒न॒ । त्वा । चि॒कि॒त्सा॒मः ।

अ॒धि । अ॒न॒ । त्वा । न॒ । इ॒म॒सि ।

यमेऽहम् । मनसोऽहम् ।

बन्दाय । बन्दो इति । धरि । स्वप् ॥३॥

कुर्वित्कुर्वन् कुर्वित्कारत्कुर्वित् यस्वस्वस्वरत् ।

कुर्वित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण सङ्गमामहे ॥४॥

कुर्वित् । यक्त् । कुर्वित् । करत् ।

कुर्वित् । न् । यप्त्सः । करत् ।

कुर्वित् । पतिऽद्विषः । यतीः ।

इन्द्रेण । सङ्गमामामहे ॥४॥

इमानि त्रीणि विष्टया तानीन् वि रोचय ।

शिरस्तनधोर्ध्वामादिष्टं म उपोदरे ॥५॥

इमानि । त्रीणि । विष्टया ।

तानि । इन् । वि । रोचय ।

शिरः । तनध् । धोर्ध्वाम् । चात् ।

इदम् । मे । उप । उदरे ॥५॥

अ॒सौ च॒ या न॑ उ॒र्वरा॑दि॒मां तन्व॑म् । सम॑म् ।

अ॒थो त॒तश्च॒ यश्चि॑रः सर्वा॑ ता री॒मया॑ क॒धि ॥६॥

अ॒सौ । च॒ । या । नः॑ । उ॒र्वरा॑ ।

अ॒सौ । च॒ । या । नः॑ । उ॒र्वरा॑ ।

अ॒थो इति॑ । त॒तश्च॒ । यत् । चि॑रः ।

सर्वा॑ । ता । री॒मया॑ । क॒धि ॥६॥

ये र॒चस॑ येऽन॒सः । ये बु॒गस॑ शत॒कतो॑ ।

अ॒पा॒तामि॒न्द्र त्रि॒पु॒ण्य॒कृ॒णोः सूर्य॑त्वचम् ॥७॥

ये । र॒चस॑ । ये । अ॒नसः॑ ।

ये । बु॒गस॑ । शत॒कतो॑ इति॑ शत॒कतो॑ ।

अ॒पा॒ताम॑ । इ॒न्द्र । त्रिः । पु॒ण्यी॑ ।

अ॒कृ॒णोः । सूर्य॑त्वचम् ॥७॥

॥२६॥

१०.७५

—८ विष्णुचिन्मयसिधः । मयः । जगती ।

प्र सु य चापो महिमानसुतमं काशवीचाति सदने विवस्वतः ।

प्र सप्तसप्त वेधा हि चक्रमुः प्र सत्त्वरीचामति सिन्धुरोजसा ॥१॥

प्र । सु । यः । चापः । महिमानम् । सुतमम् ।

काशः । वीचाति । सदने । विवस्वतः ।

प्र । सप्तसप्त । वेधा । हि । चक्रमुः ।

प्र । सत्त्वरीचाम् । अति । सिन्धुः । योजसा ॥१॥

प्र तेऽरदहन्तो यातवे पयः सिन्धो यद्वाजा अभ्यद्रवक्ष्यम् ।

भूम्या अक्षि प्रवता यासि सानुना यदेवामच जगतामिरण्यसि ॥२॥

प्र । ते । अरदत् । वहन्तः । यातवे । पयः ।

सिन्धो । इति । यत् । वाजान् । अक्षि । अद्रवः । स्वम् ।

भूम्याः । अक्षि । प्रवता । यासि । सानुना ।

सद् । एवाम् । अचम् । जगताम् । इरण्यसि ॥२॥

दि॒वि॒ क॒नो॒ य॒त॒ते॒ भू॒म्बो॒प॒र्य॒न॒न्तं॒ श॒श॒सु॒दि॒य॒ति॒ भा॒नु॒ना ।

अ॒भ्या॒दि॒व॒ म॒ स्त॒न॒य॒न्ति॒ ह॒ृद॒यः॒ सि॒न्धु॒र्ये॒देति॒ ह॒व॒भो॒ न॒ रो॒क्ष॒वत् ॥१॥

दि॒वि॒ । क॒नः॒ । य॒त॒ते॒ । भू॒म्बा॒ । उ॒परि॒ ।

अ॒न॒न्त॒म् । श॒श॒म् । उ॒त् । द॒य॒ति॒ । भा॒नु॒ना॒ ।

अ॒भ्या॒त् । इ॒व॒ । म॒ । स्त॒न॒य॒न्ति॒ । ह॒ृद॒यः॒ ।

सि॒न्धुः॒ । य॒त् । ए॒ति॒ । ह॒व॒भः॒ । न॒ । रो॒क्ष॒वत् ॥१॥

अ॒भि॒ त्वा॒ सि॒न्धो॒ मि॒श्र॒मि॒न् मा॒त॒रो॒ जा॒न्या॒ अ॒र्च॒न्ति॒ प॒य॒से॒व॒ धे॒न॒वः॒ ।

रा॒जो॒ व॒ दु॒ध्या॒ न॒य॒सि॒ त्व॒मि॒क्षि॒ष्यो॒ व॒दा॒सा॒म॒घे॒ प्र॒व॒ता॒मि॒न् अ॒सि॒ ॥२॥

अ॒भि॒ । त्वा॒ । सि॒न्धो॒ इति॒ । मि॒श्र॒म् । इ॒त् । न॒ । मा॒त॒रः॒ ।

जा॒न्याः॒ । अ॒र्च॒न्ति॒ । प॒य॒सा॒ इ॒व॒ । धे॒न॒वः॒ ।

रा॒जा॒ इ॒व॒ । दु॒ध्या॒ । न॒य॒सि॒ । त्व॒म् । इ॒त् । सि॒ष्यो॒ ।

य॒त् । आ॒सा॒म् । अ॒घ॒म् । प्र॒व॒ता॒म् । अ॒मि॒क्षि॒ ॥२॥

इ॒मं॒ मे॒ न॒ष्टे॒ न॒सु॒ने॒ श॒र॒ण॒ति॒ श॒तु॒दि॒ शो॒मं॒ स॒व॒ता॒ प॒र॒ण॒यः॒ ।

अ॒सि॒क्ष॒यः॒ म॒व॒ह॒ने॒ वि॒त॒स्त॒या॒र्जी॒की॒र्षे॒ न॒प॒य॒न्ता॒ सु॒षो॒म॒या ॥३॥

इ॒मम् । मे॒ । ग॒ङ्गे । य॒मुने॑ । सर॒स्वति॑ ।

शु॒त॒द्रि॒ सो॒मम् । सु॒व॒त॒ । प॒र॒ष्णि॒ । आ॒ ।

अ॒मि॒त्रा॒ । म॒रु॒त॒स॒धे॒ । वि॒त॒स्त॒या॒ ।

पा॒र्जी॒जी॒ये॒ । न॒णु॒दि॒ आ॒ । सु॒सो॒म॒या ॥५॥

वृ॒ष्टा॒म॒या॒ प्र॒थ॒मं॑ या॒त॒वे॒ म॒जः॑ सु॒म॒र्त्वा॒ र॒स॒या॒ जि॒त्या॒ त्वा॒ ।

त्वं॑ सि॒न्धो॒ कु॒भ॒या॒ गो॒म॒तीं॑ कु॒मु॒ मे॒ह॒त्वा॒ स॒र॒य॒ या॒भि॒री॒य॒से ॥६॥

वृ॒ष्ट॒स्प॒म॒या॒ । प्र॒थ॒मम् । या॒त॒वे॒ । स॒ऽजुः॑ ।

सु॒स॒र्त्वा॒ , र॒स॒या॒ । जि॒त्या॒ । त्वा॒ ।

त्वम् । सि॒न्धो॒ इति॑ , कु॒भ॒या॒ गो॒म॒तीम् । कु॒मुम् ।

मे॒ह॒त्वा॒ । स॒र॒य॒म् । या॒भिः॑ । ई॒य॒से ॥६॥

क॒ली॒त्ये॒नी॒ व॒य॒ती॒ म॒हि॒त्वा॒ परि॑ क॒या॒सि॒ भ॒र॒ते॒ र॒जा॒सि॒ ।

अ॒द॒त्त्वा॒ सि॒न्धु॒र॒प॒मा॒म॒प॒स्त॒मा॒न्ना॒ न॒ चि॒त्ता॒ व॒पु॒षी॒व॒ द॒र्श॒ता ॥७॥

क॒ली॒ती॒ । ए॒नी॒ । व॒य॒ती॒ । म॒हि॒त्वा॒ ।

परि॑ । क॒या॒सि॒ । भ॒र॒ते॒ । र॒जा॒सि॒ ।

अद॒क्षा | सिन्धुः | अ॒प॒साम् | अ॒पः॒ऽते॒मा ।

अ॒क्षा , न | चि॒क्षा | व॒पु॒षीऽप्र॒व | द॒र्श॒ता ॥७॥

अ॒क्षा सिन्धुः सु॒र॒क्षा सु॒वा॒सा हि॒र॒ण्य॒यी सु॒क॒ता वा॒जिनी॑वती ।

ज॒र्ण॑वती यु॒वतिः सी॒ल॒माव॑न्युताधि व॒स्ते सु॒भ॒गा॒मधु॑ह॒धम् ॥८॥

सु॒ऽअ॒क्षा | सिन्धुः | सु॒ऽर॒क्षा | सु॒ऽवा॒साः ।

हि॒र॒ण्य॒यी | सु॒ऽक॒ता | वा॒जिनी॑ऽवती ।

ज॒र्ण॑ऽवती | यु॒वतिः | सी॒ल॒माऽवती ।

व॒त | अ॒धि | व॒स्ते | सु॒ऽभ॒गा | म॒धु॑ऽह॒धम् ॥८॥

पु॒णं र॒घं यु॒यु॒जे सिन्धु॑र॒ग्नि॒मं ते॒न वा॒जं स॒नि॒षत्॒क्षि॒वाजी ।

म॒हा॒ग॒न्धा॒क म॒हि॒मा प॒न॒स्य॒तेऽद॒व्य॒स्य स्व॒यं॒श॒सो वि॒र॒प्ति॒नः ॥९॥

सु॒ऽअ॒धम् | र॒घम् | यु॒यु॒जे | सिन्धुः | अ॒ग्नि॒मम् ।

ते॒न | वा॒जम् | स॒नि॒षत् | अ॒धि॒न् | वा॒जी ।

म॒हा॒न् | हि | अ॒व्य॒स्य | म॒हि॒मा | प॒न॒स्य॒ते ।

अ॒द॒व्य॒स्य | स्व॒यं॒श॒सः | वि॒र॒प्ति॒नः ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०.८५

१—१८। १,२,४, ८-१०, १२, १४, १७ पुङ्गवा ऐव कविः । सर्व्वी ईयता
२,४,६,८, ११, १२, १४-१६, १८ सर्व्वी कविता । पुङ्गवा ईयता । विट्,प्

इ॒ये जा॒ये म॒नसा॑ तिष्ठ॑ चो॒रे व॒चांसि॑ मि॒त्रा क॒चवा॑म॒है नु॑ ।

न नो॑ म॒न्त्रा अ॒नुदि॒तास॑ ए॒ते म॒यस्कर॑ध॒रत॑रे च॒नाह॑न् ॥१॥

इ॒ये । जा॒ये । म॒नसा॑ । तिष्ठ॑ । चो॒रे ।

व॒चांसि॑ । मि॒त्रा । क॒चवा॑म॒है । नु॑ ।

न । नो॑ । म॒न्त्राः । अ॒नुदि॒तासः॑ । ए॒ते ।

म॒यः । क॒रन् । प॒रऽत॑रे । च॒न । च॒हन् ॥१॥

कि॒मि॒ता वा॒चा क॒चवा॑ त॒वाह॑ प्रा॒कमि॒वमु॒पसा॑म॒क्षिये॑व ।

पु॒ङ्गवः॑ पु॒नर॒स्त॑ प॒रेहि॑ दु॒राप॑ना वा॒त॒रवा॑ह॒मधि॑ ॥२॥

किम् । ए॒ता । वा॒चा । क॒चव॑ । त॒व । च॒हन् ।

प्र । अ॒कमि॒वम् । उ॒पसा॑न् । अ॒क्षि॒याऽह॑व ।

पु॒ङ्गवः॑ । पु॒नः । अ॒स्तम् । प॒रा । इ॒हि ।

दुः॒ऽप॒ना । वा॒तः॒हव॑ । च॒हन् । अ॒धि ॥२॥

इ॒धुर्न॑ वि॒द्य इ॒धुधे॑र॒म॒ना गो॒षाः श्र॒त॒सा न॑ रं॒धिः ।

अ॒वीरे॑ क॒र्त॒ते वि॑ द॒वि॒द्युत॑सो॒रा न॑ मा॒यं चि॒त॒य॒न्त धु॑नयः ॥३६॥

इ॒धुः । न॑ । वि॒द्ये । इ॒धुधेः॑ । अ॒स॒ना ।

गो॒षाः । श्र॒त॒साः । न॑ । रं॒धिः ।

अ॒वीरे॑ । क॒र्त॒ते । वि॑ । द॒वि॒द्युत॑ । न॑ ।

स॒रा । न॑ । मा॒य॒म् । चि॒त॒य॒न्त । धु॑नयः ॥३६॥

सा व॒सु द॑ध॒ती अ॒शु॒राय॑ व॒य॒ स॒र्वो य॒दि व॒क्ष्य॑न्ति॒ष्ट॒हात् ।

अ॒स्तं न॒म॒स्ते य॒स्मिन्ना॒क॒न्दि॒या न॒म॒ अ॒भि॒ता वै॒त॒सेन॑ ॥३७॥

सा । व॒सु । द॑ध॒ती । अ॒शु॒राय॑ । व॒यः ।

उ॒च्यः । य॒दि । व॒क्षि॑ । अ॒न्ति॒ष्ट॒हात् ।

अ॒स्त॒म् । न॒म॒स्ते॑ । य॒स्मिन् । अ॒क॒न् ।

दि॒या । न॒म॒म् । अ॒भि॒ता । वै॒त॒सेन॑ ॥३७॥

विः सा मा॒तुः अ॒श्वयो॑ वै॒त॒से॒नोत् अ॒ मे॒ऽश्व॑त्वे॒ पृ॒था॒सि ।

पु॒र॒वो॒ऽनु॑ ते॒ वै॒त॒मा॒यं रा॒जा मे॒ जी॒र त॒न्म ११ स॒दा॒सीः ॥३८॥

विः । अ । मा । अङ्गः । अययः । वैतसेन ।

सत । अ । मे । अव्यत्यै । दृष्टासि ।

पुङ्गवः । अन् । ते । केतम् । आयम् ।

राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥५॥

या सुजूर्जिः श्रेष्ठिः सुम्रथापिङ्गदेवसुर्न यन्त्रिनी चरण्युः ।

ता अङ्गयोऽङ्गयो न ससुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥६॥

या सुजूर्जिः श्रेष्ठिः सुम्रोऽथापिः ।

अदेऽवधुः । न । यन्त्रिनी । चरण्युः ।

ताः । अङ्गयः । अङ्गयः । न । ससुः ।

श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥६॥

अमन्त्रिआयमान आमत आता उतेभवर्धय १ः अगूर्ताः ।

महे यत्वा पुङ्गवो रथायावर्धयन्दसुहृत्वाय देवाः ॥७॥

अम् । अस्मिन् । जायमाने । आमत । आताः ।

सत । ईम् । अवर्धन् । नयः । अगूर्ताः ।

म॒हे । यत् । त्वा । पु॒रु॒रवः । र॒णाय ।

अ॒व॒र्धयन् । द॒व्यऽह॒स्त्राय । दे॒वाः ॥३॥

स॒चा य॒दासु॒ ज॒हती॒ष्व॒क्क॒म॒मानु॒षीषु॒ मानु॒षो नि॒षेवे ।

अ॒प॒ क॒ म॒तर॒स॒न्ती न भ॒ज्य॒ता अ॒त॒स॒न॒य॒स्पृ॒शी ना॒श्नाः ॥४॥

स॒चा । यत् । आ॒सु । ज॒हती॒षु । अ॒क्क॒म् ।

अ॒मानु॒षीषु॒ । मा॒नु॒षः । नि॒ऽसे॒वे ।

अ॒प॒ । क॒ । म॒त् । त॒र॒स॒न्ती । न । भु॒ज्यः ।

ताः । अ॒त॒स॒न् । र॒यऽस्पृ॒शीः । न । अ॒श्नाः ॥५॥

य॒दासु॒ म॒ती अ॒मृ॒तासु॒ नि॒ष्पृ॒क् सं चो॒षी॒भिः क॒तु॒भिर्न॒ पृ॒क्ष्ते ।

ता आ॒त॒यो न त॒न्यः शु॒भ्रत॒ स्वा अ॒श्ना॒सो न क्री॒ड॒यो द॒न्द॒मानाः ॥६॥

यत् । आ॒सु । म॒तीः । अ॒मृ॒तासु॒ । नि॒ष्पृ॒क् ।

स॒न् । चो॒षी॒भिः । क॒तु॒भिः । न । पृ॒क्ष्ते ।

ताः । आ॒त॒यः । न । त॒न्यः । शु॒भ्रत॒ । स्वाः ।

अ॒श्ना॒सः । न । क्री॒ड॒यः । द॒न्द॒मानाः ॥७॥

वि॒द्यु॒च॒ या॒ प॒त॒न्ती॒ द॒वि॒द्यो॒र॒न्तौ॒ मे॒ अ॒प्या॒ का॒म्बानि॑ ।

ज॒नि॒ष्टो॒ अ॒पो॒ न॒र्यः॑ सु॒जातः॑ प्रो॒र्व॒यो॒ तिर॒त दी॒र्घमा॑युः ॥१०॥

वि॒द्यु॒त् । न । या । प॒त॒न्ती । द॒वि॒द्यो॒त् ।

भ॒र॒न्ती । मे । अ॒प्या । का॒म्बानि॑ ।

ज॒नि॒ष्टो॒ इति॑ । अ॒पः । न॒र्यः । सु॒जातः॑ ।

प्र । अ॒र्व॒यो॒ । तिर॒त । दी॒र्घम् । आ॒युः ॥१०॥

ज॒ज्ञि॒षे॒ इ॒त्या गो॒प्यै॒ष्या॒य॒ हि॒ द॒द्या॒द्य॒ तत्पु॒रु॒षो॒ म॒ शो॒कः॑ ।

अ॒ग्रा॒धत्॑ त्वा वि॒दु॒षी॒ म॒ग्नि॒स॒ह॒स्र॒ म॒ आ॒नु॒षोः॑ कि॒मभु॒व॒दा॒सि ॥११॥

ज॒ज्ञि॒षे । इ॒त्या । गो॒प्यै॒ष्या॒य॒ । हि॒ ।

द॒द्या॒द्य॒ । तत् । पु॒रु॒षः । मे॒ । शो॒कः॑ ।

अ॒ग्रा॒धत् । त्वा । वि॒दु॒षी॒ । म॒ग्निम् । अ॒ह॒म् ।

म॒ । मे॒ । आ॒ । आ॒नु॒षोः॑ । कि॒म् । अ॒भु॒व॒ । द॒दा॒सि ॥११॥

क॒दा॒ स॒नुः॑ पि॒तरं॑ का॒त इ॒च्छा॒स्य॑ मा॒नु॒ व॒र्त॒स॒हि॒जा॒नम्॑ ।

को॒ ह॒न्म॑ती॒ सम॑नसा॒ वि॒द्यो॒द॒द्य॒ द॒ग्निः॑ अ॒ग्रे॒षु॒ दी॒द॒मत् ॥१२॥

कदा । सन्तुः । पितॄन् । जातः । इच्छात् ।

चक्रन् । न । अन्तु । वर्तयत् । विज्ञानम् ।

कः । दम्पती इति दम्पती । सम्मनसा । वि । युयोत् ।

अथ । यत् । अग्निः आग्नेयः । दीदयत् ॥१२॥

प्रति जवायि वर्तयते अन्तु चक्रन् क्रन्ददाधौ शिवायै ।

प्रतले हिनवा यत् अन्तु परीक्षते न हि मूर मायः ॥१३॥

प्रति । जवायि । वर्तयते । अन्तु । चक्रन् ।

न । क्रन्दत् । आधौ । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अन्तु इति ।

परा । इति । अन्तम् । न हि । मूर । मा । मायः ॥१३॥

सुदेवो अथ प्रपतिदमाह्वरावर्त परमो गन्तवा स ।

अथा शयीत निवर्तते ह्यपस्तेधेन हका रभसासो अयुः ॥१४॥

सुदेवः । अथ । प्रपति । अवाहत् ।

परावर्तम् । परपाम् । गन्तवे । क इति ।

अ॒धः । अ॒धी॒त । निः॒ऽऽ॒च॒तेः । अ॒प॒ऽऽ॒स्ये ।

अ॒धः । अ॒न॒म् । उ॒क्ताः । र॒म॒सा॒सः । अ॒द्युः ॥१४॥

पु॒र॒खो॒ मा॒ नृ॒या॒ मा॒ प्र॒ प॒मो॒ मा॒ त्वा॒ उ॒क्ता॒सो॒ अ॒ग्नि॒वास॒ उ॒च॒न् ।

न॒ वे॒ श्रौ॒णानि॒ स॒म॒थानि॒ स॒न्ति॒ सा॒क्षा॒त॒का॒णाम् । हृ॒द॒या॒न्ये॒ता ॥१५॥

पु॒र॒खः । मा॒ । नृ॒याः । मा॒ । प्र॒ । प॒मः ।

मा॒ । त्वा॒ । उ॒क्ताः । अ॒ग्नि॒वासः । उ॒च॒ इति॒ । उ॒च॒न् ।

न॒ । वे॒ । श्रौ॒णानि॒ । स॒म॒थानि॒ । स॒न्ति॒ ।

सा॒क्षा॒त॒का॒णाम् । हृ॒द॒या॒नि॒ । ए॒ता ॥१५॥

य॒ज्ञि॒र॒वा॒च॒रं॒ म॒र्त्ये॒ष्व॒च॒रं॒ रा॒त्रीः॒ ध॒र॒द॒च॒त॒सः॒ ।

हृ॒त॒स्य॒ श्रौ॒कं॒ स॒क॒द॒ङ्गं॒ या॒ग्रां॒ ता॒दे॒वे॒दं॒ ता॒त॒पा॒णा॒ अ॒रा॒मि ॥१६॥

यत् । वि॒ऽरू॒पा॒ । अ॒च॒र॒म् । म॒र्त्ये॒षु ।

अ॒व॒म॒म् । रा॒त्रीः॒ । ध॒र॒दः॒ । च॒त॒सः॒ ।

हृ॒त॒स्य॒ । श्रौ॒कम् । स॒क॒द॒ । अ॒ङ्गः॒ । या॒ग्रा॒म् ।

तात् । ए॒व । हृ॒द॒म् । ता॒त॒पा॒णा॒ । अ॒रा॒मि ॥१६॥

अ॒न्तरि॒क्ष॒मा र॒ज॒सो वि॒मा॒नी॒मुप॑ शि॒क्षाभ्यु॒र्व॒शीं वसि॑ष्ठः ।

उप॑ त्वा रा॒तिः सु॒क्ष॒त॒स्य ति॒ष्ठा॒नि वर्त॑स्य हृद॒यं तप्य॑ते मे ॥१७॥

अ॒न्तरि॒क्ष॒ऽग्राम् । र॒ज॒सः । वि॒मा॒नी॒म् ।

उप॑ । शि॒क्षा॒मि । उ॒र्व॒शी॒म् । वसि॑ष्ठः ।

उप॑ । त्वा । रा॒तिः । सु॒क्ष॒त॒स्य । ति॒ष्ठा॒त् ।

नि । वर्त॑स्य । हृद॒यम् । तप्य॑ते । मे ॥१७॥

इति॑ त्वा दे॒वाः इ॒म आ॒हु॒रे॒क यद्ये॒मेत॒द्भव॑ति हृ॒त्स्व॒बन्धुः॑ ।

प्र॒जा ते॑ दे॒वान् ह॒विषा॑ य॒जाति॑ स्व॒र्गं च॒ त्वमपि॑ मा॒दया॑से ॥१८॥

इति॑ । त्वा । दे॒वाः । इ॒मि । आ॒हुः । ऐ॒क ।

यथा॑ । इ॒म् । ए॒तत् । भ॒व॑ति । हृ॒त्स्व॒बन्धुः॑ ।

प्र॒जा । ते॑ । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जाति॑ ।

स्वः॒ऽग्ने । ज॒ इति॑ । त्वम् । अपि॑ । मा॒दया॑से ॥१८॥

॥ ३८ ॥

१०.१२८

१-८ । कुञ्जिका लोमः, रात्रिर्वा मारवात्री । रात्रिः । मारवा ।

रात्रौ व्यस्यदायती पुनरा देव्य १ अभिः ।

विष्ठाः अपि श्रियोऽधित ॥१॥

रात्रौ, वि । व्यस्यत् । आऽयती । पुनरा देवी । अ०अभिः ।

विष्ठाः । अपि । श्रियः । अधित ॥१॥

चौर्विमा अमर्त्या निवती देव्यु १ इतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥२॥

आ । उर । अमाः, अमर्त्याः, निवतः । देवी । उत्पतः ।

ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥२॥

निरु असारमश्रुतोपस देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥३॥

निः । ऊर्इति । असारम् । अश्रुत । उपसम् । देवी । आऽयती ।

अप । इत् । ऊर्इति । हासते । तमः ॥३॥

सा नो अ॒थ य॒था व॒यं नि॒ ते या॒मव॒विष्म॑दि ।

ह॒चे न व॑स॒ति व॒यः ॥४॥

सा । नः । अ॒थ । य॒थाः । व॒यम् । नि । ते । या॒मन् । अ॒विष्म॑दि ।

ह॒चे । न । व॑स॒तिम् । व॒यः ॥४॥

नि या॒मासो॑ अ॒विष्म॑त नि प॒द॒क्तो नि प॒क्षिणः॑ ।

नि श्रे॒णास॑दि॒र्घिनः॑ ॥५॥

नि । या॒मासः । अ॒विष्म॑त नि । प॒द॒क्तः । नि । प॒क्षिणः॑ ।

नि । श्रे॒णासः॑ । चि॒त् । अ॒र्घिनः॑ ॥५॥

या॒वया॑ ह॒व्यं १ ह॒व्यं य॒वय॑ स्तेन॒मूर्ध्न्ये॑ ।

अ॒था नः॑ सु॒तरा॑ भव ॥६॥

य॒वय॑ । ह॒व्यम् । ह॒व्यम् । य॒वय॑ । स्ते॒नम् । क॒र्म्म्ये॑ ।

अ॒थ । नः॑ । सु॒तरा॑ । भव ॥६॥

अथ॑ मा दे॒वि॒शत॑सः क॒र्म्म्यं ध्य॑क्तमस्मिन् ।

उ॒व क॒रि॑ष्य॒यात॑थ ॥७॥

उप॑ । मा॑ । पे॒पि॒शत् । तमः॑ । कु॒क्षम् । वि॒क्ष॒त्रम् । अ॒स्मि॒त ।

उप॑ । क॒क्षः । क॒क्षः । या॒तय॑ ॥७॥

उप॑ ते॒ गा॒द्वा॒करं॑ वृ॒क्षी॒ष्व दु॒हित॑दि॒वः ।

रा॒त्रि॒ क्षो॒मं न॑ जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

उप॑ । ते॒ । गाः॑ । या॒ । अ॒क्ष॒रम् । वृ॒क्षी॒ष्व । दु॒हितः॑ । दि॒वः ।

रा॒त्रि॒ । क्षो॒मम् । न॑ । जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

॥३८॥

१०.१२८

१-७ : कक्षावति वानेहो । भावःतत् । किट् ।

नास॑दा॒सी॒षो सदा॑सी॒त॒दानीं॑ ना॒सी॒द्व॒जो नो॑ ष्यो॒मा प॒रो यत् ।

कि॒मा॒ध॒रो॒वः कु॒क्ष॒ क॒क्ष॒ शर्म॑श्च॒क्षः कि॒मा॒सी॒द्व॒जं ग॒भी॒रम् ॥१॥

न॑ । अ॒सत् । आ॒सीत् । नो॑र॒ति । सत् । आ॒सीत् । त॒दा॒सी॒म् ।

न॑ । आ॒सीत् । र॒जः । नो॑र॒ति । वि॒क्षो॒म । प॒रः । यत् ।

किम् । अ॒ । अ॒ध॒रो॒व॒रि॒ति । कु॒क्ष॒ । क॒क्ष॒ । शर्म॑म् ।

अ॒धः । किम् । आ॒सीत् । ग॒ह्व॒रम् । ग॒भी॒रम् ॥१॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्रा अङ्ग आसीत्प्रकेतः ।

आनीद्वार्तं स्वधया तदेकं तस्माद्वाग्यच यरः किं चनास ॥२॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि ।

न । रात्राः । अङ्ग । आसीत् । प्रकेतः ।

आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् ।

तस्मात् । च । वाग्यत् । न । यरः । किम् । चना । आस ॥२॥

तमं आसीत्तमसा गृह्णमयेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छोऽनाभपिहितं यदासीत्तपमस्तस्माद्विना जायतेजम् ॥३॥

तमः । आसीत् । तमसा । गृह्णम् । अये ।

अप्रकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ।

तुच्छेन । आभु । अपिहितम् । यत् । आसीत् ।

तपसः । तत् । मविना । अजायत । एकम् ॥३॥

जामस्तदर्थे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रवामं यदासीत् ।

सतो बभ्रुमसति निरविन्दग्हृदि प्रतीया कवयो मनीषा ॥४॥

कामः । तत् । अर्धे । सम् । अपर्णत । अधि ।

मनसः । रितः । प्रथमम् । घत् । आसीत् ।

सतः । तन्मृम् । असति । निः । अविन्दन् ।

हृदि । प्रतिऽरन्ध्र । कथयः । मनीषा ॥४॥

तिरञ्जीनो विततो रश्मिरेवामधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत् ।

रितोधा आसन्नहिमान आसन्नधा अवस्तान्मयतिः परस्तात् ॥५॥

तिरञ्जीनः । विततः । रश्मिः । एवाम् ।

अधः । स्वित् । आसीत् । उपरि । स्वित् । आसीत् ।

रितऽधाः । आसन् । मणिमानः । आसन् ।

कधा । अवस्तात् । मयतिः । परस्तात् ॥५॥

को अथा वेद क इह म बोधकृत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अथ विसर्जनेनाथा को वेद यत् आबभूव ॥६॥

कः । अथा । वेद । कः । इह । म । बोधत् ।

कुतः । आऽज्ञाता । कुतः । इयम् । विसृष्टिः ।

अ॒र्वा॒न् । दे॒वाः । अ॒प॒र॒म् । वि॒ऽस॒त्त॒म॒ने॒न ।

अ॒प॒र॒म् । कः । वे॒द॒ । य॒तः । आ॒ऽव॒भू॒व ॥६॥

इ॒यं वि॒सृ॒ष्टि॒र्य॑त आ॒व॒भू॒व यदि॑ वा द॒धे यदि॑ वा न ।

यो अ॒प॒रा॒ध॒यः प॒र॒मि॑ श्रो॒म॒न्तो अ॒हं वे॒द यदि॑ वा न वे॒द ॥७॥

इ॒यम् । वि॒ऽसृ॒ष्टिः । य॒तः । आ॒ऽव॒भू॒व ।

यदि॑ वा । द॒धे । यदि॑ वा । न ।

यः । अ॒प॒र॒म् । अ॒धि॒ऽप॒र॒म् । प॒र॒मि॑ । वि॒ऽश्रो॒म॒न् ।

अः । अ॒हं । वे॒द॒ । यदि॑ वा । न । वे॒द ॥८॥

॥४०॥

१०.१४५

१-६ पञ्चाशीः । आपस्तम्बिताम् (उपनिषद्) । १-५ पञ्च, ६ पञ्चकः ।

इ॒मा अ॒ना॒म्यो॒धि॑ वी॒र॒धं॑ व॒स॒व॒त्त॒मा॒म् ।

य॒या स॒प॒त्नी॑ बा॒धते॑ य॒या स॒वि॒न्द्र॒ते॒ प॒ति॒म् ॥१॥

इ॒माम् । अ॒ना॒मि॒ । यो॒धि॒म् ।

वी॒र॒धम् । व॒स॒व॒त्त॒मा॒म् ।

यया॑ । स॒प॒त्नीम् । आ॒धत्ते ।

यया॑ । स॒म् । वि॒न्दते॑ । पतिम् ॥१॥

उ॒त्ता॒न॒प॒थे॑ सु॒भगे॑ दे॒व॒जु॒ते॑ स॒हस्र॑ति ।

स॒प॒त्नी॑ मे॒ परा॑ ध॒म॒ पति॑ मे॒ के॒व॒लं॑ कु॒व ॥२॥

उ॒त्ता॒न॒प॒थे॑ । सु॒भगे॑ ।

दे॒व॒जु॒ते॑ । स॒हस्र॑ति ।

स॒प॒त्नीम् । मे॒ । परा॑ । ध॒म॒ ।

पतिम् । मे॒ । के॒व॒लम् । कु॒व ॥२॥

उ॒त्ता॒रा॒ह॒मु॒त्तर॑ उ॒त्ता॒र॒दु॒तरा॑भ्यः ।

अ॒था॑ स॒प॒त्नी॑ या॒ म॒मा॒ध॒रा॒ सा॒ध॒रा॑भ्यः ॥३॥

उ॒त्ता॒रा॒ । अ॒हम् । उ॒त्ता॒रा॒ ।

उ॒त्ता॒रा॒ । अ॒हम् । उ॒त्ता॒रा॒भ्यः॑

अ॒था॑ । स॒प॒त्नी॑ । या॒ । म॒म॒ ।

अ॒ध॒रा॑ । या॒ । अ॒ध॒रा॑भ्यः ॥३॥

न ह्य॒द्या नाम॑ गृ॒ह्णामि॑ नो अ॒स्मिन्मते॑ जने॑ ।

परा॑मे॒व परा॑वतं स॒पत्नीं॑ गमयामसि ॥४॥

न हि । अ॒द्याः । नाम॑ । गृ॒ह्णामि॑ ।

नो इति॑ । अ॒स्मिन् । मते॑ । जने॑ ।

परा॑म् । ए॒व । परा॑वतम् ।

स॒पत्नीम् । गम॑यामसि ॥४॥

अ॒हमे॒ति स॒हमा॑ना॒य त्वम॑सि सा॒सहिः॑ ।

स॒मे स॒हस॑ती भू॒त्वो स॒पत्नीं॑ मे स॒हाव॑हे ॥५॥

अ॒हम् । अ॒स्मि । स॒हमा॑ना ।

अ॒ह । त्वम् । अ॒सि । स॒सहिः॑ ।

स॒मे इति॑ । स॒हस॑ती इति॑ । भू॒त्वो ।

स॒पत्नीम् । मे । स॒हाव॑हे ॥५॥

अथ॑ ते॒षां स॒हमा॑ना॒सभि॑ त्वा॒र्धा स॒हीय॑सा ।

मा॒मनु॑ य॒ ते म॒नो व॒क्ष्यं॑ गो॒रिव॑ धा॒वतु॑ प॒था वा॒रिव॑ धा॒वतु॑ ॥६॥

उप॑ | ते॑ | अ॒धाम् | स॒ह॒मा॒नाम् ।

अ॒भि | त्वा॑ | अ॒धाम् | स॒हो॑यसा ।

मा॒म् | अ॒नु॑ | अ॒ | ते॑ | म॒नः॑ ।

अ॒धाम् | गोः॑ऽह॒व॒ | धा॒वतु॑ | प॒था॑ | वाः॑ऽह॒व॒ | धा॒वतु॑ ॥४॥

॥४१॥

१०.१४६

१-६ दीवतुनिर्देवतः । अरण्यानी । अ३६,९ ।

अ॒र॒ण्य॒ा॒अ॒र॒ण्य॒ा॒अ॒हो॑ या॒ मे॒व॒ न॒य॒सि॑ ।

अ॒वा॒ वा॒मं॑ न॒ पु॒न्य॒सि॑ न॒ त्वा॑ भी॒रि॒व॑ वि॒न्द॒ती॑ ॥१॥

अ॒र॒ण्य॒ा॒नि॑ | अ॒र॒ण्य॒ा॒नि॑ ।

अ॒हो॑ | या॑ | म॒ह॒व॒ | न॒य॒सि॑ ।

अ॒वा॒ | वा॒मम्॑ | न॒ | पु॒न्य॒सि॑ ।

न॒ | त्वा॑ | भीः॑ऽह॒व॒ | वि॒न्द॒ति॑ ॥१॥

ह॒वा॒र॒वा॒य॒ य॒द॒ते॑ य॒दु॒पा॒व॒ति॑ चि॒न्ति॒कः॑ ।

आ॒वा॒टि॒भि॒रि॒व॑ धा॒व॒य॒व॒ण्य॒ा॒नि॒र्म॒हो॑य॒मे॑ ॥२॥

सु॒चऽर॒वाय॑ । अ॒द॒ते ।

यत् । अ॒यऽअ॒व॒ति । चि॒चि॒कः ।

आ॒घा॒टिभिः॑ऽइ॒व । धा॒व॒यम् ।

अ॒र॒क्षानिः॑ । म॒ही॒य॒ते ॥२॥

सु॒त गा॒व॒इ॒वा॒द॒न्यु॒त वे॒क्ष्ये॒व इ॒य॒ते ।

सु॒तो अ॒र॒क्षानिः॑ स॒द्य॒श्च॒क॒टीरि॑व स॒र्ज॒ति ॥३॥

सु॒त । गा॒वः॑ऽइ॒व । अ॒द॒न्ति ।

सु॒त । वे॒क्ष्ये॑ऽइ॒व । इ॒य॒ते ।

सु॒तो॒इति॑ । अ॒र॒क्षानिः॑ । स॒द्य॒म् ।

च॒क॒टीः॑ऽइ॒व । स॒र्ज॒ति ॥४॥

गा॒म॒क्षे॒व आ॑ इ॒य॒ति

दा॒व॒क्षे॒वो अ॒पा॒व॒धी॒त् ।

व॒स॒व॒र॒क्षान्यो॑ स॒द्य॒म्

अ॒क॒च॒दि॒ति॑ म॒न्य॒ते ॥५॥

गाम् । अ॒ह् । ए॒वः । आ । ह॒यति॑ । दा॒ह । अ॒ह् । ए॒वः । अ॒य । अ॒व॒धीत् ।

यसन् । अ॒र॒ण्य॒ान्याम् । सा॒यम् ।

अ॒कु॒चत् । इति॑ । म॒न्यते॑ ॥४॥

न वा अ॒र॒ण्य॒ानिर्ह॑न्त्य॒न्येवा॒भिग॑च्छति ।

आ॒दोः फ॒ल॒स्य ज॒न्धाय॑ य॒थाका॒र्म नि प॑द्यते ॥५॥

न । वै । अ॒र॒ण्य॒ानिः । इति॑ ।

अ॒न्यः । चेत् । न । अ॒भि॒ग॒च्छ॑ति ।

आ॒दोः । फ॒ल॒स्य । ज॒न्धाय॑ ।

य॒था॒ऽका॒मम् । नि । प॑द्यते ॥५॥

आ॒क्ष॒न॒गन्धिं॑ सु॒रभिं॑ व॒ह॒न्नाम॑ह॒वीय॑ताम् ।

प्रा॒र्यं शु॒गा॒यो मा॒तर॑म॒र॒ण्य॒ानि म॑र॒ग॑सि॒यम् ॥६॥

आ॒क्ष॒न॒गन्धि॑म् । सु॒रभि॑म् ।

व॒ह॒न्ना॒मम् । अ॒क्ष॒वि॒य॒ताम् ।

प । अ॒हम् । शु॒गा॒याम् । मा॒तरम् ।

अ॒र॒ण्य॒ानिम् । अ॒र॒ग॑सि॒यम् ॥६॥

१०.१५१.२]

अथर्ववेदः

१३३

॥४२॥

१०.१५१

१५ अथा अग्न्याग्नीः । अथा । अग्न्याग्नीः ।

अथाग्नीः ममिभ्यते अथाग्नीः अयते अग्निः ।

अथा अग्न्याग्नीः अथाग्नीः अथाग्नीः ॥१॥

अथाग्नीः । अग्निः । अग्निः । अग्निः ।

अथाग्नीः । अयते । अग्निः ।

अथाग्नीः । अग्न्याग्नीः । अथाग्नीः ।

अथाग्नीः । अथाग्नीः । अथाग्नीः ॥१॥

अथाग्नीः अथाग्नीः अथाग्नीः अथाग्नीः ।

अथाग्नीः अथाग्नीः अथाग्नीः अथाग्नीः ॥२॥

अथाग्नीः । अथाग्नीः । अथाग्नीः ।

अथाग्नीः । अथाग्नीः । अथाग्नीः ।

अथाग्नीः । अथाग्नीः । अथाग्नीः ।

अथाग्नीः । अथाग्नीः । अथाग्नीः ॥२॥

यथा देवा अक्षरेषु अक्षरमुच्येते अक्षरे ।

एवं भीमेषु यज्जगज्जाकमुदितं कथि ॥३॥

यथा । देवाः । अक्षरेषु ।

अक्षरम् । उच्येते । अक्षरे ।

एवम् । भीमेषु । यज्जगज्ज ।

अजाकम् । उदितम् । कथि ॥३॥

अथा देवा यजमाना बाहुगोपा उवाच ते ।

अथा हृदयैर्बाहुना अथा विन्दते बह ॥४॥

अक्षरम् । देवाः । यजमानाः ।

बाहुगोपाः । उवा । उवाच ते ।

अक्षरम् । हृदयैः । बाहुना ।

अथवा । विन्दते । बह ॥४॥

अथा ज्ञातव्यमस्मै अथा यज्जगज्ज एति

अथा सूर्यस्य निम्नं च अथा अथा एति नः ॥५॥

ब्रह्मन् । वातः । इन्द्राय नमः ।

महाम् । मन्त्रमिदम् । परि ।

महाज्ञः । सुयज्ञः । निःशब्दः ।

ॐ नमः । शम् । सायम् । इह । नः ॥ १॥

॥३३॥

१०.१३०

१ = विभाज्य शीतले + मूल = १५ जगती, ७ भागावकशक्ति

विश्वाद् हृदयिषत्तु सौम्यं मध्याह्नुदेवस्यपतावविहृतम् ।

बाल॒ज्जो यो च॑स्मि॒रु॒रिति॑ ज्जना॒ मणाः॑ पु॒पोष॑ पु॒ब॒धो वि॑ राज॒ति ॥१॥

विष्णुनाम् । हृत् । पितृ । सोमम् । अम् ।

अयुः । इधत् । उच्यते । अविज्ञानम् ।

वातः॑क्ष्मः । यः॑ । सभिः॑रक्षति । क्षमा॑ ।

मन्त्राः । पुण्येय । पुनः । वि । राजति ॥१०॥

विभ्राह्मणस्युतं वाजसातमं धर्मश्रितो धरति सन्ध्यामपिनम् ।

अमितहा ह००० दण्डनामं ज्योतिर्गोप्यसुरहा मयलहा ॥२॥

वि॒श्रा॒ट् । ह॒वत् । सु॒ध॒तम् । वा॒जः॒सा॒त॒मम् ।

ध॒र्मम् । दि॒वः । ध॒व॒ति । स॒खम् । अ॒पि॒तम् ।

अ॒मि॒त्र॒हा । ह॒व॒हा । द॒ष्ट॒यु॒हन्॒त॒मम् ।

ज्यो॒तिः । अ॒ग्ने । अ॒सु॒र॒हा । स॒त॒त॒हा ॥२॥

इ॒दं श्रे॒ष्ठ ज्यो॒ति॒षा ज्यो॒ति॒र॒त्त॒मं वि॒द्य॒अ॒हि॒न॒जि॒दु॒ष्य॒ने ह॒वत् ।

वि॒द्य॒अ॒हा॒ह॒ भ्रा॒जो म॒हि स॒र्यो॒ इ॒न्द्र उ॒ह प॒प॒ये स॒ह यो॒जो अ॒च्यु॒तम् ॥३॥

इ॒दम् । श्रे॒ष्ठम् । ज्यो॒ति॒षाम् । ज्यो॒तिः । उ॒त्त॒मम् ।

वि॒द्य॒अ॒जि॒त् । अ॒न॒जि॒त् । अ॒च्य॒ते । ह॒वत् ।

वि॒द्य॒अ॒हा॒ट् । भ्रा॒जः । म॒हि । स॒र्यो॒ । इ॒न्द्रे ।

उ॒ह । प॒प॒ये । स॒हः । यो॒जः । अ॒च्यु॒तम् ॥३॥

वि॒श्रा॒ज॒ज्यो॒ति॒षा स॒र॒ग॒ज्यो॒ रो॒च॒नं दि॒वः ।

ये॒न॒मा वि॒द्या भु॒व॒ना॒न्या॒मृ॒ता वि॒द्य॒क॒र्म॒षा वि॒द्य॒दे॒व्या॒व॒ता ॥४॥

वि॒श्रा॒ज॒म् । ज्यो॒ति॒षा । सः ।

अ॒ग॒ज्यः । रो॒च॒नम् । दि॒वः ।

ये॒न । क॒मा । वि॒द्या । भु॒व॒ना॒नि । आ॒मृ॒ता ।

वि॒द्य॒क॒र्म॒षा । वि॒द्य॒दे॒व्या॒व॒ता ॥४॥

॥ ४४ ॥

१०.१८१

१-४ सप्तमम आशिरसः । १ अशिः, २-४ संज्ञानम् । १, २, ३ अशुष्टु, ४ विष्टु ।

संसमिद्युवसे हवन्ने विज्ञान्ययं वा ।

इत्यहरे समिध्यसे स नो वसुधा भर ॥१॥

सम्सम् । इत् । सुवसे । हवन् ।

वन्ने । विज्ञानि । अयः । वा ।

इत् । अहरे । सम् । इध्यसे ।

सः । नः । वसुनि । वा । भर ॥१॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं नो मनोसि जानताम् ।

देवा मागं यथा पूर्वं संजानाना उपोसते ॥२॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् ।

सम् । वः । मनोसि । जानताम् ।

देवाः । मागम् । यथा । पूर्वं ।

सम्जानानाः । उपोसते ॥२॥

स॒मा॒नो म॒नः स॒मि॒तिः स॒मा॒नी स॒मा॒नं म॒नः स॒ह चि॒त्त॒मे॒वान् ।

स॒मा॒ने म॒न्य॒म॒भि म॒न्य॒ये चः स॒मा॒नेन॑ वो ह॒विषा॑ शु॒चो॒मि ॥३॥

स॒मा॒नः । म॒न्यः । स॒म॒इतिः । स॒मा॒नी ।

स॒मा॒नम् । म॒नः । स॒ह । चि॒त्त॒म् । ए॒वान् ।

स॒मा॒नम् । म॒न्य॒म् । अ॒भि । म॒न्य॒ये । चः ।

स॒मा॒नेन॑ । चः । ह॒विषा॑ । शु॒चो॒मि ॥३॥

स॒मा॒नी च॒ आ॒कृ॒तिः स॒मा॒ना हृ॒द॒या॒नि चः ।

स॒मा॒न॒मस्तु॑ वो म॒नो य॒था चः॑ सु॒स॒हा॒स॒ति ॥४॥

स॒मा॒नी । चः । आ॒कृ॒तिः ।

स॒मा॒ना । हृ॒द॒या॒नि । चः ।

स॒मा॒नम् । अ॒स्तु । चः । म॒नः ।

य॒था । चः । सु॒स॒हा॒ । अ॒स॒ति ॥४॥

२ । वाजसनेयिसंहिता

॥ १ ॥

१.१-८

चार्य॑ गोः॒ वृ॒त्रि॒र॒क्त॒मो॒द॒स॒द॒न्वा॒तरं॑ पु॒रः ।

पि॒तरं॑ च॒ प॒य॒न॒नः॑ ॥६॥

अ॒न्त॒र॒ति॒ रो॒च॒ना॒न्वा॒ द्रा॒चा॒द॒पा॒न॒ती ।

अ॒प॒य॒न॒वि॒जो॒ दि॒वम् ॥७॥

वि॒ष्ट॒म॒ह॒म॒ वि॒ रा॒ज॒ति॒ वा॒क् प॒त॒ङ्गा॒य॒ धी॒य॒ते ।

प्र॒ति॒ व॒द॒तो॒र॒ह॒ धु॒भिः॑ ॥८॥

॥ २ ॥

१.२१

र॒जो॒ह॒र्षं॑ व॒स॒ग॒ह॒र्मं॑ वै॒ष्ण॒वी॒मि॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒स॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ नि॒ष्ट॒यो॒ य॒म॒मा॒न्वो॒ नि॒ च॒ण्वा॒ने॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒स॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ स॒मा॒नो॒ य॒म॒स॒मा॒नो॒ नि॒च॒ण्वा॒ने॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒स॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ स॒व॒न्धु॒र्य॒म॒स॒व॒न्धु॒र्नि॒च॒ण्वा॒ने॒द॒म॒हं॑ तं॒ व॒स॒ग॒मु॒त्कि॒रामि॑

यं॒ मे॒ स॒जा॒तो॒ य॒म॒स॒जा॒तो॒ नि॒च॒ण्वा॒नी॒कृ॒त्वा॒ कि॒रामि॑ ॥२१॥

॥ ३ ॥

१०.४

सूर्यत्वचसः का राहुदा राहुं मे दत्त काहा सूर्यत्वचसः का राहुदा राहुमसुधे
 दत्त सूर्यत्वचसः का राहुदा राहुं मे दत्त काहा सूर्यत्वचसः का राहुदा राहुमसुधे
 दत्त मान्दा का राहुदा राहुं मे दत्त काहा मान्दा का राहुदा राहुमसुधे दत्त
 वज्रचित का राहुदा राहुं मे दत्त काहा वज्रचित का राहुदा राहुमसुधे दत्त
 वाया का राहुदा राहुं मे दत्त काहा वाया का राहुदा राहुमसुधे दत्त शविता का
 राहुदा राहुं मे दत्त काहा शविता का राहुदा राहुमसुधे दत्त यक्षरी का राहुदा
 राहुं मे दत्त काहा यक्षरी का राहुदा राहुमसुधे दत्त जनभृत का राहुदा
 राहुं मे दत्त काहा जनभृत का राहुदा राहुमसुधे दत्त तिमभृत का राहुदा
 राहुं मे दत्त काहा तिमभृत का राहुदा राहुमसुधे दत्तायः करान का
 राहुदा राहुमसुधे दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृथ्व्या मणि चतुर्लयाय
 मन्त्राना चनाष्टा सीदत उद्गीजसो मणि चतुर्लयाय दधतीः ॥४॥

॥ ४ ॥

१०.२४

॥४॥ सः सविषद्वरुणरिचसदोता वेदिवदतिथिर्दुरीषसत् ।

सुवहसदतसद्व्योमसदका गोजा कृतजा अदिजा कृतं वृषत् ॥२४॥

॥ ५ ॥

११.६१

अदि॒ति॒ष्टा दे॒वी वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑ती पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट
 दे॒वाणां॑ त्वा प॒त्नी दे॒वी वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑तीः पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट
 स्त्वा दे॒वी वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑ती पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट
 दे॒वी वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑तीः पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट
 वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑तीः पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट
 वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑तीः पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट
 वि॒ष्ण॒दे॒व्याव॑तीः पु॒त्रि॒भ्याः स॒ध॒स्य॑ अ॒ङ्गिर॒स्व॒त्प॒त्न्य॑म॒त्य॒व॒ष्ट ॥६१॥

॥ ६ ॥

१६.१-१६

मम॑स्ते॒ क॒रु म॒न्वा॒व॒ त॒तो त॒ इ॒ष॒वे॒ मम॑ ।

का॒कु॒भ्या॒मु॒त ते॒ नमः॑ ॥१॥

या ते॑ इ॒दं शि॒वा म॒नू॒र॒धो॒रा॒पा॒य॒का॒ग्रि॒नी ।

त॒या म॒स्त॒न्या श॒क्त॒म॒या गि॒रि॒श॒क्ताभि॑ वा॒क॒शी॒ष्टि ॥२॥

या॒मि॒त्रं गि॒रि॒श॒क्त ह॒स्ते वि॒भ॒र्ष॒स्ते॒वे ।

शि॒वा गि॒रि॒त्त मा॑ कुरु॒ मा दि॒प्य॑ं॒तीः पु॒रु॒षं ज॒गत् ॥३॥

धिवेन वचसा त्वा गिरिगच्छा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिच्छगदयच्छासे शुभना वसत् ॥४॥

अध्ववोचदधिवक्त्रा प्रथमो देव्यो भिवक् ।

अहीत्यं च सर्वाश्चभयन्सर्वाश्च यातुधाम्योऽधराचीः परा शुव ॥५॥

असी यस्याम्यो अहव उत बभूः सुमहल ।

ये चैन्यं वृद्धा अभितो दिक्षु त्रिताः सहस्रयोऽविषात्यं उड ईमहे ॥६॥

असी योऽवसपति नीलघीवो विनीकितः ।

सैनं गीपा अहन्नमहन्नमदकार्यं स इष्टो सुकयाति नः ॥७॥

नमोऽस्तु नीलघीवाय सहस्राक्षाय मीढसे ।

अयो धी अस्म सत्वानोऽहं तेषोऽकई नमः ॥८॥

प्र सुच धम्वनस्वमुभयोरात्रोर्ध्वाम् ।

याचते ते हस्तं हवकः परा ता भगवो वप ॥९॥

विष्यं धनं कपटिनो विशन्वो वाचवा २॥ उत ।

अनेष्टवस्व या इवक आभुरस्व निवृद्धिः ॥१०॥

या ते हेतिर्मीदृष्टम् उक्ते बभूव ते बभुः ।

तयाम्नास्विमानस्त्वमयज्या परि भुज ॥११॥

परि ते धन्वनी हेतिरम्नान्धृषक्तु विगतः ।

अथो य इषुधिमन्वारि अथानि वेदि तम् ॥१२॥

अवतस्य धनुर्दृष्टं सहसाच यतंबुधे ।

निशीर्य शक्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥१३॥

नमस्त आमुधायानातताय धृषावे ।

उभाभ्यामुत ते नमो वाङ्म्या तव धन्वने ॥१४॥

मा नो मथान्तमुत मा नो अर्भकां मा न उदन्तमुत मा न उचितम् ।

मा नो बधी पितरं सोम मातरं मा नः प्रियास्तनूो बद्ध रीरिषः ॥१५॥

मा नस्तोके तनये मा न आशुनि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

मा नो वीरान् बद्ध भामितो धधीर्विषन्तः सदमित्वा इवामहे ॥१६॥

॥ ७ ॥

१७. ८०. ८६

शुक्लज्योतिषं चित्रज्योतिषं सत्वज्योतिषं ज्योतिषां च ।

शुक्लं च चित्रं पाशात् ७ हाः ॥८०॥

ई॒दृ॒ङ् वा॒ग्या॒दृ॒ङ् च॒ स॒दृ॒ङ् च॒ प्र॒ति॒स॒दृ॒ङ् ।

मि॒स॒व॒ सं॒मि॒त॒व॒ स॒भ॒राः ॥८१॥

व॒स॒व॒ स॒त्य॒व॒ ध॒न॒व॒ च॒र॒ण॒व॒ ।

ध॒र्ता॒ च॒ वि॒ध॒र्ता॒ च॒ वि॒धा॒र॒यः ॥८२॥

व॒स॒जि॒व॒ स॒त्य॒जि॒व॒ से॒न॒जि॒व॒ सु॒वे॒ण॒व॒ ।

अ॒न्ति॒मि॒त॒व॒ दू॒रे॒ध॒मि॒त॒व॒ ग॒णः ॥८३॥

ई॒दृ॒चा॒स॒ ए॒ता॒दृ॒चा॒स॒ ज॒तु॒ च॒ स॒दृ॒चा॒सः॒ प्र॒ति॒स॒दृ॒चा॒स॒ ए॒त॒न॒ ।

मि॒ता॒स॒व॒ स॒न्धि॒ता॒सी॒ नो॒ अ॒थ॒ स॒भ॒र॒सी॒ म॒वं॒तो॒ य॒ज्ञे॒ अ॒ग्नि॒न् ॥८४॥

अ॒न॒वा॒ँ च॒ प्र॒धा॒सी॒ च॒ सा॒न॒त॒प॒न॒व॒ ष॒ड॒भि॒धौ॒ च॒ ।

की॒टौ॒ च॒ गा॒की॒ चो॒ळ॒ेयौ॒ ॥८५॥

स॒य॒व॒ भी॒म॒व॒ ध्या॒न॒व॒ सु॒नि॒व॒ ।

म॒ग॒स॒त्रा॒ँ च॒ अभि॒यु॒खा॒ च॒ वि॒शि॒ष्यः॒ स्वा॒हा ॥८६॥

॥ ८ ॥

१८.११-१८

हो॒वा॒यै॒ क॒प॒थं॑ य॒था॒चि॒ प्रा॒य॒णो॒य॒स्य॒ तो॒ष्मा॒नि ।

जा॒य॒स्य॒ क॒प॒थं॑ सो॒म॒स्य॒ सा॒जाः॑ सो॒मा॒थं॑ ग॒वो॒ मधु॑ ॥११॥

आ॒ति॒व॒रु॒पं॑ मा॒स॒रं॑ म॒हा॒वी॒र॒स्य॒ न॒म॒न॒हुः॑ ।

रु॒प॒मु॒प॒स॒दा॒मि॒त॒ति॒स्रो॒ रा॒त्रौः॑ सु॒रा॒हु॒ता ॥१२॥

सो॒म॒स्य॒ रु॒पं॑ क्री॒त॒स्य॑ प॒रि॒सु॒त॒प॒रि॒वि॒ष्य॒ते ।

अ॒ग्नि॒भ्या॑ दु॒ग्धं॑ अ॒व॒ज॒मि॒न्द्रा॒येन्द्र॑थं॒ सर॑स्व॒ता ॥१३॥

आ॒स॒न्दी॒ क॒प॒थं॑ रा॒जा॒स॒न्यो॒ दे॒वो॒ कु॒न्धो॒ सु॒रा॒धा॒नो ।

अ॒म॒रं॑ उ॒त्तर॑वे॒द्या॒ रु॒पं॑ का॒रो॒त॒रो॒ भि॒व॒क् ॥१४॥

वे॒द्या॒ वे॒दिः॒ स॒मा॒प्य॒ते॒ ब॒र्हि॒षा॒ ब॒र्हि॒रि॒न्द्रि॒यम् ।

यू॒षे॒न॒ यू॒षं॑ आ॒प्य॒ते॒ प्र॒णी॒तो॒ अ॒ग्नि॒र॒ग्नि॒ना ॥१५॥

अ॒वि॒र्धा॒नं॑ य॒द॒ग्नि॒ना॒ग्नी॒भं॑ स॒म॒र॒स्व॒ती ।

इ॒न्द्रा॒येन्द्र॑थं॒ सद॑स्कु॒तं॒ प॒त्नी॒या॒सं॑ गा॒र्ह॒प॒स्यः॑ ॥१६॥

प्रे॒षे॒भिः॑ प्रे॒षा॒ना॒ग्नी॒षो॒भि॒रा॒ग्नी॒य॒स्य॑ ।

प्र॒या॒जि॒भि॒र॒नु॒या॒ज्या॒व॒ट॒जा॒रि॒भि॒रा॒हु॒तोः॑ ॥१८॥

॥ ८ ॥

२२,२२

या ज्ञानं ज्ञायते ज्ञायतेसी ज्ञायतामा राज्ञे राज्ञः सूर इवम्योऽतिव्याधी
 सङ्गाद्यो ज्ञायतां दोम्भी जेनुर्वीठाऽनकुनाशः सतिः पुरन्धिर्धोवा जिष्णू रवेष्टाः
 मभीयो युवाण्य यजमानस्य वीरो ज्ञायतां निक्षामिनिकामे नः पञ्चम्यो पञ्चतु कक-
 वाखो न चोवधयः पञ्चम्यो योगसेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

॥ १० ॥

२३,४५-४८

न लिटेजाको चरति क च लिखायते पुनः ।

किं लिखिमस्य भिषजं किं वाचयन् सङ्गत् ॥४५॥

सूर्य एकाको चरति चन्द्रमा ज्ञायते पुनः ।

चन्द्रिर्द्विमस्य भिषजं भूमिरावपन् सङ्गत् ॥४६॥

किं लिख्युर्ममं ज्योतिः किं समुद्रमं चरः ।

किं लिख्युर्ममं ज्योतिः कस्य माता न विद्यते ॥४७॥

कस्य सूर्यममं ज्योतिर्द्विः समुद्रमं चरः ।

इहः सूर्यो वर्चयामोस्तु माता न विद्यते ॥४८॥

॥ २२ ॥

२४.१-६

अथैतदपरो गोमृगास्तौ प्राभायन्वाः कृष्णयोव चाग्नेयो रराटे पुरस्तात्सार-
 स्वतो निष्पद्यस्तादृशोराश्रित्वायधोरासो वाङ्मोः सोमापोऽष्टौ कामो नाभ्यां
 सोऽयामी श्रोतव्यं कृष्णाय पार्श्वयोऽष्टाष्टौ सोमयसक्त्यो सक्त्योर्वयिष्यः
 श्रोतः पुनश्च इन्द्राय कपलाय वैद्वेष्टायो वामभः ॥२॥

रोहितो धूम्रोऽहितः कर्कशुर्गोहितस्तौ सोम्या बभ्रुरवचबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्तौ
 वाङ्मनाः श्रितिरभ्योऽन्यतः श्रितिरभ्यः समन्तश्रितिरभ्यस्तौ सावित्राः श्रिति-
 वाङ्मरभ्यतः श्रितिवाङ्मः समन्तश्रितिवाङ्मस्तौ वाङ्मनाः पृथ्वी सुदृष्टपृथ्वी स्व-
 पृथ्वी ता मैत्रावश्यः ॥२॥

युववांसः सर्वयुववांसो मणिवांसस्तौ सावित्राः श्रोतः श्रोताचोऽष्टाष्टौ
 इन्द्राय पृथ्वीतये कर्णा ग्रामा अवसिता रीद्रा नभोऽरुपाः पार्श्वयोः ॥२॥

दृष्टिस्तिरवीनदृष्टिर्ध्वं दृष्टिस्तौ सावताः फल्गुर्लोहितोर्ध्वं यक्ष्णी ताः
 वारस्यताः धीहाकर्षः सुपृथाकर्षोऽध्वासोऽकर्षस्तौ त्वाङ्माः कृष्णयोवः श्रितिकक्षो-
 ऽश्विसक्त्यस्तौ रीद्राभ्याः कृष्णाश्विरत्नाश्विर्महाश्विस्तौ वयस्याः ॥३॥

मि॒त्या वे॒द्यदे॒व्यो रो॒हि॒ष्वा॒स्य॒यो वा॒चेऽवि॒द्याता॒ यदि॒त्ये स॒कृ॒पा धा॒मे

स॒कृ॒त॒र्यो दे॒वानो॒ प॒त्नी॒भ्यः ॥५०॥

कृ॒ण्वी॒वा वा॒ग्मे॒याः मि॒त्रि॒भ्यो व॒सु॒ना॒मं रो॒हि॒ता व॒सु॒ना॒मं मे॒ता

स॒व॒रो॒कि॒ण्य॒ या॒दि॒त्याना॒ न॒भो॒कृ॒पाः पा॒र्ज॒न्याः ॥५१॥

॥ १२ ॥

२८, १८-४४ .

जो॒मू॒त॒प्ते॒व भ॒वति॒ प॒ती॒कं य॒द॒मी॒ या॒ति स॒म॒दा॒मु॒प॒स्ये ।

अ॒ना॒वि॒द्या॒ त॒न्या ज॒य॒ त्व॒मं स॒ त्वा व॒र्म॒चो म॒हि॒मा पि॒प॒र्तु ॥२८॥

अ॒न्या॒ ना अ॒न्या॒न्ति॒ ज॒येम॒ अ॒न्या॒ तो॒वाः स॒म॒दो ज॒येम ।

अ॒नुः य॒त्रो॒प॒का॒र्म ज॒यो॒ति॒ अ॒न्या॒ सर्वाः॒ प्र॒दि॒यो ज॒येम ॥२९॥

अ॒न्य॒न्ती॒वे॒दा॒ग॒मी॒ग॒न्ति॒ क॒र्षे॒ प्रि॒य॒मं स॒खा॒यं प॒रि॒व॒र॒ण॒ना ।

यो॒यै॒व मि॒ह॒न्ते॒ वि॒त॒ता॒श्चि॒ अ॒न्य॒प॒रा इ॒यं स॒म॒ने॒ पा॒र॒य॒न्ती ॥३०॥

ते॒ आ॒च॒र॒न्ती॒ स॒म॒ने॒व यो॒वा मा॒ते॒व पु॒त्रं वि॒द्य॒ता॒मु॒प॒स्ये ।

अ॒थ य॒त्र॒वि॒द्य॒ना॒मं स॒वि॒दा॒ने॒ आ॒सी॒ इ॒मे वि॒ष्णु॒र॒न्तो॒ अ॒मि॒त्रा॒न् ॥३१॥

अ॒ज्ञो॒ना पि॒ता अ॒दुर॒ण पु॒त्रवि॒द्या क॒थोति॑ स॒मना॒य॒मत्वं ।

इ॒षुभिः॑ सं॒काः स॒तना॒द्य स॒र्वाः दृ॒ष्टे नि॒मजो॑ ज॒यति॑ प्र॒सूतः॑ ॥१२॥

इ॒थे ति॒ष्ठन्व॒यति॑ वा॒जिनः॑ पु॒रो य॒ज्यत॑ काम॒यते॑ सु॒वार॒धिः ।

अ॒भीशू॒ना म॒हिमा॒नं प॒नाय॑त॒ मनः॑ प॒दाद॑नु य॒ज्ज॒न्ति र॒ज्ययः॑ ॥१३॥

ती॒जान्धो॒पाङ्ग॒स्थते॑ ह॒वपा॒न्योऽप्या॑ इ॒ष्टेभिः॑ ल॒भ॒ वा॒ज्य॒यन्तः॑ ।

अ॒व॒का॒म॒न्तः प॒दे॒रमि॒त्रान्॑ वि॒वन्ति॒ यत्न॑ ॥ १ ॥ र॒ज्य॒यन्तः॑ ॥१४॥

॥ १२ ॥

११.१०-१२

अ॒ग्नयः॑ सं॒धतः॑ इ॒ष्टि॒न्वी र॒माद्य॑ वि॒त्तक॑र्म॒णः स॒मव॑र्त॒तापे॑ ।

त॒स्य त्व॒ष्टा वि॒दध॑द्रु॒पमे॑ति॒ तस्य॑ त्व॒ष्टा दे॒वत्व॑मा॒जान॑म॒ष्टे ॥१०॥

वि॒दा॒ष्टमे॑तं पु॒ष्टं स॒जान्ता॑मा॒दित्य॑व॒र्णैः त॒मसः॑ प॒र॒स्तात् ।

त॒मेव॑ वि॒दित्वा॑ति॒सृत्सु॑मे॒ति ना॒न्यः प॒न्था वि॒वन्ति॑ऽय॒माय॑ ॥१८॥

प्र॒जाप॑ति॒वर्ति॑ ग॒र्भे अ॒न्तर॑जा॒यमानो॑ बहु॒धा वि॒जाय॑ते ।

त॒स्य यो॒निं परि॑ प॒श्यन्ति॑ धी॒रास्त॑स्मि॒न् तस्मै॑ भू॒वनानि॑ वि॒द्या ॥१८॥

यो देवेभ्यं आत्मपतिं यो देवानां पुरोहितम् ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो वचासु ब्राह्मणे ॥२०॥

वचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अथो मदब्रुवन् ।

यज्मेवं ब्राह्मणो विद्यासम्पन्नं देवा अमन्वये ॥२१॥

योऽसौ ते सज्जोष एतन्नावहोरात्रे धाम्ने नक्षत्राणि कृपमन्विता व्याप्तम् ।

इत्थं निदायामं मे वचासु सर्वलोकां मे वचासु ॥ २॥

॥ १४ ॥

१४.१-६

यज्जायतो ब्रह्मदेति दैवं तद् ब्रह्म तथेवेति ।

ब्रह्मणो ज्योतिर्वा ज्योतिरेवं तथे मनः शिवसङ्ख्यमस्तु ॥२०॥

येन का ईश्वरसो मनीषिषो यज्ञे कृण्वन्ति विद्वद्भ्यो धीराः ।

यदपूर्वं अचमन्तः प्रजानी तथे मनः शिवसङ्ख्यमस्तु ॥२१॥

यत्प्रज्ञानमुन विनो हृतिषु अज्योतिरन्तरात्मन प्रजायते ।

यज्जायते कर्ते किञ्चन कर्म किञ्चने तथे मनः शिवसङ्ख्यमस्तु ॥२२॥

येनेदं भूतं भवतं भविष्यद्विष्टहीतमवृत्तेन भवेत् ।

येन यजमानायते समर्हता तन्मे मनः शिवमहव्यमस्तु ॥४॥

यस्मिन्नुचः माम यजुः ॐ वि यस्मिन्मतिष्ठिता यजमानाभिवासाः ।

यस्मि ॐ हित ॐ सर्वमीतं प्रजानां तन्मे मनः शिवमहव्यमस्तु ॥५॥

सुवरेचिरग्धानि यन्मनुष्यावेनीयतेऽभीष्टमभिर्वाजिनं इव ।

हृत्पतिर्हं यदजिरे जविर्हं तन्मे मनः शिवमहव्यमस्तु ॥६॥

३ । तैत्तिरीयसंहिता

॥ १ ॥

१.४.८.१

तं प्रजया पूर्वया विष्णवेमया ज्येष्ठतानि वद्विषट ॐ सुवर्षिर्हं प्रतीचीनं
हजमं दीहमे गिराऽऽशु अयस्तमनु यासु वर्धमे । सप्तशममृहीतोऽहि मर्कय
लेख ते योनिः प्रजाः पाहि ॥१॥

॥ २ ॥

१.४.८.१-०

यस्मिन्मृहीतं सुहीति यदेव किम् यजमानस्य त्वं तन्मेव तदेतः निश्चति

प्रजाने प्रजनने हि वा अग्निरधीषधीरन्तगता इहति तादृशो भूयसीः प्रजायन्ते
यत्सायं लुप्तोति रेत एव तस्मिन्नेति प्रैव प्रातस्तुनेन जनयति तदेतः सिक्तं
न त्वष्टाऽविकृतं प्रजायते यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य ॥१॥ त्वष्टा कृपाणि
विकरोति तावच्छो वेतप्रजायत एव वै देव्यस्तृष्टा यो यजते ब्रह्मीभिर्दपतिष्ठते
रेतस एव सिक्तस्य बहुशो कृपाणि विकरोति स प्रैव जायते ऋष्यो भूयाग्भवति
य एव विद्वानग्निमुपतिष्ठतेऽर्देवानामासीदात्रिरसुराश्च तेऽसुरा यज्ञेवानां
विते वेद्यमानोत्तेन सः ॥२॥ रात्रिं पाविगन्ते देवा हीमा अमम्यन्त तेऽपश्य-
न्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पश्यन् इममेवाग्निं स्तवाम स नः स्तुतः पशून्पुन-
र्दीप्यतीति तेऽग्निमस्तुवन्त एव स्तुतो रात्रिया अजहिरभि पशून्विराजते
देवाः पशून्विखा कामाऽँ अकुर्वन् य एव विद्वानग्निमुपतिष्ठते पद्यमान्भवति ॥३॥
आदित्यो वा अन्नालोकादमुं लोकमेकोऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोक-
मभ्यध्यायन् इमं लोकमागत्य सत्योरविभेदस्तु संयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमम्यति
ममेवाग्निं स्तवानि स मा स्तुत सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निमस्तुत
एनँ स्तुत सुवर्गं लोकमगमय ॥४॥ एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सवगमेव
लोकमेति सर्वमायुरित्यग्निं वा एषोऽग्नी आरोहति य एनामुपतिष्ठते यथा अस्तु

ये त्रैयानभ्याङ्गदः कामयते तथा करोति नक्तसुपतिष्ठते न प्रातः सधे हि नक्तं
 मृताभि स्तुज्यन्ते सध त्रैयाङ्गं पापीयाङ्गं वासाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो
 राविर्यत् ॥५॥ नक्तसुपतिष्ठते ज्योतिरेव तमस्तारत्पस्वेयोऽग्नीर्नपिस्वेयाश्
 इत्याहुर्मनुष्यायेन्ये योऽहंरहंराहत्यायेनं याचति स इत्तं तमुपाचक्ष्य को
 देवानहंरह्याचिष्यतीति तस्माकोपयेयोऽयो अस्माहुराग्निं वै कं यजमानो यजत
 इत्येवा षण्णु वै ॥६॥ आहिताग्नेराग्नीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्वेयः
 प्रजापतिः पशून्मृजत ते अष्टा अहोरात्रे प्राविशन्ताम्यन्दोभिरन्वदिन्द्रश्चक्रन्दोभि-
 रपतिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति न तत्र जाय्यस्तोत्राहुर्योऽहंरहपतिष्ठत
 इति यो वा अग्निं पत्यङ्कपतिष्ठते प्रत्येनमोवति यः पराङ् विष्यङ्
 प्रजया पशुभिरिति कवातिर्यङ्कविपतिष्ठेत तेन प्रत्योवति न विष्यङ् प्रजया
 पशुभिरिति ॥७॥

॥ ३ ॥

१.४.८.१-४

यो वै अहामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्तेष्टाय अहधर्तृणः प्रणयति अहं
 वा आपः अहामिवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयोऽहं देवमनुष्या अष्टाय अहधते

तदाहुरति वा एता मन्त्रे मेदन्त्यनि वाचं भनो वावेता नातिमेदन्तीति मनसा प्रचयतीत्ये
 वे मनः ॥१७॥ अमर्यवेनाः प्रचयत्यस्मिन्नहविर्भवेति य एवं वेद यज्ञाबुधानि
 सम्भरति यज्ञो वै यज्ञाबुधानि यज्ञमेव तत्सम्भरति यदेकमेकत्वं सम्भवेत्
 पिबदेवत्यानि सूर्येण च सर्वाणि माबुधाणि दे दे सम्भरति याज्वान्वाक्ययोरिव
 ह्यं करोत्यसौ मिदुममिव यो वै दग्ध यज्ञाबुधानि वेदं मुञ्चतीत्यत्र यज्ञः कस्यते
 त्वयः ॥१८॥ य यपात्रानि वाक्मिहोमहवर्षो य यूपे य स्रग्धाजिनं य यम्या
 जीतूषसं य मुमकं य हवर्षोपमा रीतानि वै दग्ध यज्ञाबुधानि य
 एवं वेद मुञ्चतीत्यत्र यज्ञः कस्यते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रीत्य यज्ञेन यजते
 मुञ्चतीत्यत्र देवा इत्यर्थः इतिनिर्दिष्टमात्रमपि सम्भवेतामिति जीतारमिह तथ्यं
 ह्य इति ॥१९॥ देवेभ्य एव प्रतिप्रीत्य यज्ञेन यजते जयतेत्यत्र देवा इत्यमिव
 वै यज्ञस्य यज्ञो यज्ञीत्येव यज्ञेन यजते तदुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्वा यज्ञो मनसा वै यज्ञापतिर्ह्यमनन्त मनसैव तच्छब्दं तनुते यज्ञ-
 मात्मन्ववसाराय यो वै यज्ञं योगं यागते मुनश्चि बुद्धमे बुधानिषु कस्य
 मुनश्चि स त्वा मुनश्चित्वाह यज्ञापतिर्वै वाः यज्ञापतिमेवेनं मुनश्चि बुद्धमे
 बुधानिषु ॥२०॥

॥ ४ ॥

१.४.१.२.

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीचन्ति पुच्छरिज्जनी प्रयच्छन्ति दग्धभिर्वसतयेः
 सोमं क्रीचन्ति दग्धयेयो भवन्ति तर्जं वाक्षसाः पिबन्ति वसद्व्यँष्टोत्तं भवन्ति
 प्राक्कायावध्वयंवे ददाति सप्तमुद्राते वस्यँष्टोत्तेऽन्तं त्रयोदशतिक्त्वा भ्यां हादस
 मष्टोद्दीर्घं च वेद्यां मैतावद्व्यायवेमं वाक्षसाश्चँष्टिमे वाससो निष्टापोत्तुभ्याँ
 स्तुष्टिं यवाचितमँष्टावाकायामकुहमन्मीधे भार्गवो होता भवन्ति यावन्तीधं
 त्र्यसामं भवन्ति वारवन्तीधमन्निष्टोमसामँष्टं सारवन्तीधो यज्ञाति ॥१॥

॥ ५ ॥

१.४.१.२-४

देवा अनुषाः पितरस्तेऽन्यत वासवदुरा रक्षाँष्टि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां
 देवानामुत यदस्य सोदितमकुर्वन्तद्व्याँष्टि रात्रीभिरक्षुभ्रन्तान्नुषासृता-
 नभि षीच्छन्ते देवा अविदुर्या वै नोऽयं म्रियते रक्षाँष्टि वा इमं जन्तीति ते
 रक्षाँष्टिषुपामन्वन्त तान्नुषासृता इवामहं वत् ॥१॥ चक्षुराक्षयाम तवः
 सहासदिति ततो वै देवा चक्षुरानक्षयन्तेऽसुराक्षिता रक्षाँष्टिषुपानुदन्त तानि
 रक्षाँष्टिषुपामन्वन्तेति समन्तं देवान्पर्यावृणन्ते देवा चक्षुःसामानन्त तेऽन्ये

प्रव॑ते पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं नि॒र्वप॑न्म॒न्ये वि॒वाध॑वतेऽ॒न्ये प्र॑तीक॒वते यद॒न्ये
 प्र॑व॒ते नि॒र्वप॑न्म॒न्येव पु॒रस्ता॑द्र॒क्षाऽसि ॥२॥ आ॒स॒क्तानि॒ तेन॒ प्राण॑द॒न्त यद॒-
 न्ये वि॒वाध॑वते या॒न्येवाभि॑ती र॒क्षाऽस्मा॒क्तानि॒ तेन॒ क॒वाध॑न्त यद॒न्ये प्र॑ती-
 क॒वते या॒न्येव प॒श्चाद्र॒क्षाऽस्मा॒क्तानि॒ तेना॑वा॒नुद॑न्त ततो॑ दे॒वा अभ॑व॒धरा॑सुरा
 यो भ्रा॒तॄण्य॑वा॒न॒क॒वाक॒ क॒र्ध॑मान ए॒तथै॒क्या य॒जिता॒न्ये प्र॑व॒ते पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं
 नि॒र्वपे॑द॒न्ये वि॒वाध॑वते ॥३॥ अ॒न्ये प्र॑तीक॒वते यद॒न्ये प्र॑व॒ते नि॒र्वप॑ति य
 ए॒वा॒स्मा॒ध्मेया॒न्वा॒त॒ण्य॒र्क्षं तेन॒ प्राण॑द॒ते यद॒न्ये वि॒वाध॑वते य ए॒वेमे॑न स॒हक॑तं
 तेन॒ वि॒वाध॑ते यद॒न्ये प्र॑तीक॒वते य ए॒वा॒स्मा॒त्पापी॑यान् तं॒नाप॑ नुद॒ते य अ॒थै॒स
 भ्रा॒तॄण्य॑ नुद॒तेऽति॒ सह॑यं क॒ामति॒ तेन॒ पापी॑याना॒प्नोति॒ य ए॒वं वि॒द्वाने॒तथै॒क्या
 व॒सते ॥४॥

॥ ६ ॥

२.४.१२.१-७

त्वष्टा॑ ष॒तपु॒त्री धी॒न्द्रो सोम॑मा॒हर॑त्त॒क्षिप्रि॒ह उ॒प॒व॒र्ध॑न्त तं नी॒पा॒ह॒यत्
 पु॒त्रं मे॒वधी॑रिति॒ स य॒ज्ञवे॑य॒सं क॒त्या प्रा॒स॒त्ता सोम॑म॒पिब॑त्त॒स्य यद॒त्य॒ग्नि॒च॒न॒ तत्त्व-
 ष्टाऽऽ॒व॒नो॒यसु॒व मा॑व॒तेय॑का॒देन्द्र॑य॒तुर्व॒र्च॒सोति॒ स या॑व॒र्धुः परा॑वि॒धति॒ ताव॑ति

अथमेव चरमत यदि वा तावत्तमम् ॥१॥ यामीद्यदि वा तावदध्यन्तेरासीन्न
 सम्भवन्नीपोमावमि सम्भवत्स इदमात्रमिदमात्रं विष्णुद्वयमेत
 स इमांशोक्तान्तरयोद्यदिमांशोक्तान्तरयोत्तरत्वं सत्त्वं तन्मादिन्दो
 ऽविमिदयि त्वष्टा तन्मे त्वष्टा वक्ष्यमिच्छतपो वै स वक्ष्य यामी
 तमुद्यन्तु नामांशोदय वै तर्हि विष्णुः ॥२॥ यस्या देवताऽऽसीन्नोऽन्यो-
 द्विष्णवे श्रीदमा हरिष्वावो येनायमिदमिति स विष्णुस्तेषाऽऽत्मानं वि व्यधत्
 इतिष्वा तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयमभिवर्षावर्ताद्विभेद्यत्पृथिव्या
 तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वक्ष्यमुदयच्छद्विष्यन्नुत्थितः सोऽन्यवीक्षा मे म हारस्ति वा
 इदम् ॥३॥ मयि वीर्यं तत्ते म दास्यामीति तदन्मे प्रायच्छत् तत्प्रत्यगृह्णादधा मेति
 तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तविष्णुः प्रत्यगृह्णादध्यास्त्रिन्द इन्द्रियं दधात्विति यदन्तरिक्षे
 तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वक्ष्यमुदयच्छद्विष्यन्नुत्थितः सोऽन्यवीक्षा मे म हारस्ति
 वा इदम् ॥४॥ मयि वीर्यं तत्ते म दास्यामीति तदन्मे प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादध्या-
 ऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तविष्णुः प्रत्यगृह्णादध्यास्त्रिन्द इन्द्रियं दधात्विति
 यद्विदि तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वक्ष्यमुदयच्छद्विष्यन्नुत्थितः सोऽन्यवीक्षा मे म हा-
 र्येनाहम् ॥५॥ इदमस्मि तत्ते म दास्यामीति त्वीश इत्यन्यवीक्षन्वा तु सन्दधा-

वहे स्वासेव प्र विद्यानीति यन्मा प्रविशेः किं मा भुञ्जता इत्यत्रवीस्वामिवेभ्योय
 तत्र भोगाय स्वा प्रविशेयमित्यत्रवीत्तं हवः प्राविशदुदरं वै हव सुशक्तु वै
 सनुष्यन्म भ्रातृभ्यो यः ॥४॥ एवं वेद इति सुधं भ्रातृभ्यं तदस्ये प्रायश्चित्त-
 मत्यग्न्यादिभिर्मांसा इति तद्विष्णवेऽति प्रायश्चित्तविष्णुः प्रत्यग्न्यादयामिन्द्र
 इन्द्रियं दधात्विति यज्ञिः प्रायश्चित्तः प्रत्यग्न्यादिभिर्मांसाविधातुत्वं यद्विष्णुरत्य-
 तिरुत विष्णवेऽति प्रायश्चित्तमादेन्द्रावेण ५७ इतिर्भवति यदा इदं किञ्च तदस्ये
 तन्प्रायश्चित्तः सामानि यन् ५८ वि सप्तमं वा यस्ये तन्प्रायश्चित्तमांसावह-
 दन्विषम् ॥७॥

॥ ७ ॥

२.४.१.१-७

विष्णुरूपो य त्वादः पुरोहितो देवानामासीत्समीपोऽसुराणां तस्य नीचि
 श्रीर्वास्यासन्सोमपानं ५ सुरापानमन्नादनं ५ स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत्यग्रेणम-
 सुरेभ्य सर्वमै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यन्मा एव पुरोक्षं वदन्ति तस्य भाग
 उदितस्तथादिन्द्रोऽविभेदीदृक् वै राह वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय
 श्रीर्वास्याच्छिन्नसोमपानम् ॥१॥ यासीत् कविर्वासीभवत्यसुरापानं ५ स

कलविहो यदवादनं स तित्तिरिहोवापिना ब्रह्महत्यामुपाग्रहात् स व-
 त्तरमविभक्तं भूतान्यभ्यसोशमन्त्रादिति स एयिवीसुपासीददस्यै ब्रह्महत्याय
 तृतीयं प्रतिगृह्णाति सात्रवौहरं त्वये स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा
 भूयमिति पुरा ते ॥२॥ संवत्सरादपिरोहादित्यत्रवीतस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्ये
 शातमपि रोहति वारिहतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्सकतमिरिषम-
 भवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः ककृत हरिये नावस्येब्रह्महत्यायै शीघ्रं वर्षः स भव-
 त्कतीयसुपासीददस्यै ब्रह्महत्याय तृतीयं प्रतिगृह्णाति तेऽहुवन्तं त्वामहे
 हुष्यात् ॥३॥ परा भविष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्यात्रचनादो भूयां
 स तत्तिष्ठानिस्त्रवदीतस्मादावचनाद् हुष्याणां भूयां स तत्तिष्ठन्ति वारिहतं
 शीघ्रं तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तं निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य नाशं ब्रह्म-
 हत्यायै शीघ्रं वर्षोऽथो खलु य एव सोहितो यो वाऽऽन्नचनान्निर्येयति तस्य
 नाशम् ॥४॥ काममन्यस्य स शीघ्रं सादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं
 प्रतिगृह्णाति तां चमुवन्तं त्वाममहा ऋत्विगाग्रजां विन्दामहे
 काममाविज्जनितोः सं भवामिति तस्मादृत्विगारिः प्रजां विन्दन्ते
 काममाविज्जनितोः सं भवन्ति वारिहतं कामां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तं

मलवदासा अभवत्तप्ताकलवदामसा न संवदेत् ॥५॥ न सहाऽऽसीत् नास्या
 अक्षमयाद् ब्रह्महत्यायै शोका पथे प्रतिमुञ्चास्तोऽथो कस्वाहुरभ्यक्षनं वाव क्षिया
 अक्षमभ्यक्षनमेव न प्रतिशृङ्खलं काममन्यदिति या मलवदामसं सम्भवन्ति यदा-
 तो जायते सोऽभियस्तो यामरथो तस्य स्तेनो या पराधी तस्य क्रीतमुख्यप्रगल्भो या
 काति तस्या अशुमादको या ॥६॥ अथ्यङ्गो तस्य पुत्रर्मा या प्रलिखते तस्य
 अक्षतिरपमारी याऽऽङ्गो तस्य कायो या दतो धावते तस्य आवदन्त्या
 मयानि निहन्तते तस्य कुनखी या कथति तस्य क्रीवो या रज्जुधे सुकति तस्या
 उदन्मुको या पथेन पिबति तस्या उन्मादको या अर्बेच पिबति तस्य अर्बक्षिणो
 रात्रीर्गते अरिदक्षिणा वा विवेदधर्मेण वा पात्रेच प्रजाये गोपीधाय ॥७॥

॥ ८ ॥

३.१.४.१-४

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च वा इमाः ।

तस्येति प्रवेदय चिकित्साधे अनुमन्यताम् ॥

इमं पदं पश्यन्ति ते अथ ब्रह्माम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये ।

अनुमन्यन्त सृयन्त यजाम सुष्टं देवानामिदमस्तु इवम् ॥

प्र॒जा॒न॒न्तः॑ प्र॒ति॒ष्ट॒न्ति॑ पु॒र्वे॑ प्रा॒च॒स॒न्ने॒भ्यः॑ प्र॒त्य॑च॒र॒न्तम् ।

सु॒व॒ने॑ या॒हि॒ प॒यि॒भिर्दे॒व॒यामै॒रोष॑धी॒षु प्र॒ति॒ति॒ष्ठा श॒री॒रेः ॥

ये॒षा॒मी॒शे (१) प॒श॒व॒निः॑ प॒शू॒नां च॑तु॒ष्ट॒य॒दा॒मु॒त च॑ द्वि॒प॒दा॒म् ।

नि॒ष्क्री॒मोऽयं॑ य॒ज्ञि॒यं भा॒ग॒मे॒तु रा॒य॒स्यो॒वा य॒ज॒मा॒न॒स॒ स॒न्तु ॥

ये ब॒ध्य॒मा॒न॒म॒नु ब॒ध्य॒मा॒ना अ॒भ्ये॒क्ष॒न्त॒ मन॒सा च॑सु॒वा च ।

अ॒ग्नि॒स्ता॒ँ अ॒ग्ने प्र॑सु॒मो॒क्त॒ दे॒वः प्र॒जा॒प॒तिः प्र॒ज॒या सं॒वि॒दा॒नः ॥

य आ॒र॒ण्याः प॒श॒वो॑ वि॒ष्वा॒क॒पा वि॒क्ष॒पाः स॒न्तो ब॒हु॒धै॒क॒र॒पाः ।

वा॒यु॒स्ता॒ँ अ॒ग्ने प्र॑ सु॒मो॒क्त॒ दे॒वः प्र॒जा॒प॒तिः प्र॒ज॒या सं॒वि॒दा॒नः ॥

प॒सु॒च॒मा॒नाः (२) भु॒व॒न॒स्य॑ रे॒तो गा॒तुं ध॑न्त॒ य॒ज॒मा॒ना॒य दे॒वाः ।

उ॒पा॒कृ॒त॒ँ य॒ज॒मा॒नं॑ यद॒स्या॒जी॒वं दे॒वा॒ना॒म॒प्ये॒तु पा॒वः ॥

ना॒ना प्रा॒णो य॒ज॒मा॒न॒स्य॑ प॒शू॒नां य॒ज्ञो दे॒वे॒भिः स॒ह दे॒व॒या॒नः ।

जी॒वं दे॒वा॒ना॒म॒प्ये॒तु पा॒वः स॒त्वाः स॒न्तु॑ य॒ज॒मा॒न॒स्य॑ का॒माः ॥

य॒त्प॒शु॒र्मा॒यु॒म॒कृ॒तो॒मे॒ वा प॒क्षि॒रा॒ह॒ते ।

अ॒ग्नि॒र्मा त॒ष्मा॒दे॒न॒सो॒ वि॒ष्वा॒क॒प॒स्त्व॒ँ॒ह॒सः ॥

श॒मि॒ता॒र उ॒पे॒त॒न॒ य॒ज्ञम् (३) दे॒वे॒भि॒र॒ग्नि॒तम् ।

पा॒था॒स्प॒ष्टं॑ प्र सु॒च॒त॒ ब॒भ्या॒द्य॒ज॒प॒तिं॑ परि॒ ॥

अ॒दि॒तिः॑ पा॒थं॒ प्र सु॒मो॒क्ष॒वे॒तं॑ नमः॒ प॒शु॒भ्यः॑ प॒शु॒य॒तये॑ करोमि ।

अ॒रा॒त्तो॒य॒स्त॒म॒ध॒रं॑ क॒रोमि॑ यं दि॒व्य॒सा॒स्त्रि॒प्र॒ति सु॒चामि॑ पा॒थम् ॥

स्वा॒सु ते॑ द॒धिरे॑ ह॒व्य॒वा॒ह॑ ॐ नृ॒तं क॒र्त्तार॑मु॒त य॒ज्ञियं॑ च ।

अ॒ग्ने स॒द॒द्यः॑ स॒त॒तु॒र्हि भू॒त्वाऽय॑ ह॒व्या जा॒तवे॑दो सु॒व॒स॒ ॥

जा॒तवे॑दो व॒प॒या ग॒च्छ दे॒वान्त्व॑ ॐ हि॒ होता॑ प्र॒थ॒मो ब॒भूव॑ ।

ए॒तं त्व॑ त॒नु॒वो वर्ध॑य॒स्व आ॒हा॒व॒त॑ ॐ ह॒वि॒र॒द॒न्तु॑ दे॒वाः ।

आ॒हा दे॒वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॑ आ॒वा ॥४॥

॥ ८ ॥

४.४.२१.१-४

इ॒य॒मे॒ष सा॑ या प्र॒थ॒मा व्यो॒ज्ज॒द॒न्त॒र॒स्यां॑ च॒रति॑ प्र॒वि॒ष्टा ।

व॒धूर्त्त॑जा॒न न॒व॒ग॒ज॒नि॒त्रो अ॒थ ए॒नां अ॒हि॒मा॒नः॑ स॒व॒न्ते ॥

अ॒न्द॒स्त्र॒ती उ॒त्त॒सा प॑पि॒द्या॒ने स॒मा॒नं॑ यो॒नि॒म॒नु स॒ञ्च॒र॒न्ती ।

सूर्य॑प॒त्नी वि॑ च॒रतः॑ प्र॒जान॑ती के॒तुं कृ॒त्वा॒ने अ॒ज॒रे मू॒रि॒रे॒त॒सा ॥

क॒त॒स्य॑ प॒ञ्चा॒म॒नु ति॒स्त्र चा॒मु॒क्ष॒यो वर्मा॑सो॒ अनु॑ व्यो॒ति॒षा॒णुः ।

प्रजा॑मि॒का र॒क्षत्यूर्ज॑मि॒का (१) व्रत॑मे॒का र॒क्षति॑ दे॒वयू॑नाम् ॥

चतु॑ष्टोमो अ॒भय॑त्या सु॒रीया य॒ज्ञस्य॑ प॒ञ्चास्र॑पयो भवन्ती ।

गा॒यत्रीं त्रि॒ष्टुभं॑ जगतीमनुष्टुभं॑ स॒प्तद॑र्को यु॒ञ्जानाः॑ सु॒वरा॑भरन्निदम् ॥

प॒ञ्चभि॑र्धा॒ता वि॒ष्टधा॑विदं यत्तासां॑ स॒मू॒रज॑नयत्य॒ष्ट प॒ञ्च ।

तासा॑सु यन्ति प्र॒थवे॑ण प॒ञ्च ना॒मा रू॒पाणि॑ क॒तवो॑ वसानाः ॥

त्रि॒ष्टुभं॑ स्वसारं च॒पय॑न्ति नि॒ष्क॒तये॑ स॒मामं॑ के॒तुं प्र॑ति॒सु॒च॒मानाः॑ (२) ।

क॒तू॒ये॒स्त॒न्वते॑ क॒वयः॑ प्र॒जान॑तीर्म॒ध्येऽह॑न्दसः॒ परि॑यन्ति भा॒जन्ती ।

अ॒थो ति॒ष्ठती॑ प्र॒ति सु॒च॒ते न॒भो रा॒क्षी दे॒वी सूर्य॑स्य व्र॒तानि॑ ।

वि प॒थ्यन्ति॑ प॒थवो॑ ज्ञाय॒माना॑ ना॒मा रू॒पा मा॒तुर॑स्या च॒पस्य॑ ॥

य॒का॒ष्टका॑ तपसा॒ तप्य॑माना ज॒जान॑ गर्भे म॒हि॒मान॑मिन्द्रम् ।

तेन॑ द॒स्त्व॒न्वा॒स॒ह॒न्त दे॒वा ह॒न्ताऽसुरा॑सामभ॒व॒ण्य॒र्चीभिः॑ ॥

अ॒मानु॑जामनु॒जा मा॑म॒कर्त॑ स॒त्त्वं व॒दन्त्य॑न्वि॒ष्टु ए॒तत् ।

भूया॑सम् (३) अ॒स्य सु॒मती॑ यथा॒ यु॒य॒म॒न्या वो॑ अ॒न्याम॑ति सा प्र॒युक्त॑ ॥

प॒ञ्च व्यु॑ष्टीरन् प॒ञ्च दो॒ष्टा गां प॒ञ्चना॑न्त्रीमृत॒वोऽसु॑ प॒ञ्च ।

प॒ञ्च दि॒शः प॒ञ्चद॑शेन॒ क॒ताः स॒मान॑मूर्ध्नी॒रभि॑ लो॒कमे॑कम् (४) ॥

प॒त॒स्र॒ ग॒र्भे॑ प्र॒व॒मा॒ व्यु॒त्प॒ण॒मिका॑ म॒हि॒मानं॑ वि॒भर्ति॑ ।

सूर्य॑स्यै॒का च॑रति नि॒ष्क॒तेषु॑ च॒र्म॒श्ले॒का स॒वित॑ेकां नि यच्छति ।

या प्र॒व॒मा॒ व्यो॒म्ब॒का च॑तु॒र॒भ॒व॒सि॑ ।

सा नः॑ प॒य॒स्व॒ती धु॒न्वो॒त्तरा॑मु॒त्तरा॒थं स॒मा॒म् ॥

शु॒क्र॒र्व॒मा न॒भसा॑ ज्योति॒षाऽगा॑दि॒श्व॒र॒वा श॒ब॒जो॒र॒ग्नि॒केतुः॑ ।

स॒मा॒न॒म॒र्थे स॒प॒स्व॒मा॒ना वि॒भ॒व॒तो ज॒राम॑जर उ॒च॒ था॒गाः ॥

क॒र्त॒व्या प॒त्नी प्र॒च॒सि॒य॒मा॒गा॒द॒क्षा नै॒त्री ज॒नि॒त्रो प्र॒जा॒नाम् ।

एका॑ स॒न्तो ब॒हु॒धो॒वो व्यु॒च्छ॒स्व॒जी॒र्णा तं॑ ज॒रय॑मि॒ सर्व॑म॒न्यात् (५) ॥

॥ १० ॥

५.६.१.१-४

हि॒र॒ण्य॒व॒र्थाः शु॒च॒यः पा॒व॒का या॒सु जा॒तः क॒ण्व॒पो या॒जि॒न्मः॑ ।

अ॒ग्निं या॑ ग॒र्भे द॒धिरे॑ वि॒रु॒पा॒स्ता न॑ प्रा॒यः श॒थं स्त्री॑ना भ॒वन्तु॑ ॥

या॒साथं॑ रा॒जा व॒रु॒णो या॒ति म॒ध्ये स॒न्वा॒दृते॑ अ॒व॒पा॒त॒श्च॒र॒ता॒नाम् ।

म॒धु॒य॒तः शु॒च॒यो याः॑ पा॒व॒का॒स्ता न॑ प्रा॒यः श॒थं स्त्री॑ना भ॒वन्तु॑ ॥

या॒सो दे॒वा दि॒वि क॒ण्व॒न्ति भ॒र्त॒या अ॒न्तरि॑क्षे ब॒हु॒धा भ॒वन्ति॑ ।

याः सु॒ष्टिर्वी॑ पय॒सो॒न्दनि॑ (१) शु॒क्रा॒स्ता न॒ चापः॒ श्रु॑ स्वा॒ना भ॑वन्तु ॥

शिवे॑न मा॒ चक्षु॑वा पश्य॒तापः॑ शिव॒या त॒नुवी॑पस्त्व॒यत॒ त्वचं॑ मे ।

सर्वा॑ऽ अ॒मो॒लं॒रसु॑वदो हु॒वे वो॒ मयि॑ व॒र्षो व॒स॒मी॒जो नि॑ ध॒म ॥

यद॒दः स॒म॒यती॑र॒जाव॑न॒दता॑ इ॒ते ।

तस्मा॑दा न॒यो नाम॑ क॒ ता वो॒ नामा॑नि सि॒न्धवः॑ ॥

यन्ने॒षिता॒ व॒क्षी॒त ताः॒ योम॑ऽ स॒म॒व॒तात॑ (२) ।

तदा॑द्वा॒दि॒न्दी॒ वो॒ यती॑स्तस्मा॒दापो॑ अ॒न् स॒म ॥

अ॒प॒काम॑धे॒ स॒न्ध॒मा॒ना अ॒वी॒वर॑त वो॒ चि॒कम् ।

इ॒न्द्रो वः॒ शक्ति॑भिर्दे॒वो॒स्तस्मा॑द्वा॒र्णा॒म वो॒ जित॑म ॥

ए॒को दे॒वो अ॒प्य॒ति॒ष्ठ॒स्य॒न्द॒मा॒ना य॒था॒व॒शम् ।

उ॒दानि॑षु॒र्मही॑रि॒मि तस्मा॑द्द॒क्तमु॑च्यते ॥

आपो॑ म॒दा हु॒नमि॑दाप॒ आसु॑र॒न्नी॒धो॒मो वि॒भ्र॒त्याप॒ इ॒ताः ।

ती॒क्ष्णो र॒मो म॒धु॒प॒चाम् (३) अ॒र॒ज॒म आ॒ मा प्रा॒णि॒न म॒ह॒ व॒र्ष॒सा ग॒न् ॥

आदि॒त्य॒ग्या॒म्य॒त वा॒ मृ॒णो॒म्या मा॒ चो॒वो ग॒च्छ॒ति वा॒ङ्म॒ आ॒साम् ।

अ॒न्यो मी॒जानो॑ अ॒सु॒तस्व॒ तर्हि॑ वि॒र॒ण्य॒वर्षा॑ अ॒व॒र्षं॒ यदा॑ वः ॥

पापो हि हा मयोभुवस्ता न कर्जे दधातन ।

महे रचाय नचसे ॥

यो वः शिमतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥

तस्मा परे गमाम को यन्म स्याय जिम्बः ।

पापो जनयन्ता न नः ।

द्विदि मयस्मान्तरिणे यतस्व दृष्टिन्वा संभव मद्यवर्चसमसि मद्यवर्च-
साव ता (७) ॥

॥ ११ ॥

५.७.१.१-२

यो वा यथादेवतमस्मि चिनुत वा देवताभ्यो हचरते पापीयाभवति
यो यथादेवतं न देवताभ्य वा हचरते वसीयाभवत्वाम्नेवा गायत्रिया प्रथमा
चितिमभिष्टोत्रेष्टुमा द्वितीया जगत्वा तृतीयामनुष्टुमा चतुर्थी पञ्चत्वा
षष्ठ्यो यथादेवतमिवाम्मि चिनुते न देवताभ्य पाठचरते वसीयाभवतीहारी
वा एवा विभक्तिः पश्य इहा पश्यमिरेनम् ॥१॥ चिनुते यो वै प्रजापतये प्रति-
प्रीच्यामि चिनोति गार्तिमाच्छुत्वाम्मावमितस्त्रिहेतां कृण्व उतरतः श्रुतो
दक्षिणतस्तावास्तम्येष्टका उपदधादेनहे प्रजापते इयं वाजापत्नीऽयः साचादेव

प्रजापतये प्रतिमोक्षग्निं विनोति नातिमाच्छेदेतहा भक्षः। रूपं यच्छेत्तोऽप्यो
 रात्रियै कृष्ण एतदङ्गः ॥२॥ रूपं यदिष्टका रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्य-
 ष्छेतमप्यभिमृशेत्पुरीषमुपधास्यकृष्णमहोरात्राभ्यामिवेन विभुतं हिरण्यपात्रं
 मधोः पूर्णं ददाति मधस्योऽसानाति सौर्या चित्रवत्याऽवेचते चित्रमेव भवति
 मध्यन्दिनेऽध्वमव ज्ञापयत्यसौ वा चादित्य इन्द्र एव प्रजापतिः प्राजापत्योऽध्व-
 रसमेव साक्षादधीति ॥३॥

४ । मैत्रायणीयसंहिता

॥ १ ॥

१.२.७

इयं ते युकतनूरिदं सर्वस्तया सन्धव भ्रातृ गच्छ जूरसि हता मनसा
 सुता विष्णवे तस्यासौ इत्यसवसः प्रसवे तन्मो यन्ममयोयं स्वाहा युकमसिं
 चन्द्रमस्यमृतमसिं वैश्वदेवमसिं विदसिं मनासिं धीरसि दक्षिणासिं यज्ञियासिं
 यज्ञियास्यदितिरस्यमगतः योर्णी सा नः सुवाची सुप्रतीची भवं मियस्त्वा यदि
 भ्रातुं पूषाऽध्वनः पालिन्द्रायाध्वचायांनु त्वा स्मता मम्यतामनु पितामं भ्राता
 सगर्भोऽनु नखा सयूष्मः सा देवि देवमच्छेदोन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु
 क्षन्ति सोमसखा पुनरेहि वज्रासि रुद्रास्त्वादितिरस्यादित्यासि चन्द्रासि रुद्रासि
 रुद्रासतिष्टा सुम्ने रुद्रातु रुद्रो वसुभिराचके पृथिव्यास्तु मूर्धेनाजिचमै
 यज्ञिया इडायास्तदे हतवति स्वाहा सो रमस्वा सो ते रायस्तव तव रायो
 मा रायसोषेण वि योष त्वष्टिमन्तस्त्वा सपेम ७७॥

देवतानां वा एतदायतनं यदाहवनीयो यदन्तराग्नी तत्पशूनां मनुष्याणां
 गार्हपत्यः पितृणामोदनपचनः सर्वा वा वाच यजमानस्य देवता यजमा-
 नश्चक्षति य एवं वेद पूर्वज्ञानिमपरश्च परिस्तरतीतवा आहं मनुष्याणां वै
 नवावसानं प्रियं नवावसानमेवाकर्मैधत्वायाम्नेभिर्हविषि वाचो विसर्जनमिति
 पुरोडाशस्यानावपतिं देवतानां वा एव यज्ञो देवता वा एतदयहीदेतद् वा वा
 आहाहव्यं औपवेदिर्गिरदुतासु वा अहमाहुतिषु देवता इयं गमयामिस्त्विह्यतेन
 यज्ञेन सत्यं गच्छामीति तस्य यथं वेदाहुतास्त्रेवास्याहुतिषु देवता इयं
 गच्छति सत्यं स्थितेन यज्ञेन सत्यं गच्छत्योन्मुखताभ्यां वै हवदा हविष्कुदेहि ॥
 इति देवा यज्ञ इह स्विपात्रत यदोन्मुखता सहादयन्ति हवदो समागन्ति ॥
 हविष्कुदेहि ॥ इत्याह रक्षसामवहत्यां अपः प्रणीय वाचं यच्छति मनसा
 वै प्रजापतिर्यजमतनुं तोन्मुखसयोरुहदितोरध्ययुह यजमानश्च वाचं यच्छति
 प्रजापतिरेव भूत्वा मनसा यज्ञं तन्वाते न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि प्रहृत्यानि
 मानुषं तत्क्रियते नैकमिकं पिष्टदेवश्च तद् दे दे सह पश्ये याज्यानुवाक्ययो
 रूपसुपवसेत्तुभयात्स्नेन यशुनवहन्ते यास्यां वा रण्यां यं यशुम्यस्य नाश्रति
 तेन यास्यानवहन्त्येयं यदायस्याश्रति तेनारण्यानेधो इन्द्रियं वा आरण्या-
 मिन्द्रियमेवाकर्मैधं न मायाचामश्रीयादयश्चिया वै माया न तस्य सायमश्री-
 यायस्य प्रातर्यजमानः योदप्रतिजग्धेन वै देवा इयन् वसीयोभूयमगच्छ-
 प्रतिजग्धेनासुराः पराभवन्त्येदप्रतिजग्धेन वा एतद्व्येन यजमानो वसीयोभूय
 गच्छति परास्य आद्व्यो भवति यो वै अहामनासभ्य यजते वापीयाभवंत्यापो
 वै अहं न वाचा गृह्यन्ते न यशुवाति वा एता वाचं नैद्व्यतिवत् मनसु

नाति नैदन्ति यज्ञो यज्ञोयादिमा तद्दे मनसा ध्यायेदियं वा एतासां पात्र-
मनयवेना यमहोच्छ्रवामास्तभ्य यजते न पापीयाम्भवति ॥१०॥

॥ ३ ॥

१.४.११

यज्ञादिनां वदन्ति प्रथमुच्यन्ति न हविरिभ्यः प्रथमं चाहुतीनां कक्षा-
दन्त्येव हविषा यान्यानुवाक्याः सन्ति कक्षादिभ्यश्च नति । अग्नये
समिधमानायानुब्रूहि । इति पुरोऽनुवाक्या सामिधेनीर्यान्धोपवाको वषट्-
कारो यत्र वै यज्ञस्यातिरिक्तं क्रियते तद्यजमानस्यातिरिक्तमात्मन्प्रायते यदनाम
वि यज्ञं क्रियते सोधुको यजमानो भवति परिधानीयथा सामिधेनीनामुत्तममि-
धस्य समर्चयत्सोधुको यजमानो भवति नास्यातिरिक्तमात्मन्प्रायते यो वै
प्रजापतिर्देवः समदमो यज्ञेऽन्वायत्तर्देवः वेद नास्य यज्ञो व्ययते प्रजापतो यज्ञेन
प्रतिष्ठति । सो आचय । इति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रोषट् । इति
चतुरक्षरम् । यज । इति द्वाक्षरम् । ये यजामहे । इति पञ्चाक्षरं
द्व्यक्षरं वषट्कारं एव वै प्रजापतिः समदमो यज्ञेऽन्वायत्तो यद्यनुवाक्याया
इति यदि यान्याया अतस्य देवः नति नास्य यज्ञो व्ययते प्रजापतो यज्ञेन प्रति-
तिष्ठति न वै तद्विद्य यदि वाङ्मया वा ओऽन्वाङ्मया वा यदि सस्य वा ऋषेः
ओऽन्वस्य वा यस्य मूर्धं यस्य ह त्वेव सुवाणो यजते तं तदिष्टमागच्छति
नेतरमुपनमति तत्प्रवरं प्रवर्तमाणे मूयात् । देवाः पितरो देवा योऽस्मि स
मन्यजं योऽस्मि स संकरोमि शुनं स इष्टं शुनं प्राकृतं शुनं कृतं मूयात् ।
इति तथा एव कश्च स मन्यजते तं तदिष्टमागच्छति नेतरमुपनमति । यत्तस्य
त्वा प्रमयाभिमया परिमयोक्तया परिर्यजामि । इति गायत्री वै यज्ञस्य ममा

विष्टुवमिमा जगती परिमाऽनुष्टुबुधैतानि ॥ कन्दाप्येसि यत्र ॥ वहन्ति तेरेवेन
परिददाति ॥११॥

॥ ४ ॥

१.१.७

ब्रह्मवादिनी वहन्ति कक्षाकायमग्निमुपतिष्ठते कक्षाग्रातनेत्यसौ वा
चादित्यः साधमाधुवर्ति तक्षाकायमुपतिष्ठते एव ग्रातः मधुवर्ति तक्षाग्रात-
नोपतिष्ठते तक्षाकायमग्नेऽग्निहोत्रेऽग्निहोत्रिया नाशितार्थं तक्षादु
ग्रातरग्ने नाशितार्थं तक्षाकायमतिथये पत्येनसः पुण्यत्वान् ग्रातदति
ग्रातरवनेगेन ग्रातहपत्योऽभिहित उद्योगमाने वा हस्ता चरनेनिजोत्तं तत्र
विहव्यस्य चतस्रः सहस्रो वदेत्यातरवनेगे चतस्रः ग्रातरवनेगेन वा चनाममाश्रोत्य-
मश्वरुमश्वरुर्ध्वं तदनाममिवेतेनाश्रोत्य नवदहमश्वरुर्ध्वं ऽभिहिता एव सहस्रं देवा-
न्कन्दोभिः पर्यस्तगन्धदुपतिष्ठते कन्दोभिरेवेन परिसृज्यास्तुभयमक्षा चक्र-
म्नीषोमोयया पूर्वपक्षे उपत्येयो ऽग्नीषोमोयो वै पूर्वपक्षो ऽपरपक्षायदेन परिददा-
त्येन्द्राभ्यापपक्ष उपत्येयं ऐन्द्राम्नो वा अपरपक्षः पूर्वपक्षायदेन परिददाति
सर्वा ह वा एनं देवताः संप्रदायमनपेक्ष गोपायन्ति य एव ॥ विष्टुमग्नि-
मुपतिष्ठते ॥७॥

॥ ५ ॥

१.७.३

इयं वै कदूर्जसुपर्णी कन्दा ॥ सौपर्णानि गायत्री विष्टुजगती सा
वै कदूः सुपर्णीमात्मानमज्जहंसाश्रवीक्षोममाहर तेषां तान् निष्क्रीणीष्येति सा
कन्दा ॥ स विष्टुदसुतः सोममाहरते तेन मा निष्क्रीणीतेति ततो जगत्युदपतक्षा
परमिषागच्छदोचया च तक्षात्ययव इति जगतीमाह्वसाकायदा परमिष-
द-

तेऽय दौ॒र्घे तत॑स्त्रि॒द्व॒द॒प॒त॒कं॑ द॒क्षि॒ण॒या चा॒ग॒च्छ॒त॒य॒सा च॑ त॒स्माजि॒द॒मा
 सो॒मे द॒क्षि॒णा दौ॒र्घे त॒स्मादु॑ म॒ध्य॒न्दि॒ने तप॑स्त॒प॒नी॒यमि॑ति॒ ततो॑ गाय॒त्र॒-
 द॒प॒त॒कं सोम॑मा॒ह॒रं॒तमा॑क्रिय॒माच॑ ॐ सा॒मि॒ग॒न्ध॒र्वा मि॒त्रा॒व॒सु॒रासु॑ष्मा॒क॒ तिस्रो॑
 रा॒त्रीर॑प॒ञ्चतो॑ऽव॒सं॒त॒स्मात्तिस्रो॑ रा॒त्रीः क्री॒तो व॑स॒ति ते॒ऽसु॒व॒ग॒पुन॑र्या॒याम॑हा इति॒
 ते दे॒वा अ॒हु॒व॒न्स्त्री॒कामा॑ वै ग॒न्ध॒र्वा वाच॑मिव स॒मृ॒त्वा य॒था यो॒वि॒दन॑पे॒क्षेय॑तमे॒व
 तया॑ मि॒त्रो॒णा॒मेति॑ त॒ ॐ व॒ नि॒र॒क्री॒ण॒त्स॒स्मादा॑हृ॒षाम्बे॑ सोम॒क्रय॑णी॒ वा॒ ॐ वा
 ए॒तद्वा॑ मि॒त्रो॒णा॒मेति॑ ते॒ऽसु॒व॒ग॒पुन॑र्या॒याम॑हा इति॒ ताम॑न्वा॒र्तीय॑न्त॒ तद॑नु॒त॒प
 ज॒न्तं त॒था ए॒व ॐ वि॒हा॒ग॒म॒त्यानु॑ना॒त् ॐ वा॒ ॐ व॒द॒ति न॒ कि॒मं द॒धाति॑ ते॒ऽसु॒व॒ग
 वि॒हा॒ग॒म॒हा इति॑ ता॒ ॐ अ॒ह॒य॒न्तं गा॒घा दे॒वा अ॒गा॒य॒न् इ॒ह ग॒न्ध॒र्वा अ॒व॒दं॒त्सा
 दे॒वानु॑ग॒व॒र्त॒न्तं त॒स्माद्दि॒ग॒हे गा॒घा गो॒य॒न्तं त॒स्माद्वा॒य॒न्नि॒ज्याः प्रि॒य॒स्त्व॒य ए॒व ॐ
 वि॒हा॒ग॒गा॒घा गा॒य॒न्तं गृ॒ह्णा॒ति स॒ ॐ इ॒ह क्री॒य॒न्तः स॒र्व॒मा॒सु॒रि॒तो ना॒ति नी॒त॒स्त॒-
 दा॒ह॒रा वै सा पु॒न॒र॒ग॒च्छ॒न्तं॑ कि॒ञ्च॒न सोम॑क्रय॒णीति॑ ॥१॥

॥ ६ ॥

४.८.१

म॒नो॒र्वे॒ पा॒ठा॒ण्य॒स॒ ॐ स्तो॒त्रा॒ ॐ स॒मा॒ह॒न्त्य॒मा॒ना॒ना॒ ॐ या॒व॒न्तो॑ऽसु॒रा उ॒पा॒नृ॒ण॒त् ॐ
 स्ता॒व॒न्त॒स्त॒द॒ह॒र्ना॒म॒व॒च॒ वा ए॒तो त॒स्य॑सु॒राणां॑ ब्रा॒ह्म॒णा चा॒प्ता॑ कृ॒ष्टाव॑रु॒णो॒ता
 अ॒हु॒व॒ ॐ वि॒क्रि॒य॒न्तं॑ ना॒ह इति॑ ता॒ अ॒नू॒तां म॒नो य॑ज्वा वै अ॒हादे॒वोऽसी॑मा॒नि नो
 पा॒था॒णि दे॒होति॑ ता॒नि वा चा॒भ्याम॑द॒दा॒त्ता॒न्य॒ग्नि॒ना स॒म॒व॒य॒य॒तां ता॒ञ्ज॒वा॒ना-
 नृ॒ण॒मः स॒म॒ले॒द॒न्त॒ ॐ सा अ॒नि॒र॒न्व॒प॒य॒न्तं॑ त॒स्य इ॒व॒न्तो॑ या॒व॒न्तो॑ऽसु॒रा उ॒पा॒नृ॒ण॒त् ॐ
 स्ता॒व॒न्त॒स्त॒द॒ह॒र्ना॒म॒व॒ ॐ स्ता॒ अ॒नू॒तां म॒नो य॑ज्वा वै अ॒हादे॒वोऽस्य॑ने॒न त्व॒ ऋ॒ष॒मे॒ण
 या॒ज॒या॒वे॒ति॒ते॒न वा ए॒न॒म॒या॒ज॒य॒तां त॒स्य ओ॒षि॒म॒न॒व॒त् ॐ सु॒प॒र्ण उ॒द॒म॒ह॒ना॒त्सा
 म॒ना॒या उ॒प॒स्य॑मा॒प॒य॒न्तं॑ ता॒ ॐ सा अ॒नि॒र॒न्व॒प॒य॒न्तं॑ त॒स्या व॒द॒न्त्या या॒व॒न्तो॑ऽसु॒रा

१०१२ २१
कथं विदुषा हता ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

५१ ५५ १५ १५
हृदा विदाहमे यसु ॥ ५ ॥

अभीष्टः सङ्गोनामन्तिता करितुषाम् ।

११८ ११९
शतं भवत्युत्तये ॥ १॥

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

का^१ सु^२वा^३ । सु^४खो^५मा^६दा^७ना^८ । मा^९ । हि^{१०}हो^{११}मा^{१२}मा^{१३}दं^{१४} । वा^{१५} ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

^१ या ^२ श्री ^३ । ^४ पुष्पाः ^५ साक्षीनाम् । ^६ या ^७ । ^८ चितामरादयः ^९ । ^{१०} याम् ।

मोक्षकोशाद | यतारम्भदा | सियोहोश् | कुम्भार | तारयश्च काश्च ॥१॥

६ । अथर्ववेदसंहिता

110

1998

वेऽभावात् ३ वाचिसुदस्य त्रिजमविषः ।

अभिस्तुरोयी यातुहा सो अस्मभ्यमधि नवत् ॥१॥

सौम्याभ्याश्च वरुणः सौम्याग्निरुपायति ।

सीसं म इन्द्र माधक्ष्ण्यं तदङ्गं यातुषातमम् ॥२॥

इदं विष्णुर्ध्वं सहत इदं बाधते अतिथः ।

अनेन विष्णा ससहे या जातानि पिशाण्याः ॥१॥

यदि नो गां हंसि यद्यर्थं यदि पूरुषम् ।

तं त्वा हीसेन दिध्यामो यथा नोसो अवीरहा ॥४॥

॥ १ ॥

१.१४

इयं वीरामधुजाता मधुना त्वा खनामसि ।

मधोरधि मज्जातामि का नो मधुमतश्छधि ॥१॥

जिह्वाया अप्ये मधु मे जिह्वामूले मधुनकम् ।

ममिदं कतावसो मम चित्तमुपावसि ॥२॥

मधुमन्त्रे निकमन्त्रं मधुमन्त्रे परायणम् ।

वासा वदामि मधुमद् भूयासे मधुसन्तुष्टः ॥३॥

मधोरधि मधुतरो मधुवाक्मधुमत्तरः ।

मामित् किल त्वे वनाः यावन्ती मधुमतीमिव ॥४॥

परि त्वा परितमनेक्षुषागामविहिरे ।

यथा मी कामिन्यसो यथा मन्त्रापगा असः ॥५॥

॥ ३ ॥

२, २०

यथेदं भूम्या अधि दणं वातो मथायति ।

एवा मरुतामि ते मना यथा मां कामिन्वसो यथा मन्वापगा असः ॥१॥

स वेवयाद्यो अश्विना कामिना सं च वचसः ।

सं वा भगासो अरमत सं चित्तानि ममु वता ॥२॥

यत्नपणी विवक्ष्यो अममौवा विवक्षवः ।

तत्र मे गच्छताचर्षे शक्य इव कुल्लर्षं यथा ॥३॥

यदन्तरं तद् वाह्यं यद् वाह्यं तदन्तरम् ।

कन्यानां विषकृपाणां मनो शुभायौवधे ॥४॥

एयमगम् पतिकाभा जलिकामोऽहमागमम् ।

अग्नः कलिकदद् यथा भगीभावं सदागमम् ॥५॥

॥ ४ ॥

७, १६

हृदयेषामविज्ञाता अन्तिकादिव पश्यति ।

यस्यायमन्यते चरमसर्वे देवा इदं विदुः ॥१॥

यस्मि॑न्न॒ति च॒रति॒ यच्च॑ व॒ञ्चति॒ यो नि॒न्दाय॑ च॒रति॒ यः प्र॒तङ्ग॑म् ।

हो स॒न्निव॑द्य॒ वञ्च॑न्त्ये॒ते रा॒जा तद्दि॑दु॒ व॒ञ्चय॑न्त्यु॒त्त॒मैः ॥२॥

उ॒त्त॒मं भूमि॑र्व॒ञ्चय॑न् रा॒ज उ॒त्ता॒सो द्यौर्व॒ञ्च॒तो दूरे॑च॒रता॑ ।

उ॒त्तो स॒सु॒द्रो व॒ञ्चय॑न् कु॒णो उ॒त्ताभि॑व॒न् उ॒दके॑ नि॒र्माणः॑ ॥३॥

ध॒तो द्या॑म॒ति सर्पा॑त्प॒रस्ता॑च्च स॒मुच्चा॑ते॒ व॒ञ्चय॑न् रा॒जः ।

दि॒वः आ॒यः प्र॒चर॑न्ती॒दम॑न् स॒ङ्घा॒ता अ॒ति प॒ञ्चन्ति॒ भूमि॑म् ॥४॥

सर्वं॑ तद्वा॒जा व॒ञ्च॒णो वि॒चष्टे॑ यद॒न्तरा॑ रो॒दसी॑ यत् प॒रस्ता॑त् ।

सङ्घ॑स्ता॒ता अ॒स्य नि॒मिषो॑ ज॒नाना॑म॒द्यानि॑व श॒स्त्री नि॒मिषो॑ति॒ तानि॑ ॥५॥

ये ते॒ पा॒शा व॒ञ्च॑न् स॒मस्त॑ ज॒न्मा तिष्ठ॑न्ति॒ विचि॑ता॒ वय॑न्तः ।

क्षि॒णन्तु॒ सर्वं॑ अ॒मृतं॑ वद॒न्ति यः॑ स॒त्त्ववा॑ज॒सि ते॒ स॒जन्तु॑ ॥६॥

अ॒स्तेन॑ पा॒शैर॒भि श्रे॑ष्ठि॒ व॒ञ्चये॑न् मा ते॒ मोक्ष॑वृ॒त्तवा॑न् नृ॒पयः॑ ।

आ॒स्तां आ॒स्ता उ॒दरं॑ नृ॒पयि॑त्वा को॒प्य व॒द्याव॑न्तः॒ परि॑हृ॒त्वा मा॑नः ॥७॥

यः स॒माग्यो॑श्च॒रुणो॑ यो आ॒ग्योश्च॑ यः स॒न्देह्यो॑श्च॒रुणो॑ यो वि॒देह्यः॑ ।

यो दै॒वो व॒ञ्च॒णो यच्च॑ मा॒नुषः॑ ॥८॥

ते॒ष्व॒वा सर्वे॑ र॒भि॒षा॒मि पा॒थैर॒सा॒नामु॒ष्या॒य॒वा॒मु॒ष्याः पु॒नः ।

ता॒नु ते॒ सर्वा॑न॒मु॒च॒न्दि॒श्या॒मि ॥८॥

॥ ५ ॥

४.१०

ई॒शा॒नां त्वा॒ वि॒ज्जा॒नामु॒क्ते॒व चार॑भा॒महे ।

अ॒ग्ने स॒हस्र॑वी॒र्यं सर्व॑णा चो॒षधे॑ त्वा ॥९॥

स॒त्य॒जित् श॒प॒थ॒याव॑नीं स॒ह॒मा॒ना पु॒नः स॒राम् ।

स॒र्वाः स॒म॒हो॒षधी॑रि॒तो नः॑ पा॒र॒यादि॑ति ॥१०॥

या अ॒ग्रा॒य अ॒प॒मे॒न या॒चं मू॒रमा॑द॒धे ।

या र॒स॒स्य इ॒र॒वा॒य सा॒त॒मा॒श्वे तो॒ज॒म॒सु वा ॥११॥

या॑ ते अ॒क्षु॒र॒भि पा॒थे या॑ अ॒क्षु॒र्न॒क्षि॒तो॒जि॒ते ।

आ॒मे मा॒से ज॒त्या या॑ अ॒क्षु॒स्त॒या स॒त्या॒स॒तो॒ ज॒हि ॥१२॥

दोः॒प॒त्यं दो॒र्जी॒वि॒त्यं र॒क्षो अ॒भ॒व॒म॒रा॒त्यः ।

दु॒र्षा॒ग्नीः सर्वा॑ दु॒र्वा॒च॒स्ता अ॒ध॒वा॒श॒या॒म॒भि ॥१३॥

सुधामारं दृष्ट्वामारमगोतामनपत्नताम् ।

अपामार्गं स्वयां वयं सर्वं तदपं वृत्तमहे ॥६॥

दृष्ट्वामारं सुधामारमयो अक्षपराजयम् ।

अपामार्गं स्वयां वयं सर्वं तदपं वृत्तमहे ॥७॥

अपामार्गं शीघ्रधीनां सर्वाक्षामिक इहग्री ।

मिमं मे वृत्तं चास्थितमव त्वमगदधर ॥८॥

॥ ६ ॥

५.२२

अलिङ्गकानमपं बाधनामितः सोमो याना वरुणः पुनर्दद्याः ।

वेदिर्वेदिः समिधः शीघ्रधाना अप देवास्तुभ्यं भवन्तु ॥९॥

अयं यो विष्णोर्दितान् कृषोषु चोच्यम्विरिषामि दुग्धम् ।

अथा हि तन्मन्त्रसो हि भुया अथा न्यः कुरुधराह्वा पश्चि ॥१०॥

यः पुन्यः दीवयेयोर्वधस्त इवाह्वः ।

तन्मन्त्रं निष्कवायीर्याधरात् परां सुव ॥११॥

अधरात् यं हि योमि नमः कृत्वा तन्मन्त्रे ।

यकधरस्य सुष्टिहा पुनरेतु महावृषान् ॥१२॥

यो॒को च॒स्य मू॒जव॒न्त॒ यो॒को च॒स्य म॒हा॒व॒ताः ।

याव॑ज्जा॒ल॒स्त॒क॒ स्ता॒वान॒सि॒ ब॒लि॒ह॒केषु॑ न्यो॒च॒तः ॥५॥

त॒क॒म॒न् न्या॒हि वि॒गद॑ न्य॒हि भू॒रि याव॑य ।

दा॒सीं नि॒ष्ट॒क॒रीमि॒च्छ तां॑ व॒यो च॒ स॒म॒र्प॒य ॥६॥

त॒क॒म॒मू॒जव॒तो ग॒च्छ ब॒लि॒ह॒का॒न्वा प॒र॒स्त॒रान् ।

शू॒द्रा॒मि॒च्छ प्र॒क॒ष्य १ तां॑ त॒क॒म॒न्वी॒र्य धू॒नु॒हि ॥७॥

म॒हा॒व॒तान् मू॒जव॒तो व॒न्ध॒हि प॒रे॒त्स ।

प्रे॒तानि॑ त॒क॒म॒ने ब्रू॒मी च॒म्य॒से॒ता॒धि वा॒ द॒मा ॥८॥

च॒म्य॒से॒त्रे न॑ र॒म॒से व॒शी स॒म्य॒ह॒या॒सि नः॑ ।

च॒भू॒दु प्रा॒र्घ्य॒स्त॒क॒मा स॑ ग॒मि॒ष्य॒ति ब॒लि॒ह॒कान् ॥९॥

य॒त्त्वं प्री॒तोऽघो॑ क॒र॒ स॒ह का॒सा॒धि॒प॒यः॑ ।

भी॒मा॒स्ते त॒क॒म॒न् हे॒त॒य॒स्ता॒भिः क॒ परि॒ह॒न्धि नः॑ ॥१०॥

मा॒ क्री॒ता॒न्वा॒सीन् कु॒प॒या व॒ला॒भं का॒स॒सु॒पु॒गम् ।

मा॒ का॒तोऽर्वा॑ष्टेः पु॒न॒स्त॒त् त्वा॑ त॒क॒म॒प॒ ह॒वि ॥११॥

तत्प्राग्भासा कलाविन कला कारिकाया कद ।

पाप्मा भ्रातृज्येष्ठ कद गच्छासुमर्यं जनम् ॥१२॥

सतीयकं चित्तीयं कदम्बिसुत गारदम् ।

तत्प्राग् यीतं कदं यैव नाद्यय कारिकायम् ॥१३॥

गन्धारिभ्यो मूलमङ्गोऽङ्गिभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रेक्ष्यन्मन्त्रिभ्यो मीवधि तत्प्राग् परि दृष्टसि ॥१४॥

॥ ॐ ॥

५.२२

श्रीते मे प्राक्पाणिनी श्रीता देवी सरकती ।

श्रीते मे दम्भवाग्निच किमि जन्मयतामिति ॥१॥

पञ्चमेष्ट कुमारका किमोन्मनयते अचि ।

दृता विष्ठा अगतय उयेष्ट कचसा मम ॥२॥

यो अन्धो परिसर्पति यो भासे परिसर्पति ।

दृता यो मर्ध गच्छति तं किमि जन्मयतामिति ॥३॥

सक्यो हो विक्रयो हो ज्ञायो हो रोचिती हो ।

बभ्रुव बभ्रुकरीष वटभः काकच से वताः ॥४॥

ये किमयः श्रितिकथा ये ज्ञायाः श्रितिवाचकः ।

ये ते च विम्वरुपादान् किमोन्ममयामसि ॥५॥

उपुरस्तात्सूर्यं एति विम्वरुष्टो महदृष्टा ।

हृष्टो ज्ञाहृष्टो सर्वो ज्ञाहृष्टो किमोन् ॥६॥

येषावासः काष्ठावास एजकाः श्रिपविम्वकाः ।

हृष्टो ज्ञाहृष्टो किमिहृष्टाहृष्टो ज्ञाहृष्टा ॥७॥

हृष्टो येषावः किमोन् हृष्टो ज्ञाहृष्टो ॥८॥

सर्वो ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ॥९॥

किमोन् ज्ञाहृष्टो किमोन् ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ॥१०॥

ज्याम्यस्य पृष्टोरपि ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ॥११॥

ज्याम्यस्य ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ॥१२॥

ज्याम्यस्य ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ज्ञाहृष्टो ॥१३॥

इतो राजा किमौषामुनेषां स्वपतिर्हेतः ।

इतो इतमाता किमिर्हतभ्राता इतस्वसा ॥११॥

इतासो अथ वेगसो इतासः परिवेशम ।

अथो ये सुकका इव सर्वे ते किमयो इताः ॥१२॥

सर्वेषां च किमौषां सर्वासां च किमौषाम् ।

भिलगाग्मना शिरो दहाम्यग्निना सुखम् ॥१३॥

॥ ८ ॥

६.३२

अमर्दावे सुभृता इहे तथातुधानवयसं हृतम् ।

आदादृशांसि प्रति दह स्वमग्ने न नो गृहावासुप तीक्ष्णसि ॥१॥

इहो नो घ्रीवा अग्रेत्यगावाः पुट्टीर्वोऽपि नृचासु यातुधानाः ।

वीरहो विवृतोवीर्या यमेन समजीवयतु ॥२॥

अभये मित्रावदृषाविज्ञास्तु नोऽर्धिराऽन्धयो नृदत्तं वनीष ।

मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विद्वन्मित्रयो विज्ञाना अवयन्तु नृत्वं ॥३॥

॥ ८ ॥

८.१२.१-१०

म॒जाप॑तिं॒ च पर॑मे॒ष्ठी च॒ नृ॒ते इ॒न्द्रः शि॒रो अ॒ग्निर्ह॑सा॒टं य॒मः क॒का॒टम् ॥१॥

हो॒मो रा॒जा म॒रिचो॒ यो व॑त्त॒र॒ह॒नुः पु॒ष्टि॒र्य॒ध॒र॒ह॒नुः ॥२॥

वि॒द्यु॒ध्वा॒न्ना म॒रुतो॒ द॒न्ता र॑व॒तीर्षी॒वाः क॒र्त्तिकाः॑ स्त॒न्वा घ॒र्मो व॑हः ॥३॥

वि॒श्वं वा॒युः क॒र्गो को॒कः क॒ण्ठ॒दं वि॒भर॑षी॒ निवे॑षः ॥४॥

अ॒ग्निः शो॒को॒न्तरि॑ च॒ पा॒ज॒स्व १ रु॒ह॒स॒तिः क॒कु॒ड॒न्तीः कौ॒क॒साः ॥५॥

दे॒वाना॑ प॒त्नीः पु॒ष्टय॑ क॒प॒स॒दः प॒र्य॒वः ॥६॥

मि॒त्र॒च॒ व॑स॒व॒शा॒सो त्व॑ष्टा चा॒र्य॒मा च॑ दो॒ष॒षी॒ महा॑दे॒वो वा॒ह ॥७॥

इ॒न्द्रा॒श्वी भ॒स॒द् वा॒युः पु॒ष्टं प॑व॒मानो॒ वा॒क्ताः ॥८॥

अ॒ग्नि॒ च॒ अ॒र्धं च॒ शो॒षी॒ व॒स॒मू॒रु ॥९॥

चा॒ता च॑ स॒वि॒ता चा॒ष्टी॒व॒न्तो क॒क्षा ग॒न्ध॒र्वा

अ॒श॒र॒सः कु॒ष्ठिका॑ अ॒दि॒तिः अ॒प्ताः ॥१०॥

॥ १० ॥

१०.७.१-१०

क॒ष्मि॒न्ने॒ तपो॑ च॒क्षा॒धि ति॒ष्ठति॒ क॒ष्मि॒न्ने॒ क॒तम॒प्रा॒धा॒दितम् ।

क॒ऽ त॒ तं क॒ऽ च॒क्षा॒ध ति॒ष्ठति॒ क॒ष्मि॒न्ने॒ स॒त्तम॒स्य प्र॒ति॒ष्ठितम् ॥१॥

क॒क्षा॒द॒ङ्गा॒दी॒प्यते॑ च॒म्बि॒र॒स्य क॒क्षा॒द॒ङ्गा॒त्य॒व॒ते मा॒तरि॒षा ।

क॒क्षा॒द॒ङ्गा॒दि मि॒मो॒तेऽधि॑ च॒न्द्र॒मा म॒हः स्व॒श्र॒स्य मि॒मा॒नो च॒ङ्गम् ॥२॥

क॒ष्मि॒न्ने॒ ति॒ष्ठति॒ भू॒मि॒र॒स्य क॒ष्मि॒न्ने॒ ति॒ष्ठत्य॒न्तरि॒चम् ।

क॒ष्मि॒न्ने॒ ति॒ष्ठत्या॒दिता॒ द्यौः क॒ष्मि॒न्ने॒ ति॒ष्ठत्य॒न्तरं॑ दि॒वः ॥३॥

क॒ १ मे॒घं दी॒प्यत॑ क॒र्षो॒ च॒म्बिः क॒ १ प्र॒च॒न् प॒व॒ते मा॒तरि॒षा ।

यत्र॒ मे॒घ॒न्ती॒रभि॒यन्त्या॑ह॒तः क॒र्षं तं॑ भू॒दि क॒तमः॑ सि॒दे॒व सः ॥४॥

का॒र्ध॒मा॒साः क॒ऽ यन्ति॒ मा॒साः सं॒वत्स॒रेण॑ स॒ह सं॒वि॒दा॒नाः ।

यत्र॒ यन्व॒त॒तो व॒र्ता॒र्त॒वाः क॒र्षं तं॑ भू॒दि क॒तमः॑ सि॒दे॒व सः ॥५॥

क॒ १ मे॒घ॒न्ती॒ वृ॒त्तो वि॒रु॒पे च॒क्षो॒रा॒त्रे द॒वतः॑ सं॒वि॒दा॒नि ।

यत्र॒ मे॒घ॒न्ती॒रभि॒ यन्त्या॑पः क॒र्षं तं॑ भू॒दि क॒तमः॑ सि॒दे॒व सः ॥६॥

यच्चि॑त्स॒त्त॒त्ता प्र॒जाप॑तिर्लो॒कांश्च॑र्षा ॐ अ॒धार॑यत् ।

स्त॒र्गं तं ब्रू॑हि क॒तमः सि॒द्धेय॑ सः ॥७॥

यत्प॑र॒मम॑व॒सं यच्च॑ स॒ध्यसं॑ प्र॒जाप॑तिः स॒ष्टी वि॒ष्णुर॑पम् ।

कि॒यता॑ स्त॒र्गः प्र वि॒शेय॑ त॒म॒ यच्च॑ पा॒विश॑त् कि॒यत्तद् ब॑भूव ॥८॥

कि॒यता॑ स्त॒र्गः प्र वि॒शेय॑ भू॒तं कि॒यद्ब॒विष्य॑द॒न्वाग॑येऽप्य ।

एकं॑ यद॒ङ्गम॑क॒षीत् स॒द्यम॑धा कि॒यता॑ स्त॒र्गः प्र वि॒शेय॑ त॒म॒ ॥९॥

यत्त॑ लो॒कांश्च॑ लो॒कांश्चा॑पो ब्र॒ह्म॒ जना॑ विदुः ।

अस॑क॒ यत्त॑ स॒द्यन्तः॑ स्त॒र्गं तं ब्रू॑हि क॒तमः सि॒द्धेय॑ सः ॥१०॥

॥ ११ ॥

१५.२.९-१४

स उ॒दति॑ह॒न्त प्रा॒चीं दि॒शम॑नु अ॒धाय॑त ॥१॥

न ह॒न्त र॒थम॑सं चा॒दि॒त्याश्च॑ वि॒ष्टे च॑ दे॒वा अ॒नु॒धाय॑त ॥२॥

ह॒न्ते च॑ वे स र॒थम॑रा॒य चा॒दि॒त्येभ्य॑श्च॑ वि॒ष्टेभ्य॑श्च॑

दे॒वेभ्य॑ चा॒ ह॒न्ते य॑ एवं वि॒द्वांसं॑ आ॒त्यसु॑प॒त्रद॑ति ॥३॥

हृदयस्य वे स रश्मिरस्य वादित्वात्मा च विच्छेदा च

देवानां प्रियं धाम भवति तस्य प्राच्यां दिशि ॥८॥

अथा पुंश्चर्यो मित्रो मागधो विद्वान् वासोऽहश्चर्यीच

रात्री केवा हरितो प्रवर्तो कल्पविर्मभिः ॥९॥

भूतं च भविष्यं परिच्छन्दो मनो विषयम् ॥१०॥

आग्निश्चा च यजमानश्च विषयवाहो वातः सारथी रेवा प्रतोदः ॥११॥

कीर्तिश्च ययश्च पुरःसरायेन कीर्तिर्गच्छत्या वयो गच्छति य एवं वेद ॥१२॥

स उदतिष्ठत् स दक्षिणां दिशमनु व्यचिचत् ॥१३॥

न यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं च यज्ञश्च यजमानश्च ययवशानु व्यचिचत् ॥१४॥

यज्ञायज्ञियाय च वे स वामदेव्याय च यज्ञाय च यजमानाय

च ययुश्च वा हवते य एवं विद्वांसं ब्राह्मणुपवदति ॥१५॥

यज्ञायज्ञियाय च वे स वामदेव्याय च यज्ञाय च यजमानाय

च ययुर्ना च प्रियं धाम भवति तस्य दक्षिणायां दिशि ॥१६॥

अथा पुंश्चर्यो मित्रो मागधो विद्वान् वासोऽहश्चर्यीच

रात्री केवा हरितो प्रवर्तो कल्पविर्मभिः ॥१७॥

अ॒मा॒वा॒स्याः च॒ पौ॒र्ण॒मा॒सी च॒ प॒रि॒ष्क॒न्दो॒ म॒नो॒ वि॒ष॒यम् ॥

मा॒त॒रि॒षा च॒ य॒व॒मा॒न॒श्च॒ वि॒ष॒य॒वा॒हो॒ वा॒नः॒ स॒र॒थी॒ रे॒खा॒ म॒नो॒दः ॥

की॒र्ति॒श्च॒ य॒म॒श्च॒ पु॒र॒स्म॒रा॒वे॒र्न॒ की॒र्ति॒र्ग॒च्छ॒त्या॒ य॒मो॒ ग॒च्छ॒ति॒ य॒ ए॒वं॒ वे॒द ॥१४॥

॥ १२ ॥

१८,५६,१-१०

का॒लो॒ च॒मो॒ व॒ह॒ति॒ स॒म॒र॒श्मिः॒ स॒ह॒स्रा॒चो॒ च॒क॒रो॒ भू॒रि॒रे॒ताः ॥

त॒मा॒ रो॒ह॒न्ति॒ का॒थ॒यो॒ वि॒ष॒यि॒त॒स्त॒स्य॒ च॒क्रा॒ भु॒व॒ना॒नि॒ वि॒द्या ॥१॥

स॒त॒ च॒क्रा॒न्व॒ह॒ति॒ का॒ल॒ ए॒व॒ स॒मा॒स्य॒ ना॒भौ॒र॒ह॒न्ते॒ न्य॒चः ॥

स॒ इ॒मा॒ वि॒द्या॒ भु॒व॒ना॒न्व॒ह॒त् का॒लः॒ स॒ ई॒य॒ते॒ प्र॒थ॒मो॒ नु॒ दे॒वः ॥२॥

दू॒र्णः॒ कु॒भो॒ऽधि॒ का॒ल॒ आ॒हि॒त॒स्त॒ वै॒ द॒द्या॒मो॒ ब॒भू॒धा॒ नु॒ स॒न्तः ॥

स॒ इ॒मा॒ वि॒द्या॒ भु॒व॒ना॒नि॒ प्र॒त्य॒ह् का॒लं॒ त॒मा॒हुः॒ य॒र॒मि॒ व्यो॒म॒न् ॥३॥

स॒ ए॒व॒ स॒ं भु॒व॒ना॒न्या॒ भ॒र॒त् स॒ ए॒व॒ स॒ं भु॒व॒ना॒नि॒ प॒र्य॑त् ॥

पि॒ता॒ स॒च॒भ॒व॒त्पु॒त्र॒ य॒षा॒ त॒स्या॒द्ये॒ ना॒न्य॒त्प॒र॒म॒प्ति॒ ते॒जः ॥४॥

का॒लो॒ऽमं॒ दि॒व॒स॒ज॒न॒य॒त्का॒ल॒ इ॒माः॒ रु॒धि॒वी॒र॒तः ॥

का॒ले॒ च॒ भू॒ते॒ भ॒व्यं॒ चै॒वि॒तं॒ च॒ वि॒ ति॒ष्ठ॒ते ॥५॥

का॒लो भू॒तिम॑द्यजत का॒लो तप॑ति सूर्यः ।

का॒लो ह॒ विष्वा॑ भू॒तानि॑ का॒लो च॒तुर्भि॑ प॒थ्यति ॥६॥

का॒लो म॒नः का॒लो प्रा॒थः का॒लो ना॒म स॒माहि॑तम् ।

का॒लो न॒ सर्वा॑ म॒न्दन्वा॑गतेन प्र॒जा इ॒माः ॥७॥

का॒लो तपः॑ का॒लो ज्यो॑ष्ठं का॒लो ब॒ध्न स॒माहि॑तम् ।

का॒लो ह॒ सर्व॑को॒करो॒ यः पि॒तासौ॑ प्र॒जाप॑तेः ॥८॥

ते॒मे॒वित॑ तेन॒ जातं॑ तदु॒ तस्मि॑न्प्रतिष्ठितम् ।

का॒लो ह॒ ब॒ध्न भू॒त्वा वि॒भ्रति॑ पर॒मे॒ष्ठि॒नम् ॥९॥

का॒लः प्र॒जा अ॑द्यजत का॒लो अ॒धो प्र॒जाप॑तिम् ।

स॒व॒धूः क॒श्यपः॑ का॒लात् तपः॑ का॒लाद॑जायत ॥१०॥

॥ १३ ॥

२०, १२७, १-१३

इ॒दे ज॒ना तप॑ कु॒त न॒राग्रं॑ स॒हवि॑ष्यते ।

इ॒ष्टिं स॒हस्रा॑ न॒वति॑ च॒ कोर॑म॒ या च॒य॒मे॒षु द॒ग्रहे॑ ॥१॥

उ॒द्वा य॒ज्य प्र॒वाच॑सो व॒धूम॑सो हि॒र्दय॑ ।

व॒र्चा र॒यस्य॑ नि मि॒हीद॑ते दि॒व ई॒षमा॑सा उप॒पद्य॑ते ॥१॥

ए॒ष ह॒वाय॑ मा॒महे॑ श॒तं नि॒ष्का॒न् द॒द्य अ॒जः ।

वी॒षि॑ श॒ता॒न्य॒र्वाता॑ स॒हस्रा॑ द॒द्य गो॒नाम् ॥२॥

७ । वारुचो निरुक्तसमुच्चयः

दे॒व्याः श॒मि॒तार॑ वार॒भ॒ध्वम्॑ उ॒त म॒नुष्याः । उ॒प न॒यत॑ मि॒थ्या दुरः । आ॒द्या-
सा॒ना मे॒धप॑ति॒भ्या मे॒धम् । पा॒त्या अ॒ग्निं भ॑रत । द्यू॒षीत॑ व॒र्चिः । अ॒न्येन॑ मा॒ता
म॒न्यता॑म् । अ॒नु पि॒ता । अ॒नु भ्रा॒ता स॒न॒भ्यः । अ॒नु स॒खा स॒यूष्यः । उ॒दी-
चो॒ता अ॒स्य प॑दो मि॒धता॑त् । सूर्ये॑ अ॒नुर्गम॑यतात् । वा॒तं प्रा॒णम॑न्य॒व सृ॒जता॑त् ।
दि॒वः त्र्यो॒तम् । अ॒न्तरि॑च॒मसु॑म् । इ॒षिर्वी॑ श॒रीर॑म् । ए॒कधा॑स्य त्व॒समा॑न्य॒र-
ता॑त् । पु॒रा ज्ञा॒भ्या अ॒वि॒श्र॒मो व॑षा॒मुत्ति॑ष्ठ॒दता॑त् । अ॒न्तरे॒वो॒वाच॑ वार॒यता॑त् ।
श॒न॒मस्य॑ व॒चः कृ॑णुतात् । प्र॒म॒सा वा॒ङ्म॒ । श॒ला दी॒वणी॑ । क॒श्यपे॑षा॒ना ।
अ॒श्वि॒रु॒द्रो॒षो । क॒र॒पो॒रु॒ । अ॒क॒प॒र्षा॒हो॒वन्ता॑ । अ॒हिर्द॒यति॑र॒स्य व॒ङ्म॒तयः । ता
अ॒नु॒त्रो॒वाच॑यतात् । गा॒र्वं गा॒म॒म॒स्य॒भूमे॑ कृ॒णुता॑त् । क॒व॒ध्वगो॑र्धं पा॒थि॒व
कृ॒णता॑त् । अ॒स्या र॒क्ष॒सं कृ॑णुतात् । अ॒नि॒ष्टु॒म॒स्य मा॑ रा॒वि॒ष्टो॒रु॒कं म॒न्यमा॑नाः ।
ने॒ह॒स्तो॒क्ते त॒मये॑ र॒विता॑ र॒वण्य॑मि॒तारः । अ॒भि॒गो श॒मो॒ध्वम् । सु॒श॒मि
श॒मो॒ध्वम् । श॒मो॒ध्वम॒भि॒गो ॥१॥

मै० अ० ७-१२-७ ।

ए॒ष्टु॒वु प्र॒वाचि॑ ते॒जस्य॑ इ॒त्ये॒तरा॑ गिरः

ए॒भि॒व॒र्धा॒स इ॒न्दु॒भिः ॥२॥

अ० अ० ६-१६-१६ ।

नकिरि॑न्नु॒ त्वदु॑त्तरो॒ न ज्ञा॑या॒ अस्ति॑ ह॒मह॑न् ।

नकिरे॑न्वा यथा॒ त्वम् ॥१॥

अ० अ० ३-१०-१ ।

मो॒घम॑र्षं विन्द॒ते अ॒प॒चेताः॒ स॒त्त्वं॑ ज्ञा॒वीमि॑ य॒ध इ॒च्छ॑ त॒च्छं ।

नाय॑म॒र्षं पु॒च्छति॒ नो स॒खायं॑ के॒व॒साधो॑ भवति के॒रसा॑दौ ॥४॥

अ० अ० १०-११-४ ।

गो॒रो॒र्मि॒माघ॑ स॒त्ति॒लानि॒ तच्च॒त्वेक॑प॒दो हि॒प॒दो सा चतु॑ष्प॒दो ।

अ॒ष्टा॒प॒दो न॒व॒प॒दो ब॒भू॒व॒दो स॒ह॒स्रा॒वरा॑ पर॒मि॒ श्योम॑न् ॥५॥

अ० अ० १-१६१-४१ ।

तच्च॑तु॒ष्टेव॑हितं श॒कम्॒चर॑न् ।

पा॒द्मे॒म अ॒रदः॑ अ॒र्तं जी॒वे॒म अ॒रदः॑ अ॒नम् ॥६॥

अ० अ० २-६-१६ ।

ब॒भू॒रे॒को वि॒बुधः॑ स॒न॒रो सु॒मा॒ज्ज्य॑ह॒न्ते वि॒र॒ज्य॑यम् ।

योनि॑मे॒क॒ या स॑सा॒द॒ योत॑नोऽन्ता॒दे॒वेषु॑ मि॒धिरः॑ ॥७॥

अ० अ० ७-१८-१ ।

अ॒र्हं भु॒वं प॒शुनः॑ पू॒ज्य॑स॒तिर॒र्हं ज॒नानि॑ खी॒ जया॑मि॒ शय॑तः ।

मा॒ इ॒व॒न्ते पि॒तर॑ न॒ ज॒न्तवोऽहं॑ दा॒युषे॑ वि॒ भज्या॑मि॒ भोज॑नम् ॥८॥

अ० अ० १०-४०-१ ।

पुच्छामि त्वा परमं पुच्छिष्याः पुच्छामि यत्त भुवनस्य नाभिः ।

पुच्छामि त्वा सुखो भव्यस्य रेतः पुच्छामि वाचः परमं व्योम ॥८७॥

अ० अ० १-१६७-१३ ।

यत्तं वेदिः परो अन्तः पुच्छिष्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं व्योमो सुखो भव्यस्य रेतो ब्रह्मार्थं वाचः परमं व्योम ॥८८॥

अ० अ० १-१६७-१४ ।

इदमायः न वञ्चत यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाचमभिपुच्छेच्च यद्वा मेष उतामृतम् ॥८९॥

अ० अ० १०-८-५ ।

इन्द्रं क्रतुं न चा भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

मित्रां चो अग्निन् पुचञ्चत यामनि जीवा ज्योतिरश्वीमहि ॥९०॥

अ० अ० ७-१९-१६ ।

यदिन्द्राहं यथा त्वमीयीय वक्ष एक इत् ।

स्रोता मे गोवक्षा स्वात् ॥९१॥

अ० अ० ७-१४-१ ।

सुदेवो अथ प्रपतेदनाहृत्यरावर्त परमां गन्तवा उ ।

अथा मयीत निवृत्तिरूपस्योऽधनं हवा रभसासो अथः ॥९२॥

अ० अ० १०-१४४-१४ ।

य॒से॒ य॒मे॒ धै॒व॒स॒तं॑ म॒नो॒ ज॒गाम॑ दूर॒कम् ।

त॒स्य॒ च॒ वर्त॑याम॒सीह॒ च॒याय॑ जी॒वसे॑ ॥१४॥

अ० अ० १०-१८-१ ।

प्र॒या॒जा॒न्ते॑ अ॒नु॒या॒जा॒न्ते॑ के॒व॒लान्॑र्ज॒सन्ते॑ इ॒विधो॑ द॒त्त॒ भा॒गम् ।

ह॒त॒चा॒पां॑ पु॒न॒र्धं॑ जी॒व॒धो॒नाम॒न्ते॑ दी॒र्घमा॑यु॒रन्तु॑ दे॒वाः ॥१५॥

अ० अ० १०-१९-५ ।

त॒स्य॒ प्र॒या॒जा॒ अ॒नु॒या॒जा॒न्ते॑ के॒व॒लं॒ कर्ज॑क॒न्तो॑ इ॒विधः॑ स॒न्तु॒ भा॒गाः ।

त॒वा॒न्ते॑ य॒ज्ञोऽय॑म॒न्तु॒ स॒र्व॒सु॒भ्यं॑ नम॒न्ता॑ प्र॒दि॒श॒च॒त॒स्रः॑ ॥१६॥

अ० अ० १०-१९-८ ।

यो॒ वि॒क्त॒चा॒यं॑ स॒ह्या॒व॒ह॒त्या॑ ति॒रः॒ पु॒न॒र्चि॑द॒र्धं॒ जग॑न्नाम् ।

पि॒तु॒र्न॒पा॒त॒मा॑ द॒धी॒त॒ वे॒धा॒ अ॒धि॒ अ॒ग्निं॑ व॒त॒रं॑ दी॒ध्या॒नः॑ ॥१७॥

अ० अ० १०-१०-१ ।

सो॒मं॒ रा॒जा॒न॒म॒व॒से॒ऽग्निं॑ गो॒भिर्ह॑वामहे ।

आ॒दि॒त्या॒न्वि॒ष्वा॒ स्ये॑ न॒द्या॒र्थं॑ च॒ ह॒व॒त्य॒ति॒म् ॥१८॥

अ० अ० १०-१८-१ ।

भो॒जा॒या॒न्तं॑ स॒द्य॒ज॒न्वा॒युं॑ सो॒जा॒या॒न्ते॑ क॒न्धा॒ इ॒श॒श्च॑मा॒ना ।

भो॒ज॒स्ये॒दं॑ पु॒न॒रि॒षो॒व॒ वे॒द्यं॑ प॒रि॒ष्कृतं॑ दे॒वमा॑ने॒र॒ चि॒त्त॒म् ॥१९॥

अ० अ० १०-१९-८ ।

अ॒था सु॒री॒य॒ यदि॑ या॒तु॒धानो॑ अ॒थि॒ यदि॒ वा॒वु॒स्त॒तप॒ यू॒र॒य॒स्य ।

अ॒था स॒ की॒रे॒द॒गभि॒र्वि॒ यु॒या॒ यो मा॒ मो॒र्षं॒ या॒तु॒धाने॑त्या॒ह ॥२१॥

अ० अ० ७-१०४-१५ ।

प्र॒ति अ॒थ॒ वि अ॒थे॒न्द्र॒ स॒ सोम॑ जा॒भ्यत॑म् ।

र॒क्षो॒भ्यो व॒धम॑स्य॒तम॒ग्निं॑ या॒नु॒म॒व॒हः ॥२२॥

अ० अ० ७-१०४-१५ ।

इ॒ह स॒द ए॒व स॒ध॒व॒जि॒न्द्र ते॒ ज्ञाः ॥२३॥

न वृ॒त्युरा॑सी॒दम॑न् न तर्हि॒ न रा॒त्र॒या अ॒थ॒ आसी॑त्प्र॒केतः॑ ।

आ॒नी॒द॒वा॒र्तं स॒ध॒या॒ तदे॒कं त॒ज्जा॒द्यान्ध॑स॒ परः॑ कि॒ञ्चना॑स ॥२४॥

अ० अ० १०-१९८-१ ।

ए॒ता अ॒था आ॒ग्न॒व॒न्ते॑ प्र॒ती॒षे प्रा॑ति॒स॒त्त्व॒नम् ।

ता॒सा॒मे॒का इ॒रि॒क्षि॒का इ॒रि॒क्षि॒के कि॒मि॒च्छ॒ति ॥२५॥

अ० अ० १०-१९८-१ ।

कि॒म॒य॒मि॒दमा॑ह ॥२६॥

अ० अ० १०-१९८-१ ।

क॒स्य नूनं॑ क॒तम॑स्वा॒मृता॑नां म॒ना॒म॒हे वा॒रु॑ दे॒वस्य॑ ना॒म ।

को॒ मो म॒ज्जा अ॑दि॒तये॑ पु॒नर्दा॑त् पि॒तरं॑ च इ॒धेयं॑ म॒ग्न॒र॒श्च ॥२७॥

अ० अ० १०-२०४-१

किं ते कृ॒ण्वन्ति की॒कटे॒षु गा॒यो मा॒यिरे॒ दु॒ष्टे न त॑प॒न्ति ध॒र्मम् ।

वा नो॑ भ॒र प्र॒मग॑न्द्स्व॒ वेदो॑ नै॒वाद्या॒न्तं म॑घ॒वन्म॒ध्या नः ॥३०॥

अ० अ० १-१२-१४ ।

अ॒दि चि॒तासु॒र्येदि॑ वा प॒रेतो॑ यदि॒ ह॒स्वोर॑न्ति॒कं नी॑त ए॒व ।

ग॒मा व॑रामि॒ नि॒ष्ट ते॒षप॒न्नाद॑न्या॒र्षमे॒कं अ॒तथा॑र॒दाय ॥३१॥

अ० अ० १-१३-१ ।

—

शिवसंहिता-भाष्यम्

|| ☸ ||

11

स च 'अग्निमीळ' इत्यादयः 'यथा चः सुसहासति' इत्यन्तोऽष्टकार्ष्णैर्व्रजमण्डलं चतुःषष्ट्यध्यायेः
एकत्राशीत्यनुवाकं रीचद्विकसहस्रसूक्तं रीचद्विकद्विसहस्रं र्नेरीचद्विकानिर्दशसहस्रं कृपाकानिर्दशं
अत्राशौचेतः । तस्य च अन्वयस्य कृत्स्नस्याप्यात्मनात्मकेनैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञकथावी
पूर्वमेवाभिहितः । विधौ च विनियोगस्तु तत्सक्यो सूत्रकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः—
सूक्तविनियोगस्तुष्टादिविनियोग एकेकस्या अन्वो विनियोगश्चेति । स च 'अग्निमीळ' इति सूक्तं
प्रातरनुवाकं आशौचे कवी विनियुक्तम् । स विनियोग जायन्त्यायनेन अनुर्वाच्यायस्य अशौचस्य-

॥

श्रीललितादेव्यै नमः

धीनिष्कम्भस्वामिपादाब्जसदृशं कम्बुधरं ।

साधयेत्तुं कञ्चु गृह्णात्तुं यथाशक्ते ॥

नदस्या गुरुपदारभोजयुग्ममन्त्रानिवासरकम् ।

श्रीतपाठीयवाच्यस्याम्बिमियोगान् प्रकाशये ॥

१ ब्रह्मयज्ञजपादौ । 'स्वाध्यायोऽभ्येतव्य' इत्यध्ययनविधिना विहितमध्ययनं त्रिविधं भवति—पहणाध्ययनं चारणाध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनमिति । गुरुमुञ्चोक्तचारणानुच्चारण-
द्वारा गृह्यमाणमध्ययनं पहणाध्ययनम्, एवं गृह्यमाणस्य वेदस्य वाचोविधेयार्थं क्रियमाणा-
ध्ययनं चारणाध्ययनम्, वाचोविधेयतया कुतश्च वेदस्य प्रत्यङ्गं ग्रान्तस्याभ्यानुष्ठानान्तर-
माध्याह्निकसन्ध्यानुष्ठानान्तरं वा मनियम भाषणं क्रियमाणञ्चाध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनमिति
कथ्यते । सत्राय सर्वो वेद सामान्येन विनियुज्यते । विनियोगो नामाङ्गत्वेनाम्यम् ।
सर्वो वेदस्सामान्येन ब्रह्मयज्ञजपाङ्गमिति यावत् । विशेषेण विवरणमस्याग्रे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रातरनुवाके । अग्निष्टोमसंस्थाको ज्योतिष्टोम पञ्चदिनसाध्यो षण् । तत्र चतुर्थदिनेऽग्नीषोमीयपशुयाग समाप्य 'महारात्रे' बुद्ध्वा "अग्ने नय" इत्यग्नीषुममिमुशति' (आप. श्रौ. ११.११) इत्यापस्तम्बवचनानुसारं रात्रेस्तृतीयभागे समुन्वाय कृतपौषोऽभ्यर्च्य सोमिकं कर्म प्रारभेत । सोमिकानि कानिचनान्नानि यथाविध्यनुष्ठाय प्रातरनुवाकमग्नपठनाय होतार सम्प्रैषयेत्—'प्रत्नमविध्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि' इति । प्रातरनुवाकमन्वा-मुषजनकालमापन्नम्बो निदिशति—'पुरा वाचं पुरा वा अयोम्य प्रवदितो प्रातरनुवाकमुपाकरोति' (आप. श्रौ. ११.३.१४) इति । मनुष्याणां फलिषाञ्च प्रवदनात्पूर्वं प्रातरनुवाकारम्भं

कथं च त्रुतिः । 'अथा नो अग्न इति अग्निमीळेऽग्निं ब्रूयन्' इति । तत्र हीनपात्रप्रहारात्पूज्य-
विशेषः । 'सूक्तं' सूक्तादी होने पावे (आ० जी० १-१) इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते
प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेऽष्टौ स्मिष्टकृतो वाक्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य

कुर्वादिति सूत्रार्थः । अथर्ववेदा प्रेषितो होता हविर्हविर्गकटयोर्मध्यदेनमागृत्य युगधुरा-
सन्नरेणोपविश्य प्रातरनुवाकानुवचनं कुर्वाभ्यन्तस्वरेण । तथाचाहावलायनम् — 'प्रपद्यान्तरेण
युगधुरा उपविश्य प्रेषितं प्रातरनुवाकमनुवचनमाभ्यन्तरेण' (आख्य जी० ४ १३) । प्रातरनुवाकवादेन
मन्त्रसमुदाय उच्यते । स च येषां विमक्त आश्वलायनेन — आग्नेय, उषस्य, आविशनश्चेति ।
तत्र 'आपो देवतो जयता हि मन्त्र' इत्यारभ्य 'अग्निं तं मन्त्र इति पाङ्क्तम्' इत्यन्त यस्तमुदाय
सूक्तानां तुषानामया वा स आग्नेय इत्युच्यते । अग्निदेवताकत्वाद्यस्य समुदाय आग्नेयो भवति ।
अस्यैव कतुरिति सङ्गाऽऽश्वलायनेन कृता — 'इत्याग्नेयं कतु' इति । एवं 'प्रतिष्ठा भूतरी'
इत्यारभ्य 'महे नो महेति पाङ्क्तम्' इत्यन्तो मन्त्रसमुदाय उच्यते कतुर्भवति । उषादेवता-
कत्वाद्यसमुदायस्य । एवं 'एको उषा' इत्यारभ्य 'प्रति प्रियमममिति पाङ्क्तम्' इत्यन्तमसमुदाय
आविशनं कतुर्भवति । अवाश्विनी देवते । अतोऽप्रमाविशनं कतुर्भवति । समुदायस्यैव पठिता
मन्त्राः प्रातरनुवाकवाक्यसंज्ञिता भवन्ति ।

१ 'अथा नो अग्न इति वट्' । आग्नेयकृतावाहकलायनम् — 'अथा नो अग्न इति
वट्, अग्निमीळे अग्निं ब्रूयन्' इति सूत्रमिति । अस्यार्थः — 'अथा नो अग्न इति' इत्यारभ्य
पञ्चम्या (ऋ स १ ७९ ७-१२) अग्निमीळे इति सूक्तम्, अग्निं ब्रूयन् इति च प्रातरनुवाका-
भ्यर्गताग्नेयकृतौ विनियुज्यत इति ।

२ सूक्तं सूक्तादी । परिभाषामुच्यते । सूत्रकारो मन्त्राणां विनियोगाय सूत्रेषु
मन्त्रप्रतीकमनिलमिति । तत्र तत्सूक्तस्यार्थो विद्यमान पात्र हीनाक्षर पद्यमिति चेत् तर्हि तत्सूक्त
प्रत्येकस्यम् । ऋग्वेदगता मन्त्रास्मर्त्तव्येति पाङ्क्तम् भवन्ति । पादवाक्यस्य मन्त्रभागवाची ।
ऋचां प्रायश्चित्तस्यार पादा भवन्ति । क्वचिन् 'विपदा गायत्री' इत्यादिविशेषनिर्देशेन
त्रयोऽपि पादा भवन्ति । तन्मन्त्रोद्देशेन पादेष्वक्षराणि नियतानि । गायत्री, उरिषाक्,
अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्तिश्च त्रिष्टुप् जगतीति सप्तम् छन्दस्यु कमेण वट् सप्त, अष्टौ, नव,
दश, एकादश, द्वादशाक्षराणि सामान्यतो नियतानि । तत्र गायत्री अनुष्टुप् यदि भवेत्तर्हि
प्रतिपाद षट्क्षराणि, यदि च सा त्रिपदा, तर्हि प्रतिपाद षट्क्षराणि । 'अग्निमीळे
पुरोहितम्' इति त्रिपदा गायत्रीच्छन्दस्का ऋक् । अतः प्रतिपाद षट्क्षराणि । 'अग्निमीळे-
ऽग्निं ब्रूयन्' इति सूत्रे 'अग्निमीळे' इति प्रतीकस्याक्षरानुष्टुप्कत्वाच्चतुर्भिरक्षरैर्य पादो
हीनो जातः । अतोऽत्र प्रतीकानुसारं सूक्तमेव प्रातरनुवाके विनियुज्यत इत्यर्थः ।

३ द्वितीयस्यां पवमानेऽष्टौ । दर्शपूर्णमास-चानुसाम्य-ज्योतिष्टोमादीनि सर्वाणि
श्रौतकर्मणिप्रतिपद्यमाध्यानि भवन्ति । ते चाग्नेय आवागतात्वेन कर्मणा निष्पाद्यन्ते ।
'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीन, सीधे राजन्य, वरदि वैश्य, वर्धसु रथकार' इति वाक्यैस्तत्त-
द्वर्णभेदेनाधानं विहितम् । सपत्नीकस्य पत्रमभनस्य श्रौतकर्मस्वधिकारः । अतोऽग्न्याधानमपि
सपत्नीकेनेव कर्तव्यम् । अन्वाधानं द्विविधम् — मर्धाधानमर्धाधानमिति । 'होमे वसानो

प्रथमकाण्डे सूचितः—'साह्वान्विषवा' अभियुजः अग्निमीळे पुरोहितमिति संवाक्ये' (भा० श्रौ० २-१) इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादुक्तित्ववगम्यते । 'ऋचं पादग्रहणं' (भा० श्रौ० १-१) इति परिभाषितत्वात् । तथा 'संवाक्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्' (भा० श्रौ० २-१) इति परिभाषितत्वात्सिद्धकृत्स्नत्वनिश्चयः । तथापि द्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याख्यात्वम् । यद्यपि 'साह्वान्विषवा' पुरोऽनुवाक्ययेव देवताया अनुस्मरणक्यः संस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानु-वाक्ययोः समुच्चयो द्वावसोऽप्याये चतुर्वपादे बीजाक्षितः ।

आयापनी अग्निमादधीयानाम्' इति विध्यनुसारं श्रीमपरिचानानन्तरं पयस्वीको यजमानः स्वीयं वैवाहिकमग्निमीषामनक्षत्रवाक्यं प्रञ्जवाक्यं तत्र बह्मोदनपाकाद्यरणिनिष्ठपमान्तं कर्म कृत्वा तमग्निमुद्राप्यारणि मधित्वा गार्हपत्यादेराधानं कुर्यादिति सर्वाधानपक्षः । पञ्चोऽयम्—

'अर्धाधानं स्मृतं श्रोतस्मार्ताग्नयोऽन्नु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोर्दक्षकृति पूर्यमुमाश्रया' ॥ इति

लीलाक्षिवचनेन कसौ निविष्टः । वैवाहिकमीषामनाग्निं प्रञ्जवाक्यं ततोऽर्धं गृहीत्वा तस्मिन् बह्मोदनपाकादिकं सम्प्राप्य 'तस्मिन्नुपव्युपमरणी निष्ठयेत्' (भाष० श्रौ० ५८५) इति विध्यनु-सारमरणी तत्र प्रतितप्य तमग्निं निर्वाप्यारणी मधित्वा तेनाग्निना गार्हपत्याद्याधानं कुर्यात् । अक्षिध्ममीषामनं स्मृतं कर्मानुष्ठानाय परिरक्षत् । अयमर्धाधानपक्षः । अरणिमग्नेन निष्पन्नमग्निं वेद्या पवित्रमे भागे गोलाकारेण परिकल्पिते कुण्डे कन्पोक्तविधिनाऽऽज्यभ्यात् । इदं गार्हपत्याधानम् । एवं वेद्या पूर्वभागे चतुष्कोणाकारेण परिकल्पिते कुण्डे यथाविधि तद-ग्निमादध्यात् । इदमाह्वनीयाधानम् । एवं दक्षिणे भागेऽध्वंश्राकारेण निर्मिते कुण्डेऽग्नि-मादध्यात् । इदं दक्षिणाग्न्याधानम् । एवमाधानेन निष्पन्नाग्नीनुपस्थाप्य तत्र पवमानेष्टयं क्रियते । 'अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय, अग्नये सुषये' इतिवाक्यविहिता इष्टयस्तिन्न पवमानेष्टयं कथ्यते । पवमानगुणयुक्तदेवताकत्वात्पवमानेष्टयो भवन्ति । आधानस्य यथा गार्हपत्याद्यग्निमिष्टयस्येनानुष्ठानं तथा पवमानेष्टीनामपि तन्मिष्टयस्येनानुष्ठानमिति बीभासाभाष्यकारा शबरस्वामिनोऽभिप्रयन्ति । ऋषादा वातिककारास्तु— आधानाङ्गत्वेन पव-मानेष्टीनामनुष्ठानमिति । उभयथाप्यग्निमिष्टयं पवमानेष्टयनुष्ठानानन्तरमेव भवति ।

तत्र द्वितीया पवमानेष्टिः— 'अग्नये पावकाय इति वाक्यविहिता । तत्र यः सिष्टकृद्यागं तस्यायं मन्त्रो वाज्या भवति । सर्वेषु यागेषु प्रधानवागानुष्ठानानन्तरं तद्यागोपयुक्तद्रव्यस्य पुरोडाशादेः संस्कारकतया यो यागं क्रियते स सिष्टकृद्वाक्यवर्द्धयते । सिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं क्रियमाणमिदं कर्म भवति । अस्मिन् कर्मणि प्रयोऽग्निरेव देवता । तत्र 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इति मन्त्रस्य याज्यात्वेन विनियोगः । याज्यादाम्स्वरूपमनुपदं निरूपयाम ।

* 'साह्वान्विषवा अभियुजः' । अग्निमन्त्रं—साह्वान्विषवा अभियुजः इत्येकस्य मन्त्रस्य प्रतीकम्, 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यपरास्य । एकैकत्र प्रतीकेऽष्टावक्षराणि गृहीतानि । अष्टाक्षरात्मको गायत्रीमन्त्रश्च पादोऽयम् । यत्र प्रतीके सूत्रकारः पादं गृह्णाति तत्र समग्रामृचं विद्यादिति परिभाषया 'ऋचं पादग्रहणं' इत्यनेन बोधिता सूत्रकारेण । 'साह्वान्विषवा' इति

‘पुरोऽनुवाक्यया’ वाग्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

विकल्प्याभ्यतरेभ्यं देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोवाचः समाख्यानाद् भवनाच्च समुच्चयः ॥

देवताप्रकाशनाकार्येभ्यं कस्याच्छास्त्रयोरेवा विकल्प्यास्तर्कयुग्मगतयोरेतन्नोरिति चेत्संबन्धम् ; पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनवाक्याभ्यतरेणानुपपत्तेः । किञ्च ‘पुरोऽनुवाक्यापनूय वाक्यया जुहोती’ति प्रत्ययवचनेन देवतोपसक्तत्वहवि-प्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरस्तः साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ।

मूत्रे ‘सायाग्ने’ इति पदस्य त्रिविष्टकृद्वागमस्त्वन्विधौ वाग्यापुरोऽनुवाक्ये इत्यर्थः । सोऽयमर्थः — ‘सायाग्ने’ इत्युक्ते त्रीविष्टकृती प्रतीयान् इति परिभाषया बोधितः । यत्र यत्र सूत्रकार ‘सायाग्ने’ इति पदं प्रयुङ्क्ते तत्र सर्वत्र त्रिविष्टकृद्वागमस्त्वन्विधौ वाग्यापुरोऽनुवाक्ययोर्ग्रहणमिति जानीयादिति परिभाषासूत्रमर्थः । वाग्यापुरोऽनुवाक्ययो पाठावसरे प्रथम पुरोऽनुवाक्यद्वया पाठः, अनन्तरं वाग्याया, पाठ इति शास्त्रीयं क्रमः । ‘वाग्यापुरोऽनुवाक्ये’ इत्यत्र वाग्याशब्दस्य प्रथम ग्रहण-मन्त्राक्षरत्वेनति बोद्धव्यम् । ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इति मन्त्रं वाङ्मन्यन्विधौ इत्यस्मिन्सूत्रे द्वितीयतदा गृहीत इत्यत्र वाग्यात्वेन वाह्य । तथाचायं विनियोगनिरूपकं — ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इति मन्त्रं द्वितीयपदमानेष्टी वस्त्वष्टकृद्वाग तत्र वाग्यात्वेन विनियुज्यत इति ।

‘पुरोऽनुवाक्यया वाग्या । अत्राय विदुष्विवेक — श्रोतकर्मणु पठनीया मन्त्रा विविध-नामानो भवन्ति । तेषु पुरोऽनुवाक्या वाग्या चेति संज्ञाद्वयम् । अन्यमासेभ्यो पठनं सर्वत्र क्रतुषु अन्वय्युणा प्रेषिनी होना कुर्यात् । अन्वय्युवेद्या हवीष्यामाद्यानीअनाधानमूर्तिवजम्, ‘आध्यावय’ इति सम्प्रेष्यति । अहं देवता यच्छु सन्तुष्टोऽस्मि न्य देवता आध्यावयेति प्रेषार्थः । आग्नीध्रेण ‘अस्तु श्रीवट्’ (अहं आध्यामि) इति प्रत्याभावन कृतेऽन्वय्युयां देवता यक्ष्यन्त्यात् तस्यावितुष्यंस्तं नाम परिगृह्य, यथा—अग्नय, इन्द्राय प्रजापतये, अग्नये त्रिविष्टकृते इति, होत्रे ‘अग्नयेऽनु-वूहि’ ‘इन्द्रायानुवूहि’ इत्येवं प्रथं प्रदाय पञ्चाविधि जुह्वां हविर्गृह्णीयात् । होता च यथाप्रथं मन्त्रं ध्यात् । अथ मन्त्रं पुरोवाक्या । एवञ्चाध्वर्यो ‘अनुवूहि’ इति प्रथममन्तरं हविर्ग्रहणावसरे होना पठयमानो मन्त्रं पुरोऽनुवाक्येति स्वरूपं सिद्धम् । हविर्गृहीत्वा वज्रिणातिवज्याध्वर्युं द्वितीयान्तं देवतानामात्मार्यं अग्नि मन्त्रं ‘इन्द्र मन्त्रं’ ‘प्रजापति मन्त्रं’ इत्येवं तत्तद्यागानुसारं होत्रे प्रथं दद्यात् । प्रथानुसारं होना ‘येषामहे’ इति पदं मन्त्रस्यादौ सयोग्य, मन्त्रान्ते ‘श्रीवट्’ इत्यु-च्यार्थं मन्त्रं पठेत् । अथ मन्त्रो वाग्या । एवञ्च ‘मन्त्रं’ इत्यध्वर्यो प्रथानन्तरं ‘येषामहे’ ‘श्रीवट्’ इति वाक्यसंयोजनपुरस्सरं होना पठयमानो मन्त्रो वाग्येति स्वरूपं सिध्यति । अथ क्रमस्मर्देषु वाग्यं समानं । तथाच वाजिका पठन्ति—

‘चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या एवमग्निदेव च ।

इयमे च पुनर्द्विभ्यां स नो विदुः प्रसीदतु’ ॥ इति ।

‘आध्यावय’ ‘अस्तु श्रीवट्’ ‘मन्त्रं’ ‘येषामहे’ ‘श्रीवट्’ इति श्लोकस्य संख्यावाचकानां शब्दानामर्थो बोद्धव्यः ।

ऋष्यादिजानाभावे प्रत्ययस्यः स्मर्यते—

‘अविदित्वा ऋषिं सुम्बो ईदं तं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेहाऽपि पाप्मीपाञ्चमायते तु सः ॥

ऋषिच्छन्दोर्द्वयानि ब्रह्मणार्थं स्मरन्तपि ।

अविदित्वा प्रपुञ्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यते’ ॥ इति ।

शेवर्गविधिवच्च स्मर्यते—

‘स्वरो वर्णोऽक्षर मात्रा विधिवोगोऽर्थ एव च ।

मन्त्र जिज्ञासमानेन वेदितव्यं कथं पठे’ ॥ इति ।

अग्निमित्त्वादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमनिरायां यद्यप्यत्र लोकांस्तथापि परिभाषायामेवमुक्तम्—‘माद्री गायत्रं प्राग्विरण्यस्तूपाम्’ (मनु० १२-१४) इति । ‘हिरण्यस्तूप ऋषियेवां मन्त्रानां वच्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं छन्द इत्यर्थः । पुत्रस्य वापसम्बन्धं धारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाण्डे सामान्यायते—‘छादयन्ति’ ह वा एवं छन्दोऽस्ति पापात्कर्मण’ (ऐ० आ० २.१६) इति । अथवा ऋषिजानामित्यस्तावत्वाच्छादकत्वाच्छन्दः । तच्च तैत्तिरीया आचनन्ति—

तद्वच्च, अध्यातर्धत्-प्रत्ययसमागच्छत् । ततस्ते तवस्यमाना मृगय-ऋदयोऽभवन् । अर्धांतेऽवि-
गतयेवा अभवन् । इदमेवर्षीणावृष्टित्वम् । एतेन-ऋषिषाब्दस्य न जाति प्रवृत्तिनिमित्तम्,
किन्तु वेदात्मन परमात्मनो दर्शनम् । अनवचापीकृष्येयत्वं वेदानां साधितं भवति । ततस्त
ऋदयस्तां देवनामुपासितवन्त । तदनुग्रहाच्च ते ब्रह्मयज्ञम् तत्कामलाधनमपश्यन् । तं यज्ञ
यथायथमन्वतिष्ठन्त इत्याख्यायिका । पञ्चमहायज्ञेषु ब्रह्मयज्ञोऽन्यतमो मुख्यश्च । देवयज्ञ,
पितृयज्ञ, भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञ ब्रह्मयज्ञ इति पञ्च महायज्ञाः । एतेषां विवरणं तैत्तिरीयारण्यकस्य
द्वितीयप्रपाठकस्य दशमानुवाके कृतं ततस्त एवावगम्यम् । तत्र “यत्स्वाध्यायमधीयीत—
एकामस्यैव यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञमस्तिष्ठते इति ब्रह्मणो वेदस्य सन्निधयं गृहीतस्य धारितस्य
च प्रत्यहमध्ययनमेव यज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति सिद्धम् । अयमेव ब्रह्मयज्ञस्य फलश्रुतिस्तत्रैव
तैत्तिरीयारण्यके कीर्तिता ।

१० हिरण्यस्तूप ऋषिः । ऋग्वेदप्रथममण्डलस्यैकत्रिंशत्तमे सूक्ते हिरण्यस्तूप आङ्गि-
रस ऋषिः । तत पूर्वसूक्तगतेषु मन्त्रेषु गायत्र छन्दः । किन्तु तत पूर्वतनेषु सूक्तेषु
छन्दोऽन्तरर्गापि दृश्यते, तथापि सामान्येन गायत्रं छन्द इत्यवगन्तव्यमिति परिभाषासूत्रार्थः ।

११ छादयन्ति ह वा । ऐतरेयारण्यके प्राणदेवतोषामनाविधिप्रसङ्गे प्राणदेवताया उपासनं
छन्दोमयत्वेन कर्तव्यमित्यपवर्गितम् । उष्णिग्गायत्रीप्रभृतिद्विचन्दोषि प्राणदेवताया अङ्गानि
लोमन्वगादीन्यान्छाद्य सा देवतापासनीया । देवताङ्गानामाच्छादकत्वाच्छन्दसां छन्दस्त्वमिति
निर्वचनम् । एव देवताया ध्यानस्य फलश्रुतिरियम्-छादयन्ति हवेति । य पुमान् प्राणदेवताया
आच्छादकत्वेन जानाति तमेन पुमान् पापात्कर्मणो गोपायन्ति छग्दासीनि तेषां
वैशिष्ट्यमवबोधितम् ।

११ प्रजापतिरग्निमविभूतः । स क्षुरपविभूत्वातिष्ठत् । तं देवा विम्यतो नोवायन् । ते छन्दोमिरात्मानं छावयिस्वोवायन् । तच्छन्दसां छन्दस्त्वमिति । (तं० स० ५-५-६-१) यद्वाऽप्यभूत्पुंकारमित्युभाच्छावयतीति छन्दः । तदपि छान्दोग्योपनिषदाभ्यामतम् 'देवा वै मृत्योर्विम्यतस्त्वयी विद्यां प्राविषांस्ते छन्दोमिरात्मानमाच्छावयन्मदेभिराच्छावयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वमिति' (छा० उ० १-४-२) । तथा^{१०} छोननार्थोऽप्यतिबाहुनिमित्तो देवमन्त्र इत्येतद्व्याख्यायते—“विद्या वै नोऽभूविति तद्देवानां देवत्वम्” (तं० सा० २-२-९-९) इति । अतो दीम्यतीति देवः । तन्मन्त्रेण छोत्यत इत्यर्थः । अस्मिन्सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निदेवः—तथा चानुक्रमनिकायानुक्तम्—^{११}“मण्डलादिष्वानेधमेम्रात्” (मन्० १२-१२) इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामुक्त्वं भगवान् देवमुच्यते आह—

१२ प्रजापतिरग्निमविभूतः । चयनप्रकरणे 'काष्ठीं उपानहादुपयुज्यते' (तं० स० ५-४-६) इत्यस्मिन् विधिः । कृष्णादिननिमित्ते उपानहो काष्ठीः । तयोः प्रतिशोक कर्तव्य इति विधेरर्थः । इष्टकाभिरग्निचयनं समाप्तं तदधिरोहणं यथा कुर्वन् म्याद्यजमानस्तदाऽग्नयो प्रतिशोकः । अस्य विधेस्तावकत्वेन प्रबुलोऽयमर्थवादः । प्रजापतिरग्निचयनं यथा कृतवान् तदाऽग्निं क्षुरपविभूत्वाऽबुध्योऽतिष्ठत् । पदिरिति वज्रस्य नाम । क्षुरकारासमानकारा यस्य वज्रस्य स क्षुरपवि । तादृशोऽबुध्योऽग्निरभवदित्यर्थः । तादृशमग्निं दृष्ट्वा भीता देवास्तस्मदीयं तन्तुं नागकन्ववन् । तत्प्रतीकारं विचिन्त्य ते देवाश्छन्दोमि विविधच्छन्दोयुक्तं मन्त्रं स्वकारीराण्याच्छाव—छन्दोयुक्तमन्त्रजपद्वाराऽऽमरभा विद्यायाऽग्निमदीपयमगच्छन् । जपद्वाराऽमन्त्रेण चिरिति उक्त्यस्या छन्दस्त्वं सम्पन्नमिति तन्निर्वाचनम् ।

१३ तथा छोननार्थः । ऋषिच्छन्दस्य पदयोः प्रबुलिनिमित्तं प्रदत्तं देवमन्त्रस्य प्रबुलिनिमित्तप्रवर्णनपरोऽयं पद्यः । दीपयतीति देवः । तत्तन्मन्त्रेण यो छोत्यते स देवो भवति । कर्मसु देवतायाः परिज्ञानाय मन्त्रमुवाचान्त्रय—तद्धितं, चतुर्थी, मन्त्रश्च । 'साऽयं देवता' इत्यधिकारे विहिततद्धितान्त्रेण पदेन 'आग्नेयं हवि' 'आग्नेयं सूक्तम्' इत्यादिना, 'यदग्नये च प्रजापतये च' 'कृतिकाभ्य' इत्यादिचतुर्थ्यन्त्रेण पदेन, मन्त्रवर्णेन च देवता बुध्यन्ते । नन पूर्व पूर्व प्रबलमुत्तर-मुत्तरञ्च दुर्बलमिति मदृपादा वदन्ति—

'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।

देवताया विधिस्तत्र दुर्बलम् पर परम्' ॥ इति ।

देवमन्त्रस्य प्रबुलिनिमित्तं दर्शयति—विद्या वै इति । तैत्तिरीयब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे इदं वाक्यमागम्यते । प्रजापतिरमुगान् मन्त्रस्य तेभ्यो मन्त्रये पात्रेऽन्नं प्रदाय स्वां तनुं विनाशितवान् सा रात्रिरभवत् । अनन्तरं मनुष्यान् सृष्ट्वा तेभ्यो दातृभये पात्रे ययो वल्वा स्वां तनुं विनाशितवान्, ततोऽयोऽनाऽभवत् । ततो वसन्तादिकालपुरुषमुत्पाद्य तस्मै मृतं प्रदाय स्वगरीरं नाशितवान्, ततोऽहोरात्रयोर्मन्त्रिभिरभवत् । ततो देवानसृजत । तेभ्य सोमं दत्त्वा स्वां तनुं विनाशितवान्, ततोऽहोरात्रभवत् । देवतामुत्पादिका वा प्रजापतेस्तनुं मेघमहोरूपेण निष्पन्नेत्यावगत्य देवा अस्माकं दिवैवाभूदिति हर्षमाप्नुवन् । अतो दिवायोगेन देवत्वं सम्पन्नमिति निर्दिष्टम् ।

१४ मण्डलादिष्वानेधमेम्रात् । आ ऐन्द्रादिनिच्छेदः । ऋग्वेदस्य दशमण्डल-परिमितस्य तत्तन्मण्डलादो-आग्नेयं सूक्तम् । यस्मिन्मण्डले ऐन्द्रं सूक्तमासीत् तन्ते तावत्पर्यन्त-

अग्निनामकं देवमीडे स्तोमि । ईदं स्तुतो इति वायुः । अकारस्य छकारो बह्वुवाभ्येतुस्तत्राद्यप्राप्तः । तथा च वक्ष्यते—

‘अस्यस्यस्वहकारस्य छकारं बह्वुवा भवतुः ।

अस्यस्यस्वहकारस्य झहकारं चैव वाचकम् ।’ इति ।

अस्यस्य होवा प्रयोक्तृत्वाद् अहं होता । स्तोमोति नम्यते । कीदृशमग्निम् ? यज्ञस्य पुरोहितम् । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदमीडे सव्यावयति तथान्तरि यज्ञस्यापेक्षित होमं संपादयति । यथा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहुवन्मीमकवेवावस्थितम् । पुनः कीदृशम् ? देवं वावादिगुणयुक्तम् । पुनः कीदृशम् ? होतारनृत्विजम् । देवानां यज्ञे होतृनामकं नृत्विगग्निरेव । तथा च वक्ष्यते— ‘अग्निर्वै देवानां होता’ (ऐ= वा= ३-१४) इति । पुनरपि कीदृशम् ? राजावातमम् । यत्तत्कालकपालां रत्नानामति-शयेन वारयितारम्, वीरयितारं वा ।

अवाग्निसंज्ञस्य यास्को बह्वुवा निर्वचनं दर्शयति—^{१५} ‘अवातोऽमुकभिष्यावः । अग्निः पुविधीस्वान्’, तं प्रथमं व्याख्यास्यामः, अग्निः कस्मात् ? अवावीर्भवत्प्रथं यज्ञेयं प्रणीयते अह्नां नयति सप्रथमानः अकनोपचो अवतीति स्वीनाष्टीविनं कनोपयति न स्नेहयति । अग्नेः आकषाणेभ्यो जायते इति आकपूरित-इतावत्तादृश्याह्ना नीतान्ता अस्वेतेरकारवायत्ते, गकारमवतेर्वा, बह्वेर्वा मी वरस्तस्यैवा अवम्यग्निमीडे इति’ (नि० ७-१४) । अस्यायमर्थः— साध्याभ्येन तत्रैवतानां सप्रथमस्याग्निहोमस्यावतमत्तं यतः प्रतिपद्य विशेषेण अस्तम्यवनाकाङ्क्षित-

मित्यर्थः । अष्टमवतमस्य प्रथमं सूक्तमैष्टम नत पूर्वं मध्यम् मण्डलेषु प्रथमं सूक्तमाग्नेय-मस्तीति विक् ।

^{१६} अवात । अथ यास्कावायस्य निर्वचनानि चीणि, स्वीनाष्टीविनामकस्य महर्षे पुनः स्वीनाष्टीवि नाम्ना अकनोपनं नम्य निर्वचनमपरम् । आकपूरितेराचार्यस्यान्यत् । प्रतिनिर्देशनं मायणाचार्येणोपष्टम्भकानि प्रकाशयति प्रदत्तानि । तद्विद् निर्वचनं द्विविधानां शब्दानां भवति—समर्थस्वरसंस्काराणाम्, असमर्थस्वरसंस्काराणाञ्च । अर्थाननुसृत्य आवयानाह्वानां समर्थस्वरसंस्कारा, यथावा एव शब्दाननुधावन्ति तत्र ते शब्दा असमर्थस्वर-संस्कारा । आष्टेय्यर्थं प्रधानं शब्दश्चाप्रधानम्, द्वितीयेषु शब्द प्रधानमर्थश्चाप्रधानम् । तत्राष्टेषु व्याकरणकगोचरी स्वरसंस्कारो चानुनास्त्रिणी भवत द्वितीयेषु ती तम नास्त्रिणी भवत । येषु शब्देषु स्वगतस्वरसंस्कारोऽनन्वय तेषु कश्चिच्चत्स्वित्वात्तामाश्रयमाश्रित्य शब्दानां निर्वचनं कर्तव्यं भवति । एतादृशेषु शब्देषु यदा कियमाश्रयमपि किञ्चिन्नोपलभ्येत तदा तेषु-अक्षरवर्णादिमाश्रयमाश्रित्यैव निर्वचनं प्रवर्तते । अयमेव पञ्चस्तमाश्रित स्वीनाष्टीविना शकपूजिना च । मीमांसका अपि देशापीत्येदस्य विशेषणं प्रमाद्यन्ते तत्र सर्वत्रापि एतकस्य द्वितीय पक्ष स्वीनाष्टीविनाकपूजिमतश्चावलम्ब्यते, यत्रार्थप्राधान्येन स्वरसंस्कारयोः करणे वेदस्य पीठत्रयत्वं सिध्येत् । विषयोऽयं ‘गुणवादम्’ (जै. सू १. २. १०) इति सूत्रस्य भाष्याद्वैतिकाचार्यवचनम् ।

मतोऽग्नौ ज्योतिः स्यात् । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यायते । कस्मात्प्रवृत्ति-
निमित्तादग्निज्योतिः देवताभिधीयत इति प्रश्नस्य 'अग्नौ' रित्यादिकमुत्तरम् । देवतेनाग्नौ स्वयं
नयतीत्यग्नौ । इदमेकमग्निज्योतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च ब्राह्मणान्तरम्—'अग्निर्दे-
वतानां सेवनीरिति । एतदेवामित्रेण ब्रह्मणा नम्यमाह्वयते ज्ञानमिति—'अग्निर्देवता-
नामिति' (ऐ० शा० १४) अन्तः, 'अग्निर्देवतानामवयव' इति च ब्राह्मणम्
(ऐ० शा० १-१) । तथा तैत्तिरीयायनामवयवम्—'अग्निर्देवता-
'अग्निर्देवतानामिति' (तै० शा० २-४-३-३) च । वायवतर्मेधिनस्त्वेवमावयवम्—'त वा
एवोऽग्निं देवतानामवयवतस्तस्मादग्निमिति' । यज्ञेऽग्निहोत्रेऽष्टपञ्चमोऽग्नौ देवता-
हवनोपदेशं प्रति गार्हपत्याग्र्योपेत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सत्रमन्तः सत्यं
ब्रह्मोपदेशं स्वकीयशरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
एवमाहोतीवमानस्य महर्षेः पुत्रो निवसत्कारः कश्चिद् 'अग्नौपय' इत्यादिशब्दं निबन्धित—तत्र न
अग्नौपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं कलयतीत्युक्तं भवति । आकपुणिनामको
निवसत्कारो वातुश्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं बन्धते—इति 'इन् गता' इति वातुः । अग्नौ 'अग्नौ
अग्नौकान्तिगतिरिति' वातुः । इत्यो 'इह भस्मीकरण' इति वातुः । नीतो 'नीता प्रापय'
इति वातुः । अग्निज्योतिः कृत्वा रगकारनिशब्दान्नेषमाय एतिवातोऽप्यथादयनस्यवाक्यकारमादत्ते ।
अग्नौ वातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तत्वावर्ते । यद्वा ब्रह्मवातुनिष्पन्नब्राह्मणस्यवाक्यकार-
मावर्ते । नीरिति नयति वातुः । त च हृत्स्यो नृत्वा परो भवति । ततो वातुश्रयं भित्तिवाग्नि-
शब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति तन्महाचार्यः ।
तस्याग्निशब्दावर्तस्य देवताभिर्जंषस्य प्राचान्ते स्तुतिवर्तनायेका 'अग्निमीष्ट' इति अङ्गं भवतीति ।

तामेतान्मूर्धं धात्व एव व्याख्यातवान्—'अग्निमीष्टोऽग्निं वाचाधीष्ठिरभ्येवमाकर्णा, पूजाकर्णा
वा । पुरोहितो व्याख्यातः यज्ञस्य देवो वाचाद्वा वीर्याद्वा क्षोतनाद्वा हस्वानो भवतीति वा । यो
देवः सा देवता । होतारं ह्वातारं, ब्रूतेतेहोतार्योर्वाचः । एतन्वातनं रक्तायानां वनानां वातुतनम्'
(नि० ७-१५) इति । अस्यावयवम्—इतिवातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिष्ठम् । वातुनामनेकार्थ-
त्वमिति व्याख्यातव्यं वाच्यमभ्येवमापूजा अप्यत्रोक्तित्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहित-
शब्दो द्वितीयेऽप्याये 'यदेवाग्निः अग्नौ पुरोहित' इत्येतान्मूर्धवाहृत्य 'पुर एनं दधति' (नि०
२-१२) इति व्याख्यातः ।^{१०} तैत्तिरीयायनं वीरोहित्ये स्पर्धमानस्य पञ्चमुष्ठां विषयं सत्कृत्यैव
'पुर एनं दधति' इत्यामनन्ति (तै० शा० २-१-२-१) । देवशब्दो वानवीर्यक्षोतनामानस्यतमयर्थ-
मावर्ते । यज्ञस्य वाता वीर्यायता क्षोतयितावचभिरित्युक्तं भवति । वीर्यक्षोतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति

^{१०} तैत्तिरीयायनं वीरोहित्ये । तैत्तिरीयसंहितायाम् 'आग्नेयं कृष्णवीर्यामालमेत
वीर्यं वयम् आग्नेयं कृष्णवीर्यापुरोधायां स्पर्धमान' इति ब्राह्मणेन त्रिपञ्चको यागो निहितः ।
वयम् पिङ्गलं पशुः । तस्योभयतः कृष्णवीर्यं पशुं अनुष्ठेयी । 'आग्नेयो वी ब्राह्मण' इति ब्राह्मण-
स्याग्नेयत्वम्, 'वीर्यं राजन्' इति मन्त्रेण सोमस्य राजन्यत्वं प्रतिष्ठम् । अतस्सौम्यं पशुं
राजन् । तस्योभयतः आग्नेयानुष्ठाने सति प्रतिस्पर्धिनं पराजयो भवति । तेन च राजाभा-
त्यायः 'एनं' ब्राह्मणम्, 'पुरो दधते' वीरोहित्यपदे स्वापयस्तीति प्रकृतवाच्यस्यार्थः ।

धातुनेहः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्बहुनाद् सुस्थानो भवति । देवगन्धर्देवनाशक्ययोः पर्यायत्वात्प्रतिपाद्या काचिदस्मिन्धतिरिक्ता देवता ता-वेवचीया । होतृगन्धस्य ह्यपतिवातोऽव्यञ्जनेन देवानामाह्वातरमिति । ओर्नवाभनाभकरतु मुनिर्बुहोति-
वातोऽव्यञ्जो होतृगन्ध इति न्ययते । अन्वेद्य होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्नधातो
द्वितीयाध्याये (नियम २-१०) ध्वमित्यादिष्वष्टाविंशती चननामसु पठितः । रत्नधीयत्वा-
द्गतत्वम् । दधातिवातुरत्न दानार्चवाचोति । तदिह भिन्नतकारस्य धातुस्य धातुध्यायमानम् ।

अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते ।^१ अग्निवातोर्गन्धर्वाद् 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४-५८)
इत्योवाधिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इतिस्वान्नुमानमेव प्राप्नस्य नकारस्य लोपश्च भवति । अङ्गति स्वरं

^१ अथ व्याकरणप्रक्रिया । व्याकरणप्रक्रियायां सायणाचार्यं पदमाधनानि स्वर-
साधनानि च प्रदर्शयति । केन सूत्रेण किं कार्यं भवतीति स्पष्टं भाष्यकारो वदत्येव । छात्राणां
बोधसौकर्याय क्लिष्टानि गदानि परिगणयामि तत्र तत्र । स्वरमञ्जुवारदिवये प्रवेक्षसिद्धय-
र्थमाहो किञ्चिन्निरूपयामि । अस्मिन् विनये एकस्मिन् पदे एकमेवाक्षरमुदात्तस्वरयुक्तं
भवतीति नियमः । अत्र प्रथममुदात्तस्वर कस्य ? केन च सूत्रेणेत्यत्रावधानं देयम् । कस्याप्य-
क्षरस्योदात्तस्वरे निर्णयेऽवशिष्टानामक्षराणां स्वरसंज्ञायां न निर्धारिता भवन्ति । यथा
केसोषु गृहीतेषु सर्वं गात्रं स्वायत्तं भवति तथोदात्ते गृहीते सर्वं पदं स्वायत्तं भवति । तदिह बोध्यते—
'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सूत्रेण । एकवर्जम्—एकमक्षरं विहाय पदमनुदात्तस्वरयुक्तं भवतीति
तत्सार्थं । एकस्याक्षरस्योदात्त स्वरिते वा शास्त्रेण निश्चितेऽवशिष्टाभ्यक्षराणि तस्मिन्पदेऽनु-
दात्तानि भवन्तीति यावत् । अतस्वरम् 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति सूत्रेण उदात्ता-
त्परं विद्यमानस्यानुदात्तस्य स्वरितस्वरं विधीयते । स्वरितात्परमनुदात्तानां प्रथमस्वर—
'स्वरितान्द्विनाशमनुदात्तानाम्' इति सूत्रेण प्राप्नोति । उदात्तात्पूर्वं विद्यमानानामक्ष-
राणां स्वरानुदात्तस्वर एकः । यथाऽर्कश्च मन्त्र—'रत्नधातमम्' इति पदस्य, रत्नानि दधातीति
रत्नधा अतिशयन रत्नधा रत्नधातम, तम् इति विग्रहे कृते, 'समासस्य' इति सूत्रेण समा-
सात्तादात्तस्वर स्वीकृतव्यः । अर्थात् धकारोत्तरवर्धाकारस्योदात्त । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
इत्यनेन धकारात्पूर्वं विद्यमानयोरक्षरयोः अनुदात्तस्वर—रत्नधा इति । रत्नधाशब्दादति-

शायने विहितस्य तमप 'अनुदात्तो नृपिनी' इत्यनेन नृपां पिताऽव प्रत्ययानामनुदात्तस्वरं
भवतीत्यर्थे केनानुदात्तस्वर रत्न धातम इति । तदूर्ध्वं द्वितीयकवचनविधलायां 'अम्' प्रत्यय—

रत्नधातम अम् इति द्विधने 'अस्मि पुर्वं' इति पूर्वकपे जाते रत्नधा तमम् इति भवति ।

'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यनेन उदात्ताद्धकारोत्तरवर्धाकारात्परं विद्यमानस्यानु-
दात्तस्य स्वरित—रत्नधातमम् इति । 'स्वरितान्द्विनाशमनुदात्तानाम्' इत्यनेन

स्वरितात्परं विद्यमानस्यानुदात्तस्य प्रथम—रत्नधातमम् इति सिध्यति । एवञ्चास्य शब्दस्य
स्वरमञ्जुवारम निदिष्टानां यन्त्रां सूत्राणांमावश्यकतेति बोद्धव्यम् ।

वातुजम्भेति भते सैधं प्रक्रिया सर्वाणि दृष्टव्या । नतद्वयं वास्तेन प्रवर्जितम्—‘नामान्याख्यात-
जानीति’^{१६} साकटापनो नैवस्तस्यपि । न सर्वानीनि रागर्षो बंधाकरणानां चंके’ (मि० १-१२)
इति । गार्ग्यस्य भतेऽग्निशब्दस्याकण्डप्रातिपदिकत्वात् ‘फिषोऽन्त उवाचः’ (फि० १-१)
इत्यन्तोदासत्त्वम् । पूर्वोक्तेष्वप्राणीरित्यादिनिर्बचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यचोचितं
कल्पनीया । दूतदेवाभिप्रेत्य वास्क आह^{१७}—‘अथ निर्बचनम्—तद्येषु पथेषु स्वरसंस्कारी समर्षी’
प्रादेशिकेन गुणेनान्विती स्यातां तथा तानि निर्बुधात् । अथान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थ-
नित्यः परीक्षेत केनचिद्भूतिसामान्येन, अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षररचमंताभ्यामभिर्बुधात् त्वेव न
निर्बुधात्’ (मि० २-१) इति । अस्याधर्मः—तत्तत्र निर्बचनीयपदसमुहमध्ये शेषाभ्यावि-
पथेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारी समर्षी’ व्याकरणसिद्धौ स्याताम्, स्वर उदात्तादिः, संस्कारी
निप्रत्ययादिः, किञ्च तौ स्वरसंस्कारी प्रादेशिकेन गुणेनान्विती स्याताम्, शब्दस्यैकदेशः
पूर्वोक्तोऽग्निवातुः प्रदेशः, तत्र भवो गुणो गतिक्रयोऽर्थः, तेनान्विती । तान्याख्यादीनि
पदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्बुधात् । तच्च निर्बचनमस्माभिः प्रवर्जितम् । अथ पूर्वोक्त-
शैलशब्देन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिन्कञ्ज्येऽनुगतो न भवेत्, तस्यैव व्याख्यानम्
अप्रादेशिके विकार इति । अथनयनाविक्रयः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशोऽग्निशब्द-
देशोनाम नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं इति च पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो
निर्बन्धवान्, आह्वयानुसारेण वा देवतान्तरविशेषत्वेन योजयितुं वा स निर्बन्धः, तथापी
त पुमान् केनचिद्भूतिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मिन्कञ्ज्ये योजयेत् । वृत्तिः
क्रिया । तत्रैव सामान्यं सावृक्षम् । अस्माभिरुक्तपदमविक्रयं क्रियात्वसामान्यमुपजी-
व्याप्राणीत्याद्यर्थो योजितः । तद्विधं वास्कभिमतं निर्बचनम् । स्वीत्याष्टीबिरक्षरसंभ्यामि-
वक्षितः । अकलोपनसम्भ्यादी निचेवार्थकमकारकपमकारं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यावाच-
कारीऽस्ति । तद्विवक्षितसाम्बन्धम् । शकपुनित्तु वर्धमान्याभिर्बुते । अथवाऽग्निशब्दयो-
गीकारवर्णेन साम्यम् । सर्वेषां निर्बचनं न स्यादप्यमिति । ईदृ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुवास्तम् ।

^{१६} नामान्याख्यातजानि । आख्यातानि नामानि उपसर्गं निपाताश्चेति चत्वारि
पदजातानि । तेषां—‘शब्दप्रधानमाख्यातम्, सत्प्रधानानि नामानि नामाख्यातयोस्तु
कर्मापसयोगज्ज्ञेयता भवति, उक्तवाक्येष्वर्थेषु निपतन्ति’ इत्यादिमन्दर्भेण मुनिस्तरं स्वरूपं प्रदर्श-
नम् । तत्र यानि नामानि तानि सर्वाणि, आख्यातजानि—आख्यातान्तपदनिष्पन्नानि भवन्तीति
साकटापनाचार्योऽभिप्रेति । तदं निरुक्तशाम्भविदाऽप्यायमेव सिद्धान्तः । गार्ग्य आचार्य
बेयाकरणानां मध्ये केचन पाणिनिप्रभृतयश्च सर्वाणि नामान्याख्यातजानीति नाभिप्रयन्ति,
किन्तु वाविप्रत्ययान्तानि नामान्याख्यातपदस्यापि भवन्तीति वदन्ति । एवञ्चास्मिन्भते—अग्नि-
पदमकण्डप्रातिपदिकं स्वीकृत्य स्वरसंस्कार कर्तव्यो भवति । तत्र ‘फिषोऽन्त उवाचः’
इति सूत्रेनान्तोदानत्वमग्निशब्दस्य । फिष्ट् इति प्रातिपदिकमुच्यते । तस्यान्तिममक्षरमुदात्तं
भवतीत्यर्थः । अयमेव प्रातिपदिकस्वरसन्देहो व्यावृद्धयते ।

^{१७} अथ च शार. पूर्वमेव निरूपित । विप्रपदच भाष्यादवगन्तव्यम् ।

‘तिङ्ङितिकः’^{११} (पा० ८-१-२८) इति मतिङ्ङितादिनिष्ठात्पदात्परं इत्यस्य तिङ्ङितस्य निष्ठात्-
विधानात् । पदद्वयसंहिताकाले स्वीकारस्य धातुगतस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’ (पा० ८-४-६६)
इति स्वरितत्वम् । तस्मात्पूर्वार्धमात्रेण एकारस्य तिङ्प्रत्ययस्यैकस्य ‘स्वरितात्संहितायामनु-
दात्तानाम्’ (पा० १-२-३९) इत्येकश्रुत्य^{१२} प्रचयनात्मकं भवति । ‘पुरःशब्दोऽन्तो-
दात्तः । अयं पुरो भूवः (तं० ल० ४-३-२) इत्यथ तर्कवाच्यातत्वात् । ‘पूर्वावरावराणांमति

^{११} तिङ्ङितिकः । मतिङ्ङ इति पञ्चमो । तिङ्ङितमिन्दात्पदात्परं विद्यमान
तिङ्ङितं पद निहन्यते—सर्वानुदात्तं भवतीत्यर्थः । पदपाठेऽयं स्वरः । अग्निमिति पदमतिङ्ङितम् ।
तस्मात्परम् ‘इङ्ङ’ इति पदं सर्वानुदात्तं भवति ‘इङ्ङ’ इति । संहितापाठे तु नकारोत्तरवर्तिन

इकारस्य य उदात्तस्वरः तस्मात्परं विद्यमानस्य ईकारानुदात्तस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’
इति, तस्मात्पद परं विद्यमानस्य ङकारोत्तरवर्त्येकारानुदात्तस्य ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्ता-
नाम्’ इति सूत्राभ्यां स्वरितप्रचयो भवति । तथा मति ‘अग्निमीङ्ङे’ इति संहितास्वर-

स्तिभ्यति । एवञ्च ईङ्ङे इत्यस्य पदस्य स्वरसञ्चारार्थं क सूत्रमपेक्षितं भवति ।

^{१२} ऐकश्रुत्यम् । ‘उदात्तानुदात्तस्वरितानां परस्मन्निकर्षं ऐकश्रुत्यम्’ (भा.
ष्य श्री १२७) इत्यादिवाक्येन ऐकश्रुत्यस्य लक्षणं कृतम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-
भिन्न्यञ्जका प्रयत्ना शिक्षाशानिस्ताभ्यादिमलजगन्धेभ्यविहिता—आयाम् विञ्जन्तः काशो-
पपद्येति । वायुनिमित्तं यच्छरीरस्योर्ध्वगमनं तदुदात्ताभिन्न्यञ्जकम् आयामसंभेदोच्यते । एवं
यदधोगमनं वायुनिमित्तं शरीरस्य तदनुदात्ताभिन्न्यञ्जकं विश्रम्भपदवाच्यम् । एवमेव यत्तिर्य-
गमनं वायुनिमित्तं शरीरस्य तदाक्षेपपदवाच्यम् । एतेषां परस्परमत्यस्तं सन्निकर्षं—अभ्यव-
धानस्य तेन यदुच्छ्वसनं तदैकश्रुत्यमित्यर्थः । उच्चारणं कममधियम्यमिदम् । लैलनाव-
सरे तु — एतेषामभिन्न्यञ्जकानि चिन्हानि अनुदात्तस्य — इति वर्णस्थावस्तात्, स्वरितस्य । इति
वर्णस्वोपरिष्ठात्, कस्यापि चिन्हस्याभावे उदात्तस्य प्रचयस्य चेति स्वीकृतानि ऋग्वेदे कुष्ण-
यजुर्वेदे च । अस्यैकश्रुत्यस्य प्रचय इति नामाभेदं बोध्यम् ।

^{१३} अयं पुरो भूव । अयने दिग्भेदेनेष्टकानामुपधानविधानान्तरे ‘पुरस्तादुपधाति’
इति वाङ्मनेन षोष्टकानामुपधानं विहितम् । पुर पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः । तत्रायं भूवः ऋगुक्ता-
रणीभूतः प्रजापतिरस्तीति शेषपुरणेन यन्त्रो व्याख्यानस्तायनेन । अयं पुर इत्यन्तोदात्त
पठ्यते । पुरोहितमिति पदं संभाव्य तत्र स्वरसञ्चारं दर्शयितुमुपक्रमते— पूर्वधरेति ।
पूर्वावरावराणां अथाणा शब्दानामपि प्रत्यये मति कनेन पुर् अच् अच् इत्यादेशा भवन्ति ।
पूर्वं अस् इत्यत्र प्रकृते पुर् इत्यादेशो पुरस् पुर इति सिध्यति । अत्र प्रत्ययस्वरे कृते पुर इति
संध्यते । धाञ् धातो कर्मणि क्तप्रत्यये कृते धा क्त इति स्थिते ‘दधातेहि’ इति ह्यादेशो जाते हित
इति संप्रत्यये । अत्रापि प्रत्ययस्वरे सति हित इति भवति । द्वितीयाविवक्षायामनुप्रत्ययः,
तस्य पूर्वार्धकादेशो जाते हितम् इति सिध्यति । पुर हितम्, पुरोहितमिति समासे कृते ‘समासस्य’
इति सूत्रेण समासास्तोदात्तो भवति । तथा सति पुरोहितम् इति स्वरा भवेयुः । तदपवादकेन

‘पुरवर्ध्वंवाम्’ (पा० ५-३-३९) इति पूर्वप्रत्ययस्यः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । चाओ निष्ठायां ‘व्यालेहिः’ (पा० ७-४-४२) इति ह्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोवातो हितशब्दः । तत्र सन्नासान्तोवास्त्ये घान्ते तदपवादत्वेन ‘तत्पुञ्चे तुल्यार्थं’ (पा० १-२-२) इत्यादिना अम्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा ‘पुरोऽम्ययम्’ (पा० १-४-६७) इति गतिसञ्ज्ञायां ‘गतिरनन्तरः’ (पा० १-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र ओकार उदात्तः । अर्धशिष्टानामनुदात्त-
 [redacted] पूर्वप्रत्ययस्यः । आद्याक्षरस्य^३ संहितायां प्रत्ययप्राप्तौ ‘उदात्तस्वरितपरस्य सम्भारः’ (पा० १-२-४०) इत्यतिशयोक्त्यानुदात्तः । यद्यपि पदकाले हिनप्रत्ययात्कर्तव्येकारस्य स्वरितत्वं पूर्वमनुदात्तपरत्वाभावात् । ‘मात्रा ह्रस्वास्तावदपदान्तरमिति’ (पा० १-२७) प्रातिपत्त्येभ्य-
 सामविधानात् । अतएव तृतिरीया अनुदात्तमेवाधीयते । तथापि —

‘यथा सन्धीयमानानामनेकीभवता स्वरः ।

उपदिष्टस्तथा विद्यावकराणामवग्रहे’ (पा० ३-२४) ॥

‘तत्पुञ्चे तुल्यार्थं-तृतीया-सप्तम्य-यमाना-अम्य-द्वितीया-कृत्या’ इति सूत्रेण पूर्वपदभूतानां सप्ता-
 नामितेषां तत्पुञ्चे पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ विहितः । प्रकृते पूर्व पदमम्ययम्, अनन्तप्रकृतिस्वर
 एव तिष्ठति — पुरोहितम् इति । अथवा—पुर इत्यस्य गतिसञ्ज्ञायां ‘गतिरनन्तर’ (वताम्ने पदे
 परे सति गति प्रकृत्या भवति) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

^३ आद्याक्षरस्य । संहितास्वरं प्रदशयति—आद्येति । पकारोत्तरवर्त्युकारस्य

‘अग्निमीळे’ इत्यनन्तरं संहितायां प्रत्यय एवावश्यकः, पकारोत्तरवर्तीकारस्य स्वरितत्वेन तदुत्तर-
 वृत्तिनोऽनुदात्तस्य ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति विधानात्, किन्तु ‘उदात्तस्वरितपरस्य
 सम्भारः’ इति सूत्रेणोदात्तपरस्यानुदात्तस्य पकारोत्तरवर्त्युकारस्यानुदात्तत्वरवर एव । तथापि
 ‘अग्निमीळे पुरोहित’ इति संहितास्वरा । पदपाठकाले पुरोहितवित्यत्र पुर ग्रहितमिति समास-
 गतयोः पदयोः प्रातिपदिक्यं पूर्वस्वरणकरो मान्नाकान्तो विहितः स चावग्रहेण चोत्पत्तेः । ह्रस्वा-
 क्षरस्यैका मात्रा, दीर्घस्य द्वे, प्लुतस्य तिस्र इति । तथा सति पुर इत्यवसाने जाते हकारोत्तर-
 वृत्तिन इकारस्योदात्तात्परतत्त्वं न सिध्यतीति स्वरितस्वरमन्त्रं दुर्लभं इति वाङ्मयस्समाधा-
 नम्—तथापीति । अवग्रहस्वरविधायकमिदं सूत्रं ‘यथा सन्धीयमानानामिति । अवग्रहेऽक्षराणां
 तं स्वरं जानीयान् यच्च सन्धिमाप्नुवतामेकीक्यमाणानाम् अनकीभवतां प्रत्येयमनाप्नुवतां
 स्वर उपदिष्टः । स च स्वर—‘उदानपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यञ्जनन वा । स्वयंतेऽन्तर्हितम्’ इति
 सूत्रेणोपदिष्टः । उदात्तं पूर्वो यस्मान् तत उदात्तपूर्वमक्षरम् नियमननुदात्तं विवृत्त्या व्यञ्जनेन
 चान्तर्हितं स्वरितस्वरयुक्तं भवतीत्यर्थः । एवञ्चावग्रहे नाद्वयस्वरस्यातिदिष्टत्वात् हकारोत्तर-
 वृत्तिन इकारस्य स्वरितत्वं निर्वाचयति तात्पर्यम् ।

इति प्रातिशाल्येऽतिवेशाविष्टसिद्धिः । 'यजयाच' ^{२५} (पा० ३-३-९०) इत्यादिना यजतेर्महप्रत्यये सत्यन्तोदात्तो यजशब्दः । विभक्तेः कुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पञ्चात्स्वरितत्वम् । देवशब्दः पञ्चाद्यमस्तः । स च ऋट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण ^{२६} चास्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः ऋती यजतीति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दम्' (पा० ३-२-५९) इति निपातितः ^{२७} । 'गतिकारकोपपदास्कृत्' (पा० ३-२-१३९) इति कुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणास्तोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तु प्रत्ययान्तः । नित्स्वरेणापुदात्तः ^{२८} । स्वरितप्रथमो पूर्ववत् । रत्नवाणो

^{२५} 'यज-याच-यत् विष्-प्रच्छ-रसो मङ्' इति सम्यं सूत्रम् । यज याचया, यत्, विष्णु, प्रश्न, रक्षण इति रूपाणि भवन्ति ।

^{२६} 'चित्' इति सूत्रेण चित्प्रत्ययान्तानामस्त उदात्तो विहितः ।

^{२७} निपातितः । निपातनं नाम भिद्वक्पनिर्देशः । तेन सूत्रानुपदिष्टमपि कार्यं लभ्यते । ऋती उपपदे यज् चानो विष्णु प्रत्यय 'कृत्विग्दम्' इति सूत्रेण विहितः । तस्य कृत्वात् 'कृत्विग्दम्' इति सम्प्रसारण 'कृत्विग्' इति कुत्त्वञ्च । तयाच ऋत्विक् इति रूपं सिध्यति । ऋती यजतीति तस्य विग्रहः । तत्र 'गतिकारकोपपदास्कृत्' (एभ्यः कृत्वात् प्रकृतिस्वर स्वातस्फुक्त्वं) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदञ्च चानु । तस्य चास्तोदात्तस्वरः । तयाच ऋत्विक्, ऋत्विजी, ऋत्विज, ऋत्विजम् इति विभक्तिषु स्वरास्तिभ्यस्ति । 'अग्निमीळे पुरोहित' इत्यनन्तर 'यजस्य' इति पदस्य संहितायां नङ्प्रत्यय-सम्बन्धिनोऽक्षरस्योदात्तत्वाद्दकारोत्तरपदस्येकारस्यानुदात्तस्वरः स्य इत्यकारस्य स्वरितस्वरः । तथा च 'अग्निमीळे पुरोहितं यजस्य' इति स्थिते देवशब्दस्य चित्प्रत्ययान्तत्वादस्तोदात्तत्वे दकारोत्तरवर्तिन एकारस्यानुदात्तत्वम्, ऋत्विक् शब्दस्य चोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वादुकारस्यानुदात्तत्वे अग्निमीळे पुरोहितं यजस्य देवमुन्विजम् इति संहितास्वरास्तिभ्यस्ति ।

^{२८} नित्स्वरेण । 'जित्वादिनित्यम्' (जित्, नित् प्रत्ययान्तानां शब्दानामादिद-दात्तो भवति) इति सूत्रेण होतृपदमाद्युदात्तम् । विभक्तिस्वरश्च पूर्ववत् । तथाच—होता होतारी, होतार, होतारं, होतारी, होतृन् इत्येव विभक्तिषु स्वरा भवन्ति । 'होतार' इत्यनन्तर 'रत्नवातमम्' इत्यस्य संहितायां 'समासस्य' इति सूत्रेण दकारोत्तरपदस्येकारस्योदात्तत्वे निदिष्टे तत्पूर्वयोर्बर्णयोरनुदात्तस्वरः प्राप्य । तत्र होतारमित्यत्र नकाराकारस्य स्वरितत्वात्स्वरिताद्यनुदात्तानां श्रवणं संहितायां प्राप्नोति । तथा सत्युभयोरपि रेफयोर्द्वयोः प्रथितौ भवतः । तथाच होता रत्नवातमम् इति श्रवणं भवति ।

प्रथममन्वगतपदानां स्वरसंसाधनाय मुख्यतः सप्तदशसूत्राणां भावश्यकता भवति । अस्मिन् मन्त्रे पुरोहितपदस्य ऋत्विक्पदस्य च साधनमभ्यमित्यम् ।

‘वयस्वानितसप्तस्य’ (पि० २६) इत्याद्युदात्तः । तथाचान्नायते रत्नं चातेति । रत्नानि वयातीति विग्रहः । तनात्तत्वाद्यन्तोदात्तो रत्नचासन्धः । यद्वा कुदुत्तरत्यदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययस्य पित्स्वरेणानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रथितौ । संहितायामाद्याकारस्य प्रथमो द्वितीयाकारस्य तदन्तरत्नम् ।

वेदावतार आद्याया ऋचोऽन्धश्च प्रपञ्चितः ।

विभ्रातं वेदगाऽन्धोऽन्धश्च सङ्गतिश्च वन्द्यते ॥१॥

जान्मेयपुस्तस्य द्वितीयाप्युच्यते । जयमभिः पूर्वैः निः पुरातनैर्भूत्वाङ्गिरःप्रभृतिभिर्हविभि-
रीड्यः स्तुत्यो नूतनैस्तेषामौपमैरस्यामिरपि स्तुत्यः । लोडभिः स्तुतः सन्निह यत्ने वेदान्हवि-
र्भूय वा वसति । बहु प्राप्य इति वातुः । आबहुत्वात्पर्यः । पूर्वैर्भिरित्यत्र ‘बहुतं
कम्बति’ (वा० ७-१-१०) इति निरुपेतादेशात्तथा । पूर्वं वर्षं वर्षं पूरये इति वातुः । पूर्वै-
र्वातोऽन्धश्च औपमिकः । इन्द्रप्रत्ययान्त ऋचिषाब्द ‘ऋच्यन्धकः’ (वा० ४-१-११४) इति
निपातनात्तदुपपन्नगुणाभावः^{२०} । कित्प्रत्ययस्यो वाच्य जेवः । लो जम्बो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।
ईड्यशब्दस्य^{२१} व्यत्ययस्यान्तात्वात् ‘तित्स्वरितम्’ (वा० ६-१-१८५) इति स्वरिते सेवानुदात्तत्वे
च प्राप्ते तदवचावात्वेन ‘ईड्यन्धः’ (वा० ६-१-२१४) इत्यादिना आद्युदात्तत्वं । ‘नवस्य’^{२२}
नूतनपुस्तकाश्च (वा० वा ५-४-३०) इति वार्तिकेन नवस्य नू इत्यादेशस्तन्मन्त्रप्रत्ययस्य
नववार्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । ऋचिषाब्दस्वरा अन्ध्यादिषु नूतनान्तेषु

^{२०} लघुपञ्च० । ऋचातो इन् प्रत्ययः । प्रत्ययवकारस्येतत्संज्ञायां लोपे सति ऋच् इ
इति स्थिते ‘अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपचा’ इत्यनेन (अस्यावत् पूर्वो वर्ण उपचासंज्ञ स्यात्) ऋ इत्यस्योप-
चासंज्ञायां ‘पुनस्तल्लघुपञ्चस्य च’ इत्यनेन (पुक् अन्तो यस्य लम्ब, लम्बी उपचा यस्य तस्य चाङ्गस्य
इको गुणस्स्यात्कार्वाण्यनुकार्वाण्यनुकार्यो) गुणे प्राप्ते ‘अपि’ इति कथं स्यात् । तस्यान्तार्थ
प्रदर्शयति—लघुपञ्चगुणाभाव इति । ‘ऋच्यन्धकमृचिषाङ्गुदन्धश्च’ इति सूत्रेण ऋचिषाब्दस्य
निपातनादिति । ऋचिषाब्दस्य कित्प्रत्ययान्तत्वे ‘किङिति च’ इत्यनेन गुणाभावः ।

‘अन्त्यादिनिन्धम्’ इत्यनेन ‘पूर्वैः निः ऋचिभिः’ इति पञ्चममाद्युदात्तं भवति ।

^{२१} ईड्यशब्दस्य । ‘ईड स्तुती’ इति वातो व्यत् प्रत्ययः । नकारतकारयोरित्संज्ञायां
लोपे सति (ईड्यश्च) ईड्य इति कथं लिप्यति । अत्र ‘तित्स्वरितम्’ इत्यनेन यकारोत्तरा-
कारस्य स्वरितस्वरे सति ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्यनेन ईकारस्यानुदात्तस्वरः प्राप्तः । ईड्य-
इति ज्ञाने ‘ईड्यन्ध-वृ-वांस-दुहा व्यत्’ (व्यत्ययस्यान्तानामेवानादिब्रह्मात्तस्यात्) इति
सूत्रेणाद्युदात्तः । तथा च ईड्य, वन्ध, वायं, वायं, वायं, वायं इत्येवं स्वरास्तिष्ठयन्ति ।

^{२२} अनेन वार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशे नूतनम्, नवीनमिति रूपाणि सिध्यन्ति
तनन् प्रत्ययान्तत्वात्तन्निस्वर आद्युदात्तः । ‘नूतनं’ इति भवति ।

पूर्वबुद्धेयाः । उतशब्दो^{२३} यद्यपि चिकत्पार्थे प्रतिद्वस्तथापि निपातत्वेनामेकार्थत्वाद्योचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ती'ति निपातत्वम् । तर्हि 'निपाता आद्युदात्ताः' (फि० ४-१२) इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न; प्रातःसम्बद्धस्योदात्तत्वात् । यथा प्रातःसम्बद्धोदात्तत्वेन स्वरसिद्धिः पठितः एवमुत्तमस्यैवापि पाठो द्रष्टव्यः, स्वरसिद्धिराकृतिगुणत्वात् । यद्वा 'एवादीनामन्तः' (फि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । त इत्यत्र किट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां 'दीर्घादि' (पा० ८-३-९) इति वृत्तम् । अत्र 'अनुनासिकः' (पा० ८-३-२) इत्यनुदात्तो 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८-३-३) इत्याकारः सानुनासिकः । 'भोमगो' (पा० ८-३-१७) इति रोचंकारः । तच्च 'लोपः जायत्यस्य' (पा० ८-३-१९) इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वाच्च पुनः सन्धिकार्यम् । आद्यो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो ह्यप्रत्यये सति निष्प्रत्ययाद् इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । बहुलिङ्गालोचने छान्दसो लट् । तत्र स्वप्रत्ययगतस्य^{२४} यकारस्य लोपोऽपि छान्दसः । यद्वा नेटि 'सिद्धलुक्' (पा० ३-१-३४) इति लिप्प्रत्ययः । 'लेटोऽडादौ' (पा० ३-४-९४) इत्यङागमश्च । ततो वसतीति सम्पद्यते । तस्य लिङ्गमन्वा-
धिवात् । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥२॥

^{२३} उतशब्दस्य निपातत्वेन 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' इति यास्कवचमात्समुच्चयार्थ-
कत्वमपि भविष्यदिति । यद्यपि 'निपाता आद्युदात्ताः' इति आद्युदात्तत्वमस्य प्राप्तम्, तथापि
स्वरसिद्धिगणपाठमस्याङ्गीकृत्य लङ्दानुसारेणान्तोदात्तत्वमेव । तथाच 'उत' इति

स्वरसिद्धिः । अथवा 'एवादीनामन्त उदात्त' इत्यन्तोदात्तत्व साधनीयम् ।

^{२४} 'दीर्घादि समानपादे' (दीर्घादित्पर विद्यमानस्य नकारस्य समानपादे ऋर्वा म्याददि
परे) इति सूत्रेण 'देवान्' इत्यत्र नकारस्य वृत्तम्, 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनेन यकारोत्तरा-
कारस्यानुनासिकत्वम्, 'भोमगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' इत्यनेनापूर्वस्य रो यादेण देवाय इति
स्थिते 'लोपश्चाकल्पस्य' इति तल्लोपः । तथाच देवा इति संहिताया रूपम् । पदपाठे तु देवान्

इति चित्वादन्तोदात्तः ।

^{२५} स्वप्रत्ययगतस्य । 'स्य तासी लुलुटोः' इति सूत्रेण लृटि घातो, स्वप्रत्ययो
विहितः । तद्गतस्य यकारस्य लोपश्छान्दसः । बहु म्यति इत्यत्र 'भोऽ' इति सूत्रेण लृङ्गा-
रस्य ङः तस्य 'बङो कस्मि' इति सूत्रेण क, 'इष्को' इत्यधिकारे आदेशप्रत्यययो' इति
वृत्तवच्च । यकारलोपे सति वसति इति रूपसिद्धिः । लेटलकाराङ्गीकारे सिपि अङागमे
च सति वसति इति रूपसिद्धिः ।

पूर्वमन्त्रापेक्षयाऽभिन्मन्त्रे स्वरसञ्चाराय चत्वारि सूत्राणि नूतनानि । संहितास्वरास्तु —
अग्निपदमन्तोदात्तम्, अतः पूर्वस्याकारस्यानुदात्तस्वरः । पूर्वभिरिति नित्प्रत्ययान्तत्वादा-
द्युदात्तत्वे यकारोत्तरवर्त्येकार उदात्तः, ततः परस्याक्षरस्य स्वरितः अथिभिरित्यस्य नित्प्रत्य-
यान्तत्वादाद्युदात्तत्वे ऋकार उदात्तः, ततः पूर्वस्य यकारान्तवर्तीकारस्यानुदात्तस्वर एवमेव
दंडशब्दस्याद्युदात्तत्वात्, ततः पूर्वस्य यणस्यानुदात्तस्वरः, एव नूनशब्दस्य नित्वादाद्युदात्तत्वे

आधाने^{१०} तृतीयेष्टी प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया । तां तृतीयामुच्यमाह ।
 ओज्यं होषा स्तुत्योऽग्निस्तेनार्प्यना निमित्तभूतेन यजमानो रयि यनयन्मवत्—आप्नोति ।
 कीदृशं रयिम् ? विवेचिषे वोचमेव—अतिदिनं पुष्यमाचतया वर्द्धमानमेव, न तु कदाचिदपि
 स्वीयमाणम् । यजसम्—दानादिना यज्ञोपुक्तम् । धीरवतमम्—अतिशयेन पुत्रभूत्यादि-
 धीरपुरुषोपेतम् । सति हि यने पुण्याः सम्पद्यन्ते । रयिशब्दो यजमिन्त्यादिजननामसु
 (निघ० २-१०) पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अयनोतेर्षातोर्लेटि व्यात्ययेन तिप् । 'इत्थञ्च
 लोपः' (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । 'लेटोऽङाटो' (पा० ३-४-९४) इत्यङातपः ।

तत्र पूर्वस्यानुदात्तस्वरः, एवम् उतणञ्दस्यान्तोदात्तत्वात्तत्पूर्ववर्णस्यानुदात्तस्वरः । तथाच—अग्निः

पूर्वैर्भिर्हविभिरीदृषो नूतनं हत इति सिध्यन्ति । तृतीयपादे स इत्यस्य फिट्स्वरः, देवो इत्यस्या-
 न्तोदात्तत्वात्तत्पूर्वो यनोऽनुदात्तः, आ इत्यस्य निपातस्वरः उदात्तः, 'इह' इत्यत्र ह्रस्वस्यस्वरस्यो-
 दात्तत्वात्तत्पूर्वस्यानुदात्तत्वेऽपि 'आ' इत्यनन्तोदात्तस्वरवता 'इ' इत्यस्य 'आद्गुण' इत्येकादेशे
 'एकादेशे उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्त एव भवति । यजति इत्यस्य निङ्न्तनिपातस्यो मति इह
 इत्यत्र हकारस्योदात्तत्वात्, यजानुदात्तस्य स्वरिति तदूर्ध्ववर्तिनोऽनुदात्तयो प्रचयः ।
 तथाच 'स देवा एह यजति' इति स्वराः ।

^{१०} आधाने तृतीयष्टी । आधानस्य स्मृतं स्वरूपं पूर्वं निरूपितम् । तत्र पञ्चमाने-
 ष्टपोऽपि निम्न प्रतिपादिताः । नामु 'अग्नये जुषधे' इति या तृतीयष्टिस्तस्यामित्यर्थः ।
 ओषधिप्रसवेऽस्यग्नीहोत्रादिभि रध्यामिक्षापयोभिर्वाजुष्टीयमाना यागा इष्टय इत्युच्यन्ते ।
 तर्वाणाभिष्टीनां प्रकृति रक्षोपूर्णमायी । यत्र पुष्कलाङ्गानामुपदेशस्तत्र प्रकृतिरिति व्यवहारः ।
 रक्षोपूर्णमासप्रकरणे नक्षत्रेभित्तानां सर्वेषामङ्गानामाग्नानमस्तीति तथा प्रकृतित्वम् । विहितपात्रेषु
 विधिवाक्येऽस्यमुपदिश्यते देवता च । क्वापिभूतनाम्यङ्गान्यापि विधिनामर्थेविधीयन्ते, यानि
 प्रकृती न श्रुतानि । तत्र रक्षोपूर्णमासयोः 'आज्यभागी यजति' इति विधिना हावाज्यभागमजकी
 यागवत्कृत्वेन विहितो । प्रथमाज्यभागस्याग्निदेवता, द्वितीयस्य च साम । आज्यमनयो-
 र्गणयोर्द्वयं भवति । पीणमास्या हावाज्यभागी रक्षो च हावाज्यभागी । तत्र
 पीणमास्या प्रथमाज्यभागस्य 'अग्निर्वृषाणि जङ्घनत्' इति पुरोनुवाक्या, द्वितीयस्य च त्वं
 मोमामि मन्यति इति मन्त्रः । प्रथमाज्यभागस्य आज्यामन्त्रः—'जुषाणो अग्निराज्यस्य केतुः'
 इति, द्वितीयस्य च 'जुषाण सोम आज्यस्य हविषो वेतुः' इति । रक्षो प्रथमाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या
 'अग्निं प्रत्येन मन्यता' इति, द्वितीयस्य च 'सोम गीमिष्टा ययम्' इति । याज्यामन्त्री तु
 तावेव भवत यो पीणमास्या विहितो । इमावाज्यभागी समन्त्रको तृतीयपञ्चमानेष्टावतिदेजम
 प्राप्ती । तत्र प्राकृताज्यभागध्वयो स्थान 'पुष्टिमन्तो अग्निना रयिमयनवत्, गयस्फानो
 ममीवद्' इति सूत्रयन्ताद्वलायन (आश्व श्रौ २१) पुष्टिमच्छब्दवर्तितो मन्त्री विद्यते ।
 'अग्निना रयिम्' इति मन्त्रे 'योयम्' इति 'गयस्फान' इति मन्त्र 'पुष्टि' इति पुष्यानुषटित्वमस्ती-
 त्वनयोः पुष्टिमच्छब्देन व्यवहारः । एवञ्च तृतीयपञ्चमानेष्टो प्रथमाज्यभागस्य 'अग्निना
 रयिमयनवत्' इति मन्त्र पुरोनुवाक्येति सिद्धम् ।

ततोऽनन्तरमिति भवति । तस्य निष्कातः । अन्तस्तत्वात्^{२६} षोडशस्य आद्युदात्तः । एतत्तत्त्वस्य निपातरूपेऽपि 'एवाबीनामस्त' (फि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तत्वम् । अकारात्ताद्विषयत्वात्परस्याः^{२७} सप्तम्या- 'सुपां सुलुक्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना ओभावे सति 'सावेकाचः' (पा० ६-१-१६८) इत्यादिना 'ऊहिरपवादि०' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना वा तस्योदात्तत्वम् । 'निर्यबीप्सयोः' (पा० ८-१-४) इति द्विभावे तत्पुनरुच्चारणस्य 'अनुदात्तं च' (पा० ८-१-५) इत्यनुदात्तत्वम् । यतोऽस्यास्तोत्रि विग्रहे सति 'अर्ग आदिम्योऽच्' (पा० ५-२-१२७) इत्यच्प्रत्ययः । अस्तिचर्च-व्यत्ययेन आधित्या मध्योदात्तत्वम् । किट्स्वदेवान्तोदात्तादीरशब्दादुत्तरयोर्मनुप्यमयोः पित्वा-दनुदात्तत्वम् । 'ह्रस्वनुब्रूम्याम्' (पा० ६-१-१७६) इति तु न, सावर्ण्यान्तरत्वात् 'न गोश्चम्' (पा० ६-१-१८२) इति प्रतिषेधः ॥३॥

अभिप्लवपदहस्य^{२८} मध्यमवर्तिभूषण्येव तृतीयतन्त्रे मेवावकणस्य 'अग्ने यं यज्ञम्' इत्यादिको ब्रह्मण्योऽनुकवस्तुचः । एतच्च सप्तमाध्याये एह्युषु इत्यादिकान्ते सूत्रितम्—'अग्निं वो

^{२६} 'अन्तस्तत्वात्' इति सूत्रेणाद्युदात्तस्वरः ।

^{२७} सप्तम्येकवचने अकारात्तस्य दिव्मध्यस्य 'दिवि' इति रूपम् । सुपां सु-लुक्-पूर्वमवर्ग-आ-आत्-वा-वा-वा-इत्याद्याच्-आत् इति सूत्रेण सप्तम्या मे भावे दिव् ए दिवे इति रूपं भवति । तस्य 'निर्यबीप्सयोः' इति द्विभावे । दिवे दिवे इति भवति । 'अनुदात्तञ्च' इत्यनेन द्वितीयस्थानुदात्तस्वर-दिवे दिवे इति सम्प्रत्यते । 'सावेकाचस्तुमीयादिविं भवति' (सौ सप्तमीबहुवचने मवर्गस्य एकावक तस्य तृतीयादिविभक्ति उदात्ता भवति) इति सूत्रेण सप्तमीविभक्तौ उदात्तस्वरः । दिव दिव इति स्थिते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित, तत परस्यानुदा-

तस्य प्रचय — दिवे दिवे इति निधायति । सप्तमीबहुवचने एकावका शब्दा गोधीप्रभृतय उन्नेतव्याः । अथवा 'ऊहिरपवादि० पुमरं च' इति सूत्रेण विभक्तौ उदात्तस्वरः ।

^{२८} वीरशब्दस्य इत्यत्र वीरशब्दान्मनुप्यतमपी । तयोः पित्वादनुदात्तस्वरः । वीरशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरः । एव सति वीरशब्दस्य इति स्वरस्तिथ्यति । अत्र शाङ्कने-

ह्रस्वनुब्रूम्या मनुप् (ह्रस्वास्तादस्तोदात्ताभ्युदश्च परो मनुप्युदात्त) इति सूत्रेण मनुप् उदात्तस्वर प्राप्नोतीति । नति निरस्यति— 'न गो-इवन्-सावर्ण्यं-राहद् कुङ् कुङ्गुयच' इति सूत्रेण मनुप् उदात्तस्वरो न भवति । अत्र सौ-प्रथमैकवचन अवर्णान्तात् शब्दात्परतो विद्यमानो मनुप् उदात्तो न भवतीति प्रतिषेधात् । वीरशब्द प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तः ।

अतारि सूत्राणि पूर्वपक्षेण नूतनानि सन्ति । 'वक्षति, दिवे दिवे इतिपदद्वयस्य साधनमभ्यसनीयम् । संहितास्वरसंस्काराय दृष्टिर्दया ।

^{२९} अभिप्लवपदहस्य । आच्छलादनध्योतनूत्रे सप्तमाध्यायस्य सप्तमखण्डे 'अभिप्लव पदह', तस्याग्निष्टोमावर्धित उक्थ्या मध्य, उक्थ्येषु स्तोत्रियानुरूपाः मेवावकणस्य इति सूत्रयित्वा 'एह्युषु चवाणि ते, आग्निराभासि अस्त' इत्यादिना दश स्तोत्रियानुरूपयुगलानि प्रदर्शयत्पादसाधनः । तेषु युगलेषु चतुर्थं युगलम्—'अग्निं वो यज्ञस्तम अग्ने यं यज्ञमध्वरम्'

वृधनम्, आग्नें धं वज्रमप्यरम्' (भा० ७-८) इति । तस्मिन्स्तुत्रे वा प्रथमा ता सुक्ते चतुर्थो । तामेतां चतुर्थीमप्यवाह । हे आग्ने त्वं धं वज्रं पिब्यतः—सर्वानु दिङ् परिभू—परितः प्राप्तरावन्ति, स इन्—स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रयेत्तु स्वर्गे गच्छति । प्राच्यादिचतुर्विधस्तोत्राहवनोपमाकर्त्तव्य-

इति । वज्रमिरहोमिस्त्राभ्यस्मोमयाग वज्रहणत्वेन भ्यवद्ध्यते । अग्निं पश्यते य वज्रह तोऽभिष्ठाववहः । स च गवामयने संवत्सरमाध्ये सत्रे प्रतिमास कर्तव्यत्वेन विहितम् । अस्य विवरणमुपरिष्ठात्करिष्यते । तस्मिन् वज्रहे प्रथममस्तिमज्ज्य दिनप्रतिष्ठोपसंस्वाकम् मध्ये चत्वारि दिनानि उक्थ्यसंस्वाकानि । संस्वाकस्य समाप्तिर्गर्भः । अग्निष्टोत्रस्तोत्रेण यस्य कनोत्समाप्तिः स चतुरग्निष्टोत्रमस्वाको भवति । उक्थ्यस्तोत्रं यस्य समाप्तिः स उक्थ्य-संस्वाक इत्युच्यते । अभिष्ठाववज्रहे प्रथमेऽभ्यसे च दिनेऽग्निष्टोत्रसंस्वाक चतुरग्निष्टोत्रे मध्य-अग्निं चतुर्षु दिनेषु उक्थ्यसंस्वाका कनोऽनुष्ठीयन्ते । उक्थ्यस्यस्तोत्रविशेषे शस्त्रविशेषे, संस्वाका, तत्संस्वाककाली, यहे च प्रयोगा भवन्ति । सन्दर्भानुसारमर्थो निर्णेतव्यो भवति । 'उक्थ्य गृह्णाति' इत्युक्ते वह । उक्थ्य स्तुषीत' इत्युक्ते स्तोत्रम्, 'उक्थ्य शभति' इत्युक्ते शस्त्रम्, 'उक्थ्य कनु' इत्युक्ते संस्वा, तत्संस्वाककनुष्वच बुध्यते । प्रकृते 'उक्थ्येव' इत्यस्य तत्संस्वाकशस्त्रे-स्वित्पर्यः । उक्थ्यसंस्वाका त्रीणि स्तोत्राणि तावन्मयेव च शस्त्राणि सन्ति । तत्र शस्त्रेषु वैचा-नवरणोक्थ्यं, बाह्यशास्त्रोक्थ्यं, अन्तर्शास्त्रोक्थ्यमिति विभागः । शस्त्रकर्तारं कृत्वा अन्तर्शास्त्र-होता, वैचावरण, बाह्यशास्त्री, अन्तर्शास्त्रवेति । तन्मात्रेण शस्त्राणां व्यवहारो भवति । सोमयागे प्रातस्सवनं माध्यन्दिनं सवनं मृतीक्षसवनं (सायंसवनम्) इति त्रीणि सवनानि भवन्ति । प्रतिमवसं सोमाग्निवचः वज्राणां चमयामाज्यं ब्रह्मं, स्तोत्राणि शस्त्राणि च पथक्युपगन्भवन्ति । नूनं अग्निवचे वातोत्सृष्टप्रपद्यान्तस्मवचनमस्य । तच्च सवनं प्रातर्गानिषु त्रिषु कालेषु कर्तव्यं भवति । तत्र स्तोत्रकर्तारस्य च य—उद्गाता प्रतिहर्ता प्रमोता चेति । 'तत्कं साय तृचे पिब्यते स्तोत्रीयम्' इति विध्यनुसारं किमपि साय तृचे—अक्थ्ये यदि नीयत तर्हि एक स्तोत्रीयमिति परिगण्यते । तावदध्यमहाकाह्यं द्वादशाध्याये द्वादशकण्डे उक्थ्यस्तोत्राणां त्रीणि सायानि विहि-तानि—'मैधुजितम्' 'वीरम्' 'कमिच्छन्द प्रियम्' इति । त्रयाणामपि तानां प्रथमस्तथा अपि तत्रैव विहिता । तत्र प्रथमस्तुत्र—'अग्निं वी वृधन्तम अग्ने यं वज्रमप्यरम्' इति, बाह्यशास्त्र-विशस्त्रे 'वयम् त्वामपृथ्मं, यो न इदमिदं पुरा' इति, अन्तर्शास्त्रे—'इममिन्द्र सुतं पिब, यद्विन्द्र त्रिभ्येहना' इति च तृचयुगलानि प्रदर्शयन् बोधयति—यन्प्रमिषुगलं प्रथमप्रतीकगृहीतस्तुत्र-स्तोत्रिय, द्वितीयप्रतीकगृहीतस्तुत्र तृचोऽनुरूप इति । त्रीण्युक्तानुरूपयोस्त्वरूपं स्वपमापवतामनी वदन्ति—'तेषां यस्मिन्नुवीरन् स स्तोत्रिय, यस्मिञ्छु सोऽनुरूप' (आण० ० श्री. ७२.) इति । अनयोऽनुरूपयोस्त्वमर्थ—वज्रहस्तोत्रियाणां मध्ये 'अग्निम्' तृचे उद्गातार 'स्तुषीरम्' सामगानं कुर्युः, 'स' तृच 'तेषां' शस्त्रकर्तृणां 'स्तोत्रिय' प्रथमस्तुत्र । 'रम्' वज्रहे परेषु

गाह्यपात्वाग्नीध्रीयस्वानेच्छानिरस्ति । ^{४०}परिग्रहेण होत्रीयादिष्विन्द्रियाप्यतिर्विचक्षिता । कीदृशं यज्ञम् ? अध्वरम्—हितारहितम् । न ह्यग्निना सर्वतः चाक्षितं यज्ञं राक्षसादपो हिमिर्तुं प्रभवन्ति । अग्निहोत्रस्य चाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।^{४१} न किञ्चित् ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ^{४२} 'नञ् सुभ्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । विवृत इत्यत्र तल्लिङ्गः प्रत्ययस्वरत्वं जाचित्वा पूर्ववर्षस्य^{४३} 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इत्युदात्तत्वम् । ध्वरिभूरित्यत्राज्यपूर्वपद-प्रकृतित्वात् स्वरत्वे वाप्ये तदपवादत्वेन कुबुत्तरपदप्रकृतित्वात्त्वम् । असीति^{४४} लिङ्गस्य 'यद्भूताभित्यम्' (पा० ८-१-६६) इति निपातान्तात् ताडम् ।

यस्मिंस्तुचे स्तुवीरन् स तुच होत्रकाणावनूक्य द्वितीयस्तुच इति । एवञ्च प्रकृतविनियोग-वाक्यस्यायमर्थः—'अभिधत्तवह्वस्य' मथामवनेऽमित्वाजमानस्य बह्वृताभ्यमोमयागस्य, 'मध्य-वनिष्कृष्येषु' द्वितीयादिपञ्चमदिनेषु कसंभ्यत्वेन विहिनेषु सन्नेषु तृतीयसमने मैत्रामवण-कर्तृक यच्छस्त्रं तस्य 'जग्मे यं यज्ञम्' इत्यादिस्तुचोऽनूक्य—द्वितीयतया असनीय । सोऽग्निं विकल्प इति ।

^{४०} सौमिकवेदेः प्राच्यां विलिङ्ग आहूवनीय, दक्षिणस्यां विलिङ्ग माज्जीनीय, पश्चिमायां गाह्यत्वात्, उत्तरस्यां विलिङ्ग-आग्नीध्रीय इति चत्वारोऽग्नयोऽहोत्राप्यन्ते । एवं तत्रैव सदोमाभ्ये यज्ये—अष्टावाक नेष्टा पोना कृत्वाणाच्छंसी होना मैत्रावणश्चेति ऋत्विजः पूर्वार्धप्रमुखा उपविश्य शस्त्रादिमन्त्रपाठं कुर्वन् । तेना पुरतो चिन्त्या कल्पिता जवन्ति यत्र चाग्नेय स्थापिता जवन्ति ।

^{४१} अष्टाध्यास्यां वच्छेऽष्टमे चाध्याययो 'आमन्त्रितस्य च' इति सूत्रपाठो वर्तते । तत्र याष्टिकसूत्रं सम्बुध्यन्तपदस्याद्युदात्तविधायकम्, आष्टमिकञ्च सूत्रं तस्य निदानविधायकम् । गोवादी निक्षमात् सम्बुध्यन्त पदं न निहन्त्ये, किन्तु तस्याद्युदात्त एव । पदान्तरस्या-पादादी स्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वानुदात्तः ।

^{४२} नास्ति ध्वरो यस्येति बहुव्रीहिसमासे 'बहुव्रीहौ पूर्वपद प्रकृत्या (बहुव्रीहौ पूर्व-पदप्रकृतित्वात् स्वरत्वं भवति) इति पूर्वपदप्रकृतित्वात् प्रकृतः । समामान्पूर्वं पूर्वपदस्य य स्वर स एव सभासानन्तरमपि स्थास्यतीत्यर्थः । अत्र पूर्वं पदं नञ् । तस्य निपातत्वादाद्युदात्तः प्राप्तः । 'अध्वरम्' इति सम्पन्नः । तस्येदं वाचकं सूत्रम्, 'नञ् सुभ्याम्' इति । तत्राऽसु इत्यनेन सह बहुव्रीहिसमासे सति उत्तरपदान्तोदात्तो भवतीति तदर्थः । तथाच अध्वरम् इति सम्पद्यते ।

^{४३} 'लिति' । लकार इत् यस्य सो लित् । नित्यप्रत्ययान्ते वाच्ये प्रत्ययात्पूर्वो वर्णो उदात्तो भवतीति तस्यायं । 'विवृत' इत्यत्र विवृणोति तल्लिङ्गं प्रत्यये सति प्रत्ययाद्यु-दात्तस्वरं जाचित्वा प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तस्वरः विहितः । तथाच विवृत इति सम्पद्यते ।

^{४४} 'तिङ्कृतिङ्' इति निपातस्वरस्य वाचकमिदम्— 'यद्भूताभित्यम्' इति । यच्छब्दात्परं तिङ्कृतिङ् न निहन्त्ये इति तदर्थः । अतो वातुस्वर एवास्य । तिङ्कृतिङ् इत्यस्य हि च 'निपातयंश्चदिहन्तकुबिन्नेच्छेच्छन्, कञ्चिद्व्यययुक्तम्, 'यावद्व्याभ्याम्, 'तु-कस्य-मस्यता-ह्यै पूजयाम्, 'जहोच' 'वादिषु च' 'ववायोगे प्रथमा' इत्यादीनि वाचकाऽयवगन्तव्यानि ।

पञ्चम्योमूचमाह । अयमग्निर्देवोऽन्धर्देवंहृविर्भोजिभिः सहामवात्—अस्मिन्मन्त्रे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः ? होता होमनिष्पादकः । कविकतु—कविशब्दोऽत्र कान्तवचनो न तु भेदादिनाम् । कतुः प्रमाणस्य कर्मणो वा नाम । ततः कान्तप्रश्नः कान्तकर्मा वा । सत्यः—अनन्तरहितः । कलमवयवं प्रपञ्चसमीप्यर्थः । चित्रचक्रस्तनः—अपत इति शब्दः कीतिः अतिसयेन चित्रचक्रोतिवृत्तः । कविकतुश्चित्रचक्रस्तन इत्यशोभयत् अर्द्धवीहित्वात्पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्नम् । सतु तावु. सत्यः । 'सत्यादेसपथे' (पा० ५-४-६६) इत्यत्रास्तोदासी हरदत्तेन निपातितः । सोऽहम्स्य गच्छत्विति सत्यस्य क्त्वाभावः^{१५} उकारभोपपञ्चान्तः । ततो क्वं गच्छति भवति । स्पष्टमन्वात् ॥५॥

प्रथमाष्टकस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्णः ।

आग्नेयसूक्तो यच्छीमूचमाह । अङ्गस्यभिन्नुक्तीकरणार्थं निपातः । अङ्गाग्ने-हे अग्ने त्वं वाग्भुवं हविर्वातकते यजमानाय तन्वीत्यर्थं यङ्गुर्ध्वं विसर्गह्रस्वमापराध्वं कथयान् करिष्यति तङ्गुध्वं तथेन्—तथेन् । सुभहेनुरिति शेषः । हे अङ्गिरः-अग्ने । एतस्य सत्यं न त्वत्वं विसर्वावोऽस्ति । यजमानस्य विसर्वादिमन्त्रतोऽस्यान्तरपक्षव्युत्पत्तेनाग्नेरेव सुभं भवति । अङ्गाशब्दार्थं ताडयाम-निम्नं लघावर्तमानम्—'यङ्गं पुंसस्य विसर्गं तङ्गुर्ध्वं गृहा भव प्रका भव वचनो भवति' इति । अङ्गस्यस्य निपातत्वेऽपि अस्यादित्वास्तोदासत्वम् । 'वाक्वाक्ताङ्गान्' (पा० ६-१-१२) इति सूत्रेण वाक्त्वाने इति भासोः क्वमुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आगन्मिन्नस्याग्निवाक्यस्य यदात्परत्वेनाष्टमिकानुदासत्वं न अङ्गनोपध्वं, '०त्वावावो'^{१६} (पा० ८-१-१८) इति कर्पुदसत्त्वात् । ततः वाचिकभाद्युदासत्वमेव । अङ्गाशब्दस्य गर्भिकव्यत्येन आद्युदासत्वप्रसङ्गाभावि यदि कथयान् इति वातोक्तरि रक्प्रत्ययेन निपातमावन्तोदासत्वम् । अस्मिन्मन्त्रे यच्छम्वत्रयोगान् 'निपातंयच्छि हन्त'^{१७} (पा० ८-१-१८) इति निपाते अतिचिद्धे स्वराचयस्वरेण सति शिष्टेन करिष्यतिशब्द उपान्तोदासः । तथेत्यत्र "'युष्मदस्मदोऽस्ति' (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदासत्वम् । 'अङ्गिरा' अङ्गाराः' (मि० १-१७) इति वाक्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिबुद्धितुभ्यामोपाख्याने समानमस्ति 'येऽङ्गारा आसस्तेऽङ्गिरसोऽभवजिति' (ऐ० शा० ३-३४) । तस्मादङ्गिरोपासक-मुनिकारणत्वादङ्गारक्यस्याग्नेरङ्गिरसत्वम् । अत्र यदात्परत्वेनाष्टमिकानुदासत्वम् ॥६॥

पुनर्निधया चत्वारि सूत्राणि नूतनाणि द्रष्टव्यानि । अङ्गिनाम्बरोऽयमभ्यसनीयः ।

^{१५} 'इवु गमि यमो छ' इति सूत्रेण क्त्वम् 'छ' इत्यनेन उत्तरञ्च न भवति इत्यर्थः । स्वरान्तु पूर्वतदेव ।

^{१६} अस्य विवरणं "टिप्पण्या कृतम् । तत्रत एवावगन्तव्यम् ।

^{१७} 'युष्मदस्मदोऽस्ति' युष्मदस्मच्छब्दयोः पठ्यर्थेकवचने 'तव' मम' इत्यर्थाविरु-दासत्स्यादित्यर्थः । तव मम इति स्वरसिद्धिः ।

^{१८} अङ्गिरा अङ्गारा । अग्नि वातोरीणादिक इरसुन् प्रत्ययः । अग्नेरर्चिपि अग्नौ सति योऽङ्गारेण सम्बन्धुव सोऽङ्गारा नामावयवत । अयमेवोपपञ्चकमिह आह्वयम्—'ये ऽङ्गारा' इति ।

अस्मिन्मन्त्रे पदानां स्वरसञ्चारार्थकमेव नूतनं सूत्रम् ।

अग्नीषोमीयप्रणयने^{४०} 'उप त्वाग्ने' इत्यादिकोऽनुबन्धीयस्तुतः । एतच्च द्वाहृषणे समान्तात् 'उप त्वाग्ने विवेदिष उपप्रियं यन्निपतमि'ति तिस्राक्षंकाञ्चान्वाह इति (ऐ० श्रौ० १-३०) । तस्मिन्स्तुते वा प्रथमा सा सुपते लप्स्यते । तावेतां सप्तमीमुबमाह—हे अग्ने यममनुष्ठातारो विवेदिषे—प्रतिदिनं, बोधावस्त—राधावहति च, चिया—बुद्ध्या नमो भरन्तो नमस्कारं सम्पादयन्तः, उप समीपे, त्वा एवति—स्वाध्यागच्छानः । उपशब्दस्य निपातस्वरः । ^{४१} 'त्वामी द्वितीयाया.' (वा० ८-१-२३) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । बोधाशब्दो रात्रिवाचो । वस्तरित्यहर्वाचो । इन्द्रसमासे कातंकौज्यादित्यावाद्युदात्तः । 'तावेकाक्षः'^{४२} (वा० ६-१-१६८) इति चियो विभक्तिरुदात्ता । मय इति निपातः । भरन्त इत्यत्र शयः चित्वात् ^{४३} शतुर्लसार्वधातुकत्वात्वा-नुदात्तत्वे सति शतुस्वरः सिध्यते । इमसोत्यत्र 'इदन्तो ममिः' (वा० ७-१-४६) इत्यावेशो निपातश्च ॥७॥

^{४०} अग्नीषोमीयप्रणयने । श्रौतिपट्टाध्याय पञ्चदिनमाध्य । प्रथमं तृतीय-दिनपर्यन्तं याति कर्माणि दीक्षणीया प्रायणीया-आतिथ्या-प्रवर्गादीनि क्रियन्ते तानि प्राग्वश-शालाया भवन्ति । वगैरिय शाला निर्मलान्या भवन्ति । अत्र वज्रानामद्यभागास्सर्वेऽपि प्राच्या-दिणि यथा भवेयुस्तथा सम्पादनीया । अत इय प्राग्वशशालेत्युच्यते । अत्र दाशिक्यामेव वेद्यां सर्वकर्मणामनुष्ठानम् । चतुर्ष्वदिनेऽग्नीषोमीय, पशुयानोऽनुष्टीयते । 'अग्नीषोमीय पशु-मालमेत' इत्यम्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'पशुना यजेत इति वा । अत्राग्नीषोमी देवने पशुव्य इत्यम, वेदे अत्र यत्र पशुशब्दः तत्र तत्र स छागवाची भवतीति जमिनिना पूर्वमीमामायां षष्ठाध्यायस्या-न्तिमे गादे निर्णयः कृतः । अस्य दागस्थानुष्ठानापोनरवेदिनिर्मलान्या भवन्ति—दशपूर्णमासवत्सप्र-मनवर्जं शानुलरात्परिग्राह्यात् कृत्वापरण वृषावदेष मञ्चरमवणिष्य वेद्यामुत्तरवेदि दशपदां सामे करोति (आप० श्रौ० ७-३-१०) इति । दक्षिणोत्तरं पूर्वपश्चिमतरश्च दशपदा वेदि । एवञ्चात्र क्षेत्रफलं गतपरिमितं भवतीति शृङ्खसूत्रे कर्पादिस्थापी श्वीये प्राप्य वदति । एव यथाविध्युत्तरवेदि सम्पाद्य तत्र प्राग्वशशालायां विद्यमानावाहवनीयादुत्तरवद्यर्धमग्नं प्रणयनं कर्तव्यम् । प्राग्वशशालायाहवनीये यज्ञमम्बन्धोति काष्ठानि प्रभूतानि निक्षिप्य सम्यक् प्रज्ज्वलन्त्य कस्मिंश्चन बालुकापूर्णे पात्रे ज्वलन्तमग्निं गृहीत्वा उत्तरवेदिदेशं गच्छदावर्षं इदमेवाग्निप्रणयनमित्युच्यते । प्रणयनादमरेऽध्वर्युं होतारः सम्प्रेष्यति—'अग्नय प्रणीय-मानायानुबुहि' इति । होत्राऽनुबन्धने क्रियमाणेऽध्वर्युर्ग्नं प्रणयनं कुर्यात् । अत पूर्वोक्ते प्रणयने विनियोगो भवदाकाम् ।

^{४१} 'अनुदात्तं सर्वमपादादी' इत्यधिकृत्य युष्मदस्मच्छब्दयोः पदात्पर्याया अपादादी-स्थितयोः षष्ठोऽनुबन्धोद्वितीयास्वरयोर्वे आदशा भवन्ति तेऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । तथाच स्वा नां व, मा मी न, ते, मे इत्येवं स्वराः ।

^{४२} अस्य विवरणं टिप्पण्यां ^{४३} अर्द्धं कृतम् ।

^{४४} शतुर्लसार्वधातुकत्वम् । 'लट् शतृशानवावप्रथमाशमानाधिकरणे' इति वर्तमान-काले शतृशानवाचो भवतः । परस्मैपदे शतृप्रत्यय आत्मनेपदे च शानच् । सूत्र 'लट्' इति निर्देष्टव्यमिति प्रथमाशमानाधिकरणेऽपि प्रत्ययाविमो भवतः । भरन् भरन्तो भरन्तः,

अष्टमीमुच्यते । पूर्वमग्रे त्वामुपेन इत्यस्मिन्निष्ठोक्तम् । कीदृशं त्वाम् ? राजन्तं—
दीप्यमानम् । अथराजा—राजलङ्घनरहितारहितानां यजमानां, मोषा—रजकम् । अतस्तस्य—
सत्त्वस्याचर्यमात्रिन कर्मफलस्य, दीदिवि नीनःपुष्पेन भूष वा द्योतकम् । आहुत्याचारमणि
दृष्ट्वा शास्त्रप्रतिद्वं कर्मफल स्मर्यते । स्वे वये—स्वकीये वृत्ते यजमानायां हविर्भिर्यजमानम् ।
राजन्तं यजमानमित्यत्रोभयत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यते । दीदिविस्तस्य अम्यस्तानामादि^{१०}
(पा० ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । यजमानो वृषादित्वादाद्युदात्तः^{११} ॥८॥

नक्षत्रोच्यते । हे अग्ने तः त्वं नोऽन्नमर्चं नृपायन—शोमनप्राप्तिपुस्तो भव ।
तथा नोऽन्नाक स्वस्तये विनाजराहित्यार्थं नक्षत्र—नक्षत्रो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा
नृपये पुष्यार्थं पिता नृपायः श्रावेच तमयेनो भवति तद्वत् । अस्मच्छब्दावेकस्य न इत्येतस्य 'अनुवर्त्त
मर्चम्' (पा० ८-१-१८) इत्यनुदात्तत्वम् । 'चादयोऽनुदात्ताः'^{१२} (कि० ४-१६) इतीवमयोऽनु-
दात्तः । इयेन नित्यतयातः 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' (पा० वा० २-१-४) इति तजस्तः
विनेयशब्दो मय्योदात्तः । शोमनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्मुम्ब्याम्' (पा० ६-२-१७२)
इत्यधीदात्तत्वम् । नक्षत्रेत्यत्र पदस्यर्थं नास्तीति न विद्यतः । सत्त्वार्थानुदात्तानुदात्तान्ये
सति चातुस्वरसंश्लेषः ॥९॥ इति प्रथमस्य प्रश्ने द्वितीयो वर्गः ।

वक्ष्यमान, एवमान इत्यादिकृपाणि सिध्यन्ति । तत्र भूम् धातो यपि शतप्रत्यये नृपायने च सति
भर त इति कथम् । अपरत्र 'अनुदात्तो मुप्यतो' इति सूत्रेनानुदात्तस्वरः । नकारस्थाने चिह्नि-
तस्य गन्तु— तास्यनुदात्तेऽङ्गदुपदेशास्त्वनायंभानुकमनुदात्तमङ्गिहो' इति सूत्रेनानुदात्त-
स्वरः । अयमेव लमायानुदात्तानुदात्तस्वरसंश्लेषोच्यते । एवञ्चात्र चातुस्वर एव सिध्यते ।

मन्त इति सिध्यति । एवमेव मानक्षप्रत्ययसंश्लेषः । यथा-ईमानं यजमान इत्यादीः ।

^{१०} दीदिविम् । दिद् धातो क्त्विच् प्रत्ययः । दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यामभ्य' इति द्वित्वे-
भ्यामभ्य दीर्घे च भनि दीङ् दिव् इति स्थिते 'ठकादिश्लेष' इति वक्तव्ये दीदिवि, अम्
'अभिपूर्वं' इति पूर्वपदे दीदिविम् इति सिध्यति । 'अभ्यस्तानामादि' इत्यनेन
(अभ्यस्ताना धातूनामादिद्वयानो भवनीति) मूर्धनादिद्वयम् । अतः दीदिवि इति सिध्यति ।

^{११} वृषादिगणपठितास्तर्ज्य्याद्युदात्ता भवन्ति ।

^{१२} 'चादयोऽनुदात्ता' इति चिद् मूर्धनेकशब्दस्यानुदात्तत्वे, पिता इत्यस्येवेन
नित्यमभावे सति 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' इति वातिकेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
पूर्वपदस्य प्रातिपदिकस्वरदोऽन्तोदात्तः । आकारेण इकारस्य गुण एकादेशः । 'एकादेश उदात्तनो-
दात्त' इति उदात्त एव तिष्ठति । तथाच 'पितेर्' इति संहिताकामे स्वरः । एदपाठावसरे तु

पिताऽहम्' इति भवति । अक्षयो विषयः पूर्वं टिप्पण्या ॥३॥ चिह्नितः ।

एतन्मूलगतमन्त्रानां एदपाठकाले स्वरसञ्चाराय श्राय प्राधान्येन पट्विद्यत्सूत्राध्या-
वश्यकानि भवन्ति । तानि सूत्राणि विशेषतोऽभ्यसनीयानि । संहिताग्रन्थसञ्चारप्रकार
प्रथममन्त्रद्वये प्रदर्शितः । संहिताम्बरसञ्चारावसरे-उत्तरपदे उदात्तस्वर सञ्चाराग्नयेति
प्रथमं निर्णयं कर्तव्यम् । तेन च स्वयमेव सर्वे स्वर आगमिष्यन्ति ।

॥ २ ॥

१-२

‘अग्निमीळ’ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा ‘वायवायाही’त्या-

अस्मिन् सूक्ते भाष्यकारेण सूक्तविनियोगं सूचविनियोगं ऋग्विनियोगश्चेति विशेष-
विनियोगा प्रदर्शिता । तथाप्येतन्निविशनेन ध्यानं देयम् ।

॥ अग्निष्टोमस्य । अग्निष्टोमसम्वाकम्योनिष्टोमस्येत्यर्थः । संख्या नाम
स्तोत्रेण ऋतुपरम् । येन स्तोत्रेण कनोत्समाप्तिर्भवति तेन सत्त्वाद्या व्यवहारः । अग्नि-
ष्टोमसम्वाकम्योनिष्टोमे नृत्यादिने (यन्मन्त्रिणे सोममन्त्राया अमिषवाद्यमस्तस्कारा अभ्यन्ते
तद्दिने नृत्यादिर्न भवति) प्रातरादिषु त्रिषु सक्नेषु स्तोत्राणि सस्त्राणि च विहितानि । यावन्ति
स्तोत्राणि भवेयुः तावन्मन्त्राः शास्त्राण्यपि । तत्र प्रातस्सवनं—बहिष्पदवानस्तोत्रमेकम्, पश्चात्पा-
र्यस्तोत्राणि च किमन्ते । स्तोत्रकर्तार—उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता चेति त्रयं ऋत्विजः ।
‘ओदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्’ इति विध्यनुसारेण सदोनामकमण्डपे निष्ठायाः स्त्रुणाया ओदुम्बरी-
पदवाण्यायाः स्पर्शानपुरस्सरं गानं कर्त्तव्यमिति साधारणो नियमः, किन्तु तत्रमानस्तोत्रमिव
सदोनामकाम्ण्डपाद्बहिर्गर्कोद्गीयत इति बहिष्पदवाण्यं स्तोत्रम्य । अतएव बहिष्पदवा-
ण्यवमानदेवताकत्वाच्च बहिष्पदवमानमिति स्तोत्रनाम सम्पत्त्यम् । ‘उपार्म्यं गायता नरः’
‘दविद्युतत्पा’ ‘यवस्व’ इति तृषेषु गायत्रं सामं निलिप्य गीयते । सर्वेषु तत्रमानस्तोत्रेषु गायत्र-
मेव सामं भवति । गानप्रकार उचोद्धाने प्रदर्शितः । बहिष्पदवमानस्तोत्रमिदं त्रिवृत्स्तोमकं
भवति । त्रिवृच्छब्दस्य भवेत्यर्थः । त्यामण्यब्दस्य स्तोत्रमक्यार्थः । भवसम्वाकस्तोत्रमिति
सम्प्रदायस्यार्थः । तृषे ऋतत्रयमेव भवति, नत्र त्रयस्तृचा । त्रिषु तृषेषु त्रयसंख्याका ऋचो
भवन्ति ।

त एवर्त्विजः सदः प्रस्थावृत्य ओदुम्बरीपात्वं स्वस्वस्थानं उपविष्याम्यस्तोत्राणि कुर्युः ।
इमानि चत्वारि भवन्ति । होतुराज्यम्, मैत्रावरुणम्याज्यम्, बाह्यावाञ्छमिन आज्यम्, अञ्छा-
वाकस्याज्यमिति तेषां सप्ता । त्रयेण—‘अन्नं वायाहि बीनये’ ‘आ नो मित्रावरुण’ ‘आयाहि
मुपेमाहिते’ ‘इन्द्राग्नी आगतं मुतम्’ इति चतुर्षु तृषेषु गायत्रं सामं निलिप्य गीयते । पञ्च-
दशस्तोमकानीमानि । तर्कस्त्यस्तृषे पञ्चदश संख्या यथाविधि सभ्यादनीया भवन्ति ।
अग्निं मित्रावरुणौ इन्द्र इन्द्राग्नी इति षड्देवत्यानीमानि स्तोत्राणि । मिलित्वा प्रातस्सवने
पञ्च स्तोत्राणि

भाष्यन्दिने सक्ने भाष्यन्दिनपरवमानमेकं पञ्चदशस्तोमकं स्तोत्रम् । पश्चादि
पृष्ठस्तोत्राणि सप्तदशस्तोमकानि । तत्र भाष्यन्दिनपरवमानं गायत्रम् आमहीयवं रौरवं योषाजय
ओषानश्चेति पञ्च सामानि गीयन्ते । तदाधरसूतावचं तृचा—‘प्रसोमामो विपस्विन’ ‘अभिद्रो-
णानि वम्यन्’ ‘मुता इन्द्राय वापदे’ ‘प्रसोम देवबीनये’ ‘अ तु इव परिकोशम्’ इति भवन्ति ।

पृष्ठस्तोत्रेषु होतु पृष्ठम्, मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्, बाह्यावाञ्छमिन पृष्ठम्, अञ्छावाकस्य

पृष्ठम्, इतिसंज्ञकानि पृष्ठानि चत्वारि भवन्ति । सप्तदशस्तोमकानि पृष्ठानि 'अभित्वा शूर नोनुमः' इति प्रगाथं रथन्तरं साम, 'कया नश्चित्र आभूवत्' इति तृचं सामद्वयम्, 'तं वो वस्म मृतीपहम्' इति तृचं नौषसम्, 'तरीभिर्बो विददमुम्' इति प्रगाथे कालेयमिति च सामानि गीयन्ते । एव माध्यन्दिनसवने पञ्च स्तोत्राणि ।

तृतीयसवने आर्भेवपदमानं सप्तदशस्तोमकम् यज्ञायज्ञीयञ्चैकस्तोमकमिति स्तोत्रद्वयम् । तत्रार्भेवपदमाने 'स्वादिविष्टया मदिष्टया' इति तृचं गायत्रं संहितञ्चाति सामद्वयम्, 'यवस्व मधुमत्तय' 'इन्द्रमयं मुता' इति तृचद्वये सप्तम् पुष्कलञ्चेति सामद्वयम्, 'पुरो-जिती वो अम्भस' इति तृचं श्यावापवम् आग्नीमन्त्रञ्चलि सामद्वयम्, 'अग्निप्रियाणि पवते' इति तृचं काव्यं साम च गीयन्ते ।

यज्ञायज्ञीयस्तीने च 'यज्ञायज्ञा वो वक्षसे' इति तृचं यज्ञायज्ञीयं नाम गीयते । इदमेव चाग्निष्टोमस्तोत्रशब्देनापि व्यवह्रियते । मयनत्रयेऽपि मिलित्वा द्वादश स्तोत्राणि, तेषु चान्तिश्च स्तोत्रम् अग्निष्टोमसंज्ञितम्, तेन चास्य जनांस्यवाप्तिरित्ययम् अग्निष्टोमसंज्ञाप-ज्योतिष्टोम इति व्यवह्रियते ।

'स्तोत्रमये वास्वात्' इत्याहवसायनवचनानुसारं स्तोत्रं प्रधानं भवति, तदनु मन्त्रं पठयते । तत्र वावन्ति स्तोत्राणि तावन्ति सस्त्राण्यपि भवन्ति । मन्त्रकर्तारो होत्रका भवन्ति । तेषु—होता, वैवावरुण, ब्राह्मणारुणसी, अण्डावाकश्चेति चत्वारः । अग्नीमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अग्नीमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं सस्त्रम् । सामगानपूर्वकं मन्त्रं देवतागुणकीर्तनं स्तोत्रम्, बिना गानेन ऐकभूत्यवबलमस्य मन्त्रं देवतागुणकीर्तनं सस्त्रेषु भवतीति स्तोत्रसस्त्रयोर्भेदः । तत्र प्रातस्सवने—आज्यशस्त्राणि चत्वारि, प्रउग सस्त्रमेकमिति पञ्च सस्त्राणि । चतुर्ध्वज्यशस्त्रेषु प्रथमं सस्त्रं प्रउगसस्त्रञ्च होता वांसति । प्रउग-शस्त्रशंसनानन्तरं द्वितीयादीनां यथाणा आज्यशस्त्राणां वासनं क्रमेण वैवावरुणब्राह्मणा-ण्डस्यण्डावाकां कुर्युः । तत्र 'इत्यमेन पदेन "प्रवो देवाय" इत्याज्यमुपसन्तनुयात्' (आश्व-श्री ५.९) इत्याहवसायनवचनेन 'प्र वो देवायानय' इति सप्तर्चं मूक्तमाज्यशस्त्रे विनियुज्यते । सस्त्रारम्भस्तूर्वं होता निविच्छन्नवाच्यान् मन्त्रान् 'अग्निदेवेष्ट मन्विष्टे' स्थादीन् पठित्वा तदन्तिमेन पदेन 'प्रवो देवाय' इति मूक्तमवोजनं कुर्यादिति सूचार्चः । अग्नये च वासननिदया आहवसायनोक्ता अतिसूत्रादेव ज्ञातव्या । इदं सूत्रं वाच्यं अमनीयम् । अनन्तरं होता वैश्वदेवग्रहप्राङ्गानन्तरं प्रउगसस्त्रं वांसति । 'वामवावाहि वसानेति सप्त तृचा' इत्याहवसायनेन सप्त तृचा प्रउगशस्त्रे विनियुक्ता । इमे तृचा मूक्तद्वयेन विभक्ता । प्रतितृचं देवताभेद-वाच्यम् ऐन्द्रवाच्यम्, वैवावरुण, आदिमन्, ऐन्द्र, वैश्वदेव, तागस्वनश्चेति । अनन्तरमाज्यशस्त्रेणैवविष्टानि त्रीणि वासनीयानि ।

माध्यन्दिनसवने—यस्त्वृतीयप्रहप्रथारानन्तरं यस्त्वृतीयमन्त्रं होता वासेत् । 'जा त्वा रचं ययोतय' इत्यादिनाऽऽहवसायनोक्त्यं मन्त्रस्य वासनप्रकारं प्रदर्शयति । अनन्तरं निष्केवस्य-सस्त्राणि—यदि स्तोत्रकर्तुं मि रचन्नरेण साम्ना पृष्ठस्तोत्रं कृतं स्यात्तर्हि मन्त्रकर्ता होता 'अभि त्वा-शूर नोनुम' इति स्तोत्रियं, 'अभित्वा पूर्वकीलये' इत्यनुक्रमञ्च वासेत् । यदि बृहत्साम्ना पृष्ठ-स्तोत्रं कृतं स्यात्तर्हि 'स्वामिद्धि हुवामहे' 'स्व ह्येहि वेन्व' इति स्तोत्रियानुरूपी वासेत् ।

वस्तुषाः प्रवृत्तस्तस्य विनिर्मुक्तः । तत्रैवं चिन्त्यते—सत्यं किं देवतास्मरणरूपम्^{२७} संस्कारकर्मा

अवस्थविशेषाः श्रीनमूत्रतोऽवगन्तव्याः । एव मैत्रादहनशास्त्रम्, बाह्यानाञ्छमिदाश्चम
अच्छावाकशास्त्रञ्च 'होत्रकाणाम्' इत्यादिवाक्यवलापनेन (भाष्ये श्री ५.१०) प्रदर्शितानि
एवञ्च माध्यन्दिनसवन पञ्च शास्त्राणि ।

तृतीयमवने सावित्रग्रहप्रचारानन्तरं होता वैषमदेवशास्त्राग्निमाकृतशास्त्रञ्च वासेत् ।
अनयोस्त्वक्प चतुर्थसूक्तटिप्पण्या निरूपयिष्याम । एवञ्च तृतीयमवने शास्त्रद्वयम् ।
आहव्याग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे द्वावस स्तोत्राणि द्वावस च शास्त्राणि कर्तव्यानि भवन्ति ।

इयमग्निष्टोमसंस्था संस्थास्तराणां प्रकृतिः । आहव्याग्नि प्रथममनया संस्था ज्योति-
ष्टोमं सम्पाद्य च संस्थास्मरेण तं कर्तुमधिकारी भवति । अग्निष्टोमादूर्ध्वं^{२८} बीष्मूकध्य-
स्तोत्राणि त्रीणि च शास्त्राणि कृत्वा ज्योतिष्टोमं यदि सम्पादयेत् तर्हि स कर्तुः उक्त्यसंस्थाको
भवति । अथाहुष्य पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शास्त्राणि च भवेयुः ।

उक्त्यस्तोत्रानन्तरं वोदशिस्तोत्रमेकं वोदशिशास्त्रमेकञ्च कृत्वा कर्तुर्वेदि समाप्यते तर्हि
स वोदशिसंस्थाक परिगण्यते । तत्र च पूर्वोक्तं स्तोत्रं शास्त्रैव सहैकं ज्योत्रं शास्त्रञ्चाधिकमिति
वोदश स्तोत्राणि तावन्ति च शास्त्राणि भवेयुः । अग्निष्टोमस्तोत्रानन्तरमुक्त्यस्तोत्राण्यकृत्वा
वोदशिसंस्थाक-कर्तुस्तस्मापितहोस्तोऽथग्निष्टोमसंस्थाकस्यात् ।

वोदशिसंस्थाकानन्तरं अत्वारि रात्रिस्तोत्राणि तावन्ति च शास्त्राणि, सन्धिस्तोत्रमेकम्
आश्विनशास्त्रञ्चैकं कृत्वा कर्तुस्तस्माप्यती न कर्तुः अतिरात्रसंस्थाको भवेत् । तत्र रात्रि-
स्तोत्राणि अत्वारि 'चतुः शास्त्रा पर्याया' (भाष्ये श्री १.४.) इत्यादिवाक्यवचनानुसारं त्रिभिः
पर्यायैस्तम्पादनीयानि भवन्ति । तत्राच द्वादशसंस्थाकानि तानि भवेयुः । सन्धिस्तोत्र-
माश्विनशास्त्रञ्च मेलयित्वा त्रयोवस स्तोत्राणि शास्त्राणि च भवन्ति । पूर्वैस्सहस्रतिरात्रसंस्थाक-
ज्योतिष्टोमे ऊनत्रिंशत्संस्थाकानि स्तोत्राणि शास्त्राणि च सम्पादनीयानि ।

वोदशिसंस्थाकादूर्ध्वं वाजपेयसंज्ञकमेकं स्तोत्रं कृत्वा कर्तुर्वेदि समाप्यते तर्हि स वाजपेय-
संस्थाक इति परिगण्यते । अतिरात्रस्तोत्रानन्तरं अत्वार्यस्तोत्रांमस्तोत्राणि तावन्ति च शास्त्राणि
च यदि कियन्ते तर्हि स कर्तुस्तोत्रांमसंस्थाक इति व्यवह्रियते । तत्राच-अग्निष्टोमः, अथग्नि-
ष्टोमः, उक्त्यः, वोदशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्माभवंति सप्तसंस्थाको भवति
ज्योतिष्टोमः । सप्तसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यैव विह्वनयोऽप्ये सर्वेऽपि भीमघागा भवन्ति ।

^{२७} देवतास्मरणरूपम् । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिश्रीनकर्मणामङ्गानि द्विविधानि
भवन्ति—सिद्धरूपाणि कियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धरूपाणि जानिद्रव्यगुणादीनि भवन्ति ।
कियारूपाणि चाङ्गानि द्विविधानि—संस्कारकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति । संस्कारकर्माण्येव
गुणकर्मवदेन सन्निपत्योपकारकपदेन च व्यवह्रियन्ते, प्रधानकर्माणि चारादुपकारकपदेनोच्यन्ते ।
'वीहीनवहन्ति' 'वीहीन्प्रोक्षन्ति' इत्यादिवाक्यविरिता अवहनप्रोक्षणद्वयं संस्कारकर्म-गुणकर्म-
वन्निर्वाच्योपकारकपदवाच्या । यागाङ्गद्वयदेवतोद्देशेन विधीयमानकर्मन्तयेन तेषां लक्षणम् ।

यागाङ्गमूतानि द्रव्याणि व्रीह्यादीनि, तद्दर्शनं विधीयमानन्वमवहननादाविति समन्वयः । एवं
यागाङ्गदेवतामूहिष्य स्मरणार्थं तथा विधीयमानं याग्यापुराणुवाक्यापठनमपि संस्कारकर्मादि-

किं वाऽदृष्टफलं प्रदानकर्मेति । अथ पूर्वपक्षं वेदमिति सूत्रयामास 'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो
याज्यावहेवताभिधानत्वात्' ॥१॥ (पू० बी० २-१-११-२६) । 'आर्च्ये स्तुते' 'पृष्ठेः स्तुते' 'प्रउगं
' 'शंसति' 'निष्केष्टत्वं शंसती'ति श्रूयते । तत्र स्तुतिः ईश्वरं च युधिभिष्टगुणाभिधानम् । 'इन्द्रस्य
नृ बीर्यानि प्रबोजनित्यम्' (ऋ० १-१२-१) दृष्टत्वात् । एवं सति याज्यायाप्येन गुणिभ्या
देवताया अभिवायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकत्वात्तदभ्युपेक्षम् । याज्यायास्तदुपार्थं वक्तव्य-
ध्यायस्य अतुर्थपात्रे दृष्टार्थत्वात्वेन निर्णीतम् । तद्वदत्रापि । तुग्रस्य प्रदानकर्मात्वं
अप्राप्तयेति । सिद्धान्ती तं पक्षं ब्रूयति—'अर्थेन त्वपकृष्येन देवतानाम्नश्चोदनार्थस्य
गुणभूतत्वात्' इति ॥२॥ तुग्रस्येन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे प्रबोजनचक्षणे नमः
एवमपानावपकृष्येत । कुतः । नमनगतं देवतावाचकं यन्निर्वाणि नास्ति तच्चोदनाया मन्त्र-
कथना प्रतिपत्त्यस्य देवताकर्मस्वार्थस्य गुणभूतम् । तस्माच्च नमनभूतदेवताऽस्ति तत्र गुणभूतो
मन्त्रो मेतज्यः । तत्रापि—'माहेन्द्रग्रहर्तृविषी' 'अमिता शूर' (ऋ० ७-२२-१२) इत्यर्थं प्रगाथ
व्यक्तानः । तं वेत्तां प्रकाशयति न तु माहेन्द्रम् । ततो यथेष्टं कर्म तत्रापि प्रगाथोऽपकर्षणीयः ।
तथा सति अममजिषी वाच्येयात्ताम् ॥ तदेतत्सिद्धान्तितानि विहितं ब्रूयन् पूर्वपक्षो लब्धाभस्ते—

अथवाच्यं नञिति । इन्द्रदेवताद्यनुहिंस्र विधीयमानं यत्कर्म तत्प्रधानकर्म आराधुपकारकं
कर्मेत्यभिधीयते । यथा—प्रवाजान्यभानानुवाजावय इति श्रीमांसकमरणि ।

तत्र पूर्वं प्रदर्शितानि यानि स्तोत्राणि शम्भानि च, तानि किं यागीयदेवतास्मारकाणि
सन्ति संस्कारकर्माणि ? उनादृष्टफलजननद्वारा प्रधानकर्माणि ? इति सल्लय । तत्रापि
पूर्वं पक्ष—याज्या गुरोर्वाक्यामग्ना यथा यागीयदेवता स्मारयन् सन्निपत्योपकारका भस्कार-
कर्माणि वर्तन्ति, तथैव स्तोत्रशस्त्रमग्ना अपि यागमन्त्रमिधनीर्देवता प्रकाशयन्तस्सन्निपत्यो-
पकारका संस्कारकर्माभ्यवेति । अर्थेन पूर्वपक्षस्योपपत्त्यर्थं सूत्रम्—'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो
याज्यावहेवताभिधानत्वात्' इति ।

सिद्धान्तस्तु—स्तोत्राणि शम्भानि च प्रधानकर्माभ्यवेति । स्तोत्रपदं प्रगीतमन्त्रसाम्य-
गुणिनिष्ठगुणामिधाने लक्ष्यम्, शम्भपदञ्च—अप्रगीतमन्त्रसाम्यगुणिनिष्ठगुणामिधाने । यदि
देवतास्मारकत्वमेवं तर्हि पूर्वोक्तशक्तिपरित्यागमभ्यात्, साक्षात्कीर्त्येव स्वीकृतमभ्यान् ।
अतः श्रीनार्यस्य (शक्यार्थस्य) तद्वद्वायादृष्टफलजनकत्वमध्यङ्गीकृत्य स्तोत्राणां शम्भानाञ्च
प्रधानकर्मत्वमेव ।

सल्लयदा देवतास्मारकत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सिद्धान्ती दीपं प्रदर्शयति— 'अर्थेन त्वपकृष्येन
देवतानाम्नश्चोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्' इति । सोमयागे 'माहेन्द्र ग्रहं गृह्णानि' इति माहेन्द्रग्रहो
विहितः । तत्र 'अभिन्दा शूर नोनुम' इति शस्त्रमन्त्रोऽपि विहितः । मन्त्रस्येन्द्रदेवताकत्वम् ।
यागस्य च माहेन्द्रदेवताकत्वम् । इन्द्रमाहेन्द्रयोर्देवताभेदः । यागीयमाहेन्द्रदेवतास्मारकत्वं
मन्त्रस्य नास्तीति यद्वन्देवताको यागस्तत्र मन्त्रस्योत्कर्षमभ्यान्, देवतापेक्षया मन्त्रस्य
गुणभूतत्वात् । तथा सति माहेन्द्रग्रहमन्त्रिषि तत्कर्मवचं वाचितो भवेताम् । अतः स्तोत्रस्य
शस्त्रस्य वाऽदृष्टार्थत्वमङ्गीकृत्यात्रेव मन्त्रस्य निवेक्षे स्वीकृत्ये प्रधानकर्मत्वमेव स्तोत्रमन्त्राणां
समुचितं स्यादिति सिद्धान्तितं आशयः ।

वशावद्धा^१ गुणां स्यादिति ॥३॥ वशावद्धः वशावत्स्यात्त्वञ्च मयं चारयति । मन्त्रे यदेतद्विशेषाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा 'ता वा एषा संबन्धेऽप्या यवजा वशा वायव्यामासमेत' (तै० स० ३-४-३-२) इत्यादिवाक्यशब्देन चोदिते कर्मणि छाग-शब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणवत्पुलकार्थानि सङ्गत् । तस्मात्सहस्रगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्तुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविद्वद्म् । लोकेऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः ॥ तदेतत्समाधानं सिद्धान्तो ब्रूयदिति—

न भूतिसमवायित्वादिति ॥४॥ यदुक्तं वशाव्याधेन राजव्याधेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति । तच्च, देवतात्वस्य तद्विशिष्टभूतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रो ग्रह इत्यत्र 'तास्य देवता' (वा० ४-२-२४) इत्यादिप्रत्यये महेंद्रात् चाणो च (वा० ४-२-२१) इति महेंद्र-शब्दावगमप्रत्ययो विहितः । तस्मात्सहस्र एव देवता न त्विन्द्रः ॥ विषये वाच्यमाह—

गुणस्त्वानर्थक इति ॥५॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदाभीर्भेदो ग्रह इत्येतादृशैर्वाच्यगती माहेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । अकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेतुन्तरमाह—

तथा वायवापुरीद्वयोरिति ॥६॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा वायवापुरीद्वययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव वल उपपद्यते । ऐन्द्र सान्तिम् (जा० श्रौ० १-६) इत्यादिके इन्द्रस्य वायवापुरीद्वयवाच्ये । महो इन्द्रो य ओजसा (जा० श्रौ० १-६) इत्यादिकं महेंद्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्ते वशावृष्ट्यान्ते संबन्धमाह—

वशायावर्चसमवायित्वेति ॥७॥ या वशा विविचास्ये भूता तस्या एव निगमेषु छाग-शब्देन व्यवहारो न विषद् । छागत्वस्यैव स्यात्सर्वस्य वशायां सम्बन्धेत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणोप-

^१ वशावद्धा । पूर्वपक्षिणस्तुत्रमिदम् । मन्त्रगतेन्द्रशब्दस्य महत्त्वगुणोपलक्ष-
कत्वे स्वीकृते मन्त्रस्य नात्कर्षावकाशः । इन्द्र एव महेंद्र, राजा महाराज इतिवत् । यथा
महाराजे राजशब्दप्रयोग, तथा महेंद्रे इन्द्रशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । अतएव-वशात्व-
(वशावत्त्व) गुणविशिष्टपदशब्दके वायव्यपागे 'छागस्य वशाया मेवसोऽनुबृहि' इतिप्रकृतिन
प्राप्ते प्रथमन्त्रे छागपदेनैव यागीयपदगुणत्ववशात्वगुण उपलक्ष्यते । नात्र 'अवाया वशाया मेवसो-
ऽनुबृहि' इति कथ्यते । अतस्त्वोचशास्त्राणां देवतास्मारकत्वेऽपि भोत्कर्ष इति पूर्वपक्षावाधः ।
दृष्टान्तदाष्टीन्तिकमोर्बेवम्पमुपादयति सिद्धान्ती— 'न भूतिसमवायित्वात्' इति सूत्रचतुष्टयेन ।
वशायावर्चसायां छागत्वजात्यवच्छिन्नत्वं प्रत्यक्षगम्यम् । अतस्छागपदेन वशात्वगुणविशिष्टायाया
बोधनं नानुचितम् । किन्तु 'माहेन्द्रं ग्रहम्' इत्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययो महेंद्रशब्दादुत्पन्नः यागे
महेन्द्रमेव देवतामवगमयति, न त्विन्द्रम् । न हीन्द्रत्व नाम काचन जातिः छागत्वमिव । देवताया-
स्त्वरूपस्तु-अवगानुपूर्वीरूपमेव । आनुपूर्वीमंदाच्च देवताभेदः । तस्मात्कथमिन्द्रपदेन
महेन्द्रस्योपलक्षणं भवितुमर्हति? यदीन्द्र एव महेंद्रस्तर्हि महत्त्वगुणविशिष्टमिन्द्रस्य यागीयदेवतात्व-
बोधनमतर्थात् स्यात् । किञ्च माहेन्द्रयागस्य महेंद्रपदवहितयाज्यापुरोवाच्ये, ऐन्द्रयागस्य
चन्द्रपदवहितयाज्यापुरोवाच्ये पृथक् पृथगाभ्याने दृश्येते । अतोऽपीन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदः ।
एवञ्च देवताभेदे सर्वेन्द्रमन्त्रस्योत्कर्षः स्याद् यदि गुणकर्मत्वं स्तोत्रशस्त्राणां स्यादिति
सिद्धान्तितं आशयः ।

‘शस्त्रपुनरुत्थाकथे’ति ॥१०॥ इदंशान्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणोत्थञ्च द्वादश-
शब्देन स्तोत्राणां पुनरुत्थमवाप्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसङ्घैः कृतस्य प्रकाशनस्यै-
कत्वेन द्वादशशब्दव्यवस्था न स्यात् । प्रधानकर्मेणां त्वाग्न्यस्तोत्रपुष्ट्यस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद् १-
दशशब्दसङ्ख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यम् । विषये वाचकमाह—

‘अगर्भं कृं च तद्वचनमि’ति ॥११॥ अग्निष्टुति क्षुपते^{६०} ‘आग्नेया प्रज्ञा भवन्ती’ति । तत्रैव
पुनरप्यभ्युप्यते— ‘आग्नेयीषु स्तुवते’ आग्नेयी शंसन्ती’ति । त्वात्पक्षे तद्वचनमगर्भं स्यात् ।
चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रधर्म्येष्वाग्नेयप्रहानुसारेण देवतापदस्योहे तत्त्वान्वेयत्वसिद्धेः । प्रधान-
कर्मेत्यपक्षे तु देवताप्रकाशनकर्मत्वाभावेनोहाभावाद्वाग्नेयमन्त्रात्परिचिद्वचनमगर्भं कृद्वति । पुनरपि
हेत्वन्तरमाह—

‘अग्न्यवचार्च’ प्रतीयत’ इति ॥१२॥ ‘सम्बद्धे च स्तोत्रशस्त्रे’ इति ह्यात्मातम् । सम्बन्धवच
हयोर्भवति न त्येकस्य । तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्चभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न सम्भवति ।
देवताप्रकाशनकर्मपर्यायस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मेत्यपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उप-
पद्यते । यद्यपि ऋजुः स्तुतौ शंसु स्तुतौ इत्येकापीं चातु तथापि प्रतिगीतमन्त्रमाध्यं स्तोत्रम् ।
अप्रतिगीतमन्त्रमाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विभेकः । हेत्वन्तरमाह—

‘अभिधानञ्च कर्मवदि’ति ॥१३॥ यथा प्रधानकर्माभिधानं जुहोतीति द्वितीयसंयोगे-
नाभिहितं तथा ‘प्रज्ञां शंसती’त्यभिधीयते । अतस्तत्साधुभ्यात् प्रधानकर्मेत्यम् । हेत्वन्तरमाह—
‘फलनिर्णयलोचने’ति ॥१४॥ ‘स्तुतस्य स्तुतमसि’^{६१} (तं० स० ३-२-७-१) इति स्तोत्रानु-

^{६०} अग्निष्टुति क्षुपते । अग्निष्टुत्नामक कश्चन सोमयाग । अग्निष्टोमसंस्थाक-
श्चोनिष्टोमश्च विकृतिः । ‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम’ इति वाक्यविरहित स्वर्गफटक । अत्र
सर्वे प्रज्ञा आग्नेया धर्मभ्या भवन्ति । प्रकृतिनो विभिन्नदेवतानेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेभ्यश्चिद्वचन
प्राप्तेषु तत्र यागानामाग्नेयत्वानुसारेणानिपदोहेनैव स्तोत्रशस्त्रमन्त्रा प्रयोक्तुं व्यवहृते पृथक्पक्षे ।
तथासति—‘आग्नेयीषु स्तुवते’ ‘आग्नेयी शंसन्ति’ इति विधिष्वक्षमग्निष्टुति निरर्थक स्यात् ।
सिद्धान्ते तु—स्तोत्रशस्त्राणां देवताम्मारकत्वाभावात् नोहस्य प्रयोजनम्, किन्तु प्राकृतमन्त्राणां
वाक्येन मन्त्रान्तरविधानमिति न तयोर्विभ्योरात्म्यं स्यात् ।

किञ्च स्तोत्र शस्त्रमिति व्यपदेशभेदेनापि स्तोत्रशस्त्रयोरनं संस्कारकर्मत्वम् । देवता-
स्मारकत्वेनोभयोरैकरूपत्वात् स्तोत्रं शस्त्रमिति विभागस्यानुपपन्नत्वं स्यात् । प्रधान-
कर्मेत्ये तु व्यपदेशभेदसङ्गतो भवेत् । किञ्च शायं सर्वाणि प्रधानकर्मेविषायावाक्यानि द्विती-
यान्तपदवृत्तानि भवन्ति । यथा—‘अग्निहोत्रं जुहोति’ ‘गमिषो यजति’ ‘तनूनपानं यजति’
इति, तथैव ‘प्रज्ञां शंसति’ ‘निष्क्रेवन्त्यं शंसति’ इतीमान्यपि वाक्यानि । अतस्तन्माद्व्याप्प्रधान-
कर्मेविषायाकत्वमेवैवाम् ।

^{६१} स्तुतस्य स्तुतमसि । स्तोत्रमनुमन्त्रघट इति स्तोत्रानुमन्त्रणम् । ‘शस्त्रमग्नौ
शस्त्रमसि’ शस्त्रमनुमन्त्रघट इति शस्त्रानुमन्त्रणम् । अनयोर्मन्त्रयोः स्तुतशब्दे प्रति फल-
निष्पत्तिः प्रादुर्भवे—‘इन्द्रियावन्तो वनामहे धृतीमहि प्रजामियम् सा मे मत्पाशोर्द्वेषु मुपाद्द-
त्वावर्चसं मा गम्यात्’ इति । प्रार्थनाक्रियाया ‘वनामहे’ इत्याद्यायाः कर्म स्तोत्र शस्त्रञ्च, ननु

तृतेषु प्रतिपाद्या वाच्यत्वम्, सरस्वत्यस्ताः सप्ततन्त्रधायाः ऋतुसंज्ञास्य वेवता इति । मनु-
चन्द्रतोऽनुवर्तनात् न एवमिति । तदेवानुवृत्त्या वाच्यं कृतम् । “वाच्ये तुये प्रथमा एहस्यैव-
वाच्यस्यैका पुरोऽनुवाक्याः । एतच्च बाह्याने तज्जात्यातम्— ‘वाच्य्या पूर्वा पुरोऽनुवाक्येभ-
वाच्यमुत्तरा’ (ऐ० वा० २-२५) इति । तथा सुविनञ्च— ‘वाच्यवायाहि वर्जितेवाय इमे
सुता इत्यनुवाक्ये’ (आ० जी० ५-५) इति ।

॥ २ ॥

१-२

वाच्ये तुये प्रथमानुचमाह । हे दर्शत^{५०} दर्शनीय वायो कर्मन्वेतस्मिन्वायाहि आगच्छ ।
एवमिति सोमा अरंकुताः । अग्निवदादित्संस्कारोऽनङ्कारः । तेषाम्— तान् सोमान् ।
यदा तेकामेकदेशमित्यध्याहारः । याहि— स्वकीयं कार्यं विवेत्यर्थः । तत्प्राप्त्यर्थं हवमान्वीय-
माह्वानं धृषि भूयुः । अत्र यास्क— ‘वाच्यवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकुता अलङ्कृतास्तेषां
पिब भूयुषो ह्वानम्’ (नि० १०-२) इति । दर्शित्यत्र “भृमुवृजि०” (उ० १-११०) इत्यादि-
सूत्रेण अतश्चात्यय औणादिकः । विस्वायन्तोवातस्यामग्निनानुवातत्वम् । “अतिस्तुमु०”

^{५१} वाच्ये तुये । ‘ऐन्द्रवायव गृह्णाति’ इति विहितयागस्य हे पुरोऽनुवाक्ये हे वा याज्ये
अवनः । तत्र पुरोऽनुवाक्ययोस्तन्मृदुल्लङ्घ्य वाग्ययोश्च गायत्रीकृत्यम्बरमिति केवाच्येन
पक्षं प्रतिपाद्य, पुरोऽनुवाक्याया अधिकाररत्नं वाच्याया अल्पाक्षरत्वञ्चेति वैयर्थ्यं तत्र प्रदर्श्य,
याज्यापुरोऽनुवाक्ययोस्ममसंख्याकाक्षरत्वेन पुरोऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया अधिकाररत्नं वा
यज्यस्य समृद्धिकर्मणि सिद्धास्त कृत ऐतरेयबाह्याने । तस्मिन्प्रकरणे इदं वाच्यमाप्नातम्
‘वाय-या पूर्वा’ इति । पूर्वा—प्रथमा पुरोऽनुवाक्या वाच्य्या—वाच्य्यनुवाक्य प्रथमो मन्त्र ‘वाय-
वायाहि वर्जित’ इति । उत्तरा—द्वितीया पुरोऽनुवाक्या ऐन्द्रवायवी—‘ऐन्द्रवाम् इमे सुता’
इति बाह्यवाच्यस्यार्थः ।

^{५२} हे दर्शत । वायो रुपरहितवाहर्लनीयत्वं यद्यपि वाच्यम्, तथापि याज्ञिका
वाच्यमिमानिमी देवतां स्वीकृत्य तस्या विग्रहादिमत्त्वेन रूपवरत्नं दर्शनीयत्वञ्चोदरीकुर्वन्ति ।
वीमातकास्तु कथमपी देवता स्वीकुर्वन्तस्तस्या गीर्णं दर्शनीयत्वं अवर्णित्वयज्यप्रत्यक्षविषय-
त्वेनोपपादयन्ति ।

^{५३} ‘भृ-मु-वृजि-यजि-यवि-यज्यामि-यमि-यमि हव्येभ्योऽतम्’ इति सूत्रेणातश्चात्य-
यान्ता—अरन्त, अरन्त, दर्शत, यजन, पबन्त, पबन्त, यमन्त, तमन्त, यमन्त, हव्यन्त इति शब्दा
निष्पद्यन्ते । तत्र ‘दर्शत’ इत्यस्य चिन्वात् ‘चित्’ इति सूत्रेणास्तोदानस्त्वर प्राप्त ‘आभन्वित-
त्य च’ इत्यनेन बाध्यते । अतस्मर्त्तानुदानम्बरोऽय शब्दः दर्शत इति ।

^{५४} ‘अति-स्तु-मु-हृ-वृ-जि-क्षु-भा-या-वा-यदि-यजि-नीभ्यो यन्’ इति सूत्रेण मन्त्रान्य-
यान्ता—अर्थ, स्तोम, सोम होम, समं, यमं, यमं, सोमम्, याम, याम, याम, पयम्

(पा० १-१४५) इत्यादिना मन्त्रत्वमाप्तश्च सोमस्यैव नित्यस्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेकादेशः । “अरङ्कृतशब्दे समासान्तोदात्तत्वं वाच्यत्वाऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ती ‘भ्रूयणोऽलम्’ (पा० १-४-६४) इत्यसंग्रहस्य गतिसंज्ञायां ‘गतिकारक०’ (पा० ६-२-१३९) इत्यादिना बहुलरपवप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘गतिरनन्तरः’ (पा० ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निपातत्वादसंग्रहं जःशुदात्तः । पाहोत्यत्र पिबावेमाभावरछान्दसः । -भ्रूमीत्यत्र ‘भ्रूभृणुपु०’ (पा० ६-४-१०२) इत्यादिना हेचिभावः । “तिवस्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । ‘सेहृङ्पिच’ (पा० ३-३-८७) इति विस्वनिघोषादनुदात्ते निघारिते प्रत्ययस्वरः । ह्रस्वमित्यत्र ह्रस्वतिघातोः ‘बहुलं छन्दति’ (पा० ६-१-३४) इति मन्त्रसारणे तत्पुकारान्तत्वाद् ‘अदोरप्’ (पा० ३-३-५७) इत्यप्यस्यः । तस्य विस्वावनुदात्ते सति चातुस्वरः सिध्यते । संहितायां भ्रूमीत्यस्य ‘अन्वेषावपि दृश्यते’ (पा० ६-३-१३७) इति शीर्षः ॥१॥

द्वितीयानुबन्धाह । हे वायो जरितार स्तोतार ऋत्विग्यजमानस्तवामञ्च त्वार्धनित्ययो-
र्योभिराम्यप्रठगादिशस्त्रैर्जंरन्ते—स्तुवन्ति । कीदृशाः ? सुतलोभाः— अभिचुतेन
सोमेतोवेताः । अहविवाः— अहःसम एतेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिकृती “वेदिकव्यवहारेण
यद्यपि, नेम इति शब्दास्मिष्यन्ति । निष्पात् ‘जिनत्पादिनित्यम्’ इति आशुदात्ता
इमे । तथाच—तामा इति स्वरमिद्धि ।

०० अलमित्यर्थेऽरङ्कृतं तस्य ‘कृत’ शब्देन समासे सति ‘समासस्य इति सूत्रेणास्तो-
दात्तस्वर प्राप्त—अरङ्कृता इति, त वाच्यत्वा ‘तत्पुङ्गव तुत्यार्थ०’ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
प्राप्तः, पूर्वपदस्य निपातत्वादाशुदात्त—अरङ्कृता इति स्थिते, अलशब्दस्य गतिसंज्ञायां ‘गतिकार-
कापवादत्वं’ इति कृत्यत्वं ‘कृत’ पदप्रकृतिस्वर प्राप्तः । तत्र क्लृप्त्ययस्योदात्तत्वात् अरङ्कृता
इत्येव पुनर्जातिदः । तस्याप्यपवादत्वेन ‘गतिरनन्तरः’ (वर्माभे कृतान्ते परेऽप्यवहितो गतिः प्रकृत्या)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तिष्ठति । तथा च पदपाठे ‘मात्रा ह्रस्वस्वावदवधहान्तरम्’ इति
प्रानिशाख्यनियमानुसारं ‘अरङ्कृता’ इति स्वरमिद्धि ।

०० तिङ्-अनिङ् इत्यर्थातिङ्स्तात्पदान्तरस्यैव तिङन्तस्य निघान्तस्वरो विहितः ।
प्रकृते तु ‘भ्रूचि’ इति तिङन्तं पदं ‘पाहि’ इति तिङन्तात्परमस्ति । अतो न निघातः, चित्नु प्रत्यय-
स्वर एव । तथाच भ्रूचि इति भवति । संहितायां ‘भ्रूचि’ इत्यत्र इकारस्य शीर्षं दृष्टान्वसः ।

१० ‘निम्न एव सान्द्रम्योपमद इत्यशाहीनस्य’ इति (तं सं ६२५) ज्योतिष्टोम-
प्रकरणे भ्रूयने । ‘सान्द्रस्य’ समाननान्द्रः सन्तिष्ठन्ने यस्य मुन्याः स त्रुमु सान्द्रः, एकदिनसाध्य-
मुन्याको ज्योतिष्टोमः, तस्य सान्द्रस्य ज्योतिष्टोमस्य तिस्र एवापसदः—या ते अग्नेऽप्राशया’
इत्यादिवन्त्रं क्रियमाणा वेदिगुणोपसदनकार्यकारिण्य आदितय उपसन्त्यदवाच्या त्रिवसंक्षयोपेताः
‘अहीनस्य’ द्विरावाहृगंजस्य ता द्वादशसंक्षयोपेता भवन्तीति वाक्यस्यार्थः । एकदिनसाध्यं
सोमदानं ज्योतिष्टोमेऽहं शब्दो वेदिकव्यवहितमने । अयमेव ‘सान्द्र’ शब्देनापातः । तत्र—अन्हा न
हीन इत्यहीन इति व्युत्पत्त्याऽहीनशब्दोऽपि ज्योतिष्टोमबोधको भवितुमर्हति, तदाऽप्ययपूर्व-

प्रसिद्धः । अन्वभिजा इत्यर्थः । अर्चतिगायत्रीत्यादिषु चतुर्विधवारिकारकत्वार्थतिकर्तव्यं चातुसु
'जरते ह्युपति' (मिच० ३-१४) इति वदितम् । स्तुतेरप्यर्थनाविशेषत्वादीचित्येनात्र स्तुत्यर्थो
जरतिचातुः । अष्टसंहितायां संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६-३-१३६) इति वीचं । सुतसोना
इत्यत्र बहुव्रीहिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अह्विर इत्यत्र सप्तमस्वरं वाचित्वा 'तत्पुण्ये सुत्यार्थः'
(पा० ६-२-२) इत्यादिना द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवाहत्वेन 'गतिकारकोपपदात्कृतं'
(पा० ६-२-१३९) इति "कृतुस्वरपदप्रकृतिस्वरः ॥२॥

पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्यात्-अहीन इति । किन्तु मध्योदात्तोऽयं शब्दः पठ्यते
वेदेण अहीन इति । अत्र 'अन्ह क कनी' इति वातिकेन 'तस्य समूह' इत्यनुवृत्तिसहितेन
अहन् शब्दस्य कनुसमूहवाचिसंप्रत्ययान्तत्वं स्वीकृत्य तस्य 'आयनेयीनीमिय कड कडवां प्रत्यया-
दीनाम्' इति सूत्रेण ईनादेशविधानादयं शब्दः संप्रत्ययान्तो निष्पादनीयः । तथाप्ये प्रत्यया-
देरीकारस्य 'आद्युदात्तश्च' इतिप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तोऽयं शब्दस्तिष्ठति । न च 'प्रत्ययः' 'परस्वः'
'आद्युदात्तश्च' इति प्रत्ययसंज्ञासंनियोगविधेनाद्युदात्तस्वरेणान्तरङ्गत्वात् ईनादेशात्पूर्वप्रवृत्तत्वं
तत्र-प्रत्ययाकारमध्योदात्तत्वे सति संप्रत्ययान्तत्वेऽप्यहीनशब्दस्य कश्च मध्योदात्तत्वमिति वाच्यम् ।
'आयनादित्युपदेगिबद्धचन स्वरसिध्यर्थम्' इति वातिके प्रत्ययोपदेशावस्थापामेवायमादिशि-
धानेन ईनादेशस्य प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तिदसायामेव प्रवर्तमानतया प्रत्ययस्वरेण तस्याद्युदात्तत्वे पूर्व-
स्याभरस्थानुदात्तत्वमुत्तरस्य च स्वरितत्वमित्यहीनशब्दस्य मध्योदात्तत्वोपपत्तेः । अतोऽहीन-
शब्दो द्विरावादिश्रुतुगणवाचीनि मिदम् ।

अथामं वैदिकमन्त्रहारविशेषः—अहं शब्दः एकादिनमाध्याग्नितिष्ठोमपर । तस्य विकृतय
एकाह्ना अहीनशब्दवाच्या द्यूधादिद्वादशाहदिनसाध्याश्च सोमयागा । तत्र द्वादशाहो द्विविधः—
अहीनात्मकः सत्रात्मकश्चेति । सत्राहीनयोरयं भेदः—अहीनयागा एकेनैव यजमानेन सपत्नीकेन
ऋत्विक्सहितेन यष्टव्या । ते च यागा द्यूधादिद्वादशदिनपर्यन्ता एव भवन्ति । सत्रात्मकया-
गास्तु-द्वादशविनादारस्य सहस्रसंवत्सरमाध्या भवन्ति, तेषु च 'सप्तदशाधरा चतुर्विंशतिपरमा
तत्रमासीरन्' इति विध्यनुसारं यजमानानां मृतसंख्या मप्तदश, परमसंख्या च चतुर्विंशति-
भवति । सर्वेषु ये यजमाना त एवास्तिज्य कुर्युः । सत्रविधायकवाक्येषु आसीरन् उपर्यु
इति पदानि भवन्ति, अहीनविधायकेषु च वाक्येषु यजनिपदमेव स्यात् । तत्र सवत्सरपर्यन्तं
यानि सत्राणि तेषां सत्रात्मको द्वादशाहः प्रकृतिः । तत्रापि सवत्सरसाध्यं गवामयनं सत्रम्,
अन्येषां सवत्सरसाध्यानां सत्राणां प्रकृतिः । एवञ्च—अग्निष्टोमसंस्माकज्योतिष्टोमस्य विकृतय,
उक्थ्यादिसंस्मा, सप्तसंस्माकज्योतिष्टोमस्य विकृतयोऽहंगणा द्वादशाहपर्यन्ता अहीना सत्रा-
त्मको द्वादशाहश्च, सत्रात्मकद्वादशाहस्य सवत्सरपर्यन्तं साध्यास्सोमयागा गवामयनञ्च विकृतय,
गवामयनस्य चान्य सवत्सरमाध्यास्सोमयागा विकृतय इति स्फुल्लं प्रकृतिविकृतिभावस्तिष्ठति ।

७१ मन्त्रमतपदानां स्वरास्तु पूर्ववदेव, तथापि सुखावबोधाय तान् प्रतिपदं बोधयामि ।
वायो इति—'ओकार आमान्वितजः प्रगृह्य' इति प्रातिशाक्यमूत्रेणोकारस्य प्रगृह्यसंज्ञायां 'प्रकृत्येति-
करणादौ प्रगृह्या' (अप्रकृति० २२७) (इतिकरणादौ परभूते प्रकृत्या प्रगृह्या भवन्ति) इति

सुतोयामुच्यते । हे वायो तव येना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं वायुमे वायव्यं
वर्तमानं यजमानं जिगति— गच्छति । हे यजमान त्वया वर्तं सोमं प्रास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत
इत्यर्थः । कीदृशी येना ? प्रपञ्चती— प्रकर्षेण सोमसम्पर्कं कुरुंती । सोमगुण वर्णयन्ती-
त्यर्थः । उच्यती— उच्यन् ब्रून् यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमघाजिनस्तान् सर्वाभ्यर्णयन्ती-
त्यर्थः । 'प्रपञ्चतीत्यथ 'शानुरनुमो' (पा० ६-१-१७३) इति ङीवृदासः । इत्युक्तो भारत्यादिषु
तत्पदपञ्चाशत्सु वाङ्मनामसु 'गच्छो येना व्याः' (निघ० १-११) इति पठितम् । वर्ततेऽप्यत इत्यादिषु

सूत्रेण प्रगृह्यस्य प्रकृतिस्वर । अत्र 'वायो' इतिपदमात्मन्वितम् । तस्य पादादौ वर्तमानत्वात्
'आमन्वितस्य ष' इति षाष्टिकाद्युदात्तस्वर । 'अनुदानं पदमेकवर्जम्' इति ओकारस्यानुदा-
त्तस्वरे प्राप्ते वायो इति सम्पन्नम् । संबुध्यन्तत्वादितिशब्देन पदपाठे विवरणे सति 'वायो इति'
इति स्थिते इकारस्य निपानाद्युदात्तत्वे तकारोत्तरमर्तोकारस्यानुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरित' इति स्वरितस्वर—'वायो इति' इति । उक्त्वमष्टस्य तृतीयाबहुवचने भिन्न ऐतादेश-
भावश्चादस । उक्त्वमष्टस्य शान्तिपदिकान्तोदात्तत्वम्, 'अनुदानं पदमेकवर्जम्' इत्युकारस्यानुदा-
त्तत्वम्, भिन्न सुप्त्वात् 'अनुदात्तो सुप्पितो' इत्यनुदात्तत्वे, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति
तस्य स्वरितत्वे उक्त्वंभि इति स्वरमिद्वि । अरन्ते 'तिङ्ङितिङ्' इति निष्ठात् । त्वाम्-
शान्तिपदिकाम्तोदात्तस्वर । अष्ट-निपाना वाङ्मनाम्' इत्याद्युदात्तत्वे तत्पदस्यानुदात्तस्य
स्वरित । अरितार-तृजन्त पदभिदम् । चिरवाचन्तोदात्तस्वर । 'अनुदात्तं पद' इति अरि
इत्यनयोऽनुदात्तत्वे रेफोत्तराकारस्य स्वरित । सुतसोमा— सुत सोम यंस्ते इति बहुव्रीही
'बहुव्रीही पूर्वपद प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । अहविद-विदन्तीति विद स्विप् प्रत्ययान्तः ।
अह विदन्तीति अहविद । 'समासस्य' इति समासात्तोदात्त प्राप्ते । तस्यापवादः—'तत्पुङ्गे
सुन्वार्थतृतीयासप्तम्युपमानस्यद्वितीयाकृत्या' इति । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो जात ।
अस्यापवादः—'गतिकारकोपपदाकृत्' इति । तेनोत्तरपदप्रकृतिस्वर । उत्तरञ्च पदं
विद् इति । तस्य 'धानो' इत्यन्तोदात्तस्वरे जाते 'अनुदात्तं पदम्' इति पूर्वयोर्वर्णयोरनुदात्ते
सति उत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितः ।

२२ प्रपञ्चती । एषी सम्पर्क इति वातु । प्रकर्षेण पूजयतीति प्रपञ्चती । कतु-
प्रत्यय, स्त्रीत्वे विवक्षिते ङीप् । ङीपः पितृवात् 'अनुदात्तो सुप्पितो' इत्यनुदात्त प्राप्ते ।
तदपवादकम्—'शानुरनुमो नञ्जादौ' (अनुम् य कतुप्रत्ययान्तवन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजा-
दिद्वय क्षसादिविभक्तिवदात्ता स्यात्) इति । अत्र अनुप्रत्ययान्तं पद प्रपञ्चतु इति, तच्चान्तो-
दात्तम्, तस्मात्परा 'यञ्जगाव्यो नदी' इति ईकारस्य नदीसङ्गात् तस्या उदात्तस्वर ।
'अनुदानं पदम्' इत्यवशिष्टानामनुदात्तस्वर-प्रपञ्चती इति स्वरमिद्वि ।

द्वितीयविभक्त्यन्तसङ्ख्येषु गतिकर्मसु 'गाति विगाति' (निघ० २-१४) इति षष्ठितम् । ^{१७} 'दाशुष इत्यत्र 'गत्वर्थकर्मणि' (पा० २-३-१२) इति चतुर्थी । उक्तस्योत्पन्न गीरावित्त्वेन ङोचि कृते प्रत्ययस्वरः । 'सोमपीतये इत्यत्र बहुव्रीहिस्यान्वायेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥३॥

ऐन्द्रबायवे तुये प्रथमाभ्युक्तमाह । ^{१८} 'एतस्या ऋच ऐन्द्रबायवग्रहे द्विनोवपुरोऽनुवाचयाक्येन विलोचयिनिघोः पूर्वमेवोक्तः । हे इन्द्रबायु नववर्षमिमे सोमाः सुताः—अभिधूताः । तस्माद्युवा प्रयोभिरर्न रस्वभ्यं दातव्यैः सहोवागतम्—अस्मत्समोषं प्रत्यागच्छतम् । हि यस्मादिन्वयः सोमा वा युवाभुवन्ति—कामयन्ते । तस्मादागमनमुच्यते । ^{१९} 'इन्द्रबायुषावस्थामग्नितायु- वासत्तम् । प्रोक्तयन्ति भोक्तुमिति प्रधास्यन्तानि । प्रीङ्गुवोत्तोरन्तर्भाषितव्यर्थावमुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः । गमिवातोर्लोन्मध्यजपुष्पद्विचक्षते 'बहुलं छम्बसि' (पा० २-४-६३) इति तपो लुपि सति 'अनुवातोपवेण०' (पा० १-४-३७) इत्यादिना नकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्दी क्लेवन इति चातो'क्वरेरिक्वादेः' (उ० १-१२) इत्युन्प्रत्ययः । आद्यनरस्ये- काशदेशः । तत इन्मुमन्धस्य नित्स्वरः । सोमरसस्य व्रकात्वात् क्लेवनं सम्भवति । युष्म- क्त्वन्वावेकस्य यानित्येतस्य अनुवातं तर्धमवावावी' (पा० ८-१-१८) इत्यनुवातः । उन्नीत्यस्य निघाते ^{२०} 'हि च' (पा० ८-१-३४) इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिगव्यस्य निघातस्वरः ॥४॥

द्वितीयानुक्तमाह । अत्र चकारेणान्यः समुच्चोयते । तन्निहितत्वाद्वापुरेव । हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानामभिधूतान्तोमान् वेतयः—जानोषः । यद्वा—अभिधूतानां सोमानां विलोचयित्वप्याहारः । कीदृशी युवाम् ? वाजिनीवत्—वाजिनीजम्बो वरापुत्रोनामनु षष्ठितः, तथाप्यवातसम्भवात् गृह्यते । जानोऽजम् तद्यस्या हविःसन्ततव्यस्ति सा वाजिनो । तस्यां

^{२१} वायुं दाने चातो वयम् प्रत्ययो निपातितः । दाववान् दाववावी दाववास दाववास, दाववांसी दावुव इत्यादिरूपाणि भवन्ति । 'दाशुषे' इति चतुर्थ्येकवचनम् । चतुर्थी च 'गत्वर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी' चेष्टाशामनस्वनि' इति । अत्र प्रत्यय उदात्त, तत पूर्वस्या- दस्त्वानुवात, उत्तरस्य च स्वरितः—दाशुषे इति ।

^{२२} सोमपीतये । सोमस्य पीति, तस्मै सोमपीतये । अत्र समासान्तोदान्स्वरेणैव भाव्यम्, तथापि लक्ष्यानुरोधेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेष्यते । पूर्वपदञ्च मन्प्रत्ययान्त नित्स्वरे- नाशुदात्तम् ।

^{२३} विषयोऽयं टिप्पण्या ९४ अङ्के विवेचिनः ।

^{२४} इन्द्रबायु । पाशादी विद्यमानं सम्बुध्यन्तामिदं पदम् । धार्ष्टिकसुचयाद्युदा- तस्वरः । इतिशब्देन युक्तत्वात् इकारात्पूर्वी कर्णोऽनुदात्त एव निष्केत् । तथाच इन्द्रबायु इति स्वरसिद्धिः 'वायो इति' इतिवत् ।

^{२५} निवातापवादकानि सूत्राणि टिप्पण्या ४४ अङ्के दृष्टव्यानि ।

वसत इति ली आग्नि-नोचस् आग्निप्रतत्वावमुदात्तः । ली तत्वादिषो ध्रुवां इवात्मप्रमुप
समोऽ अयातम्—आगच्छतम् । अर्द्धादितत्तत्त्वाकम् मित्रनामसु न मित्र मत्तु इवत्
(निघ० २-१५) इति परितम् । तत्र चित्स्वरः ॥५॥

प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ।

ऐन्द्रभाष्ये तुके तृतीयाध्यायमाह । हे वायो त्वमिन्द्रस्य सुन्वतः सोमाग्निवत् कुर्वन्तो
यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तुं वा सोममुपायातम्— आगच्छतम् । नरा हे नरी पुण्यी
वीर्येण माधव्येनोपेता । युवयोरागतयोश्च सतोषिषाग्नुना कर्मणा मनु त्वरया सत्कारः
सम्प्राप्यते । इत्या सत्यम् । वायो इत्यस्य 'आग्निप्रतस्य च' (पा० ६-१-१९८) इति
परितिक्रमाधुवातत्वम् । इन्द्रभाष्ये 'अर्द्धादितत्' (उ० २-३१) इत्यादिना रन्प्राप्त्यान्तत्वेन
निपातितो 'अग्निप्रतत्वादिमित्यम्' (पा० ६-१-१९७) इत्यामुदात्तः । अथाहः 'आग्निप्रतत्वात्ताः'
कि० ४-१६) इत्यामुदात्तः । 'सुन्वत इत्यत्र 'मत्तुरमुमो नद्यजावी' (पा० ६-१-१७३) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । निरित्येवः समित्येतस्य त्वाने (नि० १२-७) इति वात्कः । कुतश्च आधिक्येन वत-
मन्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कुगतिप्रादय' (पा० २-२-१८) इति 'समासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते 'वायव्यज्ज्वाजविधकायान्' (पा० ६-२-१४४) इत्याम्नोदात्तः । 'मतिरमन्तरः' (पा०
६-२-४९) इति तु नित उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि को विहितम् । निष्करोतीति निष्कृतिरिति
स्विन्नान्तव्याख्याने तु 'गतिकारकोप्यवप्रकृतम्' (पा० ६-२-१४९) इत्यकार उदात्तः स्यात् ।
विचारः । 'सावेकाग्रस्तुलीयादिः' (पा० ६-१-१९८) इति विभक्तिवशात्ता । नरा । 'सुपां
मुमुक्षु' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना सम्बोधनद्विजवनस्य आदेशः । वसत्स्वरत्वाद् 'आग्निप्रतस्य
च' (पा० ६-१-१९९) इत्याद्यान्तको निपातः ॥६॥

मित्रं हुव इति यथावदन्वयसूची गवामयमे आरभ्यन्तीयं अनुविशोऽह्नि प्रातःतवने र्जना-

१० 'अर्द्धादितत्' मित्रं हुव ध्रुव सूर्यवर अहोरात्रे भस्मज्ज्वाक गृह्य गौर वने वा माता
इमे रन् प्रत्ययान्ता ऊर्ध्वविभक्तिसंस्थाका ।

११ टिप्पण्या ७० अर्द्धे प्रपञ्चतीत्यत्र सूत्रार्थो विधुत । अत्र ऊर्ध्वं विभक्तेरुदात्तस्वर—
'सुन्वतः' इति ।

१२ 'सन्नुक्षणे सुन्वाचं' इत्यादिभूतनाम्नयपूर्वपदप्रकृतिस्वरे निष्कृतम् इति प्राप्ते
'वायव्यज्ज्वाजविधकायान्' (य अथ यज्ज्वाकम्-अप्-इव क इत्येवमन्तानां गतिकारकोप-
पदान्तरेषामन्त उदात्तमस्यान्) इति सूत्रेण क्तान्तत्वादस्यान्त उदात्तो भवति—
निष्कृतम् इति ।

१३ टिप्पण्या ३८ अर्द्धे स्पष्टीकृतम् ।

१४ गवामयमे । टिप्पण्या ७० अर्द्धे सोमवागानां प्रकृतिविकृतिभावा विचारित ।
नत्रैव सत्राहीनयोर्महोऽपि निरूपण । गवामयममिह अवत्तरसाध्यं सत्रं सत्रात्मकत्वाद्वाहस्य

विकृति । द्वादशाहस्य स्वरूपमुत्तरत्रय विवेचयिष्याम । इदानीं गवामयनस्य स्वरूपं निरूपयाम-
म—एकपञ्चमुत्तरत्रयान (३६१) दिनानि गवामयनस्य । पूर्वं पक्ष, विषुवम्, उत्तर पक्ष इति
दिनानां त्रेधा विभाग । मग्न पूर्वस्मिन् पक्षमि अश्वीत्युत्तरं जन दिनानि (१८०) मध्ये विषुव
नार्मक दिनम् उत्तरस्मिन् पक्षमि अश्वीत्युत्तरं जन दिनानि । पूर्वमुत्तरञ्च त्रिगहिनात्मका
षट् षट् मासा मध्य च विषुव दिनम् । पूर्वस्मिन् पक्षमि प्रथममासस्य द्वाविंशदिनानि, ततो
द्वितीयादिपञ्चममासेषु प्रतिमासं त्रिगहिनादि । षष्ठे च भाविषष्टाविंशतिदिनानि ।
उत्तरस्मिन् पक्षमि प्रतिमासं त्रिगहिनादि इति विभाग । प्रतिदिनं 'एतेनाह्ना सुत्यानि'
(आश्व श्री ३१) इति द्वात्रिंशोऽष्टिप्रभृतिरवयवोऽष्टास्य सोमपादो भवन्ति । स च
उपोतिष्टोमास्तरेणावा कस्या अपि मन्वावा विकृतिर्भवति, मन्वात्मकद्वादशाहस्य मन्ववर्मा
अतिदिश्यन्त इति द्वादशाहस्यापि विकृतिर्गवामयनम् ।

प्रथमे मासि दिनचक्रजिज्ञेह भवति—प्रथम दिन प्रायणीपक्षकम् । प्रथमयनन स्वर्ग लोक
यत्रमाना इति व्युत्पत्त्या प्रायणीपक्षकं विष्णोर्दिन ऐतरेयब्राह्मण (२१) । आग्नेदिनमिति
तदवायं अग्निदिनेतिरात्रमन्वाकां याग कर्तव्य ।

द्वितीय दिन चतुर्विंशमिति भञ्जिनम् । अत्र क्रियमाणस्मादयाग 'अथो क्षत्वाहु उक्थ-
मेव सावेन-ह मधुर्ध्व इति ताण्ड्यमन्त्राक्षराक्षरात् उक्थ्यमन्वाकः । प्रकृती-उक्थ्यमन्वाक
उपोतिष्टोमे ब्रह्मिण्यमानादियु स्तोत्रेषु त्रिंशु पञ्चदश सप्तदश एकविंश इति स्तोत्रा-
स्तोत्रमन्वाका आसन् । किन्तु 'चतुर्विंश भवति' (ताण्ड्य ० ब्रा० ० २८) इति ब्राह्मणेन सर्वेषु
स्तोत्रेषु ब्रह्मिण्यमानादियु चतुर्विंशन्नामा विहितः । अतोऽस्य चतुर्विंशमिति नाम मन्वन्तम् ।
इदमेव दिन गवामयनस्याष्टमणीपक्षकस्य परिगण्यते । अत्र 'आग्नेयीये चतुर्विंशे' इति
वैदिका व्यबहृरस्ति ।

ततस्तृतीयदिनादभिप्लव्यद्वहानुष्ठानम् । ३९ टिप्पण्याम् अभिप्लव्यद्वहस्य संक्षिप्त
रूप प्रदीयताम् । इदानीमस्य विंशोऽथो विवरण प्रदद्यते अस्मिन् पट्टहे ज्यानि गी आयु
भायु गी ज्यानिर्दिष्टि कथं पट्टदिनानि व्यवह्रियन्ते । उपोतिष्टोम गाष्टोम आयुष्टोम
इति च व्यवहारः । तत्र प्रथमेऽह्नि उपोतिष्टोमेऽग्निष्टोममन्वा-विबुद्धहिष्यमान पञ्चदशा
ज्यानि प्रातस्मवने, पञ्चदशा माध्यन्दिन पचमान सप्तदश पृष्टानि माध्यन्दिने सवने, सप्त
दश आर्भवपचमान एकविंशोऽग्निष्टोम इति मायमवन च म्नादेषु म्नामा भवन्ति । द्वितीय
ऽह्नि गोष्टोमे उक्थ्यमन्वा—तत्र प्रातस्मवने ब्रह्मिण्यमान पञ्चदशम् आय्यानि च त्रिकृत्तनी
मकानि माध्यन्दिन सवन सप्तदशम्, तृतीयमवनञ्चैकाविंशमिति मन्व । तृतीयेऽह्नि आयुष्टो
मो 'उक्थ्यमन्वाकः । म्नामकृत्पिञ्च उपोतिष्टोममन्व । अस्यां दिनवयस्य प्रतिलोमेन पुनर-
पनुष्ठानम् । तथा सति प्रथमं पट्टञ्च दिनमग्निष्टोममन्वाकम् मन्ववर्तीति च चत्वारि दिना-
व्युक्थ्यमन्वाकानि । अयुमपु दिनेषु पट्टमन्त्रे रयन्तर साम गानव्यम्, युग्मेषु च दिनेषु तत्र
बृहत्साम गानव्यम् । अयमभिप्लव्यद्वहः । अत्र चतुर्वारिमात्रतन्वीषो भवति । तथा सति
तृतीयदिनाच्चतुर्विंशतिदिनात् पृष्ठञ्च पट्टह एक । अयपृष्ठञ्च पट्टह द्वादशाहकतो द्वितीय-

तदनन्तर पञ्चविंशतिदिनात् पृष्ठञ्च पट्टह एक । अयपृष्ठञ्च पट्टह द्वादशाहकतो द्वितीय-

दिनाक्षरस्य सप्तमदिनपर्यन्तमनुष्ठेयत्वेन विहितः । स एव गवामयनेऽप्यतिदिष्यते । तत्र प्रथमदिनेऽग्निष्टोमसंस्वाकं कर्तुं, सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिष्टुप्स्तोमः, पृष्ठस्तोत्रे च रघुस्तरं सामं भवति । द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः उक्थ्यसंस्वाकी कर्तुं सर्वेषु स्तोत्रेषु क्रमेण पञ्चमवशा सप्तवशाश्च स्तोमी, पृष्ठस्तोत्रेष्वपि क्रमेण बृहत् र्वक्थ्यञ्च सामनी भवतः । चतुर्थदिने योद्धासंस्वाकं कर्तुं, स्तोत्रेषु-एकविंश स्तोमः, पृष्ठस्तोत्रे च वैराज सामं भवति । पञ्चमवच्छयोर्दिनयोः उक्थ्यसंस्वाकी कर्तुं, स्तोत्रेषु क्रमेण त्रिंशत् (२७) यजुर्विंशती स्तोमी, पृष्ठस्तोत्रे च मास्वरं रैवतञ्चेति सामनी । अयं पृष्ठयज्वदहः । एकमभिष्कवस्य पृष्ठयज्वस्य च यदहस्य यदहो जातव्यः । एवञ्च चत्वारोऽभिष्कवाप्यदहः । एकस्य पृष्ठयज्वदहः इति त्रिंशद्दिनात्मको मानः । आद्याभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशदिनाभ्यां सह प्रथमे मासि द्वाविंशद्दिनानि जायन्ते ।

आद्य दिनद्वयं विहाय चतुर्नामभिष्कवदहानामेकस्य च पृष्ठयज्वदहस्य द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-यज्वद्वेषु च मासेषु मावृत्त्याऽनुष्ठानम् । तथा सति त्रिंशद्दिनात्मका इमे मासा भवन्ति ।

षष्ठे मासि त्रयोऽभिष्कवदहः, एक पृष्ठयज्वदहः इति चतुर्विंशतिदिनानि जायन्ते । ततोऽभिजितसप्तमेकमहः । अथाग्निष्टोमसंस्वाकं कर्तुं नृच्छीयते । अत्र स्तोत्रे चयतिष्ठतः स्तोमः ।

तदूर्ध्वं त्रयः स्वरसामानः । 'यज्ञा यथा अतूर्ध्वं' त्यस्यामृषि उत्पन्नानि सामानि स्वरसंज्ञकानि चत्वारि । तान्यत्र गीयन्त इतीमानि स्वरसामशब्देनाभिधीयन्ते । 'अग्निष्टोमा एव सर्वे कार्या' (ताण्ड्य वा ४. ५. २०) इति विविता विष्वरि दिनेऽग्निष्टोमसंस्वाका कर्तव्ये भवन्ति । 'सप्तवशा भवन्ति' (ताण्ड्य वा ४. ५. ५) इति विष्मनुसारमत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तवश-स्तोमी भवति । पूर्वास्तद्वचतुर्विंशतिमस्याकेदिनेऽस्मिन् चत्वारो नामि दिनानीति षष्ठोऽयं मासो-ऽष्टाविंशतिदिनात्मकः । आद्याभ्यां सह त्रिंशद्दिनात्मका वृत्तमासा जायन्ते ।

अनन्तरं विषुवाक्यमहः । गवामयन इदमहः प्रथमं परिगण्यते । अस्मिन्मिनऽग्नि-ष्टोमसंस्वाकं कर्तुं भवति । सर्वेषु स्तोत्रेष्वेकविंश एव स्तोमः । अग्निष्टोमसंस्वाक-उज्योनि-ष्टोमापेक्षयाऽत्र मुमद्वैतलक्षणादभेदानम् । तन्मर्त्यं ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्य चतुर्धाध्यायवच्छलच्छे-द्विष्टव्यम् ।

उत्तरस्मिन् पक्षसि पूर्वानुष्ठितस्य सर्वस्य शान्तिलोभ्येनानुष्ठानं ब्राह्मणे विहितम् । 'प्रत्य-बरोहिणो माया भवन्ति' इति ताण्ड्यब्राह्मणम् । पूर्वस्मिन् पक्षसि ये मासा अनुकान्तास्ते उत्तरस्मिन् पक्षसि प्रत्यबरोहिणः कार्याः । सप्तममासस्य प्रथमदिने तृतीयः स्वरसामः, द्वितीय-दिने द्वितीयः, तृतीयदिने प्रथमः, चतुर्थदिनेऽभिजितस्थाने विवशजित् अनन्तरं पृष्ठयज्वदहः । यद्विंशतारम्यत्र त्रिबुद्धन्तः कार्यः । अर्थात्तत्रयं पृष्ठं दिनमत्र दहहे प्रथमं भवेत् प्रथमञ्च पृष्ठं भवेत् । अनन्तरं त्रयोऽभिष्कवाप्यदहः । इत्येति प्रतिमोमा एव सर्वेषु । आहत्य सप्तमे मास्यष्टाविंशतिदिनानि सम्पन्नानि ।

ऊर्ध्वत्रिंशच्च (२९) दिनं महाव्रतमित्युच्यते । इदमपि विषुवद्दिनमित्यत्र प्राधान्येन परिगण्यते । अथाग्निष्टोमसंस्वाकं कर्तुं कर्तव्यं । सर्वेषां स्तोत्राणां पञ्चविंशस्तोमकत्वम् ।

अथर्वस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिप्लवकहेऽपि विनियुक्तः । तथा वादवलायनम् ^{२०}चतुर्विधं
होताग्निष्टे'त्यादिवाक्ये 'मित्रं यमं हवामहे मित्रं हुवे पूतवजम्' (आ० शी० ७-२) इत्यादि
सूत्रितम् । तथा 'अभिप्लवकग्राहानि' इति वाक्ये वरिषिष्ठेऽपि वादवलायनम् । अथर्वस्य 'मित्रं यमं हवामहे
मित्रं हुवे पूतवजम्' (आ० शी० ७-५) इति च ।

तस्य मेवावधनतृप्तस्य प्रथमानुष्ठानम् । अहमस्मिन् कर्मणि हविःप्रदानाय पूतवजं
वदिवजं मित्रं हुवे । तथा रिषावजं रिषाग्री हितकामावधनस्यारं वज्रं हुवे—जाह्नयानि ।
कोवृत्ती मित्रावधनी ? कुतमुवधनमवधति भूमिं आपयति या भीषेवंनकम् तां वृत्तां चिंसां सावस्ता
सावधनी—कुर्वन्ती । निजस्यः पुंस्त्रिङ्गः प्रातिपदिकस्वरूपेणान्तोदात्तः । हुवे इति 'हुवतेवंहुनं
कामति' (पा० २-४-७३) इति जपो जुकि 'हुः सम्प्रसारणम्' (पा० ६-१-१२) इत्यनुवृत्ती'वहुनं
कामति' (पा० ६-१-१४) इति सम्प्रसारण उवकावेजत् । 'मिहृङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति
निजात् । पूतवजः प्रत्ययस्वरूपेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहि पुंष्ववप्रकृतिस्वरूपम् । वदिवजः
'वदिवजिभ्य उवन्' (उ० ३-५३) इत्यनुप्रत्ययान्तो निष्ठादाद्युदात्तः । रिषाग्री हितकामावधनी
रिषाः वाधकः । 'इगुपधमाग्रीकितः कः' (पा० ३-१-१३५) इति कः । प्रत्ययस्वरूपेणोदात्तः ।
तामतीति रिषादाः तम् । 'सर्वनातुम्बोऽनुम्' (उ० ४-१९०) इत्यनुप्रत्ययः । नित्यस्वरूपेणो-
त्तरवदनाद्युदात्तम् । उतुत्तरवदप्रकृतिस्वरूपेण स एवावधियते । जेजनिवाते तति एकावेज

अथपि प्रकृत्यपेक्षया सुमहद्वैलक्षण्यं बाह्यमे समाम्नातम् । अथर्वो विशेषः कश्चन चतुर्थमुखे
वधयते ।

सप्तममासस्याभितमे दिने दिसंस्थाकं कर्तुमर्हति । अयं सप्तमो मासः । अष्टमे मासि
एकं दृष्टव्यम् । चत्वारोऽभिप्लवकग्राहा प्रातिलोभ्येनानुष्ठेया । एवं नवमवशवेकादशमासा
वर्ज्ये ।

बाधो मासि क्रमेण त्रयोऽभिप्लवकग्राहा, गोष्टोम, जादुष्टोम, बाधवाहस्य मध्यवर्तीनि
वशाहानि । बाह्व्य विषादितानि जायन्ते । इव गवामयनस्य स्वरूपम् ।

एषञ्च विनियोगावयस्याममर्चं—गवामयने संवत्सरसाध्ये तत्रे यदारम्भरूपेण क्रियमाणं
चतुर्विधम् । अथपि चतुर्विधमहो गवामयनस्य द्वितीयदिनम्, तथापि 'पुलं वा
एतत् संवत्सरस्य' इति बाह्यञ्च उक्तत्वादस्वारम्भणीयत्वोपपत्तेः । तत्र प्रातस्सवने यन्मेवा-
वधनकर्तृकमाज्यकरणं तस्यायं स्तोत्रिय प्रथमपठनीयस्तृचः । स्तोत्रियानुक्रमदोविवरणं टिप्पण्या
१९ अङ्के द्रष्टव्यम् ।

^{२०} चतुर्विधे । गवामयने चतुर्विधोऽहनि होतुराज्यं वाच्यं 'होताग्निष्टे' इति सूक्तं
वदतीति सूत्रार्थः । अत्र हीनपादप्रहृष्टात्सूक्तं बाह्यम् । अस्मिन् वाक्ये—'जानो मित्रावधना'
'मित्रं यमं हवामहे' 'मित्रं हुवे पूतवजम्' 'अयं वा मित्रावधना' 'पुर्व्वणा विद्यमस्ति' 'प्रति वां
सूर उदित' इति वज्रहस्तोत्रिया मेवावधनस्य' इति सूत्रितमाह्वलायनेन । इमे वद् तुषाः
वज्रहस्तोत्रिसंज्ञया व्यवहियन्ते । अत्र प्रतीके पादग्रहणेन अथ इति प्रतीयन्ते, किन्तु 'स्तोत्रिय
वाक्यमात्राधिकरणेन सूत्राभावेनात्र ग्रहणम् ।

उदात्तनादात्त (पा० ८-२-५) इति लक्षणदीर्घोऽप्युदात्त एव । 'चीरित्यावः' (निघ० २-१) इत्यादिर्वाङ्मनो कथनायमुपदिष्टम् । प्रातिपदिक-वारेणान्मोदात्तः । "धृतमञ्जुतोति धृताधीः । 'कृत्वि-वधकः' (पा० १-२-५९) इत्यादिना विधिवि अमिदित्तमः" (पा० ६-४-२४) इति नकारलोपः । 'अञ्जलेऽचोपसङ्ख्यानम्' (पा० पा० ४-१-६) इति ङीष् । 'अञः' (पा० ६-४-१३८) इत्यकार-लोपे ची' (पा० ६-३-१३८) इति दीर्घस्य । पुनश्च 'अस्मिन्वयस्यानिभन्नाय' (फि० २-३) इत्याधुदात्तं चाधित्वा 'धृतादीनां च' (फि० १-२२) इत्यन्मोदात्तः । 'अवात्तस्य' (पा० ६-१-२२३) इत्यन्मोदात्तस्याधकारकं तत्पुण्यं तुम्यार्थः" (पा० ६-२-२) इति पूर्वपरप्रकृतिस्वरं चाधित्वा नतिकात्कोपपदान्कृतं (पा० ६-२-१३९) इति कृत्स्नरपप्रकृति-स्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे लति अन्मोदात्तस्य च अन्मोदात्तलोपः' (पा० ६-१-१६१) इति

वच्छदस्ताम्रस्य पत्रया इमे तृणा वृद्धाभिप्लव्य च वहरे सम्बद्धा भवन्ति । स एव सम्बन्ध
—‘परिशिष्टानां भागान्’ इत्यादिमूर्तेन बाध्यते । परिशिष्टा नाम वच्छदस्ताम्रिणेभ्यो यो स्तोत्रि-
यत्वेनानुरूपत्वेन वा गद्यः स तृणा । तेषां कश्चिदभाषाणो विहितः । एतादृशान् परिशिष्टाना-
भागात् उद्धृत्य—‘अस्मार्पे, परिशिष्टायाः पत्रया स मिष एव त्रयामहं मिष हुवे’ ‘पुनदजम्’ इत्यादी-
नामपेदिति सुवार्थः ।

[illegible]

अत्र धनशब्दस्य क्षमीवनिष्पन्नत्वं “नन्दिन्यवस्थानिष्ठान्तस्य” (नप् नन् इकम्, तद्विधस्य इत्तन्निष्ठस्यादिभूदात्तस्यात्) इति फिट्पूर्वेषाधुदात्तस्वरः प्राप्तिः, एवं वाचित्वा “भूतादीनाञ्च” इत्यन्तोदानो भूतदाब्धौ भवति । ङीप् पित्वादनृदात्तस्वरः । तथा च भूताबी इति निष्पत्तिः । नच समानस्वरंन्तोदाने प्राप्ते ‘तत्पुत्रने मुत्पाचं’ इत्यादिना पूर्वोदप्रकृतिस्वर एव स्वाम्यति । नमनि वाचित्वा ‘गनिकागकीभदात्कृत्’ इत्युत्तरपदप्रकृति स्वरः प्राप्तिः । उत्तरपदन्तु धात् । धातोर्कार ‘अच’ इत्यनेन लृप् । तस्य मोषे सति ‘अनुदात्तस्य च यदोदानकार’ (यस्मिन्नन्तदाने परे उदानो लृप्ते तस्यादात्तस्यात्) इति ङीप्-उदान प्राप्तिः । तथाच भूताबी इति मन्दस्वने । अन्तर “बो” (नञ्धाकारेऽन्वयी परे पूर्व-ध्यान्तोदानस्यात्) इति सूत्रेण पूर्वोदान्तोदानत्वं ज्ञायते । तथा मनि भूताबी इति सिध्यति ।

हीव उवास्तत्वे प्राप्ते चो (पा० ६-१-१२२) इति पूर्वपदास्तोत्रास्तत्त्वम् । आधस्ता । राच साच संनिष्ठावित्यस्यावन्तर्भाषितव्यर्थास्तदः कमादेशो क्तुं वाचित्वा उवास्तयेन शप् । अनुपदेशात्वावुपरि शतृप्रत्ययस्य क्तावन्तर्भावानुवास्तत्त्वम् । द्वितीयादिवचनस्य शप्श्च अनुदासी मुन्विती (पा० ६-१-४) इत्यनुदासत्वे 'वातोः' (पा० ६-१-१६९) इति धातुस्वर एव लिप्यते । 'सुपां सुलृक्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना विभक्तोराकारादेशः ॥७॥

द्वितीयावृत्तमाह । हे मित्रावरुणी युवां क्तुं प्रवर्तमानाभिमं लीयमानमाशाये— मानमाये—ध्यास्तवन्ती । केन निमित्तेन ? ऋतेन—अथयंभाषितया सत्येन कतेन । अस्वभ्यं कलं दालुमित्यर्थः । कोवृत्ती युवान् ? ऋतावृत्ती—'ऋतामित्युदकमात्र' (नि० २-२५), 'सत्यं वा यमं वा' (नि० ४-१९) इति वाक्यः । उदकादीनामभ्यस्तस्य वृद्धिपितारी । अत एव ऋतस्त्वृता—उदकादीन् त्वृताः । कोदृक् क्तुम् ? बृहन्तम्—अङ्गं त्वोपाङ्गैश्चाति- ग्रीहम् । ऋतस्यो चूनादित्वादनोदासः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रा- वरुणौ । 'देवताहन्ते च' (पा० ६-३-२६) इति पूर्वपदस्यालङ्कारादेशः । ऋतस्य वृद्धिपितारा- वित्यवन्तर्भाषितव्यर्थादुभेः विभक् । 'अभ्येवावपि वृत्तते' (पा० ६-३-१३७) इति पूर्वपदस्य वीर्षः । ऋतस्त्वृता—'सुपां सुलृक्' (पा० ७-१-३९) इति आकारादेशः । 'मित्रावरुणावित्याका- रान्निभतवयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वाद् आमन्त्रितस्य च' (पा० ८-१-१९) इत्याह्निको निघातः ।

॥ मित्रावरुणी । 'ऋतेन मित्रावरुणी' इति मन्त्र मित्रावरुणादी न वीर्षि पदार्था- मन्त्रितानि । अपाणाभपि 'आमन्त्रितस्य च' इत्याह्निकनिघातस्वरौ वृत्तते । अत्र मायणा- चार्यः प्रदर्शितमिचारस्य सारो निरूप्यते । ॥ 'युवामन्त्रिणे पराङ्गवत्स्वरे' (आमन्त्रित पदे परे सति सुवन्तं पदं परस्वाङ्गवद्भूयति स्वरे कर्तव्ये) इति सूत्रेण 'ऋतेन' इति पदं परस्य 'मित्रा- वरुणी' इत्यस्याङ्गमावमापद्यते । आमन्त्रितानुप्रवेशेन तस्य परादित्वात्वाह्निकाद्युदासस्वर प्राप्तिः 'ऋतेन' इति । मध्योदासन्तु परमिष ऋतेन इति परिपठ्यते । काङ्क्षोपपत्तिरिति शाङ्ख ।

सत्यास्तमाधानम्—पराङ्गवद्भूय पदविधिर्यम् । स च ॥ 'समर्थं पदविधि' इति सामर्थ्यमपेक्ष्य प्रवर्तते । ऋतेनपदस्य मित्रावरुणीपदेन महान्देनु यदि सामर्थ्यं तर्हि पदविधिर्यं पराङ्गवद्भूय प्रवर्तते । इत्यपि शब्दो 'आशाये' इति क्रियापदेनान्वितो, न परस्वरम् । अतः परस्वराभ्यासासामर्थ्या-न पराङ्गवद्भूय इति मध्योदानम् ऋतेनपदमिति । यत्र च परस्वराभ्यासो वर्तते तत्र सामर्थ्यं सति पराङ्गवद्भूय तेन चाद्युदासस्वरौ भवत्येव । यथा— 'मरुतां पित' इति । अत्र मरुताभ्यन्वयविन्न पित इति शाब्दबोधाय पञ्चान्नस्य मरुच्छन्दस्या- मन्त्रितेन 'पित' इत्यनेन पराङ्गवद्भूये जाने 'मरुता' द्वाद्याद्युदासः । यद्यपि मरुच्छन्द इतिप्रत्ययान्तः, प्रत्ययस्वरेण च मरुता इत्यशान्यत्र भवति, तथापि 'मरुता पित' इत्यत्र सामर्थ्येन पराङ्गवद्भूये सत्याद्युदास एवायम् । ऋतेन मित्रावरुणावित्यत्र न तादृश्यामर्थ्याभावात् चाद्युदानो न भवति । ऋतेन इत्येव लिप्यति ।

'ऋतावृत्ती' इति द्वितीयामन्त्रितपदस्य द्वितीयपदादादौ विद्यमानस्यापि (५१) 'आमन्त्रित- पूर्वमविद्यमानवत्' इति सूत्रेण पूर्वस्यामन्त्रितस्य 'मित्रावरुणी' इत्यस्याविद्यमानवद्भूये जा

ननु 'ऋतेनेत्येतस्य 'बुधाम्निषते पराङ्मन्त्रस्वरे' (पा० २-१-२) इति पराङ्मन्त्रावेनामन्त्रितानु-
प्रवेशात्पादादित्येन विसर्गपरत्वेन वार्ष्णेयकर्मिकातामावाद् 'नामन्त्रितस्य च' (पा० २-१-२९८)
इत्याद्युदात्तेन अवितत्यमिति चेत्- न ; पराङ्मन्त्रावस्य बुधाम्निषतरावित्येन पदविधित्वात्
'क्षमर्थ- पदविधिः' (पा० २-१-१) इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावक्यावित्यनयोरासावे
इत्याख्यातेर्नान्वयेन परस्परप्राप्तमर्थीत् । अत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र पराङ्म-
न्त्रावात्पादावेराद्युदात्तत्वं भवत्येव : 'व्यक्तां पितस्तवहं नृप्यामि' (ते० सं० ३-१-२-१) इति
यथा । 'सृष्टोक्तिः' (उ० १-९४) इत्युक्तिप्रत्ययान्तत्वेन 'वृषिणं च पयसो व्यक्तो जातः' (ते० सं०
२-२-११-४) इत्याद्यावन्तोदात्तोऽपि हि नदन्त्यो 'व्यक्तां पितः' (ते० सं० ३-१-८-१) इत्यत्र
सामर्थ्यात्पराङ्मन्त्रावस्य युदात्तो जातः । अहोते ऋतेनेत्यस्यालान्वयविधेयं न पराङ्मन्त्राव

ऋतेनपदात्परान्तरवाम्निषातस्वरे न काचित्सति । यथा- 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति क्षुत्तुहि
स्तोम सचता पश्यन्मा' इति मन्त्रस्य पदपाठे इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति क्षुत्तुहि इति पदानां स्वरभु
सम्पु यमुनेशब्दस्य 'नामन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य 'गङ्गे' इत्यस्याविद्य-
मानवद्भावे जातेऽपि येषदात्परान्तरस्त्वाम्निषातो भवति ।

अन्यमाशङ्क्य - मित्रावक्योपद विसेष्यन्, तस्य विसेष्यवृत्ताद्युदात्तमिति । तत्र ४६
'नामन्त्रिते समानाधिकरण सामान्यवचनम्' (नामन्त्रिते समानाधिकरणे निम्नप्रवृत्तिनिमित्ता-
नामकस्मिन्नन्वये कृतिरत्र सामानाधिकरण्यमभिप्रेतम् । अर्थाद् विसेष्यविशेष्यभावेनैकार्थ-
दाविनि सति, 'सामान्यवचनं विशेषवचनं नाविद्यमानवद्भवति' इति सूत्रेण मित्रावक्योपद-
स्याविद्यमानवद्भावाभावात् ऋतावृत्तीपद पादादौ वर्तमानं कथं निहम्यते । अतएव 'इमं मे
गङ्गे' इति मन्त्रे 'क्षुत्तुहि' पद सम्बन्धस्तं पादादौ वर्तमानं सरस्वतिपदस्याविद्यमानवद्भावाभावात्
निहम्यते, कित्वाद्युदात्तमेव । अतएव ऋतावृत्ताविति पदेनाभ्याद्युदात्तेन अवितत्यमिति ।

अनेन समाधानम्-सरस्वतिक्षुत्तुद्विपदयोः परस्परान्वयाभावात्सामर्थ्यं नास्तीति न तत्र
सरस्वतिपदस्य पराङ्मन्त्रावः । अत एव पादादिर्याद् क्षुत्तुद्विपदमाद्युदात्तम् । मित्रावक्या-
द्युदात्तावित्यत्र तु सामान्यविशेष्यकत्वेन परस्परान्वय सामर्थ्यसहवात् मित्रावक्यस्य पराङ्म-
न्त्रावेन अवितत्यमिति विशदस्य सरवाद् 'नामन्त्रित' इति अविद्यमानवद्भावनिषेधे सति
पराङ्मन्त्रावमाश्रित्य ऋतावृत्ताविति पदं निहम्यते । क्षुत्तुद्विसरस्वतिपदयोरेव परस्परान्वय-
सामर्थ्याभावात् सरस्वतिपदस्य न पराङ्मन्त्रावः इति क्षुत्तुद्विपदमाद्युदात्तमेवेति ।

पुनरपीयं शङ्क्य समुदेति-मित्रावक्योपदस्य पराङ्मन्त्रावे जाते तत्पादादावागच्छति । अतस्त-
वाद्युदात्त एव, कथं तस्य निषात इति । तत्समाधानम्- 'मित्रावक्यो' इत्यस्य निषातः ऋतेन-
पराधीन-यदात्परतो विद्यमानस्यामन्त्रितस्य 'नामन्त्रितस्य च' इत्यनेन निषातविधानात् ।
'बुधामन्त्रित' इति पराङ्मन्त्रावस्तु पूर्वं युक्तं परम्परामन्त्रितमाश्रित्य प्रवर्तते । स च ऋता-
वृत्तावित्यत्रास्ति । अतस्तत्र निषात इति ।

पराङ्मन्त्रावो यथा सामर्थ्याधीनः पदविधिः, तथैव निषातोऽपि पदविधिः । ऋतेनपरस्य
मित्रावक्योपदेतामन्त्रेण सामर्थ्याभावात्कथं मित्रावक्योपदस्य निषात इति पुनरप्याशङ्क्य भवति ।

इति । अन्तावृत्तादित्यत्र द्वितीयमन्वितस्य निष्ठाते कर्तव्ये 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा० ८-१-७२) इति प्रथममन्त्रितेनाविद्यमानवत्कृतचित्तव्यवृत्तिरिति चेत्, नवनु । अत एव तस्यावयवव्यापकत्वाद्भेदेनेति प्रथमपदात्परस्मैनेक द्वितीयमन्वितं निवृत्तिव्यवृत्ते । अथा 'इमं मे गच्छे यमुने' (ऋ० तं० १०-७५-५) इत्यादौ गच्छेऽन्वितस्याविद्यमानवत्कृतचित्तव्यवृत्तिरिति तस्यावयवव्यापकत्वादेव ये इत्येतदेव पदुपपत्तीत्यवयवनेष्टव्यस्य निष्ठातः । किञ्च प्रकृते मित्रावचनादित्यत्रमन्त्रितं सामान्यवचनम् । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमन्तावृत्तादिति । अतो 'आमन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (पा० ८-१-७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्कृतचित्तव्यवृत्तिरेकादपि निरन्तरादौ द्वितीयस्य निष्ठातः । अग्रेवचनि '०अवादादौ' (पा० ८-१-१८) इत्यनुवृत्तेऽन्तावृत्तादित्यस्य द्वितीयवादादित्यत्र भवितव्यं निष्ठातेन । अत एव हि 'इमं मे गच्छे यमुने' (ऋ० तं० १०-७५-५) इत्यत्र शत्रुद्विषदस्य वदात्परस्यामन्त्रितस्यापि वादादित्यत्रेवानिष्ठातादायुदात्तत्वं जातम् । तद्वचनानि भवितव्यं वक्तव्यौ वा विशेष इति । उच्यते—मित्रावचनोपपत्त्य 'श्रुतामन्त्रिते०'

तत्संवास्तवाधानम्—विशेषज्ञोपदेशस्य निष्ठातस्वरकरणात् शून्येनपदमुपजीव्यमस्ति । उपजी-
व्योपजीवकयोरेकवाक्यस्यस्वमस्ति । एतेनैव निष्ठातो चचितुमर्हति, नाम सामर्थ्यसापेक्षा ।
एतदेवाविधीयते— 'समानवाक्ये निष्ठातमुष्मदादौसा वस्तव्या' इति वार्तिकेन । अतः मित्रा-
वक्ष्यपदस्य निष्ठाते न काचित्कतिरिति ।

अपमेव विषयः, तृतीयभूतस्य प्रत्ययस्यैव भाष्येऽपि साधनाकार्ये द्रष्टुं । तत्र मन्त्रस्य

एवपाठे 'अधिवता यम्बरी' इव, द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी, सुम. पती । पुद्गुभा वनस्यतम्' इति पदानां स्वरा । अत्र-इव इति पदं प्रथमशब्दान्ते वर्तमान 'मुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति सूत्रेण पराङ्गवद्भूतं-द्रवत्पाणीत्यामन्त्रितानुप्रवेशं यदि मजेत मित्रावहनावृतावृषावित्यनेव, तर्हि ऋतावृषावित्यस्य यथा निवात. तत्रैव द्रवत्पाणीशब्दस्यापि द्वितीयपादादौ वर्तमानस्य निवात एवावश्यकः, कवमाधुदातत्वमिति सङ्गा मवति । तस्या इदमुत्तरम्-परस्परान्वये ययो पदयो-स्तामर्च्यमस्ति तत्रैव 'मुबामन्त्रिते' इति सूत्रं प्रवर्तते । 'मित्रावहनौ ऋतावृषी इत्यनयो विशेष्यविशेष्यजत्रावेन परस्परान्वयोऽस्तीति पराङ्गवद्भावो मित्रावहनौपदस्य । प्रकृते तु—इव द्रवत्पाणीत्यनयो न तादृशं सामर्थ्यमिति न 'इव.' इत्यस्य पराङ्गवद्भाव इति द्रवत्पा-णीपदमाधुदातमेव । यथा 'सरस्वति वतुद्रि' इत्यत्र द्वितीयमामन्त्रितं वतुद्रिपदम् इति ।

एवं 'शुभ' इति पदं वक्ष्यन्तम् । अस्य 'पतो' इत्यामन्त्रितेनान्वयसामर्थ्यमस्ति, यथा 'महतां पितः' इत्यत्र । सामर्थ्यं सति पराङ्मुखत्वं । तेन चामन्त्रितानुपवेशेन तत्र निघात-
स्वरेण भवितव्यम्, कथमाद्युदात्तत्वमिति वाङ्मयाम्-आमन्त्रितं पूर्वमविवक्ष्यमानवत् इति सूत्रानुसारं
पूर्वस्यामन्त्रितस्य व्रतत्वाणीपदस्याविश्वानन्त्वात् पदादौ भुज इति पदं भवतीति न निघातस्तस्य,
किन्वाद्युदात्तत्वमेवेति समाधानम् । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति सूत्रानु-
स्रुते न प्रवर्तते, शुभपदस्य व्रतत्वाणीपदस्य च विसंख्यविशेषणत्वाभावात् । 'मित्रावरुणो
भूताग्रणी' इत्यत्र तु तदासीत् । अतस्ताव सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

(पा० २-१-२) इति पराङ्गवङ्गादेन परानुप्रवेशादेव ज्ञातावृत्तावित्यस्य न पादादित्वम् । शुतुद्रियवमपि तद्वैयमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवङ्गादेन न पादादिरिति निहृष्येतेति चेत् ; पराङ्गवङ्गावस्तावत्शुक्लस्तवामन्त्रितं चाभित्य प्रकृतेः पदविधिः । अतस्तयोः तयोश्च परस्परान्वये

एवम्—‘अश्विना पुष्टदत्ता’ इति मन्त्रेऽपि विषयस्यास्य विचारः प्रवर्तितो भाष्यकारे ।

अत्र—अश्विना पुष्टदत्ता मरा पिण्या इति चत्वारि पदान्यामन्त्रितान्याद्युदात्तानि । प्रथम-
शतुर्णावन्त्रितयोः पादादित्वादाद्युदात्तत्वं निश्चिदादम् । द्वितीयतृतीययोर्विषये तस्योपपत्ति-
कर्त्तव्या । तत्र ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति सूत्रेण प्रथमस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवङ्गादे-
स्तु द्वितीयस्यामन्त्रितस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वे न काचित् अतिः । अविद्यमानवङ्गावनिर्घेष्ट-
स्तु ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्’ इति सूत्रेण न भवति, अश्विपुष्टदत्तादयोः
सामान्यविशेषकत्वाभावात् । यथाऽश्विणस्तस्मात्सामान्यवचनस्तत्रैव पुष्टदत्तादयोऽपि । उभयो-
पि वाक्यादश्विनोरुदो । एकस्या एव देवतायाः प्रसिद्धाया अनेकनामविशेषोत्पत्त्यर्थं स्तुरयुषयोनि
भवतीति नामपोषादयो पर्यायत्वम् । अत उभयोरपि सामान्यवचनत्वाग्नानाविद्यमान-
वङ्गावप्रतिपक्ष इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् द्वितीयस्याद्युदात्तत्वमेव । अतस्तयोऽप्यो-
विशेषस्तस्मिन्नेव मन्त्रे प्रतिपादयिष्यते ।

एवमेव ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’ इति द्वादशौ सूक्ते पाञ्चमे मन्त्रेऽपि विषयोऽयं भाष्यकारे-
र्हसितः । तत्र ‘वृतावहनं दीदिवः’ इति पदद्वयमामन्त्रितम् । प्रथमस्यामन्त्रितस्य पादादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं स्वर ‘वृतावहन’ इति । द्वितीयस्य च मित्रावहणस्वर ‘दीदिवः’ इति । अत्र
‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वस्याविद्यमानत्वे द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वमेव,
न निष्ठात । अविद्यमानवङ्गावनिर्घेष्टस्तु—‘नामन्त्रिते’ इति सूत्रेण न भवितुमर्हति, पदद्वय-
स्यापि अनेकपदस्य विषयत्वत्वात् परस्परान्वयसामर्थ्याभावात् । अतः कर्त्तुं द्वितीयामन्त्रितस्य
निष्ठात इति शङ्का । समाधानस्तु—मन्त्रानुसारेण प्रथमामन्त्रितं विशेष्य द्वितीयश्च द्योतना-
र्थत्वेन विशेषणम्, विशिष्टस्यानेविशेषणत्वमिति विवक्षा । ‘नामन्त्रिते’ इति सूत्रस्य
प्रवृत्तिर्न विनुमर्हति । तेन च पूर्वस्यामन्त्रितस्य विद्यमानत्वाद् द्वितीयस्य निष्ठातोपपत्तिरिति ।

एवञ्चागमत्र निष्कर्ष—‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इत्यस्योदाहरणम्—‘मित्रावहणा-

वृतावृषी’ ‘गङ्गां यमुने’ इत्येतावती वृषी’ इति । प्रत्युदाहरणञ्च—‘सरस्वति शुतुद्रि’
‘वृतावहनं दीदिवः’ इति । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्’ इत्यस्योदाहरणम्—
‘मित्रावहणावृतावृषी’ ‘वृतावहनं दीदिवः’ इति । प्रत्युदाहरणस्तु—‘अश्विना पुष्ट-
दत्ता’ इति । ‘शुक्रामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे’ इत्यस्योदाहरणम्—‘मरुतां पितृ’ इति । प्रत्यु-
दाहरणानुश्रुतेन ‘मित्रावहणो’ इति ।

पराङ्मुखत्वात् न भवितव्यम्, 'तमर्थः पराविधिः' (पा० २-१-१) इति नियमात् । अतुष्टि-
कारस्त्वितिपदयोश्च न परस्परैकान्त्यः किन्तु लक्ष्येत्पदेनेत्येतावन्मात्रं पराङ्मुखत्वात् । प्रकृते तु
मित्रावकणावृत्तावृत्तिरिति द्वयोरपि सामानाधिकरन्धेन परस्परान्वयावन्ति सामर्थ्यामिति भवितव्यं
पराङ्मुखत्वात् । यथा 'भवतां पितः' (सं० सं० (३-३-९-१) इत्यत्रेति विशेषः । अन्यत एव
तहि मित्रावकणीवृत्तस्य पराङ्मुखत्वात् वादादित्वाद् 'अवपादादिति' (पा० ८-१-१८)
पर्युदासाशमन्त्रितनिघातो न स्यादिति चेन्न । पूर्वं सुबन्तं परञ्चावन्त्रितमाधित्यं यं स्वरः
प्रवर्तते तत्र 'सुबन्तमन्त्रिते' (पा० २-१-२) इति पराङ्मुखत्वात् । भवति चञ्चल्येन श्रुतामृषी-
पदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य पराङ्मुखत्वात्वात्वादादित्वात् प्रवर्तते । मित्रावकणीवृत्तनिघातरसु
पूर्वमेव पदमुपकीरति न परमावन्त्रितमिति न पराङ्मुखत्वात् । ननु पराङ्मुखत्वावन्त्रितनिघातोऽपि
पराविधिरिति श्रुतेनेत्यनेनासावन्त्रिततः परात्परस्य मित्रावकणीवृत्तस्य न स्यादिति चेन्न ;
'समानवाक्ये निघातपुष्पदस्त्रवादेशा वक्ष्यन्ते' (पा० वा० २-१-१) इति निघाते परविधावपि
समानवाक्यत्वेनैव पर्याप्तं न पराङ्मुखत्वावन्त्रितपरस्परान्वयोऽपीत्यलम् । कनुमः । 'कृताः
कतु' (उ० १-७७) । अत्ययस्वरैणादिकदातः । आशाचं--आमशाचे छन्दसि लृट्
लङ्लिटः' (पा० ३-४-६) इति ज्ञेयमाने लिट् । नृपभाष्यछान्दसः ॥८॥

तृतीयामुच्यते । मित्रावकणावृत्ती देवी नोऽस्माकं शत वनमपमं कर्म च दत्ताते योजयतः ।
कीदृशी ? कवी--मेधाविनी । तुविजाती--बहुनामुपकारकतया तत्पत्नी । उच्यते--बहु-
निघाती । विभो धीर इत्यादिषु चतुर्विधतिस स्याकेषु मेधाविनामसु 'कर्मिणीषी' (निघ० ३-१५)
इति पठितम् । उच्यते--तीत्येती शब्धो दादशसु बहुनामसु पठितौ (निघ० ३-१) । 'ओजः पाजः'
इत्यादिष्वष्टाविधतिस स्याकेषु वननामसु 'दशो बीजम्' (निघ० २-९) इति पठितम् । अपराशब्धः
चतुर्विधतिस स्याकेषु कर्मनामसु पठितः (निघ० २-१) । मित्रावकणाः मित्रावकः प्रातिपदिक
स्वरैरान्तोदातः । वचनशब्दो निस्वरैरान्तोदातः ।^{१०} इन्द्रे 'देवताइन्द्रे च' (पा० ६-२-१४१)
इत्युभावावशिष्येते । तुविजाती । बहुनामुपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जातामिति वक्ष्यीतमात्रे
समासान्तोदातत्वम् ।^{११} चतुर्थीसमासे हि 'क्ते च' (पा० ६-२-४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ।
उच्यते बहुना सदाबुद्धयः ।^{१२} लि निवासगत्योरिति धातोः क्षिपन्त्यस्मिन्निति अयः । अधिकरण

^{१०} इन्द्रे । "देवताइन्द्रे च" (इन्द्रे समामे उभ देवतावाचिनो पद युगलप्रकृत्या
भवतः) इति सूत्रेण 'मित्रावकणी' इत्यत्र स्वरसिद्धिः । एवम् 'इन्द्रावकणी' इत्युदाहरण
बोद्धव्यम् ।

^{११} चतुर्थीसमासे । तुविभ्यो बहुभ्यो जातो-तुविजातो इति समामे 'क्ते च' (क्तान्ते
पदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या स्यात्) इति सूत्रेण तुविशब्दप्रकृतिस्वरः प्रातिपदिकान्तादान 'तुविजातो'
स्यादित्यर्थः ।

^{१२} लि निवासगत्यो । इकारान्तो धातुः । क्षिपन्त्यस्मिन्निति विग्रहे 'एच'

एरच्' (पा० ३-३-५६) इत्यन्तप्रत्ययान्तात् 'चितः' (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अयो निवासे' (पा० ६-१-२०१) इत्याद्युदात्तत्वं विहितम् । सन्नासे तु सन्नासस्य' (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि बाध द्वि-
स्वरेणातोदात्तेन बाध्यते, तथापि पराविच्छेदमस्ति बहुलम्' (पा० ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं प्रष्टव्यम् । यत्नम् । दसतेकस्ताहकर्मणो यन् । जित्वादाद्युदात्तः । "आप्यते
फलमनेनेत्यवः कर्म । आपः कर्माख्यायाहृस्वो नृट् च' (उ० ४-१०७) इत्यनुनसाम्य 'अपसम्पारे'
इत्यादौ निष्ठावाद्युदात्तस्यापसम्पारादस्वाच्च व्यत्ययेन आपदाद्युदात्तत्वं ॥१॥

अथवाच्यं प्रथमे चतुर्थो वर्गः ।

(इवर्णान्ताद् यानोरच्प्रत्ययः) इति सूत्रेणाच्प्रत्ययः । जि अच् इति स्थिते चकारस्य 'हृल-
त्यमि'तीत्युक्तायां स्यादे सति जि अ इति जाते 'साधंवातुकार्थंवातुकयो' इतीकारस्य
गुणं एकारे क्षे च इति दशायाम् 'एचोऽयवायाव' इत्येकारस्वावादेशो क्षय इति रूपं सिध्यति ।
विस्वावन्तोदात्तत्वेऽपि तं बाधित्वा "अयो निवासे । (निवासाधंकारयसम् आद्युदात्तस्यात्)
इत्यनेनाद्युदात्तः । तत् उक्त्यां अयो इति सन्नासे कृते सन्नास्यान्तोदात्त 'उक्तायो' इति । इदमपि
स्वर बाधित्वा कृदन्तरपदप्रकृतिस्वर प्राप्तः—'उक्तायो' इति । अस्यापि बाधकत्वेन
वाच्यस्य 'स्वादाविच्छेदकाम्' इत्यनेनाजन्त्यात् अन्तोदात्तस्वर प्राप्तः—'उक्तायो' इति । अस्या-
पि बाधकविद् भूय "पगादिवच्छन्दमि बहुलम्' इति । तेनोत्तरपदाद्युदात्तस्वर एव तिष्ठति ।
'पगादिवच्छन्दमि बहुलम्' इति सूत्रं सन्नासे 'सक्य'स्यस्य विकल्पेनाद्युदात्तस्वर विधातुं प्रवृत्तम् ।
तत्रैव शक्तिकम्—'पराविच्छेद पगान्ताच्च पूर्वाभ्यन्तराणि दृश्यते । पूर्वाभ्यन्तरं दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं
यत्' ॥ इति । परादेकदाहरणम्—'तुविजाना उक्तायो' इति । अत्र पदपाठे 'तुविजानाती'
'उक्तायो' इति स्वरा । परास्तस्योदाहरणम्—'निधेने मृष्टि हृयया' इति संहितायां पदपाठे
'नि' 'येने' 'मृष्टिहृयया' इति स्वरा । पूर्वाभ्यन्तरं 'विजाना' इत्युदाहरणम् ।

"आप्यते फलम् । 'आप कर्माख्यायाहृस्वो नृट् च' इत्यनुन प्रत्ययः, वातो हृस्वरश्च ।
प्रत्ययस्य नृडागयो विकल्पेन । नृडागमपक्षे 'अप्य' इति अत्रावे 'अप' इति च सिध्यति । वातो-
हृस्वोऽपि विकल्पेनैव । तेन च 'अप अपयो अपाति, आप आपसी आपाणि' इति रूपाणि भवन्ति ।
अथ निस्वरस्याद्युदात्तत्वेऽपि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वमिति विज्ञेयो बोद्धव्यः । स्वरतत्त्वात्
प्रथमसूक्तापेक्षयाऽस्मिन् सूक्ते पञ्चदश भूषाणि नूतनान्यपेक्ष्यन्ते । मिलित्वैकमन्त्रात्-
सूत्राणि ।

॥ ३ ॥

१-३

आविष्कृतस्तुभः प्रातरनुवाकस्याविष्कृतं कर्त्तुं विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—^{१०} अथाविष्कृतं एवो उवाः प्रातर्वृत्तेति चतस्रोऽविष्कृता यज्वरौरिवः' (आ० श्रौ० ० ४-१५) इति ।

तत्र प्रथमानुवाचात् । हे अविष्कृतो युवानिषो हविर्लोकानाम्यजानि जगत्पतम्—इच्छतम् । भुक्त्वावाप्तित्वम् । यद्यपि जनःसम्बोद्धवाची तवावीच इत्यनेन सह नास्ति पुनर्वर्त्तितदोषः, इच्छात्पुनर्वर्त्तितमित्युक्तं । यद्यतन्नुवाच, समूहकार्यं कर्त्तव्यत्वात् यथा पुनर्वर्त्तितमाच-
रन्ति । कीदृशौरिवः ? यज्वरीः—यागनिष्ठादिकाः । कीदृशाविष्कृतो ? इच्छात्पतम्—
हविर्लोकानाम्यजानि वाचम्यजानि वाचम्यजानि । सुवर्त्तितम्—शोचनस्य कर्मणः पालको ।
भुक्त्वा—विस्तीर्णं भुजो बहुभोजिनी वा । अविष्कृतम् । 'आविष्कृतस्य च' (पा० १-१-१९८)
इति आविष्कृतमाचरन्ति । ^{११} यज्वरीः । यागकरवानामप्यजानावलिङ्गितानीति चतस्रोऽविष्कृता
कर्त्तव्यमित्युक्त्वा 'सुवर्त्तितम्' (पा० १-२-१०३) इति कुनिष्पत्त्यर्थः । 'वनो र च' (पा० ४-१-७)
इति ङीप् । तत्तत्प्रयोगेन रेकादेशः । प्रत्ययद्वयस्य अनुदासी सुप्तिनी' (पा० १-१-४) इत्यनु-
दासीत्याद्यानुस्वर एकाचलिङ्गते । इवःसम्बोद्धवास्तत्प्रातिपदिकत्वर एव लिङ्गते ।
^{१२} इच्छात्पतम् आचरन्ति वाचो यवोस्तयोः सम्बोद्धम् इच्छात्पतम् इति । तस्याप्यविष्कृतानुदासीत्यर्थं
न पुनराविष्कृतो निष्ठातः, 'अथावाची' (पा० ८-१-१८) इति प्रतिषेधात् । इव इति पूर्वपदस्य
'सुवर्त्तितम्' (पा० २-१-२) इति पराङ्मयत्वात् निष्ठातृत्वात्प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति
चेत्—न ; तत्र तावानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो इच्छात्पतम् इत्यनयोः
सदृशत्वानुदासीत्यर्थेन प्रयुक्तत्वात् । अत्र इति अत्र अत्र दीप्तादित्यस्य सम्प्रदायित्वाद्भावे
विश्रम्भस्य वक्ष्येकवचनम् । 'वक्ष्यः कतिपयः' (पा० ८-३-५३) इति चित्तवर्त्तनीयस्य
सत्वम् । तस्य चती इत्यप्यविष्कृतं परतः पराङ्मयत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, न पुनराविष्कृतो
निष्ठातः । तस्मिन्कर्तव्ये इच्छात्पतम् इति पूर्वस्याप्यविष्कृतस्य 'आविष्कृतं पूर्वमविष्कृतमाचरन्ति'

^{१०} अथाविष्कृतम् । अत्रयो विषयः पूर्वं लिख्यमाणा निरूपितः । आग्नेयोपस्था-
विष्कृतं भुक्त्वा त्रिषु त्रिषु यागि सप्त सप्त वृत्तं वासि कीर्तितानि तेषां सर्वेषामेकं सूक्तं गृह्णोयात्
एवं क्रियमाणे यज्वरौ वृत्तं सप्त सप्त तास्मर्त्तुं अपि प्रातरनुवाकान्तर्गता भवन्तीति वेदितव्यम् ।

^{११} यज्वरी । यज् वातो 'सुवर्त्तितम्' इति कुनिष्पत्त्यर्थः । कुनिष्पत्त्यर्थः इति स्थिते ङका-
रस्य 'जसवत्तद्धिते' (तद्धितवर्त्तितस्य वाचा लशकवर्गा इतस्त्यु) इतीत्यंशायां, 'हलन्त्यम्'
इति प्रकारस्य चेत्संज्ञायां तयोर्लोपे, इकारस्य चोच्चारणार्थं यज्वन् इति दशायां 'वनो र च'
(इत्यन्तालवन्ताच्च प्रतिपदिकात् त्रिषां ङीप् स्यादवन्तादेशः) इति ङीप् रेफादेशे च जाते
वाति 'यज्वरी' इति रूपम् । कुनिष्पत्त्यर्थो निष्ठातृत्वात्प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, तथा च 'यज्वरी'
इति प्रवर्त्तितम् ।

^{१२} अथयो विषयस्त्वर्थोऽपि लिख्यमाणा ८५ अङ्के विचारितः ।

(पा० ८-१-७२) इत्यादिष्टमानवद्भावेन वावादिष्वात् '०अपादादी' (पा० ८-१-१८) इति प्रतिशेवात् । ननु मिश्रावचनावृत्तावधारितवन् 'नामन्त्रिते सप्तानाधिकरणे०' (पा० ८-१-७३) इत्यादिष्टमानवद्भावेन प्रतिषेधन भवितव्यमिति चेत्— न ; मिश्रावचनोपपत्तिरहि सामान्यवचनमिति पूर्वस्तस्याविष्टमानवत्वप्रतिषेधः । इत्यपानीपदं तु न तथेति संबध्यात् । पुनर्भुजी । पुष्पविस्तीर्णो भुजी वयोस्ती । नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । 'सुपां सुसुक्०' (पा० ७-१-३९) इति उद्देशः । पुष्प बहु भुज्जाते इति वा । 'चनस्यतमित्यत्र चावतेरन्ते ह्रस्ववच' (उ० ४-२०२) इति चात् पुनानिगमनयोरित्यस्यासुप्रत्यय आकारस्य ह्रस्वे चान्कुष्ठे नृजागमे च 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६-१-१६) इति यकारलोपे चनशब्दोऽप्रमाणानु पठितः । तदात्मन इच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३-१-८) । 'तनाद्यन्ता०' (पा० ३-१-३२) इति चानुत्वात्सोऽन्त्यध्वमिष्टवचनम् । वयचः प्रत्ययस्वरदेशोदात्तत्वम् । शपेकादेशो ह्रस्वे 'एकादेशो उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । उपधाव्यातस्य लसंबंधानुकानुदात्तत्वे स्फुरितत्वम् । न च 'तिङ्ङितिकः' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । पूर्वस्यावन्त्रितस्याविष्टमानवद्भावेन पवादपर-त्वात्वावादिष्वात् सप्तमाप्तेः ॥१॥

हिनीवामृचमाह । अश्विना हे अश्विनी युवां गिरोऽस्मवीपाः स्तुतीविद्याऽऽहरयुक्तया बहुधा वनतम्—सम्भजतम् स्वीकुक्षतम् । कीवृशावश्विनी ? पुषदसता—अहकर्माणी । वीद्विजितसद्व्याकेव कर्षणामनु वतः (विद्य० २-१) इति पठितम् । मरा—मैतारी । विष्टया । वाष्टर्वपुक्षी, कुक्षिमली वा । कीवृश्या विद्या ? शवीरया—गतिमुक्तया । अग्रतिहत-प्रवरयोषधे । अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचमुष्टयस्य वाचिष्कनामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वावादि-त्वाद्वाष्टमिको निघातः । पुषदसतेत्यपि हि वावादिरेव । 'आमन्त्रितं पूर्वमविष्टमानवत्' (पा० ८-१-७२) इति पूर्वस्याविष्टमानवत्वात् । 'नामन्त्रिते सप्तानाधिकरणे०' (पा० ८-१-७३)

११ चनस्यतम् । चात् चान् । अकार उच्चारणार्थः । 'सप्तमानुभ्योऽनु' इत्यमुन प्रत्ययः । चावतेरन्ते ह्रस्ववच' इति चात्वाकारस्य ह्रस्वे चकारान्नुदात्तमे च सति चयन् अस् इति स्थिते 'लोपो व्योर्वलि' (चकारान्यकारयोर्लोपो बलि णे) इति यकारस्य लोपे चन् अस् इति जाने सकारस्य ह्रस्वे विमर्गे च सति 'चन' इति रूपम् । चन आत्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच्, ककार-चकारयोरित्यंशया लोपे चनस्य इति जाने 'मनाद्यन्ता मातृ' इति चानुसन्नाया शप् चनस्य अ इति जाने एकादेशो लाण्मध्यमपुरुषस्य वम लमादेश चनस्यतम् इति रूपम् । यकारस्य प्रत्ययस्वर उदात्त अनुदात्तं पठ इति पूर्वपदार्थेनैव अनुदात्तः । तिङ्ङवच लसाध्यानुकानुदात्तः । तस्य चोदात्तादनुदात्तस्य स्फुरितः । तथाच चनस्यतम् इति स्वरसिद्धिः । 'आमन्त्रितं पूर्वमविष्टमानवत्' इति पूर्वस्याविष्टमानवद्भावादस्य न निघातः ।

१२ नामन्त्रितम् । सामान्यवचनम् आमन्त्रिते णे नाविष्टमानवद्भावति इत्युक्ते पर-म्यामन्त्रितस्य विज्ञेयवचनप्रमदगम्यते । सामान्यविज्ञवचनयोरेव सामानाधिकरण्यं नीलो घट इत्यादावुभये । यत्र नीलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं गुण घटशब्दस्य च ज्ञातिः । शिन्त-प्रवृत्तिनिमित्तं ताविसी शब्दो प्रथमान्ततयोपात्तो सामानाधिकरण्यमेकार्थवाचित्वरूपमनुभवतः । अर्थात्—नीलशब्दस्य नीलगुणावच्छिन्ने घट लक्षणमङ्गीकृत्य तत्र च घटपदस्य तात्पर्यग्रहकत्वे

[illegible]

स्वीकृत्य तीक्षाभिन्नो घट इति शब्दबोधस्वीक्रियते । एष घट कल्पत इत्यनयो प्रथमान्त-
तयोपानयोरपि पूर्वोक्तं सामानाधिकरण्यात् न भवति, इयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्यैकत्वात् ।
अवृत्तिनिमित्तत्वं तु द्वयोर्भिन्नम्-घट चेष्टादामवृत्त्यवधानो घटलब्धः, गु गती अव्येभ्यांऽपि
दृश्यते' इति उपलब्धेकृते कल भवतीति कलत इति । अवृत्तिनिमित्तप्रदमात्रेण मानयोऽस्माभ्या-
माधिकरणम् । अवृत्तिनिमित्तमव्यत् अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । बाध्यत्वे सति बाध्यवृ-
त्तित्वे च सति बाध्योऽप्यविवक्षितप्रकाराभ्यास्यं प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताना-
मेवंकार्यवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यमत्र सूत्रे विवक्षितम् । तच्च सामान्यविशेषयोरेव शब्दयो-
र्भवति न भिन्नम् । अवृत्तिनिमित्तयोर्द्वयोऽस्मान्ययोः । प्रकृते-अविना पुनरदमसा इत्यनयोऽस्मा-
माव्यवाचित्वेन विवक्षितम्, न सामान्यविशेषवाचित्वम् । यद्यपि द्वयोऽस्माव्यवाचित्वे
धीनवृत्त्य बोध प्रतिभाषात्, तथापि पुनरदमसा इत्यस्य गुणविशेषमङ्गीर्तनपरत्वस्वीकारान्न
धीनवृत्त्य बोधः । गुणविशेषमङ्गीर्तनञ्च अवृत्तिविशेषमभ्यम् । प्रशस्ता अवयवमस्ति ययो
तावद्विनी । इति प्रत्ययस्त । अवयोरपि जनकत्वेन ययोवा, इत् प्रत्ययान्त । अविवक्षा
जाताविविनी । अगप्रत्ययान्तो वा । अणो 'नक्षत्रभ्यो बहुलम्' इति लुकि 'लुक्कतद्धितलुकि'
इति डीप् लृक् । 'मुपां मुलृक्' इति ङादेशो 'अविना' इति अवृत्त्यच्चे । पुनरादो बहुवाची,
दमशृङ्गश्च कर्तृदात्री । बहुकर्मण्य-धवत्वा-पुनरदमशब्दो निष्पन्न । तावता न सामाना-
धिकरण्यसिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्तन्तु द्वयोरैव देवतारूपम् । तत्रैव एव सामान्यविशेषभावः ।
अतो नात्र पूर्वस्याविद्यमानवस्तुप्रतिपक्ष इति पुनरदमसा इत्याद्युदात्तस्वर एष । अन्यत्सर्वं
पूर्वमेव निरूपितम् ।

॥ सहस्रतमीः । गर्गश्चिरात्तनामा विगात्रोऽन्योऽप्ययाम् । तस्मिन् सद्रक्षं
गावो दक्षिणान्वनं विहिताः । प्रतिदिनं तामु चयस्त्रिणशदधिकतानवय गावो देयाः । सर्वका
गौरवशिकटा भवन्ति सा सहस्रतमी । अस्या प्रतिनिधिभवेन कस्याणीं लक्षणद्वयी गां दक्षिणां च न

विषयायावपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव 'नाभन्वितेः' (पा० ८-१-७३) इति निवेद्या-
भावात् 'आभन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा० ८-१-७२) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेदां चाष्टिक-
माद्युदात्तत्वम् । तद्वत्प्रकृतेऽपि । 'कुभ्रुकटिपटिप्रीटिभ्य ईरम्' (उ० ४-३०) इत्यत ईरभिस्य-
न्मुत्तो ^{१०} बहुलवचनादववापीत्यनेन अन्मुत्तादिति चातोरोरन्त्यस्यैव कृते सति निष्ठाञ्छबीरघा-
ताच्च साद्युदात्तः । निवेद्यत्र 'सावेकाचः' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तिक्रमात् । वनत-
भित्त्यत्र सवः पितृमातृलोकाभ्यनद्विवचनस्य तत्तावन्धातुकत्वाच्च वन वन सम्प्रभतादिति चातू-
दात्तत्वमेव सिध्यते । न च 'तिङ्कृतिकः' (पा० ८-१-२८) इति निष्ठातः । पूर्वस्याभन्वितस्या-
विद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् । गिरः । मुपोऽमुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः सिध्यति ॥२॥

तृतीयामुच्यते । अत्राद्विनेत्यनुवर्तते । हे अविचनाभायातमस्मिन्कर्मव्यागच्छतम् ।
किमर्थमिति तदुच्यते—मुता मुत्तवर्त्तलोना अविद्यता । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशा-
वस्थिनी ? ^{११} दद्या—अब्रूनामुत्तवित्तारी । यद्वा देवर्षेणाभ्येन रोगाणामुपश्रित्तारी । 'अविनी
र्षं देवानां विभर्जी' (ते० सं० २-३-११-२ । ऐ० ब्रा० १-१८) इति श्रुतेः । ^{१२} नासत्या-
जसत्प्रवन्तभाववत् । तद्वह्नी । अत्र दास्कः—'सत्यादेव नासत्यादित्योर्नञाजः । सत्यस्य

दद्यादिति विधाय मत्या कर्त्तुं जन्मस्यत्वेन मन्त्रोप्यं विहितम् - 'इडे रन्नेऽदित्ते मरस्वति त्रिये प्रेयसि

महि विश्वं पंतानि ते अग्निये नामानि मुहन्त वा देवेषु ब्रूतान्' इति । अत्र परपाठे 'इडे' इत्या-
दीनामाद्युदात्तत्वमेव । पर्यायानामप्येषा स्तुत्युपयोगिविशेषसम्बन्धप्रतिपादनाद्येत्यात्मह प्रयोगो
न शोषाय भवति, तथा—'अविना पुकदससा' इत्यत्रापीत्यर्थः ।

^{१०} बाहुलकाद् 'अस्यत्रापि दृश्यत इति कस्तव्यम्' इति कालिकेन सुधानो ईरन् प्रत्यये
नकारस्येष्टे लोपे च शृ ईर इति स्थिते 'सार्वधातुकार्थधातुकयो' इति धातूकारस्य गुणे गोईर
इति दशायां 'एचोऽयदायाव' इत्यवादेशे शबीर इति जाते स्वीत्वे विभक्तिते टापि शबीरा इति
रूपम् । तस्य तृतीया शबीरया इति । 'जिनत्यादिर्निष्ठम्' इति निस्वरे 'शबीरया' इति स्वरः ।

^{११} दद्या । वमु उपसर्गे चातो 'स्कापितच्छिन्नश्चिन्व' इत्यादिना रक्ष्यत्ययान्तो
हस्रशब्दः । दम्यन् सिपतो रोगान् शत्रून्वेति दधी । 'मुपो मुलुक' इति आदेशो दद्या इति

प्रथमाद्विवचने कवम् । पादादित्वादाभन्विनाद्युदात्तस्वर-दद्या इति ।

^{१२} नासत्यो । सति साधु मत्वम् । न सत्यं ययोस्तावत्सत्यो, न असत्यो नासत्यो ।
'तभ्याप्पपान्त्वेदानासत्यात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिनामे 'मुपो मुलुक' इति आदेशो नासत्या इति
रूपम् । पादादित्वादाद्युदात्त-नासत्या इति सम्प्रदाने । अविनाविनी मत्वमेव ब्रूत न कदा-
चिदप्यसत्यम् । तत्पान्नामत्यादित्युच्यते । नञ्प्रत्ययस्य प्रकृतार्थस्य बाह्यबोधकत्वम् ।
इदमीर्णवानाकार्यमेतद । आश्रयनाकार्यम्—सत्यस्य उपसर्गस्य दस्य वा श्रुतेतारी नासत्या-
वित्तिभिर्मेति ।

मन्वेताराधित्वावचनाः' (मि० ६-१३) इति । "वृक्षवर्तनी—वृक्षराशेभ्यः रोधनं प्रवृत्तिनिमित्तम् । यदरोधीनद्वयस्य वृक्षत्वम्' इति तैत्तिरीयाः । (ते० सं० १-५-१-२) 'तद्वद्विद्वन्ति तस्माद्ब्रह्म' इति वाजसनेयिनः । वृक्षाणां जम्बूरोदनकारिणां गुरुमहाती वर्तमिर्वागीं वाटीकवी यदोस्ती वृक्षवर्तनी । यथा गूरा वाटीभूमेन तन्मूर् रोदयन्ति तद्वदेताधित्वार्थः । युवाकव इत्यभिपुत्तनां सोमानां विशेषणम् । ¹⁰⁰वसतीवरीभिरेकवर्तमानिश्चाद्भिर्विधिता इत्यर्थः । ¹⁰¹युक्तवर्हिषः—युक्तानि युतेर्देवितानि यहीं व्यास्तद्वत्कृपाणि देवां सोमानां ते युक्तवर्हिषः । यद्वा वरता इत्यादिष्वष्ट-स्थुत्विङ्मात्रम् युक्तवर्हिषः (निष० ३-१८) इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । अतिविश्व-रभिपुता इत्यर्थः । यद्वा । 'आमन्त्रितस्य च' (वा० ६-१-१९८) इत्याद्युपात्तः । युवाकवः ।

¹⁰⁰ वृक्षवर्तनी । यदिद् अभुविमोचने इति धातो बाहुलकाद्वक्तव्यमे कृते वृक्षराशे निष्पद्यते । एवं वृक्षराशेभ्य निष्पादने सोऽरोधीन् यदरोधीनद्वय वृक्षत्वमिति तैत्तिरीय-निर्बचनं प्रमाणम् । रोदधत्यमुरानिति अर्थकल्पने 'रोदेणिलुक् च' इति रक्तप्रत्यये गेरुच लुक् । अत्र वाजसनेयिनां भृतिः प्रमाणम् । यन्तु वर्तने इति धातो 'वतेच' इत्यनिप्रत्ययः । वर्तस्तेजनेनेति वर्तमि । वृक्षाणां वर्तनी वृक्षवर्तनीति प्रथमाद्विचयनम् । जम्बूरोदनकारिणां भटानामभिमानी मार्गरूपादित्यर्थः । वृक्षराशेभ्य रोदननिमित्तकत्वं युक्तवर्हिषमिति । 'वहिरि रजनं न दे'म्' इति निबिडस्य रजनस्य निन्दितत्वाप्रतिपादनायामयमर्थवादः—'यदरोधीन्' इति । देवा जम्बूरोदस्य योद्धुं नक्तव्यं स्वीयं यदराशिं संरक्षितुमग्निं निधुक्तवन्तः । गतेषु देवेष्वग्नि-मौधपरीतं सर्वं वनं स्वयमनुमतिं तुमिच्छन्वा नव गृहीत्वाऽभावात् । प्रतिनिधुस्य देवा दूरे गच्छन्त-मग्निं प्राप्य समस्तानुयन् । तेन सोऽरोधीन् । यस्मादरोधीन् तस्मात्सद्वर्तनं वृक्षत्वमभजन । अभुजस्यत्वालस्य यामे दानं निन्दितमिति प्रकृतनिषेधेन तस्यार्थवादस्य मन्त्रन्यः । आमन्त्रितनिष्ठात-वृक्षवर्तनी इति ।

¹⁰⁰ वसतीवरीभिः । सोमोपसर्गाभिः भापो वसतीवर्तः । ज्योतिष्टोमेऽग्नी-वोदीयन्ति यपाहोमं परिसंभाष्य सुवह्मजाभ्यः भिक्षंस्व, गिरि भिक्षा याः प्रवहन्ति नक्ष तामामाष कुम्भेन गृह्यन्ते । 'आहुत्यर्था वसतीवरी कुम्भेन गिरिभिदां बहुस्तीनां प्रत्यङ् निष्ठान गृह्णाति' इत्यापस्तम्बः (आप जी ११२०५.) । इवा आपः सोमरसवर्द्धनकार्यं उपयुज्यन्ते । एवमेकधनशब्दोदात्तपठेषु गृहीता आपोऽपि सोमरसवर्द्धनार्था भवन्ति । 'युवाकव' इति सोमानां विशेषणमिममेवार्थं द्योतयति । 'यु मिश्रणमिमिश्रणमो' इति बाहुलकात्कावुप्रत्ययः । ककारस्येत्संज्ञायां लोपे यु आकु इति स्थिते किरवाद् गुणान्नाय, उचडादेशाच्च । तथाच युवाक शब्दस्य सिद्धिः । ततो जति गुणेऽवादेशो च सति युवाकव इति रूपं सिध्यति ।

¹⁰¹ युक्तवर्हिषः । युजी वर्जन इति धातो कर्मणि क्तप्रत्ययः । युक्तानि छिन्नानि यहींवि कुशा येषां ते पाणाः । तस्यैवन्धनस्योमा अपि युक्तवर्हिषः । अत्रान्यपदार्थो याग एव, तथापि तत्सम्बन्धिनां सोमानामपि तत्त्वेन ग्रहणमभिप्रेतम् । ऐतरेकेषु कर्मसु छिन्नमृत्तानां बहिषामुपयोगः, पैतृकेषु तु समूहानामिति विवेकः । सोमानां युक्तवर्हिषट् वर्णनेन कल्पनीयमिति प्रकारान्तरमाह-यदेति ।

यु निचये । युयुनि निधोभवनि कसमीचरीप्रभृतिभिः भवणप्रणैरिति युवाकयः । कदि-
कुःवादिभ्यगमितस्यापि योतेवंहुलप्रहृणात् काकुप्रभवः । तस्य किरणेन गुवाभावाद्युपकरोशः ।
प्रत्यक्षदरेणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽतत्त्ववमवोरिति वातस्यी । मन्त्राभ्यपानवेदानासत्ता०'
(पा० ६-३-३५) इत्यादिना प्रकृतिरङ्गाशमो नमोवाभावः । वादादित्येन निवाताभावादा-
मग्नितानुवातात्त्वम् । युक्तवर्हिषः । युक्तं नूनंवेदितं काहिरास्तीर्षं वेवां जे युक्तवर्हिषः ।
पूर्ववदप्रकृतित्वरेण कसपायदस्वर एव सिध्यते । अ इत्यत्र उच्यतेऽपिचाभिवर्जम्' (फि० ४-१३)
इत्युवाचः । यद्वत्तेनो । 'आमग्नितस्य च' (पा० ८-१-१९) इत्यामग्नितनिघातः ॥३॥

ऐन्द्रे तु ये वचनानुवाचाह । चित्रमासो चित्रदीप्तो हे इन्द्रान्निम् कर्मप्रदायाहि—आगच्छ ।
युता भविष्यता इमे सोमास्तदावसन्तो कामवमाना वर्तन्ते । अन्वोभिः । अपूर्व इत्यादिषु
होविशतिलङ्कारकेभ्यः कृत्तित्वात्त्वज्जः (निघ० २-५) इति पठितम् । अर्वात्त्वज्जः कृत्तित्वात्
युता इत्यन्वयः । निरुद्ध एते सोमास्तदा नित्यं पूताम् युतां शुद्धाः ^{१०१} दद्यापवित्रेण शोभितत्वात् ।
इन्द्राशब्दं ^{१०२} यावको बहुधा निर्बन्धितः (नि० १०-८) 'इन्द्र इरां युतासीति केरां ददासीति केरां दद्यासीति
केरां दारयसीति केरां दारयसीति केन्द्रे इवसीति केन्द्रे एवत इति केन्द्रे भूतासीति वा तद्यदेन
घानैः समेर्वास्त्वविश्वेभ्योऽर्वाविति विजायत इवकरणादित्याशयः इवदर्यानादित्योपमन्वय इत्येतेर्ह-
वर्षकमेव इच्छन्तुषां दारयिता वा दारयिता वा दारयिता वा दारयिता इति । अन्वयमर्थः—यु
विचारय इति यातु । इरामज्जद्विहस्य तद्विज्जद्वकचमलिङ्गद्वयं युवाति मेचं चिदीर्षं करोतीतीन्द्रः ।
इन्द्राज्ज् दाने इति यातु । इरामज्जं वृष्टिनिष्पावनेन ददासीतीन्द्रः । भावापोवचार्यः । इरामज्जं
तुष्टिकारणं तस्यं वधाति जलप्रधानेन पुष्पलासीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितु कर्मकमन्त्रेण भूमि
विदारयसीतीन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमन्त्रेण दारयति विजायराहृष्येन स्वाययसीतीन्द्रः । इन्द्रः
शोभयसीरसः । तवर्षं वागमूनी इवति वाक्सीतीन्द्रः । इन्दी यथोक्ते सोमे एवते कीदृसीतीन्द्रः ।
जिह्वादी दीप्ताविति यातुः । यूनानि प्राविशेहाम् इन्द्रे शोभयन्तामरुपेनाः । अविश्व शोभ-
सीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आचमयति—'इन्दी इ वं नामेच शोभ्यं वरिष्ये-
आमुत्तवः । तं वा एतमिन्व कन्तमिन्व इन्द्राचकते वरोक्षेन । करोक्षमिवा इव हि वेवाः

^{१०१} दद्यापवित्रेण । दद्यापवित्रेण वासः कच्छ । नेनामिधुन्य यायस्य पावन
विहितम्—'दद्यापवित्रेण कीम वाचयति' इति । उपपावनेन सोमा शुद्धा भवन्तीति ।

^{१०२} यावको बहुधा । इन्द्राशब्दस्य यावन्ति निर्वचनानि यावकाचार्यं कृतानि तैरि-
न्द्रस्य कर्माणि प्रदर्शयन्ते । इमानि कर्माणि प्रकृतिनिमित्तदर्शनमन्त्रेण सिध्यन्ति । ऐन्द्रीषु
भूषु नैकविधानि कर्माणीन्द्रस्य स्तुतये प्रतिपादितानीति प्रकृतिनिमित्तमर्थः । तत्र प्रथममष्टौ
कर्माणि वायुमिनिदिश्य निर्वचनानि यावकाचार्यं प्रदर्शितानि । अन्तरमाषमणभतेन
इदं कृत्वादिन्द्रस्य पतिसदितम् । पूर्वोक्तमिदं सर्वमिन्द्रः करोतीति च इवकूर इति
प्रवर्यं, पूर्वकृतमिदं सर्वमसावित्री-हो-होकोदित्योपमन्वयमन्त्रमन्त्रम् । तद्वद्भिर्विधानुनन्वय-
निष्पत्ति प्रदर्श्य तस्य परमैववदस्यमन्त्रमन्त्रोक्तम्, इन्द्र इववर, तद्वद्वन्दः यद्वगा दारयिता
दारयिता यागानुष्टानुगायादरयिता इति इत्युत्पत्तिप्रयत्नस्य कर्माणि प्रदर्शितानि ।

प्रत्यक्षद्विषः' (शु उ० ४-२-२) इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरभाष्यम् । तत्तन्नेत्रविषये निर्बन्धनमुच्यते इति शेषः । यद्वत्त्वात्कारणादेर्न परमात्मकपनिष्ठं देवं प्रार्थयित्वा ब्रह्मराशौन्द्रिये प्राप्ताः प्राणादिवानुमिश्रं सहितं सर्वेष्वन् उपासका व्यानेन सम्यक् प्रकाशितवन्तः—तत्तत्त्वात्कारणादित्यनाम सत्यमम् । अस्मिन्मन्त्र इष्यते दीप्यते इति कर्मणि ण्युत्पत्तिः । आश्रयण-नामको नुनिरिदंकरणादिभ्य इति निर्बन्धनं व्यप्यते । इन्द्रो हि परमात्मकपणेनैवं जगत्करोति । ओषधम्यवनामको नुनिरिदंरर्तनादिभ्य इति निर्बन्धनमाह । इदमित्यादिकमुच्यते । विषयेन हि परमात्मनामपरोक्षेण यः पति । एतदेवाभिधेत्वा दण्डाच्छे सभाष्यायते—'न एतमेव पुनर्यं ब्रह्म तत्तत्तदवयवद्विवदशोमिती' । तस्मादिवन्द्रो नामेकम्यो ह वै नाम तस्मिन्नाहं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः' (ऐ० आ० २-४-३) इति । इति परमेस्वर्य इति वायुः । स्वभाषया जगद्वपत्वं परदेववत्त्वं । तद्योनादिभ्यः । जनेनादिप्रायेण मुच्यते—'इन्द्रो नावाभिः पुष्टकः' (ऋ० सं० १-४७-१८) इति । इन्द्रमभ्यर्च्यैश्वर्याचक्षन्त्याभासलोपे सति नकारात्तमिन्निति पदं भवति । इ भवे इति वायुः । न च परमेस्वरः शम्भुना दारयिता भीषयितेतीन्द्रः । इ नतादिति वायुः । शम्भुना दारयिता पत्नायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्जनां यागानुष्ठादिनामादरयिता भयस्य करिहर्ता । एवमेतानि निर्बन्धनानि इष्टव्यानीति । इन्द्रोत्पत्ता-यमित्याद्युदात्तत्वं । ना इन्द्रम निवातयेनाद्युदात्तः । ¹⁰⁴विषयमापी । पदात्परत्वावागन्धितमि-
वातः । ¹⁰⁵त्वानिष्कृतीत्यर्थे मुच्यन्त्येवात् सुप भात्मनः क्यच्' (पा० ३-१-८) प्रत्ययोत्तरपदयोश्च

104 चित्रभानो । चित्रा विचित्रा भानवो यस्य तस्य सम्बन्धी 'चित्रभानो' नति कथम् । अथ समासस्य' इति समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । पूर्वपदम्भु प्रातिपदिकास्तोदात्तम् । तथाच-चित्रभानो इति सम्पन्नेम् । तत आभ्यन्विनाष्टमिक-निष्ठाते चित्रभानो इति सम्पद्यते । अथ पदपाठावधारे इति कारेण मन्थाय चित्रभानो इति चित्रभानो इति द्विरावर्त्य तत्र प्रथमपदे निष्ठातस्वर प्रदर्श्य 'इति' शब्दस्य निपानत्वादाद्युदात्तत्वे लकारेकारस्य स्वरितत्वम्, द्वितीयपदे संहितास्वरत्वं प्रदर्शनीयम् । अथ प्रातिपदिक्यरीत्या द्वितीयपदे चित्रपदोत्तरमवग्रह भानोपदगतीकारस्य प्रगुह्यत्वञ्च सिध्यति । तथाच-चित्रभानो

इति विशदमानो इति मिथु भवति । विशदपदोत्तरमवयवह मात्राकान्मादछोनक 'मात्रा ह्रस्व' तावदवयवहान्तरम्' इति प्राविषाख्यसूत्रमिथु . ओकारस्य प्रगृह्यत्वञ्च 'ओकार आयन्निर्गतः प्रगृह्यः' इति सूत्रसिद्धम् ।

१०० त्वमिच्छन्ति । युष्मद्वन्द्वत्वात्स्यञ्, मपयन्तस्य भागस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (मपयन्तयोरेकाभंयोस्त्वमी स्त प्रत्यय उत्तरपदं च) इति त्वादेः । त्वद्वस्यञ् इत्यथ ककार-
चकारयोरित्मज्ञायां लोके शब्दश्च इति स्थिते 'क्याञ्छन्दमि' (क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्यय स्यात् तच्छो-
लादिषु स्रन्दमि) इत्युप्रत्यये त्वद्वस्यञ्चो निष्ठाद्यते । तस्य प्रथमाभह्वयन त्वद्यञ् इति रूपम् ।
तच्च 'युष्मदस्मदोरादेशे' (युष्मदस्मदोराकार स्यादनादेश हल्दी पदे) इति विभक्त्यभावदशा-

(पा० ७-२-९८) इति लघ्वर्णनास्य स्वादेशः । 'व्याञ्छन्वति' (पा० ३-२-१७०) इति लघ्वर्णना-
नुप्रत्ययः । त्वञ्च इति प्राप्ती 'पुण्यवस्मभोरनादेशो' (पा० ७-२-८६) इत्यभिभक्त्यापि हुतादी
व्यत्ययेनात्वम् । उकारः प्रत्ययस्वरस्याद्युदात्तः । अनुस्वरः लौक्यवाचकः । तद्योगात्प्रकृते-
ऽङ्गुलिषु वर्तते । 'कोतो गुणवचनात्' (पा० ४-१-४४) इति द्वीभि प्राप्ते व्यात्ययेन ङीम् ।
निस्वाद्याद्युदात्तः । तमेत्यर्थं निपातो नित्यमित्यर्थः । निपातत्वाद्याद्युदात्तः । पुतातः ।
'वाङ्मतेरमुक्' (पा० ७-१-५०) इत्यमुक् ॥४॥

द्वितीयानुबन्धात् । इन्द्र स्वमायाहृत्स्विन्कर्मव्यागच्छ । किमर्थम् ? वाचत ऋत्विजो
ब्रह्माणि वेदकवानि स्तोत्रान्पूर्वतुम् । कोदशस्त्वम् ? चियाप्रत्ययदीपया प्रत्ययेषितः प्राप्तेः ।
अस्मद्भूत्वा प्रेरित इत्यर्थः । विप्रभूतः—अथा वचमानभवत्या प्रेरितस्तथाऽप्येदमि विप्र-
येषाविनिर्द्धित्विभिः प्रेरितः । कोदशस्य वाचतः ? पुतावतः— अभिवृत्तसोमयुक्तस्य ।
केत इत्यादिष्वेकादशां प्रमानामनु योः (निय० ३-९) इति पठितम् । अतुविजलितङ्कदाकेषु
मेवाविनामनु विप्रो योरः (निय० ३-१५) इति पठितम् । भरता इत्यादिष्वष्टस्त्रीष्वङ्गानामनु
वाचतः (निय० ३-१८) इति पठितम् । ¹⁰⁶इवित इत्येव गताधिरयस्माजिष्ठायां निष्ठागमः ।
'भागवा अनुदात्ताः' (पा० वा० ३-१-३) इतीदोऽनुदात्तात्वात् कस्वरः सिध्यते । ¹⁰⁷विप्रभूतः
इवम् बीजतन्तुतन्ताने इति वातोर्ध्वं गच्छच्छविप्र०' (उ० २-३७) इत्यादिना रन्नाथवाप्तो

यामपि व्यत्ययेनाकारे मति स्वायत्त इति रूपं सिध्यति । अत्र उपत्ययस्वर आद्यदात्तः । तथाच
स्वायत्त इति स्वरसिध्यति ।

¹⁰⁸ इवित । इत् वातो कप्रत्यय इदागमवत् । इत् इम इति स्थितम् । अत्र
आनुस्वरस्य प्रत्ययस्वरेण निवृत्तिः । प्रत्ययस्वरस्याद्युदात्तः । स च प्रकृते वकारोत्तरेकारस्य

प्राप्तः । तथा सति इवित इति सम्पन्नम् । इकारस्यागमप्रत्ययेन 'भागवा अनुदात्ताः' इति
विशेषशास्त्रेण तस्यानुदान्त्ये प्रत्ययस्वर कप्रत्ययाकारस्य च । तथाच ओदपोरनुदात्तत्वे इवित
इति स्वरसिद्धिः ।

¹⁰⁹ विप्रभूतः । विपूर्वकप्राचातो कप्रत्ययान्तत्वेन विप्रभाज्यो निष्पद्यते । अथवा
इवपूर्वातो 'ऋश्येष्टे' त्यादिना निपातनादनु प्रत्ययान्तत्वेन निष्पद्यते । तत्र प्रथमपक्षे 'वि'
इत्यनेन प्रत्ययस्य समासे सतिस्वरेण उकारोत्तरेकारस्योदात्तत्वं आद्युदात्तं विप्रपद्यम् । द्वितीय-
पक्षे नित्यप्रत्ययान्तत्वाद्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । भूचातो वतप्रत्यये भूतभाज्यो निष्पद्यते ।
विप्रभूत इति तृतीयसमासः । अत्र 'उमासस्य' इत्यस्तीदात्तं प्राप्तं तद्वाचकेन
'तत्पुरुषं नृत्यायेतृतीया सप्तम्युपमानाभ्यर्थाद्विनीया कृत्या' इति सूत्रेण विहितपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
निवृत्तः । तथा सति विप्रभूत इति सम्पद्यते । अस्यापि बाधक 'वाचकम् कार्जविभक्तानाम्'
इति सूत्रम् । तेन चास्तोत्रात् पुनः प्राप्तः । तस्यापि निवर्तक सूत्रम् 'तृतीया कर्मणि' (कतास्ते-
पदे धरे तृतीयान्तं प्रकृत्या स्यात्) इति । तथाच विप्रभूत इति स्वरसिद्धिः ।

त्रिप्रसङ्गो निपातितः । निपातनानुपपत्त्या इकारो लघुवर्णानामावापः । निस्काद्याद्यातः ।
तैर्भूतः प्राप्तः । अ इति लोभो धातुर्गन्धः । 'अच्कः किति' (पा० ७-२-११) इतीदृशतिथेयः ।
'तृतीया कर्मणि' (पा० ६-२-४८) इति पूर्ववत्प्रकृतिस्वरत्वम् । लुतावतः । आन्वसं दीर्घत्वम् ।
ननुपोऽनुवासात्स्वत्वप्रत्ययस्य स्वर एव सिध्यते । अह्राणि । 'नञिचयस्यानिसन्तस्य'
(कि० २-३) इत्याद्यातः । आचकृन्व अह्रिचकृन्मात्रम् पठित । प्रातिपदिकस्वरः ॥५॥

तृतीयानुपपत्तिः । हरिश्च इन्द्रस्यैव नोरस्योर्नामिदमेवम् । हरी इन्द्रस्य रीतिरुद्देशः ।
(निघ० १-१५) इति तथैवावबोधनात्पेय पठितत्वात् । हे हरिकः—अथयुवतम् । त्वं
अह्राण्युपेतुमावाहि । कोऽजस्त्वम् ? नृनुजानः—स्वरमाण । आगत्य चारिष्यन्तु
लोभाभिबधयुते कर्मणि नोऽस्मदीयं जनोऽत्र हविर्नञ्जं हविष्य—धारय । स्वीकृतिरप्यर्थः ।
१०० नृनुजानः । नृजेति हि 'निङः कानञ्च' (पा० ३-२-१०६) इति कानञ्चारेणः । नृजादीनां
दीर्घोऽभ्यासस्य (पा० ६-१-७) इत्याभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अभ्यस्तानामादि' (पा० ६-१-१८९)
इत्याद्यातत्त्वम् । १०१ हरिश्च इत्यत्र हरयोऽस्य सन्तीति ननु हि अह्रसीरः' (पा० ८-२-१५) इति
नकारस्य कत्वम् । सम्बुद्धी 'उगिद्वचा' (पा० ७-१-७०) इति नृज । संयोगान्तलोपः (पा० ८-२-
२३) । नकारस्य 'ननुवसो वः सम्बुद्धी कर्त्तृति' (पा० ८-३-१) इति कत्वम् । आद्यमिको निपातः ।
अह्राणीत्यस्य हरिश्च इत्यनेनामानञ्चार्त्त 'तनवः वदन्ति' (पा० २-१-१) इति निपातानुवासात्प्रित-
पदाङ्गइत्याद्याभावेनामन्विननिपातानामाद्याद्यातत्त्वत्वे सम्प्रत्येकारस्य सप्रत्ययः । 'इविष्येत्यत्र
इवातेर्लोपि वात् । 'वातः से' (पा० ३-४-८०) तच्चाभ्यासात् 'वाजी' (पा० ३-४-९१) इत्येकारस्य
वादेशः । 'अन्वसुवयवा' (पा० ३-४-११७) इति सार्धवानुकार्धवानुक्तसंज्ञयोः सत्योः सार्धवानु-

१०० नृनुजानः । नृजेति हि कानञ्च प्रत्ययः । तस्यवगमककारश्चकान्योऽनिसं-
ज्ञायां लोपे सति नृजान इति स्थिते 'निङि कानोरभ्यासस्य इति लिङ्कार्ये द्वित्ये 'पूर्वोऽभ्यास'
इति पूर्वस्याभ्यासत्वे च जाते नृनुजान इति दशाया 'नृजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इति प्रथमस्य
नुकारस्य दीर्घः । तच्चात्र नृनुजान इति कत्वम् । चिन्त्राद्यव्यञ्जनादस्याम्नोदात्तस्य प्राप्तम्

'अभ्यस्तानामादि' इति सूत्रेणास्याद्यातत्त्वस्वरः । तच्चात्र 'नृनुजान इति स्वरसिद्धिः ।

१०१ हरिश्च । हृधातोरिन् प्रत्यये हरिरिति रूपम् । ततो मनुप् प्रत्ययः । हरिश्च
इति स्थिते 'अह्रसीर' (इवर्गान्ताङ्गकाभ्यास्य परस्य मतमस्य च स्यात्) इति भकाग्न्य पकारे
जाते हरिश्च इति स्थिते 'उगिद्वचा सर्वनामत्वान्तेऽधातो' इत्यनेन नृम् नृमि भकार इन् उकार-
उच्चारणार्थः । हरिश्च इति स्थिते, 'ननुवसो वः सम्बुद्धी कर्त्तृति' इति (मन्वन्तस्य सम्बन्तस्य
च वः स्यात्) नकारस्य कत्वं विसर्गश्च भवतः । तच्चात्र हरिश्च इति रूपम् । तस्य
चामन्विने चेति हरिकः इति स्वरः ।

१०२ इविष्य । इवातेर्लोपि वात् तस्य सेभावः । तस्य 'सवाभ्याम् इति वका-
रादेशे आन्वसत्त्वात्सार्धवानुकार्धवानुकेन्दुभयसंज्ञाभवेन, सार्धवानुक्तत्वात् शप्, तस्य वानु द्वित्या
दि च । सार्धवानुक्तत्वादिकागने इविष्य इति रूपम् । अत्र 'अभ्यस्तानामादि' इति प्रथमस्य
वर्गस्योदात्तस्वरः प्राप्तः 'तिङ्ङिङिङि' इत्यनेन सर्वानुदात्तो भवति ।

कालेन जपि तस्य रत्नी च द्विर्भाविः । मातृधातुकरणेनेत्यामरश्च । 'जातो लोच इति च'
(पा० १-४-६४) इत्याकारलोचः । अमः । 'जातोरणे ह्यमरश्च' (उ० ४-२०१) इत्यमुमरः ।
अकाराद्युच्चारणे यलोचः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चण्डिकायै धर्मः ।

वैश्वदेवाभ्यां प्रथमायुचवाह । हे चित्रे देवात् एतन्नामका ^{११}देवचित्रेर्वाः । वायुभ्यो
हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिरुत लोचं प्रत्यागत— आनन्दतः । ते च देवा जीमाली
रक्षसाः । सर्वनीवृतो यदुभ्यामां कारकाः । वायव्याः कमल्य धातारः । यदुभ्या इत्यादिभ्यु
चण्डविशालितङ्क्याकेषु यदुभ्यामाभ्यु चर्चयिजन्तः वदितः (मिच० २-३) । अस्मिन्नाभित्वावि-
भ्येकमिजन्तङ्क्याकेषु देवचित्रेभ्यमाभ्यु चित्रेदेवा साध्या (मिच० ५-६) इति पठितम् । एताभ्यां
धातुर्क एवं व्याख्यातवान्—'अभितारो वायवीया वा यदुभ्यभ्युतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवतो
यजमानः सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं नृचं दक्षतवीचं विद्यते यत् किञ्चिद् बहुवैश्वं
तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विद्वन्निष्कृमिति आकपूणि' (मि० १२-४०) इति । अत्र
विद्वन्नामः सर्वज्ञानधर्मा इति वात्कस्य मतम् । देवचित्रेभ्योवासाधारणं निष्कृमिति आक-

११ देवचित्रेवा । कर्मभ्यु भिविवा देवता इत्यन्ते । एकत्वावच्छिन्ना कारकस्य
यथा अग्निः, बृहस्पतिः, इन्द्रः, मित्रः, वरुणः, पूषा इत्यादयः । द्वित्वावच्छिन्नाश्चापरा-
यवा—इन्द्राग्नी, मित्रावरुणी, आदायुचिन्वी इत्यादयः । बहुत्वावच्छिन्नाश्चाध्या । यथा—ब्रह्मा
यस्य आदित्या यस्त साध्या इत्यादयः । इमाश्च ता देवता गणदेवता इत्यप्यभिधीयन्ते-
तत्र विश्वशब्दस्यापि सङ्कुचितेव एवाभिधेयं । तत्र 'अग्ने यही अति बाह्यम आरत । ब्रह्मर्षी
देवानां बृहस्पति' इति ध्रुवाग्रजर्हस्पतेर्य बाह्यत्वम्, 'वास्येतानि देवताधर्माणीन्द्रो यजन्
लोकी यद् पर्जन्यो यमो धृत्वरीशान्' इतीन्द्रादीनां कमल्यम्, 'वास्येतानि देवजातानि गणतः
आक्यत्यन्ते यमो यद् आदित्या चित्रे देवा यस्त' इति यम्यादीनां वैश्वत्वम्, 'तत्र शीघ्रं
यर्णमुजत पूषणम्' इति पूषणं गृह्यत्वञ्चेति विभागो देवेषु प्रतिपादितः । अनेन चित्रेवां देवानां
गणदेवतात्वञ्च वैश्वत्वञ्च निश्चयं भवति । देवताणां स्तुत्यवसरे ये मन्त्रा प्रयुज्यन्ते तेषु तत्तद्देव-
तापदं सङ्कुचितं भवति । यच्चिद्देवतावाचकपदाभावेऽपि तस्या देवताया ज्ञातारणगुणवाचकस्य
चदस्य प्रयोगो भवत्येव । तत्र दासतया चित्रेवा देवानां गायत्र्यन्तोयुर्तेर्मन्त्रे
स्तुत्यर्थमेकमेव वैश्वदेवं सूक्तमुपलभ्यते । कर्मभ्यु तदधिकसूक्तापेक्षया किं कर्मव्यमिति वाङ्माया
निरुक्तकारणेन पसद्वयमुक्तम्—विश्वशब्दस्य बहुवैश्वमङ्गीकृत्य बहुदेवतापेक्षं सूक्तं वैश्वदेवे
कर्मणि उपयोक्तव्यम्, यथा विश्वशब्दस्य देवतावाचित्वमङ्गीकृत्य विश्वशब्दोपेतस्यैव
सूक्तस्य तत्र चिनोयोग इति । प्रथमपक्षो वात्कस्य द्वितीयश्च आकपूणे । तद्विद्वन्नां वात्केन—
'तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं नृचं दक्षतवीचं विद्यते यत् किञ्चिद् बहुवैश्वं तद्वैश्वदेवानां स्थानं
युज्यते यदेव विद्वन्निष्कृमिति आकपूणि' इति आकपूणिमतमेवाश्रित्य भाष्यकारो वदति—
'एतन्नामका देवचित्रेवा' इति ।

पूर्वोक्तम् : ^{११३}अवर्णनीययोगात्तो देवाः । अविस्मृत्यनुवृत्ती अविस्मृत्यनुवृत्तिः कित् (वा० १-१४९)
इति अनुवृत्त्यर्थः । 'अवर्णनीययोगात्तो देवाः' (वा० १-४-२०) इत्युक्तम् । अतः
किञ्चिदपि बाहुल्यकारणम् । 'आत्मन्तेरनुक्' (वा० ७-१-२०) इति अन्तेरनुवृत्त्यर्थः । आत्मन्तेरनु-
दास्यत्वम् । अवर्णनीयं अनुवृत्त्यास्ताम्बुद्धिवाक्यादिना वारयन्तीति ^{११४}अवर्णनीयुक्ते देवाः । पूर्वोक्ता-

^{११३} अवर्णनीयानो 'अविस्मृत्यनुवृत्तिः' इत्युक्त्यादिकमुच्यते अनुवृत्त्यर्थे ततो अत्र प्रथमा-
वृत्तवचने अन् म अस् इति स्थिते 'अवर्णनीय' इत्यादिना अन् इत्यस्य ऊठि ऊम् अस् इति जाते, 'तात्प-
र्यानुकार्यवाक्ययो' इति ऊ इत्यस्य ओकारे गुणे सति ओम् अस् इति जाते मवर्णनीयं ओम्मात्
इति दशायां 'आत्मन्तेरनुक्' (अवर्णनीयान्तात्परास्य अन्तेरनुक् स्यात्) इत्यनुक्तिः सकारस्य
इत्यविवक्षिता । तथाच ओम्मात् इति रूपम् । आत्मन्तेरनुवृत्त्यादस्य वाच्यक आद्युदात्तम् ।

ओम्मात् इति स्वरसिद्धिः ।

^{११४} अवर्णनीयुक्ते । अवर्णनीयानो 'अस्मिन्' इत्यादिना बहुवचनादत्रापि अनिप्रत्यय-
प्रवृत्ती पुगागमे च बाहुल्यकारणवर्णनिषेधः । अवर्णनीयाना इति तदर्थः । अथवा कृते 'होरादेश' च
इत्यनिप्रत्यये चकारादेशो वर्णनिषेधः । आकर्मका इति तदर्थः । अथवा चाम्बातो बाहुल्यका-
दनिप्रत्यये पुगागमे चान्तात्परास्य रेफादेशो ह्रस्वे च वर्णनिषेधः । चादितारो ह्रस्वात्
इति तदर्थः । अथवा चरन्ति मन्यन्तीति वर्णनम् । तन्मन्त्राधीना दातारश्चेति तदर्थः ।
वर्णन्यपपदाद् धृवातो विविधे तदन्तात्परास्य वर्णनीयुक्ते इति रूपम् । अवर्णनीयाना वृत्त इति
समासे समासाभ्युदात्तः वर्णनीयुक्ते । तदर्थः अन्तमुच्यवाचनदास्ये सति उदात्त
परत्वात्स्वरिन्स्वरः । तथाच वर्णनीयुक्ते इति स्वरा प्राप्ता, किञ्चास्यामन्वितत्वेनाष्ट-
मिकनिधातः पञ्चाष्टे भवति वर्णनीयुक्ते इति ।

अत्रेयं शङ्का—'आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति सूत्रेण पूर्वस्य 'ओम्मात्' इत्यामन्वितस्या-
विद्यमानवत्त्वे सति द्वितीयस्य पादादित्वात्कथं निधात इति । समाधानस्तु 'विभाजितं
विशेषवचने (बहुवचनम्)' इति (आमन्वितान्ते विशेषवचने परे पूर्व बहुवचनात्ममविद्यमानवत्त्वा
स्यात्) सूत्रेण पूर्वस्य बहुवचनात्ममविद्यमानवत्त्वावनिषेधात् पादादौ द्वितीयमामन्वितं
भास्तीति निधातस्य न हानिरिति ।

पुनरप्यत्रेयं शङ्का—'मुद्यामन्विते पराङ्मन्त्रे' इति सूत्रेण प्रथमस्य ओम्मात् इत्यस्य
पराङ्मन्त्रत्वे सति एकपदीभावेन वर्णनीयुक्ते इत्यस्य पादादित्वात्कथं निधात इति । तत्समा-
धानस्तु—सूत्रे 'पराङ्मन्त्र' इत्येवोक्तं न तु पराङ्मन्त्रं भवतीति । तेन वस्करणेन पदभेदोऽपि
सिद्धो भवति । तदा पदभेदप्रवृत्तस्य निधातस्य व्याघाताभावात् इति । अथवा—एकपदत्वेऽपि
ओम्मात्स्वरनीयुक्ते इत्यत्र ओकारस्योदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवचनम्' इति शिष्टाना-
मनुदात्तस्वरे निधातसिद्धिरिति ।

अत्रेयं पुनरप्युक्तं—पूर्वोक्तवचनं रीत्या 'इत्यस्यान्तो मुद्यामन्त्रे' इत्यत्रापि पूर्वस्य पराङ्मन्त्रा-
न्तेरेकपदत्वमङ्गीकृत्योदात्तस्य निधातः कुतो न भवति । तत्र 'इत्यस्यान्तो मुद्यामन्त्रे' इति स्वरा

मन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पा० ८-१-७४) इत्यविद्यमान-
वत्प्रतिषेधावपादावित्थेन निश्चातः । अन्त्य एव विद्यमानवत्त्वात् 'पुनरामन्त्रिते' (पा० २-१-२)
इति पराङ्मुखत्वेनैकपदाभावात्पदावधारत्वेन कथं निश्चात इति चेन्न । 'वात्करणं स्वाभाव्यमपि
यथा स्यादिति' वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निश्चातस्याभ्युपगते । ऐक्येष्टेष्ट्याद्युदात्तत्वे 'अनुदात्त
पर्येकवर्जम्' (पा० ६-१-१५८) इति सुनराण्येव निश्चातो भविष्यति । इत्यनेन स्तहि 'इवात्वाणी
शुभ्रस्पती' इत्यत्रापि पराङ्मुखत्वेनैकपदाहुत्तरस्य शेषनिश्चातप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्र पराङ्कु-
वद्भावेन परेषां 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा० ८-१-७२) इत्यविद्यमानवद्भावेन वाचितात्वात् ।
इह पुनः 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पा० ८-१-७४) इत्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात्
पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्पराङ्मुखत्वं स्वीकृतमिति चेन्न । "विषये वाधाधि-
पादाद्युदात्त' । गणदेवतावचनप्रकाश विद्यमानो न सर्ववर्षाद्य इति विशेषपरतया सामान्य-
वचनत्वाद्भावात् इत्यनेन न सामान्याधिकरणम् । सामान्याधिकरण्ये हि पूर्वस्य पदस्य पराङ्मुखत्वात्
इति निश्चातवत्तादृतादुक्त्यादाविकाराप्यात्मनिष्ठाद्युदात्तता न स्यात् । विषये इत्यस्य
विशेषणं देवात् इति । दीव्यन्तीति चेत्ताः प्रकाशवन्तः । ननु^{१११} अक्षयवप्रसिद्धेः तन्मुदायप्रसिद्धि-

कथं स्वीकृता इति । अनेदमन्तरम्—'इवात्वाणीत्वात् 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति शास्त्रेण
पुनरामन्त्रितस्याप्यामन्त्रितस्य 'मन्त्रितम्' इति पराङ्मुखत्वाद्भावात् वाधित इति न परस्य निश्चातः, किन्तु
शभ इत्यस्याद्युदात्त एव । 'ओमात्' इत्यत्र नु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानत्वं
विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इत्यनेन निषिद्धमिति पूर्वमामन्त्रित 'ओमात्' इति
विद्यमानमेव भवति । अतस्तस्य पराङ्मुखत्वं सिध्यतीति सर्वधीधन इत्यस्य निश्चात इति ।

१४ विषये । शाकृणिमतमाश्रित्य विषयेषु देवताविशेषवाचि विशेष्यम् । देवात्
इति पदम् दीव्यन्तीति श्रुत्यप्या विशेषणम् । उभे अपि पदे आमन्त्रिते । तत्र विषयेषु पदस्य
पादादित्वात् वाचिकाद्युदात्तत्वात् देवात् इत्यस्य नु निश्चातम् इति दिति । अनेन शाकृ-
मित्रावधनी 'अनुदात्त' इत्यत्र 'अनुदात्त' पदं द्वितीयपादादौ विद्यमानमपि निरुप्यते तथा
द्वितीयपादादौ विद्यमान विषयेषु किमिति न निरुप्यते इति । तथाचानन्तु—तत्र सामान्यविशेष-
भावेन परम्परान्वयसामर्थ्यात्सामानाधिकरण्यामन्तीति पराङ्मुखत्वावभासित्य अनुदात्तपदं
निरुप्यते अत्र नु विषयेषु देवस्य विशेष्यत्वेन सामान्यवचनस्यान्व पूर्वम सह सामान्याधिकरणम् ।
अत्र पराङ्मुखत्वाभावात् विषयेषु पादादौ निष्ठतीति न निरुप्यते किन्त्वाद्युदात्तमेवेति ।

देवात् इत्यस्य नु निश्चात एव । अत्र 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति न प्रवर्तने
देवास्य पादादित्वात्प्राप्त्याद्युदात्तत्वं स्यात्, 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इत्यविद्य-
मानस्य प्रतिषेधान् । विषयेषु पूर्वमपि टिप्पण्या ८५ अर्द्धे प्रदर्शितम् ।

११० नन्वक्षयवप्रसिद्धे । देवात् इत्यस्य 'दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः' इति
योगाद्यौ आप्यकारेण प्रदर्शितम् । तेन च पदं विषयेषु विशेषणं भवति । तत्र 'योगाद्-
द्विवेकीयसी' इति न्यायेन देवात् इत्यस्य अर्द्धार्थ एव किमिति न स्वीक्रियते । योगार्थग्रहणे
चाक्षयवार्थग्रहणपक्षतादिति तेन बोधो विदम्येन यदेत अर्द्धग्रहणे नु अदिति बोधो भवेत् ।
तथाहि—'वर्षानु रथकाराप्रनीनादधीत' इति वाक्यमुदाहर्य जीमन्तादौ रथकाराधिकरणे

संलीयसीति क्व एवार्थो देवताब्दस्य छात्रो न यौगिकः । यौगिकत्वे हि अथर्ववाच्यमनुशासन-
व्यवधानेन प्रतिवर्तिविशिष्टा स्यात् । समुदायप्रतिष्ठा तु न विशेष इति चेत्—न ; समुदाय-
प्रतिष्ठा हि देवताब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद् 'विभाजितं विशेषवचने बहुवचनम्'
(पा० ८-१-७४) इत्यनेनानिबिद्धत्वादिष्वे इत्यस्याविद्यमानत्वेन शुभस्पती इतिपदबद्देशात्
इत्यस्यापि आद्युदात्तत्वे स्यात् । स्वराभ्युत्सारेण च कद्वित्वात्तेनापि देवताब्दस्य यौगिकीकारो
युक्त एव । आ गत—^{११०}आगच्छत । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति सप्तो लुकि तति 'अनु-
दात्तोपदेशः' (पा० ६-४-३७) इत्यादिना नकारलोपः । आहः यदात्परत्वासिद्धातः । ^{१११}दाववांसः ।
वाभ्यु दाने इत्यस्य क्वसी 'दाववांसाद्वाग्मीदुश्च' (पा० ६-१-१२) इति निपातनात् काचिनिघम-
प्राप्त इडागमो द्विवचनं च न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्वसोददात्तत्वम् । दाभ्यु इत्यत्र 'क्वसीः
संप्रसारणम्' (पा० ६-४-१३१) इति सप्तकारणम् । 'संप्रसारणाच्च' (पा० ६-१-१०८) इति
पूर्वक्यत्वम् । 'शास्तिवतिक्वसीनां च' (पा० ८-३-६०) इति वत्वम् ॥७॥

चिन्तितम्—ग्वं करोतीति व्युत्पत्त्या रचकारणञ्च यौगिकवाच्यो उत क्वया जातिवाचीति ।
यौगिकमर्थं स्वीकृत्य रचकारणञ्चयौगिकवाच्येण, तेषामेवोपनयनद्वाराविद्यावरणम् विद्यावतामेव
यौगिकमर्थस्वाधिकारः । अतस्त्वयौगिकः एवास्मिन्मात्रेऽपि भूयते इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—मिद्वान्तितम्—
उपनयनद्वारा विद्याभावेऽपि भूयते इत्यपि वर्णस्य तावन्मात्रमधिकारस्थीकर्तव्यम्,
योगाद्वैबलीयस्त्वात् । अतस्त्वयौगिकपरपर्यायस्य रचकारस्य चतुर्वर्णमर्थवाधिकार इति ।
तथैव प्रकृतेऽपि देवास इत्यस्य यौगिको न स्वीकर्तव्यः किन्तु क्वयं एवेति वाङ्मते—न भवति ।
समाधने—नेति । क्वयं प्रहृणं देवास इति पदं विशेष्य स्यात् । तदा 'जामन्त्रितं पूर्वमविद्यमा-
नवत्' इत्यनेन पूर्वम्याविद्यमानवरणे देवास इति पदं पावादी भवद् आद्युदात्तमेव भवेत् ।
सर्वानुदात्तञ्च तत्पदं भूयते । अतस्तदनुरोधेन क्वयं परित्यज्य यौगिकार्थं एव धातुः ।
तथात्वेऽप्य विशेषवचनपरवसिद्धौ 'विभाजितं विशेषवचने बहुवचनम्' इत्यविद्यमानवरणस्य
निषेधो भवेत् । अन्यथा 'शुभस्पती' इत्यत्रेवाद्युदात्तस्वर एव प्राप्नोयाद् 'देवास' इत्यस्य ।
अतो 'योगाद्वैबलीयसी' इति न्यायोऽत्र परित्यज्यते । किञ्च—प्रोक्ष्यधिकरणन्यायो रचकारा-
धिकरणन्यायापवादकः । प्रोक्ष्यधिकरणे प्रोक्षणीशब्दस्य क्वयार्थं परित्यज्य यौगिकत्वमेव
मिद्वान्तितम् । रचकारणञ्चस्यानुशासनत्वेन क्वयार्थेऽपि प्रोक्षणीशब्दस्य क्विकल्पने प्रमाणा-
भावाद्यौगिकत्वमेवाश्रितम् । तन्व्यायन देवास इत्यस्य लक्ष्यानुगोधेन यौगिकत्वमेवाश्रीयेत इति
समाधानुरभिप्रायः ।

^{११०} गत । गमधातोर्लोपि अपि मध्यमपुरुषबहुवचने प्रत्ययस्य तादेशः गम अत
इति स्थिते 'बहुलं छन्दसि' इति सप्तो लोपः, ५५ 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्पादीनामनु-
नासिकलोपो लल्लि विद्धति' इति गमेरनुदात्तोपदेशत्वादनुनासिकस्य धातुमकारस्य लोपे गत
इति क्यम् ।

^{१११} दाववांसः । दाववक्शब्दस्य प्रथमाबहुवचने क्यम् । दाववान् दाववांसी
दाववांस इति । दासु दाने वातो छन्दसि लिट्, तस्य च 'वचमुश्च' इति वचसुप्रत्ययः । 'दाववान्-

द्वितीयानुबन्धाह । विष्णे देवात् एतन्नामकमवस्था देवविष्णेवाः कुतं लोमनागस्त—
 आगच्छन्तु । कीदृशाः ? अप्तुरः—तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णकः—स्वराद्युत्ताः ।
 मध्यममनुग्रहीतुमात्मस्वरहिता इत्यर्थः । विष्णेवां देवानां लोमं प्रत्यागमने प्रसा इत्यादि-
 दृष्टान्तः । उच्चाः ऊर्ध्वरश्मयः स्वसराभ्यहानि प्रत्यात्मस्वरहिता यथा समायच्छन्ति तद्वत् ।
 शेषव इत्यादिषु वज्रवज्रसु रश्मिनामसु उच्चा वल्लवः (निघ० १-५) इति पठितम् । वल्लोरित्यादिषु
 द्वावशास्त्रहर्नामसु स्वसराणि ग्रन्थो वर्णः (निघ० १-९) इति पठितम् । तच्च पदं यास्केन
 व्याख्यातम् । 'स्वसराभ्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवन्ति त एनामि तारयति ।
 उच्चा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति' (नि० ५-४) इति । देवात् । पञ्चाक्षमन्तरिक्षा-
 दन्तोदात्तः । ^{११८}अप्तुरः । तुर स्वरणे । अनुचिकरणी । तुतुरति स्वरघन्तोत्यर्थे 'चिप् च'
 (वा० ३-२-७६) इति चिप् । 'गतिकारकोपपदात्कुत्' (वा० १-२-१३९) इत्युत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । ^{११९}गमन्त । आगच्छन्तित्यर्थे ज्यत्स्येन मध्यमपुरुषबहुवचनम् । 'बहुलं छम्बति'
 (वा० २-४-७३) इति सपो लृक् । तस्य 'तप्तनप्तनघ-
 नाक्ष' (वा० ४-१-४५) इति तदादेशो
 'ञपिप्' (वा० १-२-४) इति प्रतियोगावहित्वाद्यनुनासिकलोपाभावात् । 'तिङ्ङतिङः' (वा०
 ८-१-२८) इति निजातः । आत्मनो लक्ष्यम् इति चातोस्वरन्ते इति तुल्यं । निरित्यनु-
 वृत्तौ 'वहिधिष्वुद्गुम्वाहात्परिण्यो ङित' (उ० ४-५२) इति ङित् । निस्वाद्युदात्तः ।

साङ्ख्यमीदृश' इति सूत्रेण निपातनात् द्वित्यादिक न भवति । तत्र प्राथम्यस्वरेणाभ्युदात्त-
 दाक्षान् इति शब्दः । तस्य अस्ति नृनि दीर्घे दाक्षान्त इति रूपम् । तस्य वच्छेकवचने क्वसो

प्राथम्यस्य सम्प्रसाग्नौ परस्परस्वे वाणश्च इति रूपम् । दाक्षान् दाक्षामी दाक्षास वाणश्च, इति
 मर्चनं स्वराः ।

^{११८} अप्तुरः । आप्वातो 'आप्नोतेह्रस्वश्च' इति सूत्रेण विविध अकारस्य ह्रस्वे
 च अप् इति पदम् । तुर वातो 'चिप् च' इति विविध तुर इति । अप्तुर-सम्बन्धोस्तमासे ततो
 अस्ति अप्तुर इति रूपम् । अत्र प्रथमाकारस्य 'वातो' इत्युदात्त, तु इत्युकारस्यापि वातो-
 र्द्युदात्त प्राप्तः । समासेन समासस्वर अभ्युदात्त प्रथमस्य चानुदात्त । रेफोत्तराकारस्य सुप्त्वा-
 दनुदात्तस्य तस्य 'उदात्तावनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितः । अप्तुर इति स्वरा । अथवा
 गतिकारकोपपदात्कुत्' (एभ्यः कुदन्तं प्रकृतिस्वर स्यात्त्युदये) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।

^{११९} गमन्त । गमवातोर्लोठि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । गम् सप् च । अत्र 'बहुलं छम्बति'
 इति सपो लोटः । च-प्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनघ-
 नाक्ष' इति तदादेशो ममत् इति दशोवा 'माकंवातुकमपित्' इति पितो हित्वाभावात्स्योन्ते-
 रङित्वेन 'गमहृजजनस्कनचता लोप' चित्स्वनङि' इत्युपवाङोपाभावे मकारस्यानुनासिके
 परतदर्थे च गमन्त इति रूपम् ।

¹¹⁰ उवाहवेत्येवेन निरयसमासो चिन्वतयलोपः 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्' (पा० पा० २-१-४) इति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं निरयम् । सरतीति सरः पूर्वः । यच्चाद्यम् । एवः सरते येषां तानि स्वस्वरान्यहानि । 'बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा० ६-२-१) इति स्वस्वरत्वम् आद्युदात्तः ॥८॥

तृतीयामुच्यते । चित्रे देवास्त एतस्मान्का देवविशेषा येष हविर्वससम्बद्धं जुह्वत—
सेवाताम् । कीदृशा? अखिषः—अवरहिताः ओवरहिता वा । एहिमायासः—सर्वतो
व्याप्तप्रज्ञा । यद्वा 'ओकोकमग्निमन्तु प्रविष्टमेहि वा धातीरिति यदबोधम्' तदनुकरणहेतुकोऽयं
चित्रदेवां देवानां व्यवदेशो एहिमायास इति । अद्बुहः—दोहरहिताः । अद्बुहो ओदारः ।
जनानां प्रापयितारः । ¹²¹ अखिषः—अखिषेः अश्वत्थस्य ओकमार्गस्य वा संवदाविश्वो भावे विषयि
नञ् । बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाचित्वा 'नञ्मुभ्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तर-
पदाश्लेषात्त्वम् । ¹²² एहिमायासः । ईह वेष्टायाम् । आ समन्तादीहृत इत्येहिः । '०इन्'
(उ० ४-११९) इति तद्वन्तुसाधारण इन्द्रत्ययो निरुदात्ताद्युदात्तः । एहिर्माया प्रज्ञा येषामिति
बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथवा आह उवात्तादुत्तरस्येहीति लोभ्यम्यमंकवचमस्य
'तिङ्प्रतिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निपात 'एकादेश उदात्तलोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्येकार

¹²⁰ उवाह इव । इन्वातीरक्प्रत्ययः, बाहुलकात्सम्प्रसारणे उल्लङ्घ्य । बाहु-
लकात् षट्वाभावः । वसन्त्येव रसा इति उवाह । इवेन सह निरयसमासः । अत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । पूर्वपदं पदं प्रत्ययस्वरयोः स्तोवात्त्वम् । तथा च उवाह इव इति स्वरा

¹²¹ अखिष । अखिष घातो विधव, नञ् बहुव्रीहि न खिष अयो यंदान्ते अखिष ।
विधव विट्वाद्यानुस्वरः । नञो निपातत्वात् 'निपाता आद्युदात्ता' इत्याद्युदात्तत्वम् । ततो
बहुव्रीही ममामान्योदात्तस्वरे प्राप्ते 'बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
जात—अखिष इति । अस्मात्पवादकं सूत्र 'नञ्मुभ्याम्' (एनाभ्यां बहुव्रीह्यानुत्तरपदान्तोदात्त-
स्थान्) इति । 'अनुदात्तो मुष्णितो' इति मुषो जसोऽनुदात्तः, 'उदानाश्नुदात्तस्य स्वरितः'
इति तस्य स्वरितः । तेन अखिष इति स्वरा ।

¹²² एहिमायास । आहूबुव्रीहीहृषातो इतिप्रत्यये एहिशब्दो निष्पद्यते । आहू
षातोर्वप्रत्यये स्त्रियां टापि माया-शब्दः । तस्य एहि-शब्देन एहिर्माया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीही
असि असुतागमे च रूपम् एहिमायास इति । अथवा—आहूपूर्वादिष्-धानोलौटि शपि तल्लुकि
लोटो मध्यमैकवचने सिपि तस्य स्वानं 'हि' इत्यादेशेऽपिस्वाङ्गित्वेन पूर्वगुणाभावे 'दहि' इति
पदम् तस्माच्छा गणे एहि इति सिध्यति । नत्पूर्वपदं 'मा यासी' इति वाक्योपमाया इत्यंशानु-
करणमायाशब्देन बहुव्रीही जसाऽसुतागमे पूर्ववद् एहिमायास इति रूपं भवति ।
प्रकारद्वयमपि बहुव्रीही पूर्वपद प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वन्तु 'एहि इति पदं
प्रथमपक्षे निरवशाद्युदात्तम्, द्वितीयपक्षे चाङ्गस्वर उदात्त इत्याद्युदात्तान्वे शपनिघाते द्वितीय-
वर्गस्य स्वरितः, तृतीयपदपूर्वपदमभ्यासो प्रथमः । तेन—एहिमायास इति स्वरविन्यासः ।

उवाचः । एहीत्येतत्पदमुक्तं ना वासोरित्यत्र वासेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायात । पूर्वपद-
मकृतिस्वरः । अद्भुतः । इह विहातावान् । सम्प्रदायित्वाङ्गाणे भिष्यति बहुषोही 'मन्त्र-
सुम्भान्' (वा० ६-१-१७२) इत्युत्तरपदान्तोवातत्वम् । मेघम् । मेघं संगमै च । मेघ्यते
वेद्यः । संयम्यत इति मेघ हविः । कर्मणि षष्ठा । जित्वावाचुवात् । मुच्यत तेमन्तामित्यर्थे
'कृम्यति लुङ्कृम्यति' (वा० ३-४-६) इति चातुसम्बन्धे लङ् । यत उक्तस्या भिष्ये देवा
मन्तो मुच्यतेति मुहाविचारवत् । तस्यभावात् । 'बहुल उन्मत्तमाङ्गुलीनेऽपि' (वा० ६-४-७५)
इत्यङ्गमभावात् । अन्तः । निरित्यनुवृत्तौ बहिषि० (उ० ४-५२) इत्यादिना विहितस्य
निमित्तस्यस्य विस्वावाचुवातत्वम् ॥१॥

सरस्वती तु ये वा श्रवणा ^{११३}सम्भारम्भणीयेष्टी सरस्वत्या पुरोऽनुवाक्या । तथा दर्शपूर्ण-
मासावाग्न्यमान इत्यस्मिन्मन्त्रे 'वाचका न सरस्वती पावोरखी कन्या चित्राय' (आ० धी०
२-८) इति सूचितम् । तत्वेतावन्मन्त्राह—

सरस्वती देवी वाचोविहिर्बिल्लकनेरर्धेनिमित्तभूतः । यदा यजमानेभ्यो वातध्वरर्ध-
निमित्तभूतेर्नोऽस्मदीयं यज्ञं षष्टु कालयताम् । कालयित्वा च निर्वहतित्यर्थः । तथा चारण्य-
काण्डे कृत्यार्थं व्याख्यातम्—'यज्ञं षष्टिर्ति यदाह यज्ञं बह्वित्यर्थे च तदाह (ऐ० आ० १-१-४)
इति । कीदृशी सरस्वती वाचका—ओषधिवी । वाजिनीकरी—अन्नवर्धिकावती ।
चित्रायतुः—कर्मप्राप्त्यननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं चरतिमित्यन्तरम्यकाण्डे
भुक्त्वा व्याख्यातम्—'यज्ञं षष्टु चित्रायतुर्ति । वाग्' चित्रायतुः (ऐ० आ० १-१-४) इति ।
इमेनः सोम इत्यादिषु षड्वर्गप्रसक्तस्याकेषु देवतार्किकेणवाचिषु षष्ठे नरका सरस्वती (मिथ० ५-५)

^{११३} अम्भारम्भणीयेष्टी । 'दर्शपूर्णमासावाग्न्यमानोऽम्भारम्भणीया निर्वपेत्' इति
वाचोविहितेष्टिर्ग्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासाग्न्य निमित्तोक्त्यानुष्ठेया भवति । भारम्भणीया-
मन्त्रेनापीय षड्विंशत्यने । 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति यावज्जीवकालम्यस्येन विहितेय-
मिष्टिनित्या । आहिनाग्निग्नामिष्टि यदाऽऽरभते तत पूर्वमिमा मकृत्कुर्याद्यजमान । प्रति-
मात्रं दर्शपूर्णमासयोराग्ने विद्यमानेऽपि तस्य प्रयोगकारम्भरवाग्न प्रतिप्रयोगमम्भारम्भणीयेष्टि
श्रवतेने । दर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि कर्मण एकत्वात्तदारम्भोऽप्येक एव । अत सकृदेवेयमनु-
ष्ठेयेति मीमांसायां विचार्ये निर्णीतम् । अस्यामिष्टी चतस्रो देवता—अग्नाविष्णु, सरस्वती,
सरस्वन्, अग्निर्मयी च । अग्नाविष्णो—एकादशकपाल पुरोडाशो इत्यम्, सरस्वत्या—चतः,
सरस्वत—द्वादशकपाल अन्येर्धमिन—अष्टाकपाल पुरोडाशः । पौर्णमासेष्टी 'प्रधानेयोऽ-
ष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाक्युतो भवति' इति विहितस्याग्नययामस्येय विकृतिः ।
अत पौर्णमासतन्मन्त्रं तर्जते । अस्यामिष्टी चतुर्वर्त्मिणि प्रधानयागाग्नौ मास्यापुरोनुवाक्ये
विद्यते । नत्राग्नाविष्णो—अग्नाविष्णु मन्त्रोपमा 'अग्नाविष्णु महि वाम प्रियम्' इति सर-
स्वत्या—वाचका नम्भारम्भणी 'पावोरखी कन्या चित्राय' इति, सरस्वत—'पीपिबोसं सरस्वत'
'दिव्यं मुपर्णं वायमम्' इति, अग्नेर्मगिन—'आ तर्बं मन्त्रितुर्वचः' 'म मो रम्यास्यामर' इति । अत्र
पूर्वो मन्त्र पुरोनुवाक्या, उत्तरवच मास्या । इदमम्भारम्भणीयेष्टे स्मृतं स्वल्पम् । अत्र
सरस्वतीवाग्न्य 'वाचका न' इति मन्त्र पुरोनुवाक्येति मास्यवाक्यस्यार्थः ।

इति पठितम् । एतामुच्चं वाक् एव व्याचष्टे—‘वाक्का नः सरस्वत्यर्चः अक्षयती यज्ञं वष्टु
विद्यावसुः कर्मवसुः’ (लि० ११-२६) इति । यजनं वाक्ः शुद्धिस्तं कायतीति वाक्का । के
ने रै वाग्ने । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (पा० ३-२-३) । कुहुतरपञ्चकृतिस्वरत्वेनाप्तोदात्तत्वम् ।
पठ्ठा—पुनातीत्यर्थे ण्वुनि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् ‘इदाप्यनुपः’ (पा० ७-३-४४) इतीत्यस्या-
भाषोऽप्तोदात्तत्वं च छान्दसं द्रष्टव्यम् । सरस्वत्यः सर्वेरनुपसत्त्वादाद्युदात्तः । मतुङ्गोपोः
पितृवादननुदात्तत्वम् । वाजिनीः । वाजशब्दो वृद्धादित्वावाच्युदात्तः । न ह्यनुकृतत्वादा-
कृतिगणः । वाजोऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः । ‘अत इमिठनी’ (पा० ५-२-११५) इतीनि-
प्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः तस्मिन् ता सरस्वती ^{१२५}वाजिनीवती । ‘छन्दसीरः’ (पा० ८-२-१५)
इति मतुपो वत्वम् । मतुङ्गोपोः पितृवादानुदात्तत्वादितिः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वमेव सिध्यते ।
यजम् । ‘यजयाज’ ० (पा० ३-३-९०) इत्यादिना नङ्प्रत्ययस्वरत्वेनाप्तोदात्तः । ^{१२६}वष्टु ।
यज्ञं कायती । कास्तिरभिजायः । ‘अविप्रभृतिभ्यः ण्यः’ (पा० २-४-७२) इति ण्यो लुक् ।
विजातः । ^{१२७}विद्यावसुः । विद्या कर्मणा वसु यस्याः सकृदाङ्गुवति ता विद्यावसुः । ‘सावेकायः ०

^{१२५} वाजिनीवती । वाजो वलदम्भं वा, तेन युक्ता वाजिनी तद्वती वाजिनीवती ।
वाजशब्दादिन् ततो मतुप् । वाजोऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रिया । ‘अत इमिठनी’ इति इनि-
प्रत्ययः । ताः क्रियास्तत्त्वम्यामिति वाजिनी मरम्बती । तत्र वाजशब्दो वृद्धादिगणपठितत्वादा-
द्युदात्तः—वाजः इति । तत इनिप्रत्यये प्रत्ययस्वरत्वेनाप्तोदात्तो वाजिशब्दः । ततस्त्रिमां ‘वृद्धे-
भ्य’ इति ङीप् । तस्य पितृवादननुदात्तत्वम्—वाजिनी इति मध्योदात्तः, ततो मतुपि तस्य पितृवा-
दननुदात्तत्वे वाजिनीवन् इति जायते । ततः द्वित्रयां ‘उगितश्च’ इति ङीपि तस्यापि पितृवादन-
दात्तत्वम्—वाजिनीवती इति । तत्र प्रथमस्याच ‘उदात्तस्वरिनपरस्य सन्नतर’ इति सन्न-
तरस्वरः । तृतीयस्याच ‘उदात्तपरत्वात् ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’ इति स्वरितः ।
वसुभ्यश्चमयोस्तु ‘स्वन्तितात्परेषामनुदात्तात्ताम्’ इति प्रथमः । तयाच वाजिनीवन् । इति
स्वरसिद्धिः ।

^{१२६} वष्टु । वसधातोर्लोटि शपि तत्संज्ञे प्रथमपुरुषैकवचने निप्रत्ययस्य कारम्भ
‘एङ्’ इत्युकारे जाते ‘इङ्-अङ्-सुज-मुज-यज-राज-भाज-लृङ्गां च’ इति सूत्रेण
वात्स्यभस्य वाकारस्य वत्वे सति प्रत्ययनकारस्य ‘ष्टुना ष्टु’ इति ष्टुत्वे वष्टु इति रूपम् ।

^{१२७} विद्यावसुः । धीशब्दस्य तृतीयैकवचने टाप्रत्यये तस्मिन्परतो ‘कारस्य
‘अविप्रभृताभृतां म्योरिषङ्गुवङ्गो’ इति इयङादेशः विद्याशब्दः । वसधातोरीणादिः उप्रत्यये
वसुशब्दः । विद्या वसु धनं यस्येति बहुव्रीहिः । विभक्त्यलोपश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । पूर्व पदं विद्येति । तत्र ‘धातो’ इति धीकारस्मोदात्तत्वे तदनन्तरं ट प्रत्ययस्य

(पा० ६-१-१६८) इति विभक्तियदात्ता । 'बहुब्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा० ६-२-१) इति विभक्तिसंस्वर एव सिध्यते । छान्दोग्यस्तृतीयाया अलुक् ॥१०॥

द्वितीयामुच्यते । या सरस्वती सेवयित्री यज्ञं दधं—वारितकरी । कोदुशी ? सुमतीनां प्रियानां तस्यवात्सल्यां कोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां जीवमदुष्टिपुस्तानामनुद्वेष्टातृणां केतव्यी— तवीयमनुच्छेदं ज्ञापयन्ती । ^{११७} 'कोदयित्री । चूड प्रेरणे । व्यन्तात्तुम् । पिस्वा-
दन्तोदात्तः । 'ह्यन्नेभ्यो ङीप्' (पा० ४-१-५) इति ङीप् । तस्य 'उदात्तमनो हृत्पूर्वार्त्' (पा० ६-१-१७४) इत्युदात्तत्वम् । सुमतीनाम् । ऊन परिहारे इत्यतः 'क्विप् च' (पा० १-२-७६) इति क्विप् सुतरामनुवात्प्रियमिति सुम् इति प्रियमुच्यते । तच्च तदुक्तं तस्यच्छेदिति सुमतीनाम् । 'परादिस्तन्वति बहुलम्' (पा० ६-२-१९९) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । केतव्यी । चिती सञ्ज्ञाने । अथ सपो ङीपश्च पिस्वादनुदात्तत्वम् । अतुवचापुपदेशात्तत्तार्थचातुकस्वरेशानु-
दात्तत्वम् । वात्सल्यस्वर एव सिध्यते । ^{११८} 'सुमतिस्तन्वत्य मनुवि ह्रस्वत्वान् 'नामन्वतरस्याम्' (पा० ६-१-१७७) इति विभक्त्येवदात्तत्वम् ॥११॥

मुप्त्वेनानुदात्तत्वे तस्य स्वरितः प्राप्तः चिवा इति किम्पु 'मायेकाचम्पूतीयादिबिभक्तिः' इति सूत्रेण विभक्त्येवदान्त्वम् । तत्रास्ति 'अनुदात्त पदमेकमर्थम्' इति पूर्वस्यानुदात्तत्वम् चिवा इति । समासानन्तरमप्यपमेव स्वरः । वकाराकारस्यानुदानस्योदानपरस्वात्स्वरितः । ततः परस्योकारस्य प्रथमः, तेन चिवावम् इति स्वरसिद्धिः ।

^{११७} कोदयित्री । चूडवातीर्ष्यन्तात् तुष प्रत्ययः, चिवा ङीप् । कोदयति प्रेरय-
तीति कोदयित्री 'चिन्' इत्यनेनान्तोदात्तः । तत्र ङीप् पिस्वादनुदात्तत्वे कोदयित्री इति स्वर-
स्यात् । किन्तु 'उदात्तमनो हृत्पूर्वार्त्' (उदात्तमन्वाने यो यत् हृत्पूर्वन्तस्मात्परा नदी
समादिबिभक्तिश्च उदात्ता स्यात्) इति ङीप् उदात्तत्वम् । तुष् प्रत्ययान्ताच्छोदधितृशब्दात्
'ह्यन्नेभ्यो ङीप्' इति स्त्रिया ङीप् । कोदयितुर् इति स्थिते ऋकारस्य यणादेशः । सच हृत्पूर्वः,
उदात्तमन्वाने चास्ति । तस्मात्परा या नदी इ इति तस्या उदात्तत्वे कोदयित्री इति शेषनिष्पा-
देन स्वरसिद्धिः ।

^{११८} सुमतिशब्दस्य । मनु अत्रबोधने घातो क्तिच् प्रत्ययान्तो मतिशब्दोऽन्तोदात्तः ।
तस्य सुशब्देन समासः—सोमना मनिर्योवात् इति । सच समासान्तोदात्तस्वरे सुमतीना इति घाते
'बहुब्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सुमतीना इति । अस्याप्यपवादकेन 'नउतु-
भ्याम्' इत्यनेनोत्तरपदान्तोदात्तः प्राप्तः सुमतीना इति । सुमतिशब्दस्य षष्ठीनहुवचने आभो
नृटि 'नामी'ति वीर्णे सुमतीनामिति पदसिद्धिः । तत्रात्र मुप्त्वेनानुदात्तस्वरः प्राप्तः । तत्र

तृतीयानुबन्धमाह । द्विविधा हि सरस्वती विप्रहृष्टदेवता नदीकणाच । तत्र पूर्वाभ्या-
मुभ्यां विप्रहृष्टती देवता प्रतिपादिता । नमसा तु नदीकया प्रतिपाद्यते । तामुच्यते सरस्वती
केतुना कर्मणा प्रवाहक्येण महो अर्घः प्रभूतभुवकं प्रवेतयति । प्रकर्षेण वाचयति । किञ्च
स्वकीयेन देवताकयेन विप्रवा चियः सर्वान्यनुष्ठानप्रमाणानि विराजति । विघ्नेष्वेव दीपयति ।
अनुष्ठानविषयबुद्धीः सर्वतोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विकथनं भास्वी दर्शयति— 'तत्र
सरस्वतीत्येतस्य नदीबहुवतावच्य ¹²⁹निसर्गा जयन्ति' (नि० २-२३) इति । एकमतसङ्ख्याकेषु-
वकतामस्वर्गः लोहः (निघ० १-१२) इति वक्षितम् । एतामूर्धं वास्वी व्याचष्टे— 'बहुवर्गः
सरस्वती प्रवेतयति प्रजापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञा ज्ञेयानि च सर्वाणि प्रमाभान्यभिर्विराजति'
(नि० ११-२७) इति । महो अर्घः । महद्विति तकारस्य व्यत्ययेन तकारः । तस्य कथोत्पन्नाः ।
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ¹³⁰ 'एङ् पदान्तादति' (वा० ६-१-१०९) इति पूर्वक्ये प्राप्ते
'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे' (वा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावः । अतोत्यर्थः । 'अवके मुद् च'
(उ० ४-१९८) इत्यनुप्रत्ययो नृनामवच्य । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विप्रवाः ।
विप्रवाच्यः वचनप्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रबन्धे षष्ठी वर्गः ॥

प्रकृते सुमतिपदान्मनुपस्थम्भादनाया ह्रस्वान्तत्वेन ततो विहितस्य नायः 'नामन्यतस्त्वाम्'
(भनुवि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा स्यात्) इति धात्विक उदात्तः । तथाच
सुमतीनाम् इति स्वरान्तिष्यन्ति ।

¹²⁹ देवतावच्य । ऋग्वेदे सरस्वती नदीवत् देवतावच्य स्तूयते । तत्र नदीनां
स्तुति कर्मसु कवमुपयुज्येत तासामचेतनत्वादिति सङ्का भवेत् । अचेतनानामपि तदभिमानि-
देवतास्वीकारेण स्तुत्युपपत्तिः । वाजिकैराश्रीयत इति न दोषः ।

¹³⁰ एङ् पदान्तादति । महो अर्घ इत्यत्र संहितायां पूर्वक्यं प्राप्तम्, तदपवादकं सूत्रं
¹³¹ 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे' इति । ऋग्वेदादमव्यस्य एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे ननु वकार-
यकारपरेऽति इति तदर्थः ।

प्रथमसूक्तेनगतमन्त्राणां स्वरसञ्चाराय प्राधान्येन षट्त्रिंशत्सूत्राणि, द्वितीयसूक्तेनगत-
मन्त्राणां स्वरसञ्चाराय ततोऽधिकानि पञ्चदश सूत्राणि, ततोऽधिकानि नव सूत्राणि तृतीय-
सूक्तेस्यावश्यकानि सूक्तत्रयं निमित्त्या षष्टिसूत्राणि स्वरसञ्चारायावश्यकानि ॥३॥

॥ ४ ॥

१-४

प्रथमे मन्त्रे द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । सुक्येत्यादिकं वचनं प्रथमं सूक्तम् ।
¹⁰¹ 'सुक्यवृत्तम्' इति (मनु० १-१) इत्यनुकासत्वात् । पूर्वमन्त्रस्य गायत्र्यस्य चानुपरोक्ते
 एवमिच्छामसी । इत्थं पुनरेति चतुर्थ्यामुचि । ¹⁰² निष्कर्ममन्त्रादिभ्यो देवता । ¹⁰³ अभिप्लवकवृद्धे

¹⁰¹ सुक्यवृत्तम् । दश । अनुक्रमिकाकार 'अविदेवतच्छ्रुत्यां स्पृष्टमिच्छाम' इति
 प्रतिज्ञाय प्रतिलुक्तं मन्त्रगतसंख्या देवतां छन्दः अविच्छ निदिशति । यत्रैतेष्वेकमेव निदिशो-
 तकाग्र्यत्वं च देवगन्तव्यम् । पूर्वमिच्छामन्त्रोपलक्ष्ये द्वादशमं, गायत्रीच्छन्दः, देवताभिन्नो मधु-
 छन्दोपचयि । अस्मिन् सूक्ते 'दश' इति संख्यामात्रस्य निर्देशात् छन्दः अविच्छ पुनंचदेवेति
 प्रत्येतव्यम् । तद्विचं भाष्यकारः प्रदर्शयति पूर्ववदिति ।

¹⁰² लिङ्गदर्शनात् । सूक्तगतासु दशसूक्तं अनुबन्धवत्पञ्चमदशमेत्येवेष्ट-
 मर्थो दृश्यते । अत एवासाधुचामिन्द्रदेवताकत्वं स्पष्टम्, किन्तु सूक्तस्य समयस्य का देवता ?
 इति वाङ्मायामत्र--लिङ्गं नि । पूर्वमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य अनुबन्धादे तत्सिद्धिपेटिकायां
 'लिङ्गसमवायात्' इति सूत्रेण जैमिनि 'प्राणभूत उपदधाति' इत्यत्र प्राणभूच्छब्दस्य प्राणभूदप्राण-
 भूत्समुदायार्थीति निर्णयवान् । तथाहि--'प्राणभूत उपदधाति' इति विचं प्राणशब्दस्य मन्त्र-
 द्वारा विभ्रतोति इत्यस्या प्राणशब्दकमन्त्रोपबन्धेष्टका उपदध्यावित्यर्थः । तत्रोपधेया इष्टका
 पञ्चाशत्संख्याका । तामु तिस्र प्राणभूत । इतरास्सप्तचत्वारिणविष्टका अप्राणभूत ।
 प्राणशब्ददेवता मन्त्राणामन्त्रत्वेऽपि प्राणभूच्छब्दस्य प्राणभूदप्राणभूत्सु लिङ्गसमवायादिति ।
 लिङ्गं प्राणप्रतिपादनसामर्थ्यम् । तस्य समयस्य सम्बन्धमात्रम् । तदादाय वनस्थेकदेशे
 पुष्पिनेऽपि 'वनं पुष्पितम्' इति यथा तद्वत् प्राणभूच्छन्दः प्राणभूदप्राणभूत्समुदाये वर्तते । अयमेव
 छत्रिन्याय इति लोके व्यवहृत्यते । छत्रिणश्छत्रिषु गच्छन्तु कलिपयानां छत्रित्वमावाय
 'छत्रिणो गच्छन्ति' इत्यत्र छत्रिपद छत्राच्छत्रिसमुदाये प्रयुज्यते, तथैव पञ्चमसु मन्त्रे-
 ष्विन्द्रसम्बन्धमादाय समयं सूक्तमेष्टमिन्द्रमन्त्रगन्तव्यमिति भाष्याशयः ।

¹⁰³ अभिप्लवकवृद्धे । अभिप्लवकवृद्धस्य स्वरूपं टिप्पण्या ८२ अङ्के प्रदर्शितम् ।
 अस्मिन् वृद्धे प्रथमपञ्चोपपञ्चमानि दिनानि रथस्तरपृष्ठानि, रथस्तरेण माग्ना पृष्ठस्तोत्रस्य
 गीयमानत्वात् द्वितीयपञ्चोपपञ्चानि च बृहत्साधानि, बृहता साग्ना पृष्ठस्तोत्रस्य गीयमानत्वात् ।
 प्रथममन्त्रिसम्बन्ध दिनमग्निष्टोमसंख्याके, मध्यवर्तीनि चत्वारि दिनान्युक्ष्यसंख्याकानोन्युक्तम् ।
 तत्र सायणा निर्दिष्टेषु तृतेषु साधानि गायन्तः 'निबृहहिध्वजमानम्' 'पञ्चदशान्याग्यानि'
 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'एकविंशमग्निष्टोमसम्' इति विध्यनुसारं स्तोत्रेषु संख्यासम्पत्तिं कुर्वन्ति ।
 प्रतिलुचयुक्तस्य विद्यमानेऽपि ताण्ड्यमहाभाष्यकोक्तीत्याऽऽवृत्तिं कुर्वन्निगन्तास्मभ्यामभ्या-
 दयन्ति । इमा एव संख्या स्तोमशब्देनोच्यन्ते । अतएव बहिष्पञ्चमानं स्तोत्रं त्रिवन्मोक्षकम्,
 अर्थात्त्रिवसंख्यायुक्तम्, आभ्यस्तोत्राणि पञ्चदशस्तोमकानि--पञ्चदशमस्यायुक्तानि इत्यत्र
 व्यवहारः । तत्तत्संख्यासम्पत्तयः कादृतिप्रकारा ताण्ड्यभाष्ये प्रतिपादिता । इम एव प्रकारा

वाङ्मयाच्छंसिनः प्रातःतत्रने स्तोमवृद्धावावापावाचानि मूर्खपुङ्गवमित्यादीनि षट् सूक्तानि ।
पुत्रितञ्चाभिप्लवपृष्ठघहानीनि कण्ठे वाङ्मयाच्छंसिनः मूर्खपुङ्गवमित्य इति षट् सूक्तानि'
(आ० श्रौ० ७-५) इति । अष्टानि बीचि सूक्तानि ^{१५}महावते निष्केवत्य औष्णिहृतुवागोती

विदुतिमन्त्रेण कोत्यन्त । ते च प्रकारास्माणावाङ्मयाभूमिकायायम्यन्त्युपपादे प्रदर्शिता ।
तत्र एव तेज्जगन्तव्या । तत्राभिप्लवपृष्ठे स्तोत्रं विदुः पञ्चदश सप्तदश
एकविंशत्येति चत्वार एव स्तोमास्तस्मिन् । ते चोत्तरोत्तरं वृद्धिपूर्णाः । सामगा यज्ञे स्तोत्रे
स्तोमवृद्धिं कुर्युः तत्र होत्रकैरेपि मित्रावहणवाङ्मयाच्छंसिनः स्तोमवृद्धिपूर्णावाकं निर्य गमनीयाः ऋचश्चाम्भवा
स्तोमवृद्धिनिमित्तमधिका ऋचश्चाम्भवा । शंसनेऽधिकानामृचां प्रशंस एवावाप इत्युच्यते ।
तस्या तस्य होत्रकस्यावापवर्ग्या ऋच मादवमायनं प्रदर्शिता । 'होत्रका परिशिष्टावावापा-
नृद्वयं मित्रं वयं हवामहे, मित्रं हुवे पूतदधम्, अप वा मित्रावहणो, आ नो मित्रावहणेति
तृचा' — यन्विद्विने मित्र इति वाहणम्, एतस्य
तृचमावपेत संवावहणा नित्यादधिक स्तोमकरणात् (आश्व श्री ३।५) इति सूत्रम् । अस्यापि —
होत्रका — संवावहणवाङ्मयाच्छंसिनः, परिशिष्टान् — पञ्चहस्तीत्रियेषु स्तोत्रित्यन्तेनानृचपत्वेन
वा गृहीतान् तृचान् उच्यते अगृह्य एतस्य — मित्रं वयं हवामहे' इति प्रदर्शिततत्तामृचा
ममुदायस्य तृचं गृहीत्वा परिशिष्टावापस्यान संवावहण आवेत्, नित्यात् स्तोमवृद्धिपूर्णादधिक
शमेत् अथ निमित्तं प्रदर्शयति — स्तोमकरणादिनि । स्तोमानि शमनप्रयोजनकारिणोऽयमावाप इति ।
प्रदर्शितादुक्तमुदासाद्य चच्छमावापो न कर्तुं शक्यते किन्तु स्तोमान् तृणा एव ऋच आवस्यत्या
इत्याह सूत्रकारः — 'एवया द्वाभ्या वा वाचम्यन' इति । तत्रापि स्तोमविशेषाभिसारमाव-
णस्यामामवा सस्याम् — 'पञ्च सप्तदश नवेर्वाविंशे द्वादशचतुर्विंशे, पञ्चदशत्रिंशे, एक-
विंशति त्रयस्त्रिंशे द्वाविंशतं चतुर्विंशत्या पट्यंशमष्टाचत्वारिंशे' (आ श्व श्री ७-५)
इति । एव वाङ्मयाच्छंसिन आकन्तव्या ऋच प्रदर्शयति — वाङ्मयाच्छंसिन मूर्खपुङ्गवमित्य इति
षट् सूक्तानि इति । एतच्च अभिप्लवपृष्ठे — तत्राभयनं तन्मासि त्रिमासं पञ्चमास्ये सोम-
यागं वाङ्मयाच्छंसिन — तन्नाम्नो होत्रकस्यैव तत्र प्रोक्तं स्तोमवृद्धी — स्तोत्रगतमस्याया
पूर्वोक्तप्रकारेण वृद्धी मत्याम् आवागायानि — अधिकतया गमनीयानि मूर्खपुङ्गवमित्य इति षट्
सूक्तानि विनियुज्यन्त इति चाप्यर्थः ।

^{१५} महावते । तत्राभयनम्वयं टिप्पण्यः — अहं प्रदर्शितम् । तत्र सप्तममाससंशो-
पान्तिमं दिनं महावतमित्युक्तम् । तत्र षष्ठं मासि त्रयोऽभिप्लवपृष्ठे, एकं पृष्ठेऽष्टदश ,
अभिप्लवपृष्ठे, 'तत्र स्वस्वमासान् इत्यादि विधानादिनां प्रतिपाद, अग्न्यं वा मासस्य प्रतिकीर्तनया
सप्तमे मासि कर्षणामनुष्ठानमित्युक्तम् । तथा सति माससमाप्त्याऽप्यष्टाविंशतिदिनानि
वाच्ये । त्रिंशदिनात्मकमासस्य सप्तममासस्यैव महावतमन्त्रेण च दिनं प्रतिपाद ।
एतदनुष्ठानप्रकारं कथ्यते । सप्तममासस्यैव पान्तिमदिनं महावतम् अन्तिमे च दिनं त्रिंशत्तम-
नृष्टाय द्वादशमासान्ते कर्षणमित्यनुष्ठायित इति प्रकृत्यन्तरम् ।

महावतर्हितास्यैव मञ्जिप्त स्वरूपम् - ताण्ड्यमहाकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य दशमस्कन्धादारभ्य पञ्च-
माध्यायस्य षष्ठ्यध्यायवन्त महावतर्निरूपणं विस्तरणं कृतम् । प्रथमं महावतर्निरूपणं निवचना-
वसरे-मञ्जुवर्णनकारणमूनं प्रजापतिर्विधिविधा प्रजास्मृष्टा भूय आन्ताज्जोत । तं विलास्य देवा
महावतर्तामसं कर्मानुष्ठाय तत्र महदन्नं स वत्सस्पत्यं सम्भस्य नलम्भं प्रायच्छन् । तदन्नं प्रजापति-
रभजयन् । अभिज्ञं तदन्नं प्रजापतिर्यजमानान् इत्यादिवाक्यानि प्रतिपाद्य 'महन्मर्यादितं यदिम-
मभिक्षोत्' तन्महावतर्निरूपणं महावतर्निरूपणं इति श्रुतम् । अनन्तं महत्त्वं तदन्नञ्च महावतर्निरूपणं इत्य-
स्वरूपा कर्मणां नामधेयानिदं पदमिति सिध्यति । महावतर्निरूपणं स्तोत्रमिति नाम ।
तस्मात्तत्रयुक्तन्यादिदं दिनमपि महावतर्निरूपणं व्यवहार्यम् । अस्मिन्नात्र पञ्चविधं स्तोमं ।
पञ्चविधं पञ्च पञ्चविधं पञ्चवाक्यदा । ते च गिर इति पञ्चो पुच्छ आन्तेति विभक्ता । पञ्चा-
वयवयुक्तं होतुं पुच्छं स्तोत्रं महावतर्निरूपणं इत्येव । तत्र गिरमिति विभुः, पञ्चयो पञ्चवयव सप्तदशवयव,
पुच्छे एकविंशति, आन्तेति पञ्चविंशतिगिरि स्तोमा विहिता । गिरमिति गायत्रं, पञ्चया रथस्तत्र
वहन् पुच्छं पञ्चायत्रीयम्, आन्तेति च राजन नामनि पञ्च सामानि विहितानि । अयं राजनस्य
सामानो या पञ्च भवनय (भवयवा) प्रत्यावाद्गीर्वाणप्रतिहारोपह्वरनिधनस्याभ्यांता पञ्च पञ्च
सम्याका भवन्ति-पञ्चवहन् प्रस्थानि, पञ्चवहन्वोद्गायति पञ्चवहन्वोपह्वरति, पञ्चवहन्वा
निधनमुपयन्ति' (ऐ. आ. २. ३. ४) इति श्रुते । एवं पञ्चविधमहावतर्निरूपणं गिर प्रभृतिगान
पञ्चवाक्यवान् अभ्यर्च्य मञ्जुवर्णनं काण्डेनाच्छनी यजमान उद्गाता चेति पञ्च महावतर्निरूपणं पुन
पञ्चवाक्यवैयर्थ्येकं पक्षः, उद्गातारं च सर्वं स्तोत्रमुद्गायति पञ्चान्तरं काण्डे कीर्तितम् ।
अत्र ईदृशस्यैव मञ्जुवर्णनो दक्षिणतः पक्षेण काण्डेनाच्छनी यजमान उद्गाता चेति पक्षेण यजमान पुच्छन, उद्-
गाता वाचनेति विभागः । तत्र सर्वं स्तोत्रं विमिश्रित्वा प्रस्थानुप्रतिहन् अभिमन्त्रित्वा सामानपन-
विधानेन ईदं भवति । प्रकुर्वन्तु प्रमृतीनामुद्गातृगणानन्तगणानामपि उद्गातृकार्यं विधानं
'अथैव विमिश्रित्वा उद्गातृ' इत्यादि काण्डे दृश्यते । तत्राध्वर्या मञ्जुवर्णनस्य काण्डेनाच्छनीनां
यजमानस्य वापरी इति कीर्तितं गानार्थमित्याह कृत्वा वापरावायेन स्वीये आत्मे एव सङ्गति
कृत्वा अथर्वी प्रस्थानुप्रतिहन्तरी, मञ्जुवर्णनस्य अन्त्यावाक्यवापरी प्रस्थानुप्रतिहन्तरी
काण्डेनाच्छनीनां यजमानो यजमानो प्रस्थानुप्रतिहन्तरी, यजमानस्य पुच्छाण्यन्तेनारी
प्रस्थानुप्रतिहन्तरी इति । अथवा सर्वं प्रस्थानुप्रतिहन्तरीगणेव कवेण स्वीयं कार्यं कृतं इति
पक्षान्तरम् । 'सर्वं महावतरेन स्तुवीरन्' इति पक्षः तिरस्य 'अथो लम्बाहू कवमध्वर्युर्बहू च साम
गावेद्विद्वद्गानं सर्वेणोद्गायन्तदेव समृद्धम्' इति काण्डेन द्वितीयं पक्ष एव स्वीकृतः ।

तत्र स्तोत्रकाले उद्गाता औदुम्बरीमामन्दोमाह्वोपविश्य गायेत्, हाता डोलाभारुह्य
नत्रीरविष्य निष्केवन्त्यजस्य शमेत्, अध्वर्युः फलकं उपाविश्य प्रतिवरं कुर्पात् मञ्जुवर्णनावय-
कुण्डासनाभ्यामभिनिष्ठेदुत्तिव्यावयो नियमा केचन महावतर्निरूपणवसरे काण्डेन विहिता । इदं
महावतर्निरूपणस्य मञ्जिप्त स्वरूपम् । तत्रान्तमं राजनारुप सत्यं, तेन साम्ना क्रियमाणस्याऽऽधा-
रयुतो यस्तु च - 'तदिदं भूधनं पुण्यं च' इति तेन तूचेन होता निष्केवन्त्यावय शस्य प्रारभेत ।
ऐतरेयारण्यके निष्केवन्त्यजस्यमपि महावतर्निरूपणं पक्षिण्यत्वेन सत्यं कृतं । निष्केव-
न्त्यजस्यस्य गिर - इन्द्रमिदं गायन्तं इत्यादिमन्त्रसमूहः । दक्षिण पक्ष 'अभित्वा गृह' इत्या-
दिकः । उत्तर पक्ष - 'स्वामिदि हवाभहे' इत्यादिकः । पुच्छम् 'इमान् कम्' इत्यादि ।

शस्तव्यानि । उक्तं च लौकिकेन 'मुक्पकृत्स्नमृतय इति श्रीच्येन्द्र सामन्ति रचिमिति मुक्ते' (ऐ० आ० ५-२-५) इति । ^{१००}चतुर्विंशोऽहनि माध्यम्येने सधने बाह्यजाच्छसिनः मुक्पकृत्स्नमृतय इति वैकल्पिकः

मध्यरात्रीरक्य आत्मा— 'तदिवास मृवनेषु' इत्यादि । एव शम्भानां पाठानन्तरं होवा शास्त्रीयं शास्त्रभाग विधत्ते 'गायत्री तृचाशीति' (ऐ० आ० ५-२-४) इति । अत्र तिस्रस्तृचाशीतयो विहिता— गायत्री तृचाशीति, बार्हती तृचाशीति, उज्जिह्वी तृचाशीतिमिति । तिसृणामृचो समुहस्तृच । तेषामृचीनि तृचाशीति । ता गायत्रीच्छन्दस्का, बृहतीच्छन्दस्का, उज्जिह्वच्छन्दस्का येत्यर्थः । तत्रोज्जिह्वतृचाशीती 'मुक्पकृत्स्नमृतय इति श्रीणि' (ऐ० आ० ५-२-५) इति विधिना श्रीणीयानि सूक्तानि विनियुक्तानि । त्रिषु सूक्तेषु मिलित्वा गायत्रीच्छन्दस्का चतुर्विंशत्यंशका धर्तस्ते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, उज्जिह्वी तु—अष्टाविंशत्यक्षराणि भवन्ति । सति चैवं कवमुज्जिह्वतृचाशीती गायत्रीच्छन्दस्कानामृचो विनियोग इति शङ्काम्भानं भवति । तत्समाधानं तत्रैव कृतम्— 'गायत्रा नव्योऽज्जिह्व', सप्त सप्त गायत्रा चट्वङ्गुज्जिह्वो भवन्ति' इति । सप्तसु गायत्रीच्छन्दस्केषु मन्त्रेषु अष्टवष्टाक्षराभ्यक्षराणि, चट्वङ्गुषु सावभ्यंशक्षराणि । तत्र मन्त्राणां गायत्राभ्यक्षराण्युक्तानि षट् धर्तस्ते । एकैकाक्षराण्युक्तस्य एकैकया गायत्रा योजने कृतेऽष्टाविंशत्यक्षरा उज्जिह्व चण्डिकाश्चस्ते । एवं तत्रैव गायत्रीषु उज्जिह्वसम्पादनं कर्तव्यमिति ।

एवञ्च महाकृते नवामयनस्योपरान्तिप्रदिनानुष्ठेये कर्मणि, निष्केचल्ये—माध्यम्यमसधने शोभा क्रियमाणं शास्त्रविशेषे, विहितायाशीज्जिह्वतृचाशीती—उज्जिह्वच्छन्दस्कानामृचो, मुक्पकृत्स्नमित्यादीनि श्रीणि शम्भानि विनियुक्तानि इति भाष्यवाक्यस्यार्थः ।

^{१००} चतुर्विंशोऽहनि । टिप्पण्या ८२ अर्द्धे नवामयनीयद्वितीयदिनस्य चतुर्विंशत्यस्य स्वकर्म निकृतिम् । तन्मिन्द्रिने माध्यम्यमसधने बाह्यजाच्छसिनश्चास्ते मुक्पकृत्स्नमृतय इति तृच स्तोत्रिय—प्रथमपठनीयस्तृच । तत्रास्त्वन्वायनेन 'चतुर्विंशोऽहनि बाह्यजाच्छसिनश्चास्ते एकवक्षस्तृचयुगलानि निदिष्टानि—(१) 'त वो वसन् मृषीयहम्' 'त त्वा यामि मुषीयम्' (२) 'अभिप्रव मुराधलम्' 'प्रमुभूत मुराधलम्' (३) 'वय चत्वा मुतावन्त' 'कई वेद मुते मचा' (४) 'विदवा पुतमा अभिमृतरं नरम्' 'तमिन्द्र जोहवीमि' (५) 'या इन्द्र भुज आभर' इत्येका, 'इन्द्रो नवाय वाच्ये' इति चट्वङ्गम्, 'मवे मवे हि नो वदि' (६) 'मुक्पकृत्स्नमृतये' 'मृष्यिभ्यस्तमम्भ ऊतये' (७) 'जायन्त इव सूर्यम्' 'वग् मर्हो वसि सूर्य' (८) 'उवुत्सद्वंसल कपु' 'उवुत्सये मचुभलमा' (९) 'त्वमिन्द्र प्रभूतिषु' 'त्वमिन्द्र यथा वसि' (१०) 'इन्द्र कपु न आभर' 'इन्द्र व्येष्ठं न आभर' (११) 'वा त्वा सहस्रमा वतम्' 'मन त्वा सूर उरिते' इति । इमानि तृचयुगलानि बाह्यजाच्छसिनः कृते विहितानि । एतेषामेककार्यं करस्वादिकल्पः । एतन्मध्ये सावगाः वरिचस्तृचे स्तुवीरम् य तृचो होवकस्य प्रकृते बाह्यजाच्छसिनः श्लेषियो भवति । तत्र चट्वङ्गुने प्रथमस्तृच 'मुक्पकृत्स्नमृतय' इति । तत्र यदि सावगाः स्तुषु, तर्हि

स्तोत्रियस्तुतः । होत्रकाणामिति सप्तमे 'मदे अदे हि नो वरिः शुक्पुङ्गवभूतये (आ० श्रौ० ७-४) इति सूत्रितत्वात् । ¹³⁰ अग्निष्टोमे चैवदेवशस्त्रे शुक्पुङ्गवभूतये इति वाच्या । 'शुक्पुङ्गवभूतये तलन् रवम्' (आ० श्रौ० ५-१८) इति सूत्रितत्वात् ।

तामेतां सूक्तगतां प्रथमामुच्यते । शुक्पुङ्गवभूतये होत्रकाण्योदेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्र-भूतयेऽस्मदकार्यं । अदिष्टविं च निदिनं भुङ्क्षन्ति—आहुषाणः । आहुषाणे दृष्टान्तः—गोधुहे गौर्दुर्गर्भं सुदुष्पामिषं सुष्ठु दोग्ध्रीं तामिषं । यथा श्लोके गोर्धौ दोग्ध्रा तदर्थं तस्याभिमुख्येनोहनीयां तावाह्वयति तद्वत् । अस्तोरित्यादिषु द्वावसत्त्वहर्नामसु अदिष्टविं (विंश = १-९) इति

आहुषाण्युक्तिना स तु च स्तोत्रियत्वेन अर्वात् स्वीयशस्त्रे प्रथमस्वान्तया पठनीय । द्वितीयस्तु च स्तोत्राज्जुक्पुतया पठनीय इति भाष्यसम्बन्धस्यार्थः ।

¹³⁰ अग्निष्टोमे । टिप्पण्या ५६ अक्षुः अग्निष्टोमस्य स्वकथं निरूपितम् । तत्र द्वादश स्तोत्राणि वारुणाणि च तावन्तीत्युक्तम् । तानि पुनस्त्वयायं स्ते । प्रातस्तस्य सवने—

स्तोत्राणि—

वारुणाणि—

अहिष्मन्मन्त्रम्

१ आरुचम्

१

आरुचानि

४ प्रथमम्

१

मैत्रावरुणशस्त्रम्

१

आहुषाण्युक्तिं वारुचम्

१

अच्छावाकशस्त्रम्

१

सायस्यदिनसवने

सायस्यदिनं पञ्चमामम्

१ अश्वत्थीयम्

१

दृष्टानि

४ निष्क्रेमस्यम्

१

मैत्रावरुणशस्त्रम्

१

आहुषाण्युक्तिं वारुचम्

१

अच्छावाकशस्त्रम्

१

सायस्यसवने—

आर्मवपचमानम्

१ वैश्वदेवम्

१

अग्निष्टोमम्

१ आग्निमास्यम्

१

तृतीयसवने सावित्रयज्ञप्रचारादनन्तरं होत्रा पठनीयं वारुचं वैश्वदेवशस्त्रमिति ध्यवर्हिष्यते । सावित्रयज्ञस्य 'अमूदेव' सविता अमृच्च' इति वाच्यामन्त्रपठनानन्तरं होता 'हो श्रोतायोम्' इत्याहुषं

पठितम् । ^{१०७} 'सुखपकृन्मुत्' । करोतीति कृन् । 'कृहनिध्यां कृन्' (उ० ३-३०) कित्वाद्गुणा-
भावाः । तकारोपजनसंज्ञास्यः । समासाम्बोदात्तः । ^{१०८} 'ऊनये' । अवनेर्धातोः ०उदात्तः
(पा० ३-३८९) इत्यनुवृत्तौ 'ऊतियूतिर्जातिसातिहेतुकीर्तयश्च' (पा० ३-३-९३) इति विलम्बुदात्तो
विधत्तितः । ^{१०९} 'मुदुषाम्' । मुदुः दुग्धे इति मुदुषा । दुहः कर्मणश्च' (पा० ३-२-७०) इति

(अध्वयंवे शस्त्रं करिष्यामीति सूचनमाहाव) कृत्वा अध्वयंवा प्रतिगरद्वाराऽनुज्ञायां वलायां
'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देव सविता' इति प्रतिपदनुचरो, 'एकया च दशमिद्वय स्वभूमे' इति
वायव्याभ्युचञ्च पठित्वा छायापृथिवीय 'इष्टा वा यज्ञे पृथिवी ज्ञानाध्व' इति दीर्घं तयस पञ्चमं
भागत भूषत घमेत् । अनन्तर 'सुखपकृन्मुत्तय' इति वाय्या पठित्वा तस्यन् रथ भुविभूतम्
इत्यामं वसूक्तं घमेत् । तदनन्तर 'येभ्यो वाता मरुमन्त्रिभूते' 'तवापिने विष्वदेवाय' इति ऋगद्वयं
पठित्वा 'अय वेनश्चोदयन्त्रिभूमी' इति वाय्या पठित्वा, 'आ नो भद्रा वनवो दन्नु विष्वत' इति
इशर्वीश्वदेवसूक्तान्तश्च ऋचवजस्य दजमीष्व परिधानीया 'महं धीमहि परिधानीयेति विद्यात्'
(आश्व श्री २ १६) (महं धीमहि परिधानीया जानीयात्) इति कुर्यात् । इदं
वेदवदेवगन्धर्वस्यम् । अथ 'सुखपकृन्मुत्तय' इति ऋक् छायापृथिवीयसूक्तान्तरधामं व-
सूक्तान्पूर्व पठनीयत्वेन विहितत्वाद्वाय्या भवति । इदोर्मध्यं पठनीयत्वेन विहितं ऋक् वाय्वयि
कथ्यते । एवञ्च अग्निष्टोमे-अग्निष्टोमसंस्कारके ज्यातिष्टोमे, वैश्वदेवसंस्कारे-तृतीयसंस्कारे सवित्र-
होमपचारानन्तर होवागम्यत्वेन विहिते तन्त्रे सुखपकृन्मुत्तय इति वाय्या-अध्वयंवाछायापृथिवीय-
सूक्तयोर्मध्यं पठनीयत्वेन विनिर्मुच्यत इति आप्यवायव्यस्यार्थः ।

^{११०} 'सुखपकृन्मुत्' । कथ्यत इति कथम् । सोमसं रूपं यस्य तत् सुखप सोमभरूपो-
येत कर्म । करोतीति कृन् । सुखपस्य कृन् सुखपकृन्, तं सुखपकृन्मुत् । अथ 'समासस्य'
इति समासाम्बोदात्तः । अनुदात्त पदमेकवचनम् इति शेषनिघाते ज्ञाते सुखपकृन्मुत् इति स्वर-
सिद्धिः ।

^{१११} 'ऊनये' । ऊनिशब्दस्य अनुध्यैकवचन रूपम् । अवनेर्धातोः कित्प्रत्ययास्तो
विधत्तित ऊनिशब्दः । 'ऊनि-पृ-ति-मा-ति-हेतुकीर्तयश्च' इत्यनेन विलम्बुदात्तो विधत्तितः ।
चतुर्थ्येकवचने द्वेपदय ऊति ए इति स्थिते इकारस्य गुणेऽयादेशो च ऊनये इति सिध्यति । तकारो-
त्तराकारस्य विलम्बस्योदात्तस्वर इति 'अनुदात्तं पदमेकवचनम्' इति प्रथमस्यानुदात्तस्वरः ।
द्वेपदयस्य सुप्त्वात् 'अनुदात्तो गुणितो' इति प्राप्तस्यानुदात्तस्य 'उदात्तावनुदात्तस्य स्वरितः'
इति स्वरितः । तथाच ऊनये इति स्वरः । सहित्वायां सुखपकृन्मुत्तये 'न्' इत्युकारस्योदात्त-
स्यानुबोधेऽनुदात्ता, 'त'काराकारस्योदात्तत्वात्तन्पूर्ववचनस्य 'वृ' इत्युकारस्यानुदात्तः ।
परस्युकारस्य स्वरितत्वम् ।

^{११२} 'मुदुषामिव' । दुह वातो 'दुह क्व चत्थ' इति कप् प्रत्यय इकारस्य चकारादेशः ,
ततो गतिसंज्ञकेन मुषब्देन समासे दुषमब्दः, तत् स्थित्यां टाप् मुदुषा इति रूपम् । अस्य द्वितीयान्त-
तादृशायापिनेन सह समासे विभक्त्यलोपे च मुदुषामिव इति वाच्यते । तत्र दुह वातो कप्,

कृष्णस्यो हकारस्य च चकारः । कित्वाद्गुणामाव । कः पितृवादनृदास्ये धातुस्वरेणोकार उवाच । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः । इवेन समासो विभक्त्यभोध- 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाच्च' (पा० का० २-४-७१) इतीवमभासे स एव । गां बोध्याति ॥^{१०} गोधृक् । 'सत्सृष्टिब०' (पा० ३-२-६१) इत्यादिना विवक्षितः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाच्च ।
 ॥^{११} जुहूमति । ह्ययतेर्लटि उत्तमपुरुषबहुवचने बहुलं कृत्वमि (पा० २-६-७६) इति वाचः । इत्युः ।
 'अभ्यस्तस्य च' (पा० ६-१-३३) इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्ययने प्रागेव द्विक्रियात्मप्रसारणम् ।
 'सम्प्रसारणाच्च' (पा० ६-१-१०८) इति परपूर्वत्वम् । हन्ः (पा० ६-४-२) इति दीर्घः ।
 ततः 'वली' (पा० ६-१-१०) इति द्विक्रियत्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः । धात्वज्जम्बे । इवन्ती

तस्य पितृवादनृदास्ये सति धातुकारस्य 'धातो' इति मूर्धंणोदात्तस्वरः । तस्य मुदाभ्येन समासे 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तस्वरप्राप्ती तदपवादकेन 'गतिकारकोपपदान्कृत्' इति कृदुत्तरपदस्वरकत्वमिति शेषनिघातेनावशिष्टयोऽनृदास्ये मुदुधकारो मध्योदात्तः । तत्पठ्यपि तस्य पितृवादनृदास्ये नन सह चकाराकारस्य सवर्णदीर्घं सोऽप्यनृदात् । ततोऽपि प्रत्यये तस्य सुस्थेनानृदास्यम् । तेन सह पूर्वस्यकारस्य पूर्वकर्पकादेशः सम्भाष्यनृदास्यमेव मुदुधा-

इति । तस्य इवेन समासे सति समासस्वरं बाधित्वा 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाच्च' इति विषय-
 धचनेन मध्योदात्त एव तिष्ठति मुदुधा शब्दः । तत्र 'उदात्तस्वरितपरस्य तन्मन्त्र' इति सूत्रेण प्रथम उकारः सम्प्रसारणपर्ययोऽनृदात्त एव, द्वितीय उकार उदात्तः, तत्र परस्यानृदात्तस्य

स्वरितः, ततः परयो प्रथमः 'मुदुधामिव' इति । संहितायां मुख्य कृत्स्नमृतये मुदुधामिव इति स्वराः ।

^{१०} गोधृक् । गोपूर्वकमुद्गधातो 'सत्सृष्टिब० हृदुहय् जविदभिर्दृष्टिर्दजिनीराजा-
 म्पसर्गेऽपि स्विप्' इति स्विप्, गोधृक् शब्दः । तस्य धनुष्येकवचनं गोदुहे इति रूपम् । अत्र
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे धातुस्वर एव तिष्ठति । तेन पूर्वोत्तरद्वययोः अनृदात्तस्वरितौ गोदुह
 इति । संहितायां मुख्यकृत्स्नमृतये मुदुधामिव गोदुह इति स्वराः ।

^{११} जुहूमति । ह्ययतेर्लटि उत्तमपुरुषबहुवचने मस् प्रत्यये षापि 'रह्मस् छत्सि' इति तस्य वल्लुः । 'वली' इति द्वित्वात्पूर्वम् 'अभ्यस्तस्य च' इति सम्प्रसारण 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम्, 'हन्' इति दीर्घं ह्रस्वः । तस्य 'वली' इति द्वित्वे 'वृहोऽबु' इति वचुन्वे तस्य ज्जम्बे उत्तमपुरुषस्य मस् इदमन्तो मसि' इति इकारागमे जुहूमति इति रूपम् । अत्र 'धातो' इति धातुस्वरः प्राप्तः प्रत्ययस्वरेणाप्योदने । तेन मकाराकारस्यादात्तत्वे अनृदात्त पदमेक-
 वजम्' इति शेषाणामनृदात्तस्वरे जाते 'उदात्तादनृदात्तस्य स्वरित' इति सकारोत्तरस्य इकारस्य स्वरितः जुहूमति इति स्वरसिद्धिः । पादादित्वाच्च निघातः ।

मतिः' (पा० ७-१-४६) इतीकारात्मकः । प्रत्ययस्वरेण सकारस्योदात्तत्वम् । ^{१३३}अविद्यवि ।
लोसम्भः प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । 'नित्यवीक्ष्योः' । (पा० ८-१-४) इति द्विर्भाषः । तस्य
'वरणालोक्षितम्' (पा० ८-१-२) । 'अनुदात्तं च' (पा० ८-१-३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामुच्यमाह । हे लोमपाः लोमस्य पातरिन्द्र लोमं धातुं मोऽस्मदीयानि सवनानि
लोमि सवनानि प्रत्युप लभीष आगहि—आगच्छ । आगत्य च लोमं पिब । रेज्जतो वनचतस्तत्र
मदो हृषी गोवा इत्—गोवद् एव । अयि हृष्ये सति जम्बाभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः । उप ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । ^{१३४}सवनानि । सूयते लोम एज्जिति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । सुपो
डादेर्लङि लोपश्च । 'लिति' (पा० ९-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वम् । ^{१३५}गहि ।
'गमेर्बहुलं छन्दसि' (पा० ९-४-७३) इति लपो लुक् । हेडित्वात् अनुदात्तोपदेशः (पा० ६-४-३७)

^{१३३} अविद्यवि । अत आतोर्बहुलकाद् होप्रत्यय । 'गमेर्बो' इति सूत्रस्याभ्यासे
दाहलकाद् अतोरपि हो' इति भट्टोजोदोक्षित । तत्र सप्तम्य कवचनं रूपं अवि इति । 'नित्य-
वीक्ष्यो' इति द्वित्वम् । तत्र धातुस्वरस्य प्रत्ययस्वरेणापहारेणातोदात्तत्वोदात्तः । ततः
परस्य सप्तमीप्रत्ययस्य सुप्त्वेनानुदात्तत्वम् । 'सावकावस्तृतीयादिदिभिमिति' इति विभक्ते-
रुदात्तस्वर प्राप्नो आहलकात् न भवति । द्विषे पश्य वचनस्यासंदिग्धसंज्ञायाम् 'अनुदात्तश्च'
इति सूत्रेण तस्यानुदात्तस्वरः । अविद्यवि इति स्थिते उदानादनुदात्तस्य स्वर्गित् इति

द्वितीयस्य स्वरितत्वे, 'स्वरितादनुदात्ताणां प्रथम' इति तृतीयचतुर्थयो प्रथम अविद्यवि
इति स्वरा । संहितायां 'अ' इति प्रथमस्यादात्तत्वात् 'अ हृषसि' इति सकारोत्तरस्य इकारस्य

'उदात्तस्वरित-परस्य सम्भतरः' इति सूत्रेण सम्भतरोऽनुदात्तः । तथाच अहृमासि अविद्यवि इति
स्वरा । आवाजाभ्यासायात्र सर्वेषां पदानां स्वरा प्रदर्शिता ।

^{१३४} सवनानि । सूयते लोमो यं प्विति सवनानि । सूयते 'करणाधिकरणयोश्च'
इति सूत्रेण ल्युट् प्रत्ययः । अ उ इति स्थिते 'पुबोर्गनाको' इति सूत्रेण प्रत्ययस्यानादेशं तस्मिन्
परतो आतोर्गुणेश्वादेशे आत्वादे सकारस्य सकारे मवनणञ्च । द्वितीयाबहुवचने असि तस्य
वधादेशं नृभि उवधादीर्षे बाहुलके ङेलोपे नलोपे सवनानि शब्दः । अथवा असि 'सुपा सुलुक्पूर्व-
सवर्गाञ्छेयाङ्गस्यायाजाल' इति सूत्रेण काप्रत्यये ङेलोपे च सवनानि इति रूपम् । अत्र ६० 'लिति'
इति सूत्रेण प्रत्ययात्पूर्वस्य सकारोत्तराकारस्योदात्तस्वरः, तत्र परस्य स्वरितः, ततः परस्य च
प्रथम सवनानि इति ।

^{१३५} गहि । गम् आतोर्लोपि मध्यमपुरुषकवचने विधि तत्त्वाने 'मेर्हपिण्य' इति
हिरादेः । गम् हि इति स्थिते मध्ये कर्त्तरि गप् तस्य 'बहुल छन्दसि' इति लुकि
आतोर्नकारस्य 'अनुदात्तोपदेशवननितनातीत्यादीनामनुनामिकत्वेनोपि सति विडति' इति
सूत्रेण लोपः । आतोपत्वेन मलोपस्याभिधत्वात् 'अतो ह' इति लुक् न भवति । ततो गहि
इति रूपम् । 'निङ्कुतिङ्' इति निषातः ।

इत्यादिना मकारलोपः । 'मतो हे' (पा० ६-४-१०५) इत्याभाकृतास्त्रीयो लुकि कर्तव्ये 'असिद्ध-
बदधाभात्' (पा० ६-४-२२) इत्याभाकृतास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धबद्धमिति । सोमपाः ।
'आमन्त्रितस्य' च (पा० ८-१-१९) इति निघातः । ^{१४३} 'तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वपिअया
'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति पिबेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि पराङ्मङ्गुवेना-
विद्यमानवत्त्वम् । असामर्थ्येन तदभावात् । गां वदानीति गोवाः । 'क्विप् च' (पा० ३-२-७६)
इति क्विप् परमपि सकृद्व्यतिरिक्तत्वात् । 'आतो मन्त्रिणमन्त्रिणमपि' (पा० १-२-७४)
इति क्विप् । क्विपि हि 'धुमास्वा०' (पा० ६-४-६६) इत्यादिना चातोराकारस्येत्वं स्यात् ।
^{१४४} 'देवान्' । रयिर्देवमस्यास्तीति मनुष्यम् । 'ह्रस्वानुङ्म्यां मनुष्य' (पा० ६-१-१७६) इति मनुष्यवातः ।
'छन्दसीरः' (पा० ८-२-१५) इति चत्वारः । 'रयेमंती बहुलं छन्दसि' (पा० वा० ६-१-३७) इति
सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मङ् । 'मदोऽनुपसर्ग' (पा० ३-३-६७) इत्यप्यपिस्वाङ्ग-
वातः ॥२॥

तृतीयामुच्यते । अथ सोमपानान्तरं हे इति ते तद्व्यतिरिक्तत्वात् । अन्तिमपानानामन्तिमपानेन
समीपमिति । सुमतीनां शोभनमतिवृत्तानां शोभनमपानानां पुष्पाणां मध्ये स्थित्वा विज्ञाय—अथ
त्वां जानीयाम । यद्वा सुमतीनां शोभनमपानानां कर्मानुष्ठानविधयानां लाभार्थमित्यध्याहारः ।
बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽस्ति वा न्यः—अन्तर्धानतिक्रम्यान्धेषां स्वतन्त्रकथं
वा प्रकथय । किन्त्वानुष्ठानस्मान्धेयान् । अथेति निघात आद्यवातः । 'निघातस्य च'
(पा० ६-३-१२६) इति बोधत्वम् । अन्तर्धानम् । अन्तिमपानान्तिका इत्यन्तिमपाने तमप्य ।
'तमे तादेव' (पा० वा० ६-४-१४९) इति ताविलोपः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः समीपः ।

^{१४३} तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि । 'क्विप्' इति पदान्पूर्वं 'सोमपा' इत्यामन्त्रितम् ।
तस्य 'आमन्त्रित' पूर्वमन्त्रिणमपानवत् इति सूत्रेणाविद्यमानवत्त्वेऽपि तत्पूर्वं 'सोमस्य' इति पदा-
त्परतस्त्वमादाय 'तिङ्ङितिङ्' इति सूत्रेण क्विप् इत्यस्य निघातः । अत्र 'सोमस्य' इतिपदस्य
'सुवामन्त्रिते पराङ्मङ्गुवे' इति सूत्रेण पराङ्मङ्गुवे मति तस्याविद्यमानवत्त्वात्कम क्विप्-
पदस्य पदात्परतस्त्वम्, येन 'तिङ्ङितिङ्' इति निघातस्यादिति वाक्यं स्यात्, तथापि सोमस्य
पदस्य क्विप्पदेनैवान्वयमायमर्थः, सोमपा इत्यनेनान्वयमायमर्थमात्रेण पराङ्मङ्गुवाभावात्
दोष इति भाष्यसम्बन्धमर्थः ।

^{१४४} देवान् । रोङ् चातो 'अवइ' इति इप्रत्यये गुणोऽप्यादेशो च रयिशब्दः । घन-
मिति तस्यार्थः । तस्मान्मनुष्यम् । तस्मिन् परे 'रयेमंती बहुलम्' इति धात्विकेन सम्प्रसारण
परपूर्वत्वे । सम्प्रसारणात्पूर्वं 'छन्दसीरः' इतिमन्त्रोक्तकारस्य वत्वम् । ततो गुण एकारे रेवच्छन्दो
निष्पद्यते । इति षष्ठ्यकबचने रेवत् इति रूपम् । अत्र मनुष्य इमो सुत्वाद् 'अनुदासी मुपिनी'
इत्यनुदासत्वे शब्दे धातुस्वर एव तिष्ठेत् । तथापि रेवत् इति स्वर स्यात् । किन्तु पिन्स्वरस्य
वाचकं सूत्रम्— ६१ 'ह्रस्वानुङ्म्यां मनुष्य' (ह्रस्वान्तादन्तोदानान्नुटञ्च परो मनुष्यदान्) इति ।
रयिशब्दान्वयम् । रयिशब्दश्च ह्रस्वान्तोऽन्तोदान्, इ प्रत्ययस्योदासत्वात् । तस्मात्परस्य
मनुष्य उदासत्वम् । तत्र पूर्वस्यानुदासत्वरः, परस्य च स्वरितः । रेवत् इति स्वरास्तिस्यन्ति ।

‘अत इतिठनौ’ (पा० ५-२-११५) इति ठन् । निस्वावाद्युदात्तः । दुरोत्कर्षस्यावसानं नास्ति ।
 साधोप्योत्कर्षस्य पुनर्यो अस्य सधोपः स एव तस्यास्त इत्यन्तवत्त्वात्समोपमनिकमुच्यते । विद्याम् ।
 वेत्तेतिङि ‘यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिष्ठा’ (पा० ३-४-१०३) इति यासुट् उदात्तः । यादादित्वात्
 ‘तिङ्ङितिङ्’ (पा० ८-१-२८) इति न निघातः । ^{११}‘सुमतीनाम् । अतिशब्दे स्तिष्ठन्तेऽपि ‘अन्धे
 व्योषपचमनमिधूवीरा उदात्तः’ (पा० ३-३-१६) इतीकार उदात्तः । शोभना अतिशेषां हि
 सुमत्तय इति बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यवादेन ‘मङ्गमुभ्याम्’ (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तर-
 पदान्तोदात्तः । शोभना अतः सुमत्तय इति कर्मकारणेऽप्यप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यवादेः कुतुस्तर-
 पदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तत्वम् । अतो ननुपि इस्वावन्तोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो
 ‘नामस्यतरस्याम्’ (पा० ६-१-१७७) इत्युदात्तत्वम् । ^{१२}‘एष । क्वा प्रकचने । इत्यस्य रुङि
 सिचि ‘अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्’ (पा० ३-१-५२) इति क्तेरङादेशः । ‘आतो लोप इटि च’
 (पा० ६-४-६४) इत्याकारलोपः । ‘इतश्च०’ (पा० ३-४-१००) इतीकारलोपः । इतश्च-
 चित्तौ । ‘त माङ्गयोगे’ (पा० ६-४-७४) इत्यङ्भावाः । गहि । गतेः बहुलं छन्दसि’
 (पा० २-४-७३) इति शपो लृकि हेङित्वात् ‘अनुदात्तोपदेश०’ (पा० ६-४-३७) इति नकारलोपस्य
 ‘अनिङ्ङित्वाभावाद्’ (पा० ६-४-२२) इत्यसिङ्ङित्वान् ‘अतो हे’ (पा० ६-४-१०५) इति लृक् न
 भवति ॥३॥

अतुर्चोमुच्यते । अत्र गजवार्त्तं प्रति होता वृत्ते । हे यजमान त्वमिन्द्रं परेहि । इन्द्रस्य
 जनीवे गच्छ । गत्वा च विपश्चित्त्वं मेधाविनं होतारं वा पृच्छ, अतो होता सम्यक् स्तुतवाग्ने
 वेत्येवं प्रश्नं कुरु । च इन्द्रस्तो तव यजमानस्य तज्जिह्वं जृत्विगम्यो वरं कोळं धनं
 पुत्रादिकमात्मन्तारप्रयच्छसीति शंस । तादृशमिन्द्रमिति पूर्वशाम्बायः । पुनरपि कीदृशम् ?
 विप्रम्—मेधाविनम् । अस्तूतम्—महिमितम् । विप्रः (निघ० ३-५) इत्यादिषु अनु-
 विज्ञानिभिरुपाकेषु मेधाविनामनु विपविपविचिच्छब्दो पठितौ । विप्रम् । भृवावित्वावाद्युदात्तः ।
 अस्तूतम् । ^{१३}‘अप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दे ‘अङ्गोप्राप्त०’ (उ० २-३१) इत्यादिना

^{११} सुमतीनाम् । अस्य शब्दस्य स्वरा टिप्पण्या १२८ मङ्गे प्रदर्शिता । अति-
 शब्दे ‘स्तिप्क्लो य संज्ञायाम्’ इत्यनेन स्तिप् प्रत्ययान्तो यदा भवति तदा चित्वावन्तोदात्तः ।
 यदा च स्तिप् प्रत्ययान्तः तदाप्यन्तोदात्त एव, ननु निस्वादाद्युदात्त, ‘मन्त्रे व्योषपचमनमिधूवीरा
 उदात्तः’ इति सूत्रेण गत धातोर्विहितस्य क्तिन्न उदात्तत्वविधानात् । म्भ्याम्पु पूर्वपदेव ।

^{१२} एष । क्वा प्रकचने इत्यस्मादानीर्दृष्टि मध्यमपुङ्ग्वर्कवचने सिचि, ‘इतरश्च लोप
 परस्मैपदेव’ इतीकारलोपे मध्ये क्लो, तस्य स्थाने ‘क्लम्भिच्’ इति सिचि प्राप्ते तदपवादतया
 ‘अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्’ इत्यङि ‘आतो लोप इटि च’ इति आत्वाकारलोपे माङ्गयोगादङा-
 गमाभावे हत्वविसर्गयो र्व्य इति रूपम् । ‘तिङ्ङितिङ्’ इति निघातः ।

^{१३} अप्यय० ‘तत्त्वपुरुषे नृन्वापे नृनीया-मन्त्रस्यूपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या’ इति
 सूत्रेणाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्यर्थः ।

रन् । निस्वादाद्युदात्तः । ^{१०}सस्विभ्यः । 'समाने स्यः कोदात्तः' (उ० ४-१३८) इति समाने
उपपदे 'उपातेरित्थं द्विद्' (उ० ४-१३३) इत्यनुबृत्तस्तस्य द्वित्वाद्द्विलोपश्च । तत्संज्ञयोगेन
यतोऽयः । उपपदस्योदात्तत्वम् । 'समानस्य सन्दस्यमृद्धं प्रभृत्युदकोषु' (पा० ६-३-८४) इति
समासः । अतः सस्विभ्यश्च आद्युदात्तः । द्वियत् इति श्रुतः । 'सहृद्दनिर्दिष्टगणश्च' (पा०
३-३-५८) इत्यप् । तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव ॥४॥

पञ्चमीवृत्तमाह । नोऽस्माकं सम्बन्धिनः । ऋत्विज इति शेषः । ते वृत्तम्—
इन्द्रं स्तुवन्तु । उत—अपि च । हे निद्रो निन्दितारः पुष्ट्या निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत ।
अन्यतश्चिद्वत्—अभ्यस्तमादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः ? इन्द्रं वृत्तः परिचर्या
शब्दानः—कुर्वाणाः । इन्द्रस्योऽप्यधारणे । संबंधा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्तित्यर्थः ।
निम्नपतीति निद्रः । निद्रि कुत्सामाम् । त्विपि नृसभाचक्रामस्तः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातु-
स्वरः । ^{११}आमन्त्रितत्वेऽपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वात् निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव ।
अन्यतः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वम् । चिदित्यपिप्रत्ययार्थः । तेन न
केवलमितः, इतो निर्गतवाक्ययोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एव वाक्यार्थयोः सम्बन्ध आरतेति
शुद्धा लोप्यते । स हि वातुसम्बन्धाधिकारे विधीयते । आरतः । अर्थः 'छन्वसि लुङ् लङ् लितः'
(पा० ३-४-६) इति लोङर्थे लुङ् । मध्यमवृत्तवचनस्य सादेशः । 'सस्विभ्यस्तस्मिन्' (पा०
३-१-५६) इति ऋतेरङादेशः । 'ऋवृशोऽङि गुण' (पा० ७-४-१६) इति गुणः । आङागमः ।
शब्दानाः । शान्तवतिवत्वात्प्राप्तवन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात् अभ्यस्तानामादिः' (पा०
६-१-१८६) इत्याद्युदात्तत्वम् । वृत्तः परिचर्या । इदमन्यतोऽप्यपि वृत्तमिति (निय० ३-१५)
इति पाठात् । 'निश्चिद्वदस्यानिसस्तस्य' (फि० २-३) इत्याद्युदात्तः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमी वर्तः ॥

^{१०} सस्विभ्यः । समानं स्यापत्त इति सन्धः । तस्य पञ्चमीवृत्तवचने सस्विभ्यः ।
समानजब्दोपपदाद् स्या घानो 'समानं स्य स कोदात्त' (समानशब्द उपपदे स्या इत्यभ्यादिण्
स्यात् स च द्विच यलोपश्च । समानस्य तूदानं स इत्यादेशश्च) इति द्विन् इण् प्रत्ययः, यकारलोपः,
समानस्य स्थाने जातस्य 'समानस्य सन्दस्यमृद्धं प्रभृत्युदकोषु' (समानस्य स स्यादुत्तरपदे
ननु मूर्द्धादिषु) इति सकारस्योदात्तत्वञ्च विधीयते । तेन सस्विभ्य इति स्वरः ।

^{११} आमन्त्रितत्वेऽपि । मन्त्रस्य आख्यातवरे 'हनिद्र—निन्दितार पुष्ट्या' इति
निद्र इत्यस्यामन्त्रितत्वं स्वीकृतम् । स्वयमन्त्रागवमरे धातुस्यस्वीकृतम् । आमन्त्रितनिघात-
स्वरेणात्र भविष्यमिति दाह्या निराकरोति—आमन्त्रितत्वेऽपीति । अत्र 'ऋत्विज' इत्याद्याहृत्य
नः अस्याकं ये ऋत्विज ते इन्द्रं स्तुवन्तु, हे निद्र निरारत इति वाक्यद्वय भाष्यकारेण प्रदर्शितम् ।
तत्र द्वितीयवाक्ये निद्र इत्यस्य पदात्प्राप्तत्वाभावात् 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्यधिकं सूत्रं
न प्रवर्तते, किन्तु ६६ 'समानवाक्ये निघानयुष्मदस्मदादेशा वन्त्य' इति वातिकानुसारं धाव्य-
केन 'आमन्त्रितस्य च' इति सूत्रेणाद्युदात्तस्वर एवेति भाष्यार्थः ।

सुष्ठुवेति । सुष्ठुते ऋद्धौमुच्यमाह । हे इत्थं भञ्जनामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहावरिष्ठः
 शत्रवोऽपि नोऽस्मान् भुभगान् शोभनयनोपेतान्बोधेयुः—उच्यमानुः । कृष्टयो भनृष्या भस्मन्निभ-
 मृता ववन्तोति किम् ववन्त्यभिति शीबः । ततो भनसम्पन्ना वयमिन्द्रस्य समंशीघ्रप्रसादनक्षे
 सुष्ठु स्थायेत्—भवेमेव । सधमित्वाविष्ण्वष्टादिशतितद्गुण्योकेषु वननामनु 'रायः क्षयं भगः'
 (निघ० २-१०) इति पठितम् । भनृष्या इत्यादिषु पञ्चद्विंशतितद्गुण्योकेषु भनृष्यामनु
 कृष्टयः (निघ० २-३) इति पठितम् । उत । 'एषमावीमान्तः' (कि० ४-१३) इत्यन्तोदात्तः ।
 भुभगात् । भगसम्पन्न कर्त्तारिषु पाठान् 'नम् नुम्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं
 वारिष्या 'कश्चादयश्च' (६-२-११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ^{११३}संहितायां 'धीर्मावति सभानपादे'
 (पा० ८-३-६) इति लकारस्य कत्वम् । 'भोभगो०' (पा० ८-३-१७) इति घत्वम् । 'लोपः
 साकत्वस्य' (पा० ८-३-१९) इति घलोपः । तस्यानिङ्गत्वाच्च पुनः सन्धिकार्यम् । 'आतोऽति
 नायम्' (पा० ८-३-३) इत्याकारस्यानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । 'अथ इ'
 (उ० ४-१४०) इरीप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तः । ^{११४}बोधेयुः—उच्यमानुः । वच
 परिभाषण इत्यस्मादाशौलिङि शैर्जुलादेशे 'लिङ्गाशिष्यङ्' (पा० १-१-८६) इत्यङ्प्रत्यये 'वच
 उम्' (पा० ७-४-२०) इत्युभागजः । गुणः । 'यामुट् परस्वंपदेषु०' (पा० ३-४-३००) इति

^{११३} अत्रत्यो विषय पूर्वमेव दिव्यया ३३ अङ्के प्रदर्शितः ।

^{११४} बोधेयुः । वच धातोर्गर्तालिङि प्रथमपुनरवहुवचने शिप्रत्यये तस्य 'शैर्जुस्' इति
 मृमादेशो लकारस्य 'चुट्' इतीत्यज्ञाया लोपे वच् उम् इति स्थिते 'लिङ्गाशिष्यङ्' (आशीर्लिङि
 परे चातोराङ् स्याच्छन्दनि) इत्यङ् प्रत्ययः, वच् न उम् इति जाते, 'वच उम्' (अङि परे वच उम्
 इत्युभागये गुणे बोच् न = बोच उम् इति स्थिते, 'यामुट् परस्वंपदेषु०' इति यामुटि, तस्य 'क्रिदा-
 शिषि' इति क्त्वे बोच यास् उम् इति जाते 'छन्दस्पृथग्वा' इति भवेधातुकत्वादपि 'लिङ्गस्सलोपो-
 ज्ञस्यस्य' इति लकारस्य लोपे बोच या उम् इति स्थिते 'जनो येय' इत्यनेन या इत्यस्य इय्
 आदेशे बोच इय् उम् इति जाते 'आदगुण' इति गुणे बोधेय् उस् इत्यत्र लकारस्य क्त्वे विभर्गे च
 सुष्ठुते बोधेयुः इति कर्षं सिध्यति ।

अत्राय स्वर्गसञ्चारप्रकारः—'यानो' इति प्रथम धातोर्दातत्वरः । शिप्रत्ययस्य तदा-
 देनास्व इवानिवरक्षेनोदात्तत्वरः । ऋद्धौऽपि प्रत्ययत्वेनादात्तत्वम्, वच् अउस् इति सर्वेषामुदात्तत्वे
 प्रत्ययस्वरेण वातुस्वरापहारे सति तस्यानुदात्तत्वम् वच् न उस् इति स्थिते उभागये तस्य च गुणे
 तस्य इवानिवरक्षेनानुदात्तत्वमेव बोच उस् इति जाते, अं प्रत्ययस्य तदादेशस्य च लस्यानिकसार्व-
 धातुकत्वेन 'तस्यानुदानेच्छिद्वपदेनान्तसार्वधातुकमनुदानमन्दिङो' इत्यनेनोदात्त-
 निवृत्ती भनृदात्तः प्राप्तः, बोच उम् इति स्थिते यामुटोऽप्युदात्ततया तस्यानिकेयदेशस्याप्युदात्तत्वेन
 लकारलोपे बोच इय् उस् इति यमायाम् लकारस्य इकारस्य च गुर्णकादेशे 'एकारदेश उदात्तनोदात्तः'

इति तस्यानुदानत्वे बोधेयुः इत्यनोदानात्परस्यानुदात्तस्य स्वर्गित्वे बोधेयुः इति
 स्वर्गास्तिष्यति ।

यामुट् । 'किदाशित्ति' (पा० ३-४-१०४) इति यामुट् । कित्त्वम् । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३-४-११७) इति लिङ्गादेशस्य सार्धधातुकत्वात्स्विङ् । 'सलोपोऽन्यस्यस्य' (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः । 'अतो लोपः' (पा० ७-२-८०) । 'आद्यगुणः' (पा० ६-१-८७) अङोऽनुपदेशत्वात्स-
सार्धधातुकत्वदेन लिङ्गोऽनुदात्तत्वम् । अङ्प्रत्ययस्वर एव सिध्यते । तेन सहेकारस्य गुणे
'एकादेश उवासेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । इत्यम् । इमु उपलये इत्यस्मादन्तर्भावित-
व्ययोत् । इविपुषीन्विदसिऽवाधूमुभ्यो मक्' (उ० १-१४३) । पदात्परत्वादायन्वितनिघातः ।
कृत्तयः । 'वितक्कती च स सायाम्' (पा० ३-३-१७४) इति कित्ति अन्त्यभावात्त्वात् 'चित्' ।
(पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तः । इयाम् । अत्त भूषि । 'अनसोरलोपः' (पा० ६-४-१११) ।
यामुट् उवात्तत्वम् । पादावित्त्वादनघातः । अर्मणि । ण् हितायाम् । भूनाति हिनस्ति
बुःकमिति हाम् । 'अभ्येभ्योऽपि इङ्यन्ते' (पा० ३-२-७५) इति मनिम् । 'नेदृशि कृति' (पा०
७-२-८) इतोऽप्रतिषेधः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥६॥

सप्तमीमुखमाह । ईमिति निपात इवशब्दार्थे भवति । हे यजमान । आशवे
हृत्स्मसोमयागव्याप्तयेत्याय । ईमाभर—इमं सोममाहर । कीदृशं सोमम् ? आशुम्—
सखमश्वययाप्तम् । यत्तयिषम्—यत्तस्य सख्यद्रवम् । नृमादनम्—नृणामुत्थिप्रजमाना ।
हर्षहेतुम् । पतयत्—पतयन्तम् । कर्मणि प्राप्नुवन्तम् । मन्दयत्तयम्—य इन्द्रो
मन्दयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे तस्मिन्भूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वासुप्तिहेतुत्वाद्वा ।
आशुम् । कृवावाजिमिस्वविताभ्यङ्गभ्य उन्' (उ० १-१) इत्युन् । प्रत्ययस्वरः । आशवे ।
पूर्ववत् । यत्तयिषम् । 'समासस्य' (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति
वादनः । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३-३-११७) इति त्युट् । तस्य लिङ्गात्पूर्व आकार
उदात्तः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा० ६-२-१३९) इति स एव सिध्यते । ^{१०४}पतयत् । पतेरदन्तस्य
चोरादिको गिच् । 'अतो लोप' (पा० ६-४-४८) । तस्य स्वानिवरत्वाद्युपधाया वृद्धपभाक् ।
लटः शब्दादेशः । तस्य 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३-४-११७) इत्यार्धधातुकत्वेन शबभावाद्
'अङुपदेशात्' (पा० ६-१-१८६) इति निपाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्ध-
धातुकत्वेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (पा० ५० ३५) इति 'जेरनिटि' (पा० ६-४-५१)
इति निलोपाभाक् । 'मुपां मुलुक्' (पा० ७-१-३९) इति अतो लुक् । न लुमतां'
(पा० १-१-६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् 'उगिदचाम्' (पा० ७-१-७०) इति न नुम् ।

^{१०४} पतयत् । चूरादिगणोपपतयानो गिच् । 'अतो लोप' इति सूत्रेण धात्वन्ता-
कारस्य लोपः । तस्य स्वानिवरत्वात्पूर्वस्य वृद्धेरभावे ततो लट् । तस्य 'लट् शतृशामची इति
शतृप्रत्यये 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन शपोऽभावे सार्धधातुकत्वात्शेरलापे गृणं पतयदिति
रूपम् । तत् परस्य द्वितीयकवचनस्य 'मुपां मुलुक्' इति लोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण यकार
उदान्, पूर्वयोरनुदात्तत्वम् पतयत् इति ।

५. मन्दयत्सखम् । मदिधातोर्गिजन्ताच्छतृप्रत्यये गृणे छान्दसत्वादाधधातुकत्वा-
न्मध्यं शरोऽभावे नेर्लोपाभावे मन्दयच्छन्दः । अस्य सखिशब्देन मन्दयति सखा इति सप्तमी-
समासे 'राजाह सखिभ्यष्टक्' इति समासान्त टचि, द्वितीयकवचनेऽपि मन्दयत्सखम् इति

एवं ^{१३३}मन्दपठ्यवोऽन्तोदात्तः । मन्दपठ्योऽन्ते सञ्जा । 'सप्तमी०' (पा० २-१-४०) इति धोण-
विभागात्समासः । 'तत्पुरुषे तुःप्रायं०' (पा० ६-२-२) इति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥७॥

अष्टमीमूचमाह । हे शतकतो बहुकर्मयुक्तेन, स्वमस्य सोमस्य सम्बन्धितमंशं पीत्वा
बृशणी बृशनामकानुरप्रमुक्तानां अन्नानां चमोऽमयः—हन्ताऽभू । ततो वाजेषु संधामेषु
वाजिनं संधामयस्य स्वभक्तं प्राच—प्रकर्षेण रक्षितवानसि । ^{१३४}अस्येतोऽंशुभेन प्रयोगसमये
पुरोदेशत्वः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामुच्यते । अतोऽन्त्यादेशाच्चाह 'इदमोऽन्त्या-
देशाऽनुदात्तस्तुतोषादी' (पा० २-४-३२) इत्याद्यादेशः । अतो न तर्जानुदात्तत्वम् । किन्तु
स्यदाद्यत्वे हलि लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इति 'अन्तोदात्ताद्०' (पा० ६-१-११६)
इत्यनुवृत्तौ 'ऊडिदपदाद्यपुंरंछुभ्य' (पा० ६-१-१७१) इति चिन्तितरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः

रूपम् । अत्र 'तत्पुरुषे तुःप्रायं नृतीषा-स तस्य प्रमानाभ्यद्वितीया कृत्या' इत्यनेन सप्तमी-
समासप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वपदे तु प्रत्ययस्वरेण यकार उदात्तः । तेन प्रथमद्वितीययो-
रनुदात्तत्वम् । चतुर्थपञ्चमयास्तु स्वरिणप्रथमी मन्दपठ्यत्वम् इति ।

^{१३५}इदमोऽन्त्यादेशः० । इदमशब्दस्य कश्चित्पूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वम् कश्चित्च पुरो-
क्षितो निर्देशकत्व इत्यने । 'अस्य पीत्वा शतकतो' इति प्रकृतमन्त्रे 'अस्य' पदेन पुरोवर्ती सोमो
निर्दिश्यते । 'एका ह्यस्य सूना' इत्यष्टमश्वेनस्याष्टमे मन्त्रे अस्य पद पूर्वप्रकृतमिन्द्र परामुच्यति ।
नत्र पूर्वपरामर्शकस्यत्वेऽन्त्यादेशोऽनु भवति न चानुदात्त इति विधीयते '६५' 'इदमोऽन्त्यादेशोऽनु-
दात्तानृतीषादी' (अन्त्यादेशो इदम् अङ् स्वान् नृतीषादिचिभक्तौ न चानुदात्त) इति सूत्रेण ।
एवं सति अकारस्यानुदात्तत्वम् 'स्य इत्यस्य इत्स्मानिकत्वेन मुक्त्वाऽनुदात्तत्वमिति इयोरक्ष-
रयोरनुदात्तत्वम् अस्य इति सिध्यति । प्रकृतमन्त्रे 'अस्य' इति पद न पूर्वपरामर्शकं किन्तु पुरो-
क्षितस्तोमस्य निर्देशकमिति अनुदात्तस्याऽऽ प्राप्तिर्न भवति । अत्रैव शब्दनिष्पत्तिः—इदमशब्दस्य
एष्टुत्रेकवचने इत् प्रथमः । 'त्यदादीनाम' (त्यदादीनामकारोऽन्त्यादेशस्यान्) इत्यकारान्ता-
देशो इद अङ् इति सिध्यते 'अङो गुण' इति परकृते सति इद इत् इति ज्ञाने 'हलि लोप' इति सूत्रेण
इद् इति भागस्य लोपो अङ् इति दनायां 'टाडिमिडमाविनास्या' इति सूत्रेण इम स्यादेशो अस्य
इति रूपं सिध्यति । अत्र प्रातिपदिकस्वरेणाकारस्वोदात्तत्वे तत्परस्य सुपोऽनुदात्तस्य स्वरिते

प्राप्ते अस्य इति, तदवशात्कं सूत्रम्—ऊडिदपदाद्यपुंरंछुभ्य' इति । सूत्रस्यायमर्थः—
'अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्त्यपरस्यामनिन्त्यममात्रे' इति सूत्राद् 'अन्तोदात्ताद्' इत्यनुवृत्तौ अन्तोदात्ताद्
ऊङ्, इद्, पदादि, अङ्, पुं, रं, दिक् इत्येतेभ्य पराऽप्रवर्तनायस्वानत्रिभक्तिरुदात्ता स्यादिति ।
प्रकृत इदमशब्दस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे तत्र परस्य अमर्शनमस्यानत्रिभक्तिरुदात्त इत् स्मानिकस्य
स्य' इत्यस्यादानस्वरः । तेन पूर्वस्यानुदात्तस्वरे अस्य इति सिध्यति । अन्त्यादेशात्स्थले तु

इदमशब्दस्य मर्शकाशादेशः, 'अनेकालनिन्त्यस्य' इत्येतत् । स चानुदात्तः । इत्स्मानिकस्य
स्य इत्यश्वेषु मुक्त्वाऽनुदात्तस्वरः अस्य इति । अत्र 'ऊडिदं०' इति सूत्रस्य न प्रवृत्तिः, इदमशब्द-
स्यान्तोदात्तस्वरत्वाभावात् ।

स्वाप्रत्यये 'धुमास्वा०' (पा० ६-४-६६) इत्यादिनेत्यम् । प्रत्ययस्वरेणोवात् । अनामर्थात् परान्विताङ्गवद्भावात् । घनः । 'मूली' घनः' (पा० ३-३-७७) इति हन्तेर्घानोः काठिन्ये-
ऽप्रत्ययः । तदस्यास्तोम्यर्थादित्यादजनः । चित्वाद्यन्तोवात् । घानेषु । वृषादि-
त्वाद्यद्युवात् । घाजिनम् । इतिप्रत्ययस्वरः ॥८॥

नवमीमूचमाह । हे शतकनो बहुकर्मयुक्त, यद्वा बहुप्रमानयुक्तेन घनानीं तातये
सम्भजनार्थं घानेषु युद्धव्युत्पन्नं घाजिनं घनघनं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वा घाजयाम्—अप्रघनं
कुर्मः । एव इत्यादिषु वद्व्यवहारिणस्तद्व्याख्यानम् 'यो'स्ये महाघने घाजेऽयम्' (निघ० २-१३)
इति पठितम् । अष्टाविंशतितद्व्याख्ये 'अप्रघनमप्रघनो घाजः घाज' (निघ० २-७) इति
पठितम् । उच तुषीर्यादिषु द्वादशानु बहुनामनु घनं सहजम् (निघ० ३-१) इति पठितम् ।
आधोऽन इत्यादिषु अष्टाविंशतितद्व्याख्ये कर्मनामनु शक्यं कम् (निघ० २-१) इति पठितम् ।
केतुः केत इत्यादिष्वेकादशानु प्रमानामनु कनुरणु (निघ० २-९) इति पठितम् ।^{१०१}त्वा । 'अनुपातं
सर्वम्' (पा० ८-१-१८) इत्यनुबुली 'त्वामी द्वितीयाया' (पा० ८-१-२३) इति त्वादेशः । घानेषु
घज इज गजी । घाजयति गजयति शरीरनिर्वाहयनेनेति घाजो घनघनं वा । अयन्तात्कारणे
घडा । तत्र शिखरस्यापकादे 'कर्षात्घनः' (पा० ६-१-१५९) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्य-
पकादेन 'वृषादीनां च' (पा० ६-१-२०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । घाजयाम् । घाजोऽस्यास्तीति
घाजयाम् । तं कुर्म इत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' (पा० १० ३-१-२५) इति निघ् । 'इष्टवज्जी
प्रानिपदिकस्य' (पा० १० ३-१-२५) इति तस्मिन्परत इष्टवभावाच्च 'विज्यतो लृक्' (पा० ५-३-६५)
इति लणुपो लृक् । 'हे' (पा० ६-४-१५५) इत्यकारलोपः । निघदिचत्वात्स्तोदात्तत्वम् ।
शयः विरहेनामुदात्तत्वम् । अस्माकंघानुकस्वरेणाक्यातस्याप्यमुदात्तत्वम् । यावादिनाम् 'निघ्नइतिघ्नः'
(पा० ८-१-२८) इति न निघातः । शतकनो । घाजनिघननिघातः । घनानाम् ।
'नदिघवयस्यानितगतस्य' (कि० २-३) इत्याद्युवात् । तातये । 'उदात्तः' (पा० ३-३-९६)
इत्यनुबुली 'ऊतिवृत्तिर्नित्तानिहेतिकीर्तयउच' (पा० ३-३-९७) इति क्षित्युदात्तः ॥९॥

दशमीमूचमाह । य इन्द्रो राक्षो वनस्थावनो रजक स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गाधत ।
हे ऋषिर्वास्तप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुवत । कीदृश इन्द्रः ? महत्—गुर्नरधिकः । सुपारः—
सुष्ठु कर्मणः पूरयिता । सुम्बतो यजमानस्य तस्मा तन्निबन्धितः । राघः । 'ऊर्ध्वपराद्यपुञ्जुभ्यः'
(पा० ६-१-१७१) इति विभक्त्येकदात्तत्वम् । अघतिः । अघ रक्षणगतिप्रीतिनृत्त्यवगमप्रवेश-
व्यवस्थाप्यार्थं यावन्क्रियेच्छादीर्यवाप्येति ह्यनर्हितादहनभाववृद्धिश्च । इत्यस्मात् 'अति-
भुषणस्यभ्यव्यविगुम्योऽतिः' (उ० २-१०२) इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः । पु
पालनपूरणयोरित्यस्मान्निजजन्तात् 'कर्त्तरि०' (पा० ३-१-६८) इत्यनुबुली यकाद्यच् । 'घितः'
(पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तः । सुम्बतः । 'अनुरणुभ्यो नक्षत्रादी' (पा० ६-१-१७३)

^{१०१} पुनश्च इत्येकदशयो द्वितीयाया 'त्वामी द्वितीयाया' इति सूत्रेण त्वा मा इत्या-
देशः । तयोश्च ६६ 'अनुदात्तं सर्वमपादादी' इति सूत्रेणानुदात्तत्वम् त्वा मा इति । प्रानिपदिक-

इति विभक्तिवदात्ता । सजा । 'सधाने क्यः स बोदात्' (उ० ४-१३८) इतीगप्रत्ययः । तत्सन्धियोगेन घसोपः । सजास्य बोदात् । टित्वाट्टितोपः । ^{१०८}तस्मै । '०अदिः' (उ० १-१३५) इत्यनुब्रूतो 'स्यजितनियजिम्यो द्वित' (उ० १-१३७) इति तमोत्तरविप्रत्ययः । टित्वाट्टितोपे प्रत्ययस्वरस्य लृच्छब्द उदात्तः । त्यदाद्यत्वं । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । 'सावेकाधन्तुतीषादिविभक्तिः' (पा० १-१-१६८) इति विभक्त्येववा-
त्तत्वापत्तौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तिवदात् 'न गोशब्दावचनं' (पा० ६-१-१८२) इति निषेधः । इन्द्राय । इन्द्रशब्दो रन्तप्रधानो निपातितः । निष्वादाद्युदात्तः । 'कर्मणा यमभिर्गति-
त सम्प्रदानम्' (पा० १-४-३२) इत्यत्र 'धियाध्वजं कर्तव्यम्' (पा० ४०, १-४-३२)
इति कवनाहानकियया प्राप्तत्वात्सम्प्रदानत्वेन कतुर्थी ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रचयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ ५ ॥

१-५

मातिविति द्वितीयं सूत्रं दशमम् । मुख्यकृत्नु इत्यनुब्रूतो 'आनु युञ्जन्ति' (भन्० १-१)
इत्यनुब्रूतान्तिवदात् । अविच्छिन्नोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । 'विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे

^{१०९}तस्मै । तनु धातो 'स्यजितनियजिम्यो द्वित' इत्यनेनादिप्रत्यये इति टित्वा-
ट्टितोपे लृच्छब्दः । तनवचनार्थैकवचने हे प्रत्यये तस्मिन् परत लृच्छब्दस्य त्यदाद्यत्वे परवपे
हे स्वयादेशे 'तस्मै' इति क्यम् । अत्र प्रातिपदिकस्वरेण प्रथमस्वरेण वा तकाराकारस्थो-
दीन्त्ये तम परस्य मुष्पान्तिकस्यादेशम्यन्तात्तस्य तस्य बोदात्तात्परत्वात्स्वरित तस्मै इति
स्वरः । अत्र 'सावेकाधन्तुतीषादिविभक्तिः' इति सूत्रेण विभक्तिस्वर उदात्तो न प्रवर्तते,
'न गोशब्दावचनं-सावचनं' राड्ड् कुड् कृद्भ्यश्च' इति सूत्रेण प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तिवदेन विभ-
क्त्युदात्तस्वरस्य निषेधात् ।

अस्मिन्चतुर्थसूक्ते पूर्वपिअथा सप्तमृनाणामावयकता विशेषेण भवति स्वरमञ्चाराय ।
आहृत्य षट्षष्टिसूत्राणि ।

^{११०}विशेषविनियोगस्तु । 'अविच्छिन्नोदेवताविनियोगा पूर्ववत्' इत्यभिधाय
भाष्यकार 'विशेषविनियोगस्तु' इति वदति । अत्र 'पूर्ववत्' इति पदेन 'मुख्यकृत्नुमृतये'
इत्यादिवर्णां सूक्तानामभिन्त्यवच्छेदे आह्वयान्छितिकृत्के सम्भवे स्तोमवृद्धावावापार्थत्वेन
विनियोगः, 'मुख्यकृत्नुमृतये' इत्यादिवर्णां सूक्तानां महावने निष्केवन्यगन्त्रे विनियोगः,
'मुख्यकृत्नुमृतये' इति तृचस्य चतुर्विंशति आह्वयान्छितिकृत्के विनियोगः, 'मुख्यकृत्नुमृतये'
इत्यस्या अविच्छिन्नोदेवताविनियोगे वाध्यास्वेन विनियोग इति ये विनियोगास्तेषां
मन्त्रातिदेश इति प्रतीतये, किन्तु सूक्तविनियोगान्तिदेशं बाधकाभावेऽपि तृचविनियोगस्य
मन्त्रविनियोगस्य आतिदेशो 'आत्वेना निषीदत' इत्यत्र भङ्गनिर्भवेदिति ग्रन्थेऽत्राय समन्वयः—

'प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्या' इति सामान्यातिदेशस्य लक्ष्मीनयानेव तेषामङ्गानामतिदेशो न स्वीक्रियते येषां विकृती नोपयोगः । यथा—'प्रजापत्य चरु चूते निर्वपेच्छतकृष्णलमामृष्कामः' इति विहितायामामृष्कामेष्टी दशपूज्यमासतस्मर्वेष्वङ्गेष्वतिदेशेन प्राप्तेष्वपि कृष्णस- (मुवर्णशकल) इत्यकन्वादस्या अवहननपेवणादेरनुपयोगानद्युतिरिक्तानामेवाङ्गानामतिदेशः, तथा मुकाहन्तुमृतम् इति तृचमन्त्रविनियोगयास्तस्मिन्वादुपयोगाभावेन सूक्तविनियोग एवातिदिश्यते इति ।

अतिरात्रे नृनीपपर्यायेति । पूर्वं टिप्पण्या ५६ अङ्के सप्तमं स्याकग्योतिष्टोमस्य स्वरूप- मुक्तम् । तत्र सप्तसु संख्याम्बेका अतिरात्रशब्देनोच्यते । सन्धेय षोडशिसंस्थापर्यन्तं योतिष्टोममनुष्ठाय तदूर्ध्वमनुष्ठेया भवति । अर्थात् अग्निष्टोममस्यायां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश संस्थाप्यनुष्ठेया, तत उक्त्वा संस्थायां त्रीणि स्तोत्राणि त्रीणि च शास्त्राण्यनुष्ठेयानि । तदा पञ्चदश स्तोत्राणि तावन्ति च शास्त्राणि सम्पद्यन्ते । तदूर्ध्वं षोडशिसंस्थामेकम् एकञ्च शास्त्रमनुष्ठेयम् । तदा स षोडशिसंस्थाको भवति । अत्र षोडशस्तोत्राणि तावन्ति च शास्त्राणि जायन्ते । तत ऊर्ध्वमतिरात्रस्तोत्राणि कर्तव्यानि । इमानि चत्वारि स्तोत्राणि भवन्ति । तेषां त्रिभिः पर्यायैरनुष्ठानम् । पूर्वकस्मिन् पर्याये चत्वारि चत्वारि शास्त्राणि 'चतुश्शस्त्रा पर्याया' इत्याह्वनावनः । पर्यायाणां स्वस्वभावात्संस्थायां एव प्रतिपादयति— 'अतिरात्रमेव षोडशिनमग्नौ मुनयस्तत्र त्रयोदशम्यवचममगनेभ्यो राजानमभिरेचयति । षोडशिना प्रचर्य रात्रिपर्याये प्रचरति—होतृचमसमुख्य प्रचरो गणो भवति, मैत्रावरुणचमस- मुख्यो द्वितीयः, ब्राह्मणाच्छसिमुख्यस्तृतीयः, अश्वत्थारुचमसमुख्यश्चतुर्थः । प्रथमाभ्यां गणाभ्यामध्यमुं प्रचरति, उत्तराभ्यां प्रतिप्रस्थाता, एव प्रथम पर्याय एव विहितो द्वितीय- स्तृतीयश्च' इति । शास्त्रेषु होतु होत्रकाणां मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छस्यश्वत्थारुकाणां कर्तृत्वमिति पूर्वमभिहितम् । चतुर्णामपि चमसमगने अधिकारः । तत्र प्रथमगणे होतृचमसस्य मुख्यत्वम् इतरेषाममुख्यत्वम्, द्वितीयगणे मैत्रावरुणचमसस्य मुख्यत्वमर्थे वायमुख्यत्वम्, तृतीयगणे ब्राह्मणाच्छसिचमसस्य चतुर्थे अश्वत्थारुचमसस्य मुख्यत्वम्, अन्वेषाममुख्यत्वम् । प्रथमद्वितीयगणयोः प्रचारेऽध्वर्युरधिकारी, द्वितीयतृतीययोश्च प्रतिप्रस्थाता । जयमेक पर्यायः । एवं द्वितीयस्तृतीयश्च पर्यायी भवत इत्यापस्तवमूत्रस्यार्थः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातो सतश्चमसप्रचारावसरे तेन तेन श्रुत्विजा शास्त्रं पठनीयं भवति । 'स्तोत्रमग्रे शास्त्रात्' इति विधिना स्तोत्रं प्रथममारब्धव्यम् ।

तत्रोद्गातार—प्रथमपर्याये वैतहस्य होतृसाम प्रथमं गायन्ति । तत्र प्रस्तावभाग 'वान्त सावो अन्वस' इत्यत्र सम्पाद्यते । उद्गीथप्रतिहारोपद्वनिचनानां भागानां सम्पादनाय द्वे गायभ्यो 'पुत्रहृतं पुरुष्टुतम्' इति ऋचावृत्तरात्रिके पठिते । अनयो प्रथमनेनानुष्टुप् सम्पाद्य गानं भवति । 'प्रथमानि पदानि पुनरादीनि भवन्ति प्रथमस्य पर्यायस्य' इति (ताण्ड्य. भा १.१.४) विध्यनुसारं गायभ्यां प्रथमपादस्य 'पुत्रहृतं पुरुष्टुतम्' इत्यस्य द्विरावृत्ती एकाऽनुष्टुप् सम्पाद्यते । एव द्वितीयस्यापि ऋचं प्रथमपादावृत्तिः कर्तव्या । एवं सति 'पास्तसावो अन्वस' इत्येकाऽनुष्टुप् प्रथमपदानं सम्पादिते द्वे इत्येकस्य साम्नस्तृच-

सम्पत्तिर्जायते । तेन 'एकं साय तूचे कियते स्तोत्रियम्' इति विधिरनुसृतो भवति । इदमेकं स्तोत्रम् ।

एवं शस्त्रकन्तुं होता प्रथमपर्याये 'वान्तमावो अन्धस' इति तृचं, स्तोत्रियम् 'अपावु विवज्जस' इति तृचमनुकृष्यम् 'स्वमुवस्मत्रामाहम्' इति मन्त्रत सूक्तमात्र पठित्वा 'अग्नि त्व मेवम्' इति सूक्तं पर्यासितम्, 'अन्धसं वो भरनेन्द्राय' इति मन्त्र याज्याञ्च पठित्वा स्वीय शस्त्रं समापयेत् । 'याज्यान्तानि शस्त्राणि' इति विधिना सर्वत्र शस्त्रेऽन्तिमो मन्त्रो याज्या भवति, ततः पूर्वं पर्यास, ततः पूर्वमनुकृष्य, ततः पूर्वञ्च स्तोत्रिय इति क्रमः । याज्याग्ने धमसादिहोषः । इयमेव शस्त्रयाज्यापदेनाप्यभिधीयते । अत्रागुनं भवतीति विशेषः । अत्राप्युद्गामगुणकत् शस्त्रकर्तारं प्रथमामृचं वर्जयित्वा प्रत्युचं स्तोत्रियानुरूपेषु प्रथमानि पदानि (पादानि) द्विरुक्त्वाऽभ्यन्ति । शिष्टौ वो पादौ तौ समस्याऽन्ते प्रणवमुच्चारयेयुः । इदमेकं शस्त्रम् ।

उद्गातार 'प्रव इन्द्राय वादनम्' इति तूचे मंत्रावर्णनामगौरीवित् गायति । इदं द्वितीयं स्तोत्रम् ।

शस्त्रकन्तुं मंत्रावरण 'प्रवइन्द्राय वादनम्' इति स्तोत्रिय तृचम् 'प्रवृताग्यजोपिण' इति तृचमनुकृष्यम् 'मलिच्छताय वो भूवत्' इति मन्त्रत पञ्चदशमन्त्रान् 'दिविच्छदस्य' 'स नो मध्येमि' इति पर्यासितम् 'अस्य मदे पुष्टयामि' इति याज्याञ्च पठित्वा स्वीय शस्त्रं समापयेत् । इदं द्वितीयं शस्त्रम् ।

उद्गातार 'वयमु त्वा तदिदर्या' इति तूचे काव्यं ब्राह्मणाच्छमि साम गायन्ति । इदं तृतीयं स्तोत्रम् ।

ब्राह्मणाच्छमि च 'वयमु त्वा तदिदर्या' इति स्तोत्रिय तृचम् 'वयमिन्द्र त्वायवोऽग्नि' इत्यनुरूपं तृचम् 'वाचं हव्याय जवसे' इति सूक्तमन्त्रिमन्त्रवर्जम् 'इन्द्रो अङ्ग महद्भयमग्नि' इति तृचं 'अपु वाचम्' इति अन्त्रञ्च पर्यासितम्, 'अपु धूमस्य हरिश्च पिबेह' इति याज्याञ्च पठित्वा स्वीयं शस्त्रं समापयेत् । इदं तृतीयं शस्त्रम् ।

उद्गातार—'इन्द्राय मद्रने मुतम्' इति तूचेऽन्धवाकनाम श्रीलकल गायन्ति । इदं चतुर्थं स्तोत्रम् ।

अन्धवाकस्य—'इन्द्राय मद्रने मुतम्' इति स्तोत्रिय तृचम् 'इन्द्रमिदगायिनी बृहत्' इत्यनुरूपं तृचम् 'तुङ्गमानमि रयिम्' इति सूक्तं 'एतोन्विन्द स्तवामेगानम्' इति तृचं पठित्वा 'मावो अस्मिन्मववत्' इति पर्यासितम् 'इन्द्र पिब तुभ्य मुत' इति याज्याञ्च पठेत् । इदं चतुर्थं शस्त्रम् । एवं प्रथमपर्याये चत्वारि स्तोत्राणि चत्वारि च शस्त्राणि सम्पद्यन्ते ।

द्वितीयं (मध्यमे) पर्याये—उद्गातार 'अय न इन्द्र सोम' इति तृचं होतुम्याम देवोदासम् ऊर्ध्वममन वा गायन्ति । इदमेकं स्तोत्रम् ।

शस्त्रकन्तुं होता 'अय न इन्द्र सोम' इति स्तोत्रिय तृचम् 'अय मे मानुषे जने' इत्यनुरूपं तृचम् 'उपदेदभि' इति सूक्तमन्त्रिमन्त्रवर्जम् 'मह भुवम्' इति पर्यासितम् 'अपाम्यन्धमो मदाय' इति याज्याञ्च पठित्वा स्वीय शस्त्रं समापयेत् । अत्र 'सर्वे सर्वासां मध्यमे मध्यमानि'

प्रत्यादाय ऋगन्ते प्रणवन्ति' इत्याश्वलायन । अस्याध्वयं - प्रथमपर्याये यथा प्रथमाया ऋचो वर्जनमुक्तं न तेषाञ्च । किन्तु मध्यमे पर्याये सर्वे होतृहोत्रका, सर्वामामूचा मध्यमानि पादानि पठित्वाऽवसाय, पुनस्तानि प्रत्यादाय तं ऋगन्तानि सन्धायान्ते प्रणवमुच्चारयेयुर्गति । इदमेक शस्त्रम् ।

उद्गातार - 'आतू न इन्द्र क्षुमन्तम्' इति तूचे मंत्रावरणसाम जाकूपारं गायन्ति । इदं द्वितीयं स्तोत्रम् ।

मंत्रावरण - 'आतू न इन्द्र क्षुमन्तम्' इति स्तोत्रिय तूचम् 'आ प्र इव पारावत' इत्यनुरूप तूचम् 'न ह्यग्यं बलाकरम्' इत्यष्टावृच, 'इन्द्रस्यन्तीरपस्युव' इति सूक्तम् 'अह दा गृणते' इति सूक्तम् 'पाता मुनमिन्द्रो अस्तु सोमम्' इति पर्यासम् 'हन्ता वृत्रघिन्द्र' इति याज्याञ्च पठेत् । इदं द्वितीयं शस्त्रम् ।

उद्गातार - 'अभि त्वा वृषभा मुनम्' इति तूचे ब्राह्मणाच्छंसिसाम आपंभ अत्रसाम कुर्युः । इदं तृतीयं स्तोत्रम् ।

ब्राह्मणाच्छन्सी - 'अभि त्वा वृषभा मुनम्' इति स्तोत्रिय तूचम् 'अभि प्र गोपति सिगा' इत्यनुरूप तूचम्, 'आ तू न इन्द्र मध्वश्चवान' इति सूक्तयुग्मम् 'अपवाचति प्रथमो गोषु गच्छति' इति सूक्तम् 'प्रोषा वीतिम्' इति पर्यासम् 'वृष्य इयमि सत्याम्' इति याज्याञ्च पठेत् । इदं तृतीयं शस्त्रम् ।

उद्गातार - 'इदं वसो भुतमन्ध' इति तूचे अस्त्रावाकसाम गार गायन्ति । इदं चतुर्थं स्तोत्रम् ।

अस्त्रावाकस्तु - 'इदं वसो भुतमन्ध' इति स्तोत्रिय तूचम् 'इन्द्रेहि मत्स्यमन्धस' इत्यनुरूपम् 'प्रसञ्जाम चरणीनाम्' इति सूक्तम् 'उपक्रमस्वाभर पूवत' इति तूचम् 'तदस्मै नज्यमङ्गिर' इति सूक्तं पर्यासम् 'अस्य पिब यस्य अजान इन्द्र' इति याज्याञ्च शप्तेत् । इदं चतुर्थं शस्त्रम् । मध्यमे पर्याये चत्वारि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सम्पद्यन्ते ।

तृतीये पर्याये उद्गातार - 'इदं ह्यन्वोजसा' इति तूचे माधुच्छन्दस होतृसाम कुर्युः । इदं मेकं स्तोत्रम् ।

होता - 'इदं ह्यन्वोजसा' इति स्तोत्रियं 'महो इन्द्रो य ओजसा' इत्यनुरूप समस्य मन्धवे विषा' इति द्विचत्वारिणवृच । 'विष्वजिते धनजित' इति सूक्तं पर्यासम् 'तिष्ठाहारी यथमायु-ज्यमाना' इति याज्याञ्च शप्तेत् । अत्र 'उत्तमास्युत्तमे' इत्याश्वलायननिर्देशानुसारं सर्वे ऋत्विज तृतीये पर्याये ऋचामुत्तमानि पादानि स्तोत्रियानुरूपेषु द्विरुक्त्वा पूर्ववदन्ते प्रणवमुच्चारयेयुः । अस्त्रावाकस्य तु वृत्तमे पादेऽन्ततश्चतुरक्षराणि दिवंक्तव्यानि । अयं वैकल्पिक पक्षः । इदमेक शस्त्रम् ।

उद्गातार - 'आ त्वेता निषीदत' इति तूचे मंत्रावरणसाम देवानिषं कुर्युः । इदं द्वितीयं स्तोत्रम् ।

मंत्रावरणः - 'आ त्वेता निषीदत' इति स्तोत्रियम्, 'आत्वताववागहि' इत्यनुरूपम्,

तृतीयपर्याये नञ्वावकणशास्त्रे स्तोत्रियोऽयं तूचः । अतिरात्रे पर्यायानामिति सन्धे 'आत्वेता निवीदत' (भा० श्रौ० ६-४) इत्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमाभ्युपेक्षाह । तुरगः निप्राचीं निपातः । ^{१००}वाभ्यामाहुःस्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सकाये अतिवजस्तु निप्राचींस्मिन्कर्मणि एततागच्छतागच्छतः । आदराचींऽप्यासः । आगत्य च निवीदत—उपविशत । उपविश्य चेन्द्रविभ्रगायत—सर्वतः प्रकर्षेण स्तुतः । कीदृशाः सकायः ? स्तोमवाहसः—त्रिभुत्वञ्चदशादिस्तोत्रानिस्मिन्कर्मणि बह्वन्ति प्रापयन्ति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । इतः । इत् नती । 'दुयचोऽतस्तिष्ठः (पा० ६-३-१३५) इति संहितायां वीर्यत्वम् । नि । निपातत्वादाद्युदात्तः । लीदतः । 'वाभ्यामाहुःस्यामन्वेतुमितः' (पा० ७-३-७८) इत्यादिना सदेः लीवादेशः । सदेरप्रतेः' (पा० ८-३-६९) इति संहितायां

'गकिरिग्न त्वपुनर' इति मूक्तमुनमर्मवर्जम् । धत्ते दधामि' इति मूक्त पर्यासि 'इद त्वत्पाच-मिन्द्रपातम्' इति याज्याञ्च शप्तेत् । इद द्वितीय शस्त्रम् ।

उद्गातारः—'योगे योगे तवन्तरम्' इति तूचे सोमेव बाह्यजाञ्चसिमां कुर्मः । इद तृतीयं स्तोत्रम् ।

बाह्यजाञ्चसी—'योगे योगे तवन्तरम्' इति स्तोत्रियम्, 'युञ्जति बभ्रमरुपम्' इत्यनुरूपम्, 'यविन्द्राहुम्' 'मते महे' इति मूक्ते 'ऊनी राचीवस्तव वीर्येण' इति याज्याञ्च पठेत् । इदं तृतीयं शस्त्रम् ।

उद्गातारः—'इन्द्र मुतेषु सोमेषु' इति तूचे कौत्समञ्छावाकनाम कुर्मः । इद चतुर्थं स्तोत्रम् ।

अञ्छावाकस्तु—'इन्द्र मुतेषु सोमेषु' इति स्तोत्रियम् 'य इन्द्र सोमपातम' इत्यनुरूपम्, 'आ वा ये अग्निमिन्धत' इति मत्तवर्णम्, 'य इन्द्र अभसेष्वा सोम' इति तूचम्, 'प्रव सताम्' इति मूक्त पर्यासम्, 'प्रो द्रोणे हरय कर्माग्यन्' इति याज्याञ्च शप्तेत् । इद चतुर्थं शस्त्रम् । एवं त्रिषु पर्यायेषु हावश स्तोत्राणि तावन्ति च शस्त्राणि संप्रत्यस्ते । तत्र तृतीये पर्याये नञ्वावकणकर्तृकशस्त्रे 'आ त्वेता निवीदत' इत्ययं तूच स्तोत्रियत्वेन विनियुक्त इति प्राप्यसम्बन्धस्यारणम् ।

^{१००} वाभ्यामाहुःभ्याम् । अस्मिन् मन्त्रे आ इत्युपसर्गद्वयमेकञ्च क्रियापदम् 'इत' इति श्रूयते । उपसर्गा क्रियार्थान्विभवन्ति । एकस्योपसर्गस्य क्रियापदमे जाते द्वितीयस्याभ्यासार्थं क्रियापदमाश्रयकम् । तत्किमध्याहर्तव्यम् उत श्रुतक्रियापदस्यैवाभ्यासात्मकोऽनुवङ्ग कर्तव्य इति संशये—यथा—'या ते अग्नेऽवाणया तनुर्वपिष्ठा गह्वरेष्ठोऽयं वचो जपावधीत्येषं वचोजपावधीन्वाहा, याते अग्ने रजावाया याते अग्ने हरावाया' इत्यत्र 'रजा-वाया' 'हरावाया' इत्यनयोराकाङ्क्षायां श्रुतस्यैव 'तनुर्वपिष्ठा' इत्येवमादेर्वाक्यस्यैवस्थाप्यनु-वङ्ग, न त्वध्याहार इत्यनुवङ्गाधिकरणे वीमर्षसायां सिद्धान्तितः, तथा प्रकृतेऽपि एक-स्योपसर्गस्य श्रुतक्रियापदेताम्बधे जातेऽपि उपसर्गान्तरस्याकाङ्क्षायां श्रुतक्रियापदस्याभ्यास-कपोऽनुवङ्ग स्वीकर्तव्य न त्वध्याहार इति ।

धारयम् ।¹⁸⁷ अभि । 'उपसर्गादभिध्वजंम्' (कि० ४-३१) इति षडन्तात्प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् ।
¹⁸⁸ स्तोमवाहः । 'अतिस्तुमुहुर्मुक्षिन्मायात्वापदिव्यक्षिणोम्यो जन्' (उ० १-१४५)
 इति स्तोत्रेण प्रत्ययान्तः स्तोमवाहो निष्वादाद्युदात्तः । स्तोमं बहुव्रीहिः स्तोमवाहः ।
 'वहिहाषाभ्यस्तुम्' (उ० ४-२२२) इत्यमुन् प्रत्ययः । तत्र 'णिङ्' (उ० ४-२१९)
 इत्यनुबृत्तेः 'अत्' उपधायाः (वा० ७-२-११६) इत्युपधाया वृद्धिः । कुटुलरूपप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते गतिकारकयोरपि 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे' (उ० ४-२२८) इत्यौपचारिकसूत्रात्तमास
 आद्युदात्तः ॥१॥

द्वितीयाध्वजमाह । सजायोऽभिध्वजायतेति षड्विधमनुवर्तते । हे सजाय ऋत्विजः
 सजा पूज्यं सर्वं सह । यद्वा सजा परस्परसमवायेन भुक्तेऽभिधुते लोमे प्रवृत्ते सतीगृजभिध्वजायत ।
 कीदृशमिदम् । पुक्तमम्—पुक्तम् बहुन् जायतेत्यर्थेति लपयतीति पुक्तमम् । पुक्तम् बहुना
 धार्यमाणं वरणीयानां धनानामोशानं स्वाभिमम् । पुक्तमम् । तम् लोमे इति ¹⁸⁹ धातोर्वत्-
 भविष्यत्पठ्यापचाद्यच्च क्तिन्वाद्यन्तोदात्तेऽपि कुटुलरूपप्रकृतिस्वरत्वं धारित्वा 'यदादिह्रस्वसि
 बहुलम्' (वा० ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुक्तमम् । पु पासनपूरणयोरित्यस्मात्
 'कु०' (उ० १-२२) इत्यनुबृत्ती च भविष्यत्पिबुधिविद्विज्ञिभ्यः (उ० १-२३) इति कुप्रत्ययः ।
 क्तिन्वाद्यनुनिबोधः । उद्योष्ठ्यपूर्वस्य (वा० ७-१-१०२) इत्युकारः । 'उरन् रपरः' (वा०

¹⁸⁷ उपसर्गादभिध्वजंम् इति सूत्रेण सर्वेषामुपसर्गाणामभिध्वजानामाद्युदात्तत्वं ।
 अभि इत्यस्य तु अन्तोदात्तत्वम् । तेन अभि इति सिध्यति ।

¹⁸⁸ स्तोमवाहः । स्तोमगणं स्तोत्रेण विविधा स्तोमा विहिता । त्रिवृत्
 पञ्चदश, सप्तदश, एकाविंश, त्रिणव, त्रयस्त्रिंश इत्याख्यः । तन्मस्तत्रभेदेनमासस्य
 आध्यात्मसम्पादनीया भवन्ति । एकैकस्मिन् स्तोत्रे ऋक्त्रयस्यावश्यकता भवति । तत्रैवा
 योनिप्रस्थ एव पूर्वाधिक्यभेदेन,
 उत्तराध्वजसमाप्ताया, अपरे चोत्तराध्वजसमाप्ताया । योनिप्रस्थ एव पूर्वाधिक्यभेदेन,
 उत्तराध्वजस्य उत्तराधिक्यभेदेन व्यर्थहृयते । 'एक साम तूचे त्रिवृते स्तोत्रियम्' इति
 विध्यपेक्षितस्य ऋक्त्रयस्य पूर्वोक्तसम्बन्धस्यापि । ऋक्त्रयमवलम्ब्यैव पूर्वोक्तस्तो-
 मात्मस्यादनीया । सम्पादनप्रकारस्ताण्ड्यमहाकाहणं प्रतिपादितम् । तानिमान् स्तोमान्
 बह्वन्ति प्राययन्ति ये ते स्तोमवाहस । ते च ऋत्विज एव । अतो भगवत्स्य 'सजाय'
 इति पदस्य ऋत्विज इत्यर्थो माध्यकारेण स्वीकृतः ।

स्तोमवाहो मन्प्रत्ययान्तो निष्वादाद्युदात्तः । 'वहिहाषाभ्यस्तुम्' इति सूत्रेण
 बहुधातोःमुन् उपधाया वृद्धिः । अतोऽयमप्युदात्तः । स्तोमान् बहन्तीति समासे सभा-
 सान्तोदात्तः प्राप्तः—स्तोमवाहः इति । उं धारित्वा 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यनेनो-

त्तरपदप्रकृतिस्वरः स्तोमवाहः इति प्राप्तः । अस्याप्युपवादः 'गतिकारकयोरपि' इति ।

तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्तोमवाहः इति ।

¹⁸⁹ अस्य विवरण टिप्पण्या ८८ अङ्के द्रष्टव्यम् ।

१-१-५१) । अत्ययस्वरेणातोदात्तः पुण्यस्य । अतो मत्विति ह्रस्वोऽतोदात्तात्पुण्यस्यात्ययस्य
नामो नात्ययस्यत्ययस्य (पा० ६-१-१७७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । "ईशानम् । ईज ऐश्वर्य इति
धातोरेतद्भातोत्पादपरस्य शासको मन्त्राध्यानुर्कनिरासत्वम् । "कार्याणाम् । बहु लक्ष्मकला-
वित्यहमाद् 'अतलोर्ध्वत्' (पा० ३-१-१२४) । क्यङ्चिचो हि कृञ् एव ग्रहणं न तु कृङ् । 'तित्त्वविरितम्'
(पा० ६-१-१८५) इति अत्ययस्वरितत्वं कारित्वा ईदन्वङ्ग्रहणसङ्गो व्यतः (पा० ६-१-२१४)
इति षयवन्नाध्याद्यत्वात्त्वम् । 'यतोऽन्वाद्य' (पा० ६-१-२१३) इत्यत्र तु व्यतो ग्रहणं न भवति
तस्य ह्रस्वत्वव्यवहारात् । एकाङ्कत्वग्रहणे न इदम्बन्धकस्य इति नियमात् । सच्चा । षय
ममकार्यः । आत्मादे य सः (पा० ६-१-६४) । तपदादिङ्गाङ्गादे विशय (पा० वा ३-३-९४)
इति विशयः । ततोर्ध्वकचनम् । आनुस्वरेणाद्यत्वात् । 'तर्धे विधयः छन्दसि विधिरूप्यते'
(पा० वा० ३५) इति न्यायेन तावेकाङ्कः (पा० ६-१-१६८) इति सूत्रं न प्रवर्तते । तवेत्यस्य
निवातत्वपर्यं स्पष्टमद्यत्वात्त्वम् ॥२॥

सुतोयामुच्यते । यशस्योऽवधारणायां निपातः । तत्रोक्तं सर्वः । स च-न
एवेहः पूर्वमन्त्रोक्तमनुवर्तिष्यति । नोऽस्यानं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुत्रवार्धस्य सम्बन्ध आभूत्
आभवत् । पुत्रवार्धे लाघवत्वित्यर्थः । न एव दाने जनायामभूत्-आभवत् । स एव
पुराण्यो योगिऽयामभूत् । यदा कर्तृविद्याया इत्यादिभूत् । पुत्रवार्धेऽप्युक्तं (वि० ६-१३) इति
यावत् । न एव ज्ञानेऽभिर्द्वेयत्वं सह नोऽस्यानागतम्- आगच्छत् । यः 'जाज्ञोऽनुदात्ताः'
(वि० ४-३३) इत्यनुदात्तः । संहितायामुचि मुत्पन्नभुनङ्-भुजोऽवयवयोः (वा० ६-३-१३३)
इति शेषः । योगे । यज्ञो हिंसायाश्चरुदात्तत्वम् । भुवन भूयान् । भवतेराशेऽस्मिन्
धरतो लिङ्गधर्माच्चक' (वा० ३-१-८६) इत्येक प्रत्ययः । तस्य हिंसेन गुणभावादुक्तत्वेऽपि ।

१०३ ईशानम् । इति तत्त्वार्थे इति धातोरिति तस्य शानति ईशानशब्दः ।
तत्रा द्वितीयेकवचनस्य पूर्वस्य ईशानमिति रूपम् । अथ धातां म्भ्यः प्रत्ययाद्युदात्तम्बरेण
कारितम् । प्रत्ययगतचित्त्वजन निमित्तजन प्रत्ययाद्युदात्तम्बरोऽपि बाधितः । ईशानम् इति
दशम्याः 'नाम्भ्यनुदात्तान्' 'इन्द्रनुदात्तान्' 'सर्वधानुक्रमन्' 'दानमन्विता' इत्यनन भगोरनुदात्तत्वेन
नन गद-इत्येव धातुक्रमनिश्चयनन शानचोऽनदात्तत्वात्तानुम्भ्यः ल्यावतिष्ठते ईशानम् इति ।
अथयेव ल्यावन् धातुकानुदात्त इति व्यवहियते ।

७१ वायंशब्दः । दृष्टं समकाली इति धातो कृद्गोण्यन् इति वयस्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य गित्वात्कारस्य दृष्टौ गण्यन्ते वायंशब्दः । तस्य वाट्टीयदृष्टवन्ते आदि मृदि गन्ते वायंशब्दमिति पठ्यते । अथ प्रथमं प्रत्ययान्तदानस्य वायंशब्दा 'तित्कवित्तम' इति

मूत्रेण प्रत्यक्षस्य स्वरितस्वर कार्याणाम् इति । अनन्तर 'इह वन्दस् दाम दृष्टां प्यत
(अथप्रत्यक्षान्नामेषामादिकुशलमस्यात्) इति मूत्रेणाद्यदन्तो जात । तेन शेषनिधाने
जाते उदानादनुदानस्य स्वरित' इति द्वितीयस्य स्वरित तत् परम्पानदानस्य प्रथम ।

अत्र 'यतोऽनाद्य' (यन्मन्वसान्मन्वस्य शुच आदिरुदानो नाद्य बिना) इति सूत्रेणा-
रुदान-स्य न आद्यस्य, अतुल्य-धरुतावाधानम् ।

'किदाशिवि चामुज न भवत्यनिधमागमशामनात्' (पा० ५० ९४) इति वचनात् । तिङ्ङित्तिङ्ङः (पा० ८-१-२८) इति निघान् । रुडिर्बवडाक्षपुर्बेद्युभ्य' (पा० ६-१-१३१) इति षय इत्येतस्य विभक्त्येकान्तत्वम् । 'पुरन्ध्याम् । पुरन्धि पुरन्धी । पूर्वोदरादिन्वाद्युकारस्याभावेऽ ईकारस्य ह्रस्वत्वम् । आद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदामादीनां छन्दस्युपमह्वयानम् (पा० पा० ६-२-९१) इत्युदात्तत्वम् । अथवा पुरं शरीरं शोयतेऽस्यामिति 'कमन्त्यधिकरणं च' (पा० ३-३-९३) इति किप्रत्ययः । अन्तुक् छान्दसः । 'नस्त्विवयस्यानिधमन्त्यम्' (फि० २-३) इति पुरगन्ध आद्युदात्तः । दासीभारादिन्वान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गमत् । गमनेर्ह्रस्वः । इतश्च लोरा परस्मैपदेव' (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । बहुलं छन्दसि' (पा० २-६ ७३) इति तापो लुक् । 'सेटोऽडाटी' (पा० ३-६-९४) इत्यडागमः । अणमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे चातुस्वर एव शिष्यते । वानेभिः । वृद्धादिवाद्युदात्त ॥३॥

चतुर्थोक्तमाह । समस्तु पृष्ठे पश्येदस्य सत्यं रचं दुक्ली हरी इत्यधो सत्रको न वृण्वते—न सम्भज्यते । समस्तु च दृष्टा वमायन्त इत्यर्थः । तस्मा इन्दाय तन्मन्त्रोपाय हे अन्वित्रो नायन - स्तुति कुतः । रज इत्यादिषु वद्वत्स्वार्थित्यसंवाधनामसु समस्तु समस्तं (निघ० २-१७) इति पठितम् । सत्यं । सत्यक तिष्ठतीति सत्यो रचः । आनःशोपमर्ग' (पा० ३-१-१३६) इति कप्रत्ययः । हृदुतरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते । प्रत्ययस्वरैणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरान्त्रोपमन्त्रमायत्र विकरणेऽप्यः (पा० पा० ६-१-१५८) । तिङ्ङित्तिङ्ङः (पा० ८-२-२८) इति निघानो न भवति । 'यङुसाभित्यम्' (पा० ८-१-१६) इति प्रतिषेधान् । यङुसाभित्तिर्ज्ञेयस्य व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरातो रचमिति हरी । अन्वी । ऽहम् (उ० ४-११९) इत्यनुवृत्तौ 'हृपिविद्विहृतिविद्विहृतिविकीतिभ्यश्च' (उ० ४-१२०) इतीतप्रत्ययः । निन्वावाद्युदात्तत्वम् । समस्तु । संपूर्वादिस्व-विषयः । सत्रकः । शतिः लोको चातुर्हिंसर्यः । 'हशतिभ्यो कृन्' (उ० ४-१०६) निन्वावाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । सावेकाचः' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्त्युदात्तस्य न गोडवन्तावचर्क' (पा० ६-१-१८२) इति प्रतिषेधान्प्रतिषेधिकस्वर एव ॥४॥

५ पुरन्ध्याम् । पुरानो कप्रत्यये कित्वाद्युणाभावे 'उदीष्टप्रमंभ्य इन्त्ये रपरत्वे पुरगन्धः । तदुपपत्त्यादाधानो कमन्त्यधिकरणं च' इति किप्रत्यय आनोराकारलापे पुरमिति विभक्त्येकान्तत्वमाद्युक्तिः पुरन्ध्याम् । अथवा पुरानो पुरगन्ध निन्वाद्य तस्य धोशब्दत्वं बहुव्रीहौ पुकाधगन्धः । तस्य पूर्वोदरादिन्वाद ङ इत्यस्य रादशो नुम् जेति पुरन्धिगन्धः । तस्य सन्तत्येकवचन द्विप्रत्यय तन्निमित्तिकायां पूकत्वे इति ह्रस्वत्वम् इति नदीसभाया 'हेरान्ध्याम्' इति आसि पश्चि पुरन्ध्याम् इति रूपम् । तत्र प्रथमकल्पे पुरगन्ध वकीर्तलिङ्गे वचन इति नस्त्विवयस्यानिधमन्त्यम् इत्यननाश्टान् पुरगन्धः । समासे सति समामान्तादात्तस्वर वाधित्वा दासीभारादिन्वात् (यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचन न सर्वोऽपि दासीभारादिषु दृष्टव्यः) पूर्वपदप्रतिषेधः पुरन्ध्याम् इति । द्वितीयकल्पे 'आद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदामादीनां छन्दस्युपमह्वयानम्' इति वानिकेनाद्युदात्तत्वे पूर्वोक्त एव स्वरः ।

पञ्चमोऽनुचमः । इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाप्नेऽभिधुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यध्वे कतुर्यो । तस्य पातुर्वातये यक्षणाच्च धृतिः—तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः ? सुताः—अभिधुताः । शृण्वः—दशापवित्रेण सोधितत्वाच्छुद्धाः । दध्यागिरः—अवनोद्यमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्यागिरः । सुतपाप्ने । सुतं विजानीति सुतपावा । वनिषः पितृवाङ्मातृस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा कृतस्वरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शृण्वः । शृण्वः दीप्ती । ० इम् (उ० ४-११९) इत्यनुद्सो 'इगुपधात्कित्' (उ० ४-१२१) इतीनः कित्वात्तल्लघुपञ्चगुणाभावः । नित्वावाद्युवात्तत्त्वम् । शीतये । शी गतिध्याप्तिप्रजनकाम्बसमस्तोदनेऽप्यस्मान् मन्त्रे कृषेवपञ्चमर्वायद मूषीरा उवाचः' (पा० ३-३-१६) इति कित्त्वुवाचः । सोमासः । पुत्र अभिधवे । अतिरुमु- ह्नु मुष्मि०' (उ० १-१४५) इत्यादिना मन् । नित्वावाद्युवाचः । आऊमेरमुक् (पा० ७-१-५०) इत्यमुगागमः । १० दध्यागिरः । दधरति पुरातातीति दधि । इधाऊ चरणपोषणयो । 'आवृणमहमजनः किकिनी लिट् च' (पा० ३-२-१७१) इति कित् । लिङ्ङुवाद् द्विर्भाषः । कित्वावाकारसोपः । नित्वावाद्युवात्तत्त्वम् । भृ हिमायाम् । आभृणाति आहिनस्ति सोमेऽवनोद्यमानं सप्तसोमस्य स्वाभाविकं रतमृजीवत्प्रयुक्तं नीरत्वं दोषं वेद्याशी । विषप्युत इजातोः' (पा० ७-१-१००) इतीत्वं रपरत्त्वञ्च । रप्येवाशीयेषां सोमानां ते दध्यागिरः । कृषीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आत्वेति सूक्तस्य षष्ठोऽनुचमः । मुक्तो शोभनकर्मन शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिधुतस्य सोमस्य पीतर्षं पानार्थं षष्ठ्यध्वे देवेभ्य इवेष्टत्वाच्च सद्यस्तस्मिन्नेव कर्त्तुं

१८० दध्यागिरः । दधि आशीर्दोषोपघातकं येषां ते इति सोमानां विशेषणम् । सोमे मादकत्वदीप्तौ वर्तते, तस्मिन्हेरणार्थं यदावीर्यस्य मिश्रणं भवति । 'पयसा र्मैवावहण श्रीणाति' इति र्मैवावहणग्रहे पयोमिश्रणम्. मक्तुर्मर्षमिधनम्' इति र्मैमिधग्रहे सक्तुर्नो मिश्रणम्, 'दध्याऽऽदित्य श्रीणाति' इत्यादित्यग्रहे दधिमिश्रणञ्च बाह्यं विहितम् । अस्मिन्मन्त्रे 'सुतपाप्ने' इति चतुर्थ्यस्मैनेन्द्रं निदिश्य तस्मै दध्यागिरस्सोमा यक्षणाय दालध्या इति प्रतीयते । दध्यागिरस्य सोमा आदित्याय बाह्यं विधीयन्ते । कथमनयोऽस्माद्धृतिरिति प्रयत्नस्यास्त्यवसरः । किन्तु-परमैवययमप्यन इन्द्र अस्मिन्वात्वादित्यग्रहप्रत्यक्षरूपेण 'युञ्जन्ति ब्रह्ममक्ष' इति प्रतिपादितः । तेनेन्द्रस्यादित्यरूपेणावस्थानं न विरुद्धम् । दध्यागिराणां सोमानांमादित्यरूपेण विद्यमान इन्द्रो यक्षणां करानीति स्वीकारे न कोऽपि दोषः । अथवा-इन्द्रस्य सोमयागैस्सहास्त्यव्यभिचारितस्मन्बन्धः । तादृशसोमयागं कोऽपि नास्ति यत्रेन्द्रो देवता न भवेत् । अत एवेन्द्रसोमयागे व्याप्तत्वेन वर्णने । दध्यागिराणां सोमानांमादित्यार्षत्वेन विधानेऽपि तदापीन्द्रमन्बन्धस्य सम्बन्धं विरोधः । अथवा-इन्द्रोऽन्यायेनादित्य-इवेन्द्ररूपवाङ्गीकारे न विरोधस्यावसरः ।

दृष्टोऽज्ञायथाः । अमिदृष्टोऽज्ञाहेन युक्तोऽभू । धीनयैः । पा पाने इत्यस्मात् 'स्थायोपापचो
 भावे (पा० ३-३-५५) इति कित्त् । घृष्टास्था ० (पा० ६-४-६६) इत्यादिनाम् । तस्य
 निरुद्धेऽपि व्यस्यवेन प्रत्ययोवास्तत्त्वम् । उत्तरमूत्रगतमुवास्तपत्राणि वा योजनीयम् । सद्यः ।
 सद्यःप्रत्ययार्थि० (पा० ५-३-२२) इति सूत्रेण समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो यद्यप्य प्रत्ययो
 निवास्त्यते । प्रत्ययस्वरणोवास्तः । बृद्ध । बृष्ट । बृष्टो । 'उदितो वा (पा० ७-२-५६) इति
 कर्वाप्रत्यय इतो विकृतिपनराद् घस्य विभाया (पा० ७-२-१५) इति निष्ठावामिदप्रतिषेधः ।
 प्रत्ययस्वरणोवास्तः । उवेष्टयाय । उवेष्टस्य भावो उवेष्टयम् । 'गुणधनप्रदातृणादिभ्य
 कर्त्तृणि च (पा० ५-१-१२४) इति व्यञ् । आत्वादायुवास्त ॥६॥

सप्तमोऽध्यायः । हे इन्द्र त्वां नो मातः सोमा आभिदास्तु-आभिमुख्येन प्रविशान्तु ।
 कौश्याः सोमा ? आशान्—समन्त्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिरस्य । कौश्या ?
 गिराण—गोभि-स्तुतिभि-सम्भजनये देवविशेष । 'गिर्या देवो भवति गीभिरेतं जनयन्ति'
 (मि० ६-१४) इति यास्कः । तथाचिहं हे इन्द्र ते मुभ्यं प्रवेतसे प्रकृष्टज्ञानाय वा मुनकृपा
 सोमाः सन्तु । गिर्येण । गृण्योति गिर-भ्युतयः । गृ गच्छे । विचि 'अह इन्द्रातोः'
 (पा० ७-१-१००) इति शब्दोपपत्तिः । गीर्निजन्यते सेष्यत इति गिर्याः । वन वन
 सम्भक्तौ । सम्भक्तिः सेवा । 'सर्वथातुभ्योऽमुन (उ० ४-१९०) इत्यमुप्रत्ययः । प्रवेतसे ।
 अहन्तीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यम् ॥७॥

अष्टमोऽयमष्टमाह । हे शतकनी यतुकमन्त्रतुप्रश्न वेष्ट स्वा स्तोमाः सायगानी स्तोत्राभ्यधो-
 दधन् । वधितवन्ति । तथा कष्टु चानामुक्ता अस्त्राणि स्वाधधीपूषन् । यस्मात्पूर्वमेव-
 मासोत्तस्माद्विधानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धन्तु—वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु । स्तोमाः ।
 मनोनिस्त्रादाद्युदात्त । मनीषधन् । वृध् वृद्धो । श्वस्तान्द्रि चडि उच्छेत् (पा० ७-४-७)
 इति वृषेवधधाया ऋकारस्य ऋकारविधानावस्तरङ्गोऽपि गुणो दध्यते । द्विर्भाहृलाविशोत्-
 मन्वत्तुल्योऽर्थोऽर्थवादागमाः । उक्त्वा उक्त्वानि । पातुर्तुद्विचिर्गिचिसिचिग्यस्थक् (उ० २-७)
 इति वधेः यक्प्रत्ययः । तस्य किस्त्रासम्प्रसारणम् । 'शेडन्त्वमि बहुलम्' (पा० ६-१-७०)
 इति शिलोपो मलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अयमभ्यासार्थमन्त्रतुप्रश्नपदस्यापि न पराङ्म-
 वत्तु इति नाद्युदात्तत्वम् । वर्धन्तु । मन्त्रर्भावितव्यर्थाद्बुधेऽन्त्ययेन परस्मैपदम् ॥८॥

मन्मथीयमाह । इन्द्र इमं वारजं शोभकपयसं सनेन—सम्भजेत् । कीदृश इन्द्र-
अक्षितोति—अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विभुञ्ज्यतीत्यर्थः । कीदृशं वारजम् ?
महत्विणम्—प्रकृती विकृती च प्रकृतमान्यत्वेन सहस्रमङ्गुलमायुक्तम् । यस्मिन्वाजे तिस्रानि

भाज्, घातो किन् प्रत्ययः, निङ्ङवद्भाषादि, यम् नञ् पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां ह्रस्वे
जडत्वे आतांगकारलाप दक्षिणवशां नित्यादाद्युदात्तः । शुभ्रान्तो 'क्विप् च' इति निचपि
'शत इदानीं' इति आन्विकारस्य इत्वे रपरत्वे आद्यं सप्त मधामे आशी शब्दः । दक्षि
भाशी पंथाविति बहुव्रीहो बहुव्रीहो पूरपद प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
दध्यगिर इति ।

तर्वाणि पौंस्वा-तृस्त्यानि क्तानि कर्तन्ते । तादृशं वाक्यमिति पूर्वपदान्तरम् । ¹⁰¹अक्षितोति ।
 मन् लि अय इत्यर्थं वातुरकर्मकः । तस्य च कर्मभावादिभिरुक्ते भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन
 भवितव्यम् । तद्विह भवि कर्तृवधिकरणे वा स्यात्तदा तयोर्वच्योन्वयप्रत्ययस्यविधानात् 'क्षिपः' ^०
 (पा० ६-४-५९) इत्यनुवृत्ती 'निष्ठायामप्यदर्थे' (पा० ६-४-६०) इति वीर्येण भवितव्यम् ।
 तथाच 'क्षिपो वीर्यात्' (पा० ८-२-४६) इति निष्ठायात्वेऽस्तीति इति स्यात् न कर्त्तव्येति । अथ
 'मदुंस्ते भावे क्त' (पा० ३-३-११४) इति भाववरः क्षितशब्दो गृह्यते तदा तस्य व्यदर्थत्वेन
 'अप्यदर्थे' (पा० ६-४-६०) इति निवेद्याहोर्ध्वनत्वयोरेवावात्कितमिति सिद्धयति । तदा तु
 'मञ्जुत्तपुरुषे' प्रकृतेन नाप्येतीति न विद्यते क्षितमनेति बहुव्रीहिर्नञ् भवितव्यम् । तथाच
 'मञ्जुत्तपुरुषात्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनर्कतिशब्देन बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येत् । इति । तत्पम् ।
 अत एवायं क्षिवातुरन्तर्भावितव्यर्थो गृह्यते तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येवा निष्ठाः । ततश्च
 'अप्यदर्थे' (पा० ६-४-६०) इति निवेद्याहोर्ध्वं निष्ठागतत्वं च न भवितव्यम् । तथाच मञ्जुत्तपुरुषे
 न क्षिताक्षितान्त्वित्यर्थः । तत्र चाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन मञ्जु उदात्तत्वं । पुनर्कतिशब्देन
 बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थापयतीति न कोऽपि दोषः । रि लि खिरि खिरि दास वु क्षिपोऽन्वयमिति
 क्षिपोऽन्वयमिति वा कर्मणि निष्ठाः । तत्राचारहिततोतिरित्यर्थं उक्तकमेव स्वरः सिद्धयतीति
 न दोषः । अनेन् । अथ अथ तत्पमती । जीवादिभ्यः । वाकम् । वृत्तमित्यादाद्युदात्तः ।

¹⁰¹ अक्षितोति । अयाचंक्षिधातो अन्तर्भावितव्यर्थान् निष्ठाक्तप्रत्यये क्षित-
 शब्दा निष्ठादनीय । यदि क्षिधातोऽकर्मकात् कर्तरि क्तप्रत्यये क्षिपेन तर्हि क्षीणा इति
 पक्षः स्यात् । तथाहि—क्षित इति स्थिते 'निष्ठायामप्यदर्थे' (अप्यर्थो भावकर्मणी ततोऽप्यत्र
 कर्तरि निष्ठायां क्षिपो वीर्यं) इति वीर्ये क्षी त इति भावे 'क्षिपो वीर्यात्' (वीर्यात्
 क्षिपो निष्ठातस्य तस्मान्) इति मत्वे क्षीन इति दशायां वात्परत्वात्तकारस्य शकारे
 सति क्षीण इति शब्दः । ततश्चापि क्षीणा इति । मञ्जु समासे अक्षीणा इति पक्षः भवेत् ।
 अन्तर्भावितव्यर्थान्त्वित्यर्थे क्तप्रत्यये कृते वीर्यो न स्यात्, अप्यदर्थत्वाभावात्, वीर्यान्तत्वा-
 भावान्न शकारस्य नत्वम् । क्षित इत्येव मिथ्यम् । भावे क्तप्रत्यये सति क्षितशब्दो
 निष्ठादपितु शक्यते, किन्तु तस्य नपुंसकत्वं क्षितम् इति स्यात् । तदा न विद्यते
 क्षितमनेति बहुव्रीहौ 'मदुंस्त्व्याम्' इति सूत्रेणोत्तरपदान्तोदात्तो भवेत् अक्षिता इति । अन्य
 ऊति पदेन सह अक्षिता ऊतिर्धस्यति बहुव्रीहौ सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नुयात् अक्षि-
 नोति¹ इति । लक्ष्यन्त्वाद्युदात्तमिति । अतोऽन्तर्भावितव्यर्थान्त्वित्यर्थे क्तप्रत्यये विभाव्य न क्षिता
 अक्षिता इत्यप्यदीर्घावयवमात्रेणाक्षितापद सम्पाद्य, तस्यान्तिपदेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर
 साधनीय । पूर्वपदस्याप्यदीर्घावयवमात्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरः अक्षिता इति । स एव बहु-
 व्रीहिलभासानन्तरमपि स्याम्यति अक्षितोति इति । अथवा-हितार्चंक्षिधातो अकर्म-
 कत्वात्तत कर्मणि क्तप्रत्ययेन पूर्वोक्ताद्युदात्तस्वरस्मप्यादनीय ।

इष्टः । एषो निस्वावाद्युवाच । महजिजम् । महज्जस्यस्ति । 'अस इनिङ्गो' (पा० ५-२-११५) । प्रत्ययश्चरः । विज्जानि । विजो कर्त्तुं निस्वावाद्युवाच । पुंसः कर्त्तुं निस्वावाद्युवाच । 'श्रीरूपानि । शङ्खनादेराकृतिगणत्वाद् गुणवचनवाङ्मनादिभ्यः कर्त्तुं निस्वा' (पा० ५-१-१२४) इति ष्यञ् । आरवादाद्युवाच । प्रथमाबहुवचनस्य 'मुपा मुलुक्' = (पा० ५-१-३९) इत्यादिना आदेशः । ननु 'स्थोपुसाभ्यां नञ्स्त्वञो भवनात्' (पा० ४-१-८७) इत्यनेन 'वाग्यानी भवने लोके कञ्' (पा० ५-२-१) इत्येतरपदस्येष्टवत्प्राप्तये नञ्स्त्वञोविधानाद्युवाच पुंसोऽप्यस्य पीस्वः पुंस आगतः पीस्व इत्यादिवत्पुंसो जायः कर्त्तुं वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञ् आधित्वा पीस्वानीत्येव भवितव्यं कथमुच्यते पीस्वानोति । उच्यते—'आ च त्वात्' (पा० ५-१-१२०) इति सूत्रे त्वादिवचनिर्द्देशात् 'वह्नात्स्वः' (पा० ५-१-१३६) इत्येतत्पदस्यन्तरिभिरनिकादिभिः प्रत्ययैः सह स्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव अशब्दात्तन्मन्त्रोरेपि ष्यञादिभिः समावेश एव, न बाध्य-
हान्यकभावः ॥५॥

वक्ष्यमनुवन्नाह । हे गिरिज इन्द्र मर्ता विरोचिनो धनुष्या मोक्षमवोषानां तन्मनां शरीराणां साभिद्रुहन्—अभितो द्रोहं वा कुर्युः । ईशानः समवस्तुं कथं वेतिभिः सम्पाद्यमानं यद्य-
अप्यसः पदबहुव । ननुभ्या इरपादिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु धनुष्यनामसु मर्ता जाताः (विच० २-३) इति पठितम् । मर्ता । 'अतिहृमिभृमिन्वामिदमितूपूर्वाविभ्यस्तम्' (उ० ३-८५)

१०५ पीस्यानि । पूम् धातो इमसुन् प्रत्ययं पुंशब्दः । अथवा पातेर्दुमसुन् । तस्मात्कर्त्तरि 'गुणवचनवाङ्मनादिभ्यः कर्त्तुं निस्वा' इति सूत्रेण शङ्खनादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । 'तद्धितेष्वाचामादे' इत्यनेनादेरचो वृद्धी औकारे पीर्येति प्राति-
पदिकम् । प्रथमाबहुवचने असि तस्य 'जवदामोदिश' इति द्वादेजे तस्य 'शि सर्वनाम-
स्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञा । ततः तस्मिन्परतो ननुमकस्य प्रातिपदिकस्य नृम् विधायकेन 'नपुंसकस्य भल् च' इति सूत्रेण नुमागमः । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनेनोपधाया वीर्यं । ततः 'वेदस्तुन्दासि बहुलम्' इत्यनेन शिप्रत्ययस्य ऋकि 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' नलोपे पीर्येति पदम् । अथवा 'मुपा मुलुक्' इति प्रथमाबहुवचनस्य आदेशं पीर्या इति पदम् । अत्र इमसुन् प्रत्ययस्य निस्वात् ष्यञ् प्रत्ययस्य जित्वावा
'जित्वादिनित्यम्' इत्यनेनाद्युदात्तम्बन् पीर्या इति सिध्यति ।

अत्र शङ्खने—नन्विति । अपत्याधिकारे 'वाग्यानी भवन क्षेत्रक्षञ्' इत्यतः प्राक् नञ्स्त्वञोविधानम् 'स्त्रीषु साभ्यां नञ्स्त्वञो भवनात्' इति सूत्रेण । पुंसोऽप्यस्य, पुंसि भवः, पुसां समूह इति विग्रहे पुंशब्दात् स्तञ्जि त्वादिव्यसर्वनामस्थानम् इत्यनेन पदसंज्ञायां संयोगान्तरलोपे आदिबुद्धौ पीस्व इतिवत् पुंसो भावः कर्त्तुं वेत्यस्मिन्नर्थे ष्यञ् आधित्वा पीस्वानि इत्येव रूपं, कथं पीर्येति । समाधत्ते-उच्यत इति । यथा 'तस्य भावस्वतली' इति विहितस्वतलोऽनुबुध्यैव कायंसिद्धौ पुनः 'आचत्वात्' इत्युत्तरसूत्रे त्वाद्ग्रहणं 'पृथिव्यादिभ्यः इमनिज्वा' इति विहितेभ्यजिदिभिरपवादस्त्वमुच्यदार्थं भवति, तया सूत्रमवकारः नञ्स्त्वञोरपि व्यञ्जामङ्गहार्यं त्वाच्च न बाध्यबाधकभावः इति ।

इति तत् । निस्वादाद्युदात्त । अमि । एधादीनामस्त' (णि० ४-१३) । ब्रुहन् ।
 ब्रुह जिघांसायाम् । लिङ्गमे लेट् (पा० ३-४-७) इति आचनार्था लेट् । तस्य ङि । 'सोऽन्तः
 (पा० ७-१-३) । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३-४-१७) इतीकारलोपः । शपो लुक् ।
 'सार्वधातुकमपित्' (पा० १-२-४) इति लिङ्गे क्तिन्वास्त्युपधातुनाभावः । तन्नाम् । असामर्थ्याभ
 यराज्ञानाद्भुवः । इह गिवन् । गतम् । ईगान् । आतारनुदात्तसंस्काराच्छप्ते लुकि ससार्व-
 धातुकानुदात्तत्वे धातुम्बर एव गिष्यते । यवम् । योनेर्णिच सप्तपूरुषको ऋषिरभित्यः (पा०
 ४० ८९) इति बुद्धिर्न कियते । अथवा योनीति यवः । यवाद्यम् । यम् करोतीत्यर्थे 'तत्करोति
 तदाचष्टे' (पा० ४० ३-१-२१) इति लिङ् । इष्टवद्भावाद्दिलोपः । तस्य स्वातिवद्भावाद्
 बुद्धयभावः । ^{११५}यवम् । इतश्च यव (पा० ३-३-७६) इति भावेऽप् । तत्प्रयोगोर्निष्ठाष्टः
 स्वातिवद्भावेनालोदात्तो यथादेशः । उदात्तनिष्ठाष्टमन्वेनाप उदात्तत्वम् ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे वक्ष्यो वर्गः ।

॥६॥

१६

लुक्पेत्वादिषु कट्भु मूलस्य तृतीयास्य धृञ्जनीति सूक्तस्य अन्तसदृशाश्चिच्छन्धोर्ध्वतानि
 विविधयोग्येभ्योते पूर्वसदृशान्तरा । इहार्थं तस्मिन्नुच्यते आचार्यसिद्धोऽस्तिता वेत्येतावत्तत्
 ऐःइत् । आदौदेता अनुचीयास्य यद्वचो यवस्यः । तान्नु मध्ये वीक्ष् चिद्विदेनेत्येते हे अचो
 साचरपी मयाभेन्दावपि भवन् । तदेतन्मर्षमनुकर्मणिकायाभुवम् । लुक्पेत्वात् इहोऽप्या लु
 धृञ्जनीतिवदेता. यन्मास्यो वीक्ष्चिद्विदेनेत्येःइत् । अ (अनु० १-१) इति । एतस्मिन्नुच्यते
 धृञ्जनीतिवतो मूलस्योर्ध्वे ^{११६}रात्रिपर्वये आचार्यसिद्धोऽस्तिता वेत्येतावत्तत् । तथा चातिरागे
 यर्थावाभाविति कष्टे योगे योगे यवम् इह धृञ्जनीति कथमवयवम् (आ० ६-४) इति सूचितम् ।

^{११५} यवम् । इतश्च यव इत्यनेन भावात् स्थातिवन्वेनालोदात्तत्व
 यथादेशः । यथादेशाद्विनीयकचनन अमि अमि पुत्र इति पुत्ररूपे यवमिति पदम्
 अत्र प्रथम धातुम्बर बाधित्वा प्रथमम्बर प्राप्त् तस्य प्रथम्यगमविनायक निमित्तन पिन्वेना-
 नुदात्ते आते धातुम्बराबाधितस्तिच्छति । धातुम्बरात् यथादेश आते तस्य स्थातिवन्वेनालो-
 दात्तत्वम् यव इति । तस्याकारस्यापि प्रथम भावेन अप्रथम्याकारस्य 'अनुदात्तस्य च
 यथोदात्तत्वात्' (५मिन्ननुदात्ते पदे उदात्तो मुच्यते तस्योदात्तस्यापि, इत्यनेनोदात्तत्वम् ।
 अत्र प्रथमस्य मुन्वेनानुदात्तत्वम् । पूर्वपदेकादेजस्यादात्तस्यानिवन्वेनीदाभर्थाविति यथा-
 यो आदिरनुदात्तो द्वितीय उदात्तः ।

^{११६} रात्रिपर्वये । द्विपद्या १५९ अक्षुं विस्तारेण रात्रिपर्वया निरूपिता ।
 तत्र तृतीये पर्वये आचार्यसिद्धोऽस्तिता वेत्येतावत्तत् त्रयोऽनुपपत्त्या विनिवृज्यते ।

तत्र प्रथमाभ्युपगमाह । इन्द्रो हि परमेश्वर्ययुक्तः । परमेश्वर्यं आग्निबाध्यादित्यनक्षत्र-
रूपेणावस्थानादुपपद्यते । इन्द्रबाधित्यरूपेणावस्थितम् । अथवा—हिसकरहिताग्निरूपेणा-
वस्थितम् । अथवा—वायुरूपेण तर्जितः प्रसरन्तम् । इन्द्रं हरि तम्बुदः परितोऽवस्थिता
लोकप्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जन्ति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन तम्बुदं कुर्वन्ति । तस्येवैन्द्रस्य
श्रुतिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि विधिं युक्तो रोचन्ते—प्रकाशन्ते । अस्य सम्प्रत्योक्तार्थ-
परत्वं बाह्यजान्तरे व्याख्यातम् । 'युञ्जन्ति बध्यमित्याह । अतो वा आदित्यो बध्यः । आदित्य-
मेवास्मि युज्जन्ति । अथवा—अथवा । अग्निमेवास्मि युज्जन्ति । अथवा—अथवा ।
वायुर्बध्यः । वायुमेवास्मि युज्जन्ति । हरि तम्बुद इत्याह । इमे वै लोकाः परितस्तम्बुदः ।
इयमेव लोकान्तरे युज्जन्ति । रोचन्ते रोचना विधीत्याह । नक्षत्राणि च रोचना विधिः ।
नक्षत्राण्येवास्मि रोचयन्तीति । युञ्जन्तिवर्तितस्तद्वाक्येषु महानामसु 'महो बध्यः' (निघ० ३-१)
इति पठितम् । आदित्यस्यापि महत्त्वादेव बध्यत्वम् । ^{११} युञ्जन्ति । अतोः प्रत्ययस्वरूपेणाद्य-

११) युञ्जन्ति । युञ्जत् रीधाविक । तस्मात्कतंरि वर्तमानं लटि तस्य स्वाने
प्रथमपुंसकहुवचने परस्मैपदे सिप्रप्यम् । तद्वचनस्य नकारस्याऽन्त इत्यादेशः । अथ-
पवादेन वचम् । वचमि विकरणे 'सावंधानुकमपित्' इत्यनेन द्विद्वयत्वेन वातोरिकारस्य
तूणनिर्देशे 'नसोरत्तलोप' इति वनाकारस्य लोपे युञ्जन्ति इति दशायां नकारस्यानुस्वारे
परसप्तौ च युञ्जन्ति इति कथम् । अथ 'वातो' इति वात्स्वस्तस्योदात्तत्वं वचमो शेषेण
प्रत्ययत्वेन 'आद्युदात्तवच' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । तत्र सतिशिष्टाद्यादन सिप्रप्यद्वय एव
प्रवर्तते 'सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमभ्यन् विकरणेभ्य' इति तस्य वलदस्त्वबोधनात् ।
वचमो विकरणस्य स्वरस्त्वन्न लुप्यत एव, विकरणत्वादेव तस्य न वक्ष्यितव्यम् । अ-
प्रवर्तमानस्वरवचान्नादेशोत्तर प्रवर्तते । अतो युञ्जन्ति इत्यत्र वचमो वचं उदात्त-
प्रथमवचानुदात्त उलमश्च स्वरित युञ्जन्ति इति । निदात्तस्तु न भवति पादादित्वात् ।

बध्यत्वञ्च प्रातिपदिकानुदात्त । द्वितीयस्योदात्तत्वात्प्रथमोऽनुदात्त — युञ्जन्ति
बध्यम् इति संहितास्वरा । नत अथवमित्यस्य रोचयन्तीनि क्वा हिमका न सन्ति
नत । पश्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्त
अथवा इति । संहितायां प्रथमकर्णानुदात्तस्योदात्तात्परतत्वात् 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः'
इति स्वरित द्वितीयम्यानुदात्त एव, तृतीयस्योदात्तत्वात् । अत युञ्जन्ति बध्यमरुपम्
इति संहितास्वरा । अथवा—अथवा । अथवा—अथवा । अथवा—अथवा । अथवा—अथवा ।
स्वर, धानुस्वर विध्यते अथवा इति । स्वरितत्वात्परस्य तृतीयवचनस्य प्रथम प्राप्त, किन्तु
परि इत्यत्र एकाराकारस्योपमर्गाद्युदात्तत्वात् पूर्वस्यानुदात्तस्वरसंहितायाम्—युञ्जन्ति

वास्तवम् । अक्षम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अक्षम् । अथ रिव हित्तात्थी । रोचयन्तीति
यथा हित्तात्थी । 'इत्युपपत्त्याप्रोक्तिरः कः (पा० ३-१-१३५) इति कः । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः ।
न सन्ति कदा यस्यासावक्षम् । 'नञ्मुच्यम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
'अभि पूर्व' (पा० ६-१-१०७) इति पूर्वेष्वप्य 'एकदेशेन उदात्तान्तोदात्त' (पा० ८-२-५) इत्यु-
दात्तत्वम् । अक्षम् । अपः पितृवादनृदात्तत्वम् । अतुष्टत्वं लसार्धवातुकस्येन । वातुस्वर
एव शिष्यते । तस्यम् । लिङ्गतेर्मिडः नञ्पुरादेशः । 'अस्वेकाज्जम्' (पा० ७-२-६७)
इतीदमन्तरङ्गमपि चापित्वा सम्प्रसारणं 'सम्प्रसारणाध्वं च वमीषः' (पा० ९० १२७) इति शानि
परतो मत्वाङ्गोः सम्प्रसारणम् । परपुर्वत्वम् । 'शासिचसिचसीनां च' (पा० ८-३-६०)
इति चत्वम् । वतोः प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वम् । रोचन्ते । तिङ्गो लसार्धवातुकानुदात्तत्वम् ।
अपः पितृवादनृदात्तत्वम् । वातुस्वर एव । रोचना । 'अनुदात्तेतश्च हलावे' (पा०
३-२-१४९) इति च् । 'युवोरनाकी' (पा० ७-१-१) इत्यपरादेशः । चित्' (पा० ६-१-१६३)
इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयाध्यायः । अस्य अन्तर्दिशाब्दप्रतिपाद्यस्यावित्यादिभूतिभिस्तथ लघावस्थितस्येवस्य
रवे हरी एतन्नामानी हावक्षी सारवपो वृञ्जति । इन्द्रस्यम्भिनीरवपोर्हरिनामत्वं हरी
इन्द्रस्य रोहितोऽग्ने' (निघ० १-१६) इति पठितत्वात् । कीदृशी हरी । काम्या—कामयि-
तव्यी । विपक्षता—विपक्षे पक्षमी रचस्य पादवी मयोरवपोस्ती विपक्षमी । रचस्य
हृपो वाड्वपोयोभित्तावित्यर्थः । सोमः—रक्तवर्णी । वृञ्—प्रगतमी । नृणाहता—
नृणाविमृतासारविप्रमुक्तानी पुत्रवाणी कीदृशी । ॥२॥ अस्य । अन्तर्दिश्वत्तस्य परामर्शाद् 'इदमो-
दात्तान्तोदात्तानुदात्तान्तोदात्त' (पा० २-४-३२) इत्यञ् । विरवात्सर्वादिप्रोऽनुदात्तः । विभक्ति-

अक्षमक्षम् अक्षम् परि इति स्वरा । अक्षम् इत्यत्र अक्षमुपपत्त्यादम्भे मध्योदात्तं पदम्
तस्यम् इति । मङ्गितापराधमि मर्चव वृञ्जति अक्षमक्षम् अक्षम् परि नृम्भम् इति ।
रोचन्त इत्यत्र अपः पितृवादनृदात्तत्वम् तिङ्गो लसार्धवातुकानुदात्तत्वम् वातुस्वर एव । उदा-
त्तादनृदात्तस्य स्वरित स्वरितादनृदात्तस्य प्रत्यय रोचन्ते इति । रोचनाशब्दो युचप्रत्य-
यान्ते, चित्वादनृदात्तस्य रोचना इति भवति । मङ्गितायां रोचन्ते रोचना इति स्वरा-
मिच्छन्ति । नवी दिविगच्छस्य 'ऊडिदपदाण्यु रेषुभ्य' इति सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वे पूर्व-
स्वानुदात्तत्वम् । रोचन्ते रोचना दिवि इति मङ्गितायां स्वरा ।

॥ अक्षम् स्वरा पूर्व टिप्पण्यां प्रदर्शिताः ।

रनुदात्तं चेति तदनुदात्तत्वम् । 'काव्या' । कम् कान्ती । 'कमेणिङ्' (पा० ३-१-३०) ।
 'कामयतेरचो यत्' (पा० ३-१-५७) । तित्स्वरितत्वात्स्वरेण 'यतोऽन्वाहः' (पा० ६-१-२१३)
 इत्याद्युदात्तत्वम् । मुपा मुलुक्० (पा० ७-१-३९) इति द्विवचनस्य आदेशः । हरतो रचमिति
 हरो । 'हृषिदि०' (उ० ४-१२०) इत्यादिना इन् । निस्वादाद्युदात्तः । विपक्षता ।
 पञ्चवचिण्यां मृड् च (उ० ४-२१९) इति पञ्चेरनुम् । मुदागमः । चिञ्चिञ्चं पञ्चतो पादवीं
 ययोस्ती । चिञ्चिञ्चो निपातत्वाद्युदात्तः । पूर्वपञ्चकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । द्विवचनस्य
 आदेशः । रचो । रचमतेऽस्मिन्निति रचः । रचु कोडायाम् । 'हन्ति कुवितीरमिकाशिम्य'
 वचम् (उ० २-२) इति वचम् । किस्वाद् अनुदात्तोपदेशः० (पा० ६-४-९७) इत्यादिना मकार-
 लोपः । निस्वरत्वाद्युदात्तः । शोभा । शोम् वर्जगद्यो । गम्यमकरणत्वात्करणे यञ् ।
 क्रिस्वादाद्युदात्तः । 'मुपा मुलुक्०' (पा० ७-१-३९) इति आदेशः । मृलम् । क्रिञ्चिञ्च
 प्रागल्भ्ये । 'इतिगुचिद्विचिजेः वन्' (पा० ३-२-१४०) । किस्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः ।
 नृवाहता । नृम् बहन् इति बहे- 'बहिहावाकाभ्यस्तम्बति' (उ० ४-२०२) इत्यमुन् 'णिन्' (उ०
 ४-११९) इत्यनुपूर्वं ङिः । निस्वादाद्युदात्तः । कुदुस्वरपञ्चकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥२॥

तृतीयां चमाह । हे मर्षा मनुष्या इवमाश्चर्यं वक्ष्यतेत्यप्याहारः । किमाश्चर्यमिति
 तदुच्यते । भावित्यकपोऽयमिह उच्यते इति रश्मिभिः प्रतिदिनमवकाशं तन्मुदात्तायमा ।
 उदपद्यत । अथवा सूर्येऽवकाशस्य चरन्मनुष्यं व्याप्येन बहुवचनं कृत्वा सम्बोधनं कियते
 हे मर्षा प्रतिदिनं स्वमजायमा इति बोधयम् । किं कुर्वन् ? अकेनवे—रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन
 प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केन कृष्यन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । जपेयमे—रात्रौ निद्राभिरुक्तत्वेना-
 नभिध्यक्नस्वात्परहिताय पञ्चार्चाय प्रातरन्वकारनिवारणेन देशो कपमभिरुपयमानं कुर्वन् ।
 देश इति कपमात्रं पिशतेः (नि० ८-११) इति यास्कः । अकेनवेऽपेयमेत इति अनुभूतिं पण्डितं
 पण्डित्यौ । केतुम् । प्रातिपदिकस्वरः । कृष्यन् । कृषिं हिताकरणाद्योऽप्य । लटः राजादेशः ।
 'इवितो नृम् बानो' (पा० ७-१-५८) इति नृवागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते 'चिञ्चिद्विचिजेः च'
 (पा० ३-१-८०) इत्यप्रत्यय-तत्त्वमिषोतेन मकारस्य आकारः । 'अतो लोपः' (पा० ६-४-४८)
 इत्यकारलोपः । तस्य स्वाभिवाङ्मात्पूर्वस्य लघुपञ्चगुणो न भवति । अकारस्य प्रत्ययस्वरत्वेनो-
 दात्तत्वम् । अकेनवे । बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदात्तोदात्तत्वम् ।
 देशः । 'नकिञ्चदवस्वानिमग्नस्य' (नि० २-३) इत्याद्युदात्तः । मर्षा । उन्वति 'निष्टक्यं०

३७० काव्या । कम् कान्ती इत्यस्माणिङि तदन्तादचो यत् इति यप्रत्यये
 जेलापि काव्येति शब्दः । तस्यादिनीयाद्विवचनस्य मुपा मुलुक् इति आदेशो द्वित्वाद्विषोपे
 काव्या इति रूपम् । अत्र आनुस्वर वाचिण्या यप्रत्ययस्य तित्स्वेन 'तित्स्वरितम्' इति
 प्रत्ययस्य स्वरितस्वरः प्राप्य । तस्यापि तित्स्वरितस्य 'यतोऽन्वाह' इत्यनेन निवननात्
 सनिशिष्टेन तेन 'यतोऽन्वाह' इति स्वरत्वेन यदन्वयव्यङ्गाद्युदात्तत्वरूपेणावस्थीयते । अत्र काव्या-
 शब्द आद्युदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवचनम्' इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वे तस्य 'उवातावनु-
 दात्त स्वरित' इति स्वरितत्वं काव्या इति ।

(पा० ३-१-१२३) इत्यादौ श्रियतेनिघातः । अयमन्वितनिघातः । अतामर्ष्यात्पूर्वस्य न पराङ्मुखः । अपेशते । नञ्नुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदास्तोषात्तत्त्वम् । लङ् । निघात आशुवातः । उवङ्किः । उव प्लुष दाहे । उवल्ङ्गी रश्मिभिः । लट् । शब्दादेशो शशि प्राप्ते व्यत्ययेन जः । 'तावंधानुकमपित्' (पा० १-२-४) इति तस्य द्वित्याहल-
घूपधगुणो न भवति । अस्म्यप्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वम् । उपरि शतुरदुपदेशाहलतावंधानुकानु-
दात्तत्वम् । एकादेश उवाचोदात्तः (पा० ८-२-५) । अजायचा । अजायतेत्यर्थे पुण्य-
व्यत्यये निघातः ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः । अथाग्नि विभोर्वाग्नियोगः । चतुर्विधोऽहनि प्रातःभवते वायुनागच्छति-
शक्त आदह स्वर्गा'वगिति द्वे चक्षोः, इन्द्रेण न हि दृक्षत इत्येका । "अयं तृच" अलङ्कारोच्यमन्त्रकः ।

१० अथ नृप । गवामयनस्य द्वितीय दिनं अनुविशम् । तत्रोक्तस्यमन्त्राकं कनुरनुष्ठप्य
इति पूर्वमुक्तम् । तत्र यावन्नि स्तोत्राणि तानि अनुविशन्तोमकानि भवन्तीत्यपि पूर्व निरू-
पितम् । द्वितीय दिनमपीदं गवामयनस्य प्रायणोय प्रारम्भदिनं भवतीत्यपि प्रतिपादितम् ।
अथानुष्ठयीयमाने कर्मे उक्तस्यमन्त्राकज्यादिष्टोमस्य विकृतिभूतम् । ज्यातिष्टोमवद्वादनं
स्तोत्राणि द्वादश गवसाणि च समग्यानाम्नरं श्रीष्युष्यमन्त्राणि कृत्वा कनुरस्य समाप-
नीयः । तत्रेह बलक्षणं यत्सर्वेषु स्तोत्रेषु अनुविशं स्तोत्रो भवतीति । तत्र प्रातरन्यत्र
बहिष्पवधानादस्तोत्रानम्नरमुद्गातारं चत्वार्यष्टमस्तोत्राणि कुर्वन्ति । तेषु स्तोत्रेषु क्रमेण—
अग्निं मित्रावरुणो इन्द्र इन्द्राग्नी इति देवता भवन्ति—'चत्वारि सन्ति वरुदेवत्यानि'
(ताण्ड्य० वा० ६.२३) इति श्रुतेः । इमांति स्तोत्राणि हानुराज्यं मैत्रावरुणाज्यं ब्राह्मणाञ्छ-
मताज्यम् अष्टावाकाज्यमिति गन्धैर्भ्यवहित्यन्ते । तत्राग्नय हानुराज्यम्, मैत्रावरुणं मैत्राव-
रुणाज्यम्, ऐन्द्रं ब्राह्मणाञ्छमताज्यम्, ऐन्द्राग्नयञ्छावाकाज्यम् इति विभागः । एतेषां गानाय
क्रमेण अग्नं आयाहि ब्रौतये 'आनो मित्रावरुण' 'आयाहि सुप्रभा हि ते' 'इन्द्राग्नी आगतं
मुतम्' इति चत्वारं सूत्रा विनियुक्ताः । एवमेव शम्भकर्तारं चत्वारि गवसाणि
पठन्ति । होतुः प्रातरन्यत्रे 'हानाजनिष्ट वेतन' इत्याज्यम् । मैत्रावरुणस्य षट् स्तोत्रिया-
न्तूनां विहिता आग्ये—'आ नो मित्रावरुणा' 'मित्रं यय हवामहे' 'मित्रं हवे पूतदक्षम'
'अयं वा मित्रावरुणा' 'पुष्टवता विद्धमि' 'अति वा मूर उदित' इति । इमे
सूत्राः षष्ठस्तोत्रियसंज्ञेन व्यवहित्यन्ते । एषु यस्मिन्सूत्रे उद्गातारो गानं कुर्युः स सूत्रं
होत्रकाणां स्तोत्रियो भवति । एवं ब्राह्मणाञ्छतिनापि षट्स्तोत्रियान्तूनां—'आयाहि
सुप्रभा हि ते' 'इन्द्रमिदगाग्निं वृहन्' 'इन्द्रं स हि वृक्षम्' इत्येका, 'आदेह स्वधामनु' इति
द्वे, मिलित्वा सूत्रं, 'इन्द्रो यधीषो जस्यमि' 'उत्तिष्ठन्तोऽग्रमा सह' मिन्धि विन्वा
अपहिष' इति । एवमष्टावाकस्य इन्द्राग्नी आगतं मुतम् 'इन्द्रे अग्ना मधो वृहन्'
ता हवे पथोरिदम् 'इयं वापमय मन्मन' 'इन्द्राग्नी वृक्षामिमे' 'यस्य हि मय अस्विजा'
इति षट् स्तोत्रियाः । अथ होत्रकाणां ये सूत्रा विहिता ते सर्वेऽपि षष्ठस्तोत्रियसंज्ञका
भवन्ति । एवञ्च प्रकृतमूक्तस्य अनुबन्धमयमन्त्रयो 'आदेह स्वधामनु' 'शीलुषुचिदान-

तथापि सूत्रितं चतुर्विधं होताजनिष्टेति लब्धं 'इन्द्रेण स हि दूषस आदह स्वधामन्वित्येका हे च'
(आ० श्रौ० ७-२) इति । यद्यप्येतत्सूक्तमन्त्रं तवाप्यादहेत्यादिषु षट्सु महतो वर्ण्यन्ते ।
'प्रादन्नेभ्यो महतः' (अनु० परि० १-२) इत्यनुक्रमनिकायामुक्तत्वात् । आदिरयमथानन्तर्याम्ये
निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आवह सर्वतोऽरनन्तरमेव । स्वधामनु इतः परं जनिष्यमाण-
मनुवक्तुं वाऽनुत्तम्य महतो देवा गमन्त्वमेरिरे । मेघमध्ये अस्य गर्भकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य
कर्तारं पञ्चम्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिलवत्सरमेवं कुर्वन्तीति वशांषिषु पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशी
महतः ? यत्किं यत्ताहं नाम दधानो—धारयन्तः । सप्तसु गणेषु महतामोबुद्धं चाभ्याबुद्धं
चेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नाभाभ्यन्तग्राह्यानि । अन्य इत्यदिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेष्वग्रना-
मसूयंस् स्वधा (निघ० २-७) इति पठितम् । अणं इत्यादिष्वेकशतसङ्ख्याकेष्वुदकनामसु तेज-
स्वधा अक्षरम् (निघ० १-१२) इति पठितम् । आत् । अहः निघाताचाद्युदासी । स्वधा ।
स्वं लोकं दधातीति पुष्पातीति स्वधा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा० ३-२-३) । कुबुजरपत्र-
प्रकृतिस्वररचम् । अनुपुनःशब्दी निघाताचाद्युदासी । गर्भस्य आतो गर्भत्वम् । प्रत्ययस्वरः ।
^{११६}एरिरे । अन्तर्भावितव्यर्थादीर गतादित्यस्मादनुदासीतः परस्य लिटो जस्येरेषु । चित्वा-
वन्तोवातः । 'सह सुवा' (पा० २-१-४) इत्यत्र सुपेति यौगधिभागावाडा सह लिङः समामेर्गपि
'समासस्य' (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोवातत्वम् । 'इमावेयं नुदमतोऽनुक' (पा० ३-१-३६)
इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । अहशब्दयोगाभिघाताभावात् । 'सुपयपयताहं पूजायाम्'
(पा० ८-१-३९) इति निवेधात् । दधानाः । शान्तश्चिन्त्यावन्तोदासीत्ये प्राप्ते 'अभ्यस्तानामादि'
(पा० ६-१-१८९) इत्याद्युदासीत्वम् । यज्ञमहंति यज्ञियम् । 'यज्ञात्वाग्म्यो यकञी' (पा०
५-१-७१) इति यप्रत्ययः । आपनेयोमीयिकः कइलकछया प्रत्यवादीनाम् (पा० ७-१-२)
इतीषादेशः । प्रत्ययस्वरेणैकार उदासः ॥४॥

यञ्चमीषुचमाह । अस्ति किञ्चिदुपास्यानम् । पणिभिर्देवलोकाद् गावोऽपहृता
अग्निकारे प्रक्षिप्ता । तादृशेभ्यो महर्द्विः सहाजयविति । एतज्जानुक्रमनिकायां सूत्रितम्—
'पणिभिरमुरेतिगूळ्हा गा अम्बेष्टुं सरथा देवजुनीमिन्द्रेण प्रहिताममुग्निं पणयो मित्रीयन्त ग्रीधु'
(अनु० ८-५-१) इति । मन्त्रान्तरे च दृष्टास्तथा सूत्रितम्—^{११७}निहृडा आप पणिनेव गावः'

जन्तुनि' इत्यनयो चतुर्विधो प्रातस्मवने ब्राह्मणान्धमिकर्तृकाज्ययाम्ने 'इन्द्रेण सहि
दूषस' इति मन्त्रेण सह स्नात्रियन्वेन विनियोगः । अहं तुचः पळहस्तान्नियमशक
इति भाष्यसन्दर्भस्यार्थः ।

^{११६}एरिरे । अन्तर्भावितव्यर्थादीरघातो लिटो जस्य लिटमन्तवारेदिरेच'
इति इरेच आदेशः । यकारस्येतो लापे इर्इरे-इरिरे । आडा सह समासे एरिरे इति
पदम् । अत्र चित्वादन्तोदानं समामम्बरो वा.न्तोदान एरिरे इति । निहृडनिहृड' इति

निघातो न भवति, 'सु पय पयता हं पूजायाम्' इत्यहशब्दयोगेन तस्य निवेधात् ।

^{११७}'दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् निहृडा आप पणिनेव गावः । अया चिद-
मपिहितं यदासीत् बृत्र जघन्वो अप तद् यवा' । इति समग्रो मन्त्रः ।

(अ० स० १-३२-११) इति । तथेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हे इन्द्र बीळु चित्—इदमपि दुर्गमस्यानमाद्यजन्तुभिर्भक्ष्यमानं हि विद्वद्भिर्वाङ्मयं न तत् समर्थमवशिष्टं सहितस्त्व गुहाचित् गुहाया-
मपि स्थापिता जलिया गा अन्वचिन्त- अन्विष्य लब्धवानसि । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशति-
सङ्ख्याकेषु वचनामसु वशो बीळु ज्योत्स्नम् (निघ० २-९) इति पठितम् । नवसङ्ख्याकेषु
गोनामस्वच्छोऽश्वोऽस्त्रिया (निघ० १-१) इति पठितम् । बीळु । प्रातिपदिकस्वरः । चित् ।
आदिरनुदात्तः । आद्यजन्तुभिः । वशो भङ्ग इति धातोरीणादिकः कल्मुच्प्रत्ययः । किंत्वाद्य गुहा-
माय । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । तमाते हनुत्तरपदप्रकृतिसन्दर्भत्वम् । गुहा । सप्तम्या
वादेशः । घावादीरां च (कि० २-१२) इत्याद्युदात्तः । वङ्गिभिः । 'अहिधियमुहुग्लाहात्वरिभ्यो
जित्' (उ० ४-५२) इति वहेनिप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । अचिन्तः । 'जे मुचादीनाम्'
(पा० ७-१-५९) इति भूमागमः । सृष्टलङ्कृच्छकृद्दात्तः (पा० ६-४-७१) । वसन्तीत्युक्तियाः ।
वसे कर्तरि णिप्प्रत्ययः । कल्माभवाच्च बाहुलकादुक्तोचः । उक्तं हि—'यस्य पदार्थविशेष-
सम्बन्ध प्रत्ययतः प्रकृतोच्च तदुद्दिष्टमिति । इकारः प्रत्ययस्वरूपोवात् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकादशो वर्गः ।

युञ्जमीति सूत्रे वल्लीमूचमाह । देवयन्तो यदन्तःकाम्देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार
अन्विष्यो महा प्रीडं यदङ्गणमच्छ प्राप्तुममृतं—स्तुतवन्तः । कोदुर्गं यदङ्गणम् ? विवङ्गमुम्—
वैद्यपिङ्गु स्वर्गाहमप्रस्थापकैः सुभिर्नर्तयन्त्यम् । धृतम्—विस्थातम् । नवङ्गणस्य वृष्टान्तः—
यथा मतिम् । आतारमिच्छं यथा स्तुतवन्ति तथेत्यर्थः । 'देवयन्तः—देवानात्मान इच्छन्तः ।
'गुप आत्मनः क्यच्' (पा० १-१-८) । 'क्यचि च' (पा० ७-४-३३) इतीत्यम्, 'अकृन्त्यार्वाधामृकयोर्दीर्घः'
(पा० ७-४-२५) इति दीर्घत्वञ्च न भवतः । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७-४-२५) इत्यनेन
क्यचि घटप्राप्तयोस्तु दीर्घत्वञ्च वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्यमेव प्रकृतं तथापि व्यग्रहि-
तस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अन्वाधन्त इत्यादी अन्वाधस्यात् (पा० ७-४-३७)
इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तम् । क्यजन्ताच्छतुप्रत्ययः । क्यचाश्चस्वाचिन्तः' (पा० १-१-१६३)
इत्यन्तोवात्तत्वम् । अपः पितृभ्यः शतृभ्यः लमावधानुक्तस्वरैरानुदात्तत्वे 'एकादेश उवासेनोवात्'
(पा० ८-२-५) इत्युवात्तः । यथा । 'प्रकारवचने वात्' (पा० ५-३-२३) । 'लिति' (पा०

१७ देवयन्तः । देवानात्मान इच्छन्तीत्यर्थे क्यच् प्रत्ययः । 'सनाद्यन्ता' इति घातुसंज्ञार्था
कर्तरि णप् । लट् शतृप्रत्ययः । तस्य नृमि प्रथमावहृद्वचने देवयन्त इति रूपम् । यत्र
'क्यचि च' इति सूत्रेण क्यचि परे पूर्वस्य ईत्वम् 'अकृन्त्यार्वाधामृकयोर्दीर्घः' इति सूत्रेण
दीर्घत्वञ्च प्राप्तम्, तन् 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पुत्रनिन्नाम्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न
भवतः) इति निषिध्यते । 'चिन्त' इति सूत्रान्तादन्तस्वरः । क्यच् परस्य ऋप
पितृधादनुदात्तत्वम्, शतृभ्यः, लमावधानुक्तानुदात्तत्वमिति देवयन्त इति स्वरमिन्द्रि ।

६-१-१९३) इति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वम् । ^{११६}मतिम् । अन्ते पूर्वपञ्चमन० (पा० ३-३-१६) इत्यादिना क्तिञ्मुदात्तः । अतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीष्टे वर्तते । अथवा पदान्तरेण विशेष्यानुपादानादिङ्गस्यैवा सञ्ज्ञाः । ततश्च क्तिञ्क्तो च सञ्ज्ञाधाम् (पा० ३-३-१७४) इति सम्पत्तेः कर्तरि क्तिञ् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिप्रतिषेधः । किञ्चादेशोदात्तत्वम् । अथवा । अत्प्राप्तुतगच्छत्यर्थयोगात् अण्ड अन्त्यव्यंभदेव (पा० १-४-६९) इति गतिसञ्ज्ञाया निरात-सञ्ज्ञाया अपि सप्तादेशान् निपाता आद्युदात्ता (फि० ४-१२) इत्याद्युदात्तत्वम् । ^{११७}विददमुम् । विद्वे ज्ञाने इत्याम्नादस्तर्भाविनप्यर्थास्तत्प्रत्यये विद्वन्त्योदात्तोतिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विद्वद्वसुः । विदेः शतृप्रत्यये अदिप्रभृतिभ्यः शप' (पा० २-४-७२) इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतृवदात्तत्वम् । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव सिध्यते । गणान्ति स्तुवन्तीति गिरः । गुणातोः । क्तिञ्चि आत् इडातोः (पा० ७-१-१००) इतोत्वं रपरत्वम् । महाम्—महाभक्तम् । नकारतकारधोर्लोपश्चात्त्वन्तः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । ^{११८}अनूपत । अन् स्तुतो । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लुङि प्रथमपुरुषव्यञ्जः । सिञ्चि कृतादित्वेन किञ्चाद् गुणाभावः । इडभावे उकारधोर्पत्य च छान्वत्तम् । निपातः । ध्रुवम् । प्रत्यय-स्वरः ॥६॥

^{११६} मतिम् । मन् अथवाधने धातो विनन्प्रत्ययाणां मतिगच्छ । निश्चात् विनन्त्यादिनिष्पत्त्यम्' इत्याद्युदात्तस्वर प्राप्तः । स मन्त्रे पूर्व पञ्चमनभुवोरा' इति सूत्रणापादितः । क्तिञ्प्रत्ययसम्बन्धिन इकारस्य उदात्तत्वम् । शपनिपातेन मतिम् इति आपत्तेः । अहिमन गश् मतिगच्छ । ज्ञानाय । यदि चायमुपचाराज्ज्ञातुपर्यन्तहि गत्या प्रकृतेन्द्रोद्यत्त्वमङ्गीकृत्य निपात्तौ च सञ्ज्ञायाम्' इति सूत्रेण विनन्प्रत्ययाणां भवति । ततश्च 'विन इत्यनेन सूत्रेणान्य तदेवात्तादात्म्यं सिध्यति ।

^{११७} विददमुम् । ज्ञानार्थकविद्वे धातोऽन्तर्भाविनप्यर्थात् शतृप्रत्यये अपि सल्लापे विशिष्टगच्छ । तस्य प्रथमावद्वयचने क्लीबानिङ् 'जरामो णि' सर्वनामस्थानस्यान्तम् विदन्ति इति पदम् । अन्तर्भाविनप्यर्थव्यान् वदयन्तीति तदर्थः । ततश्च विदन्ति वेदयन्ति वसूनि ये स इति बहुव्रीहिसमासे कृते विददमुग्निं गच्छ । तस्य अपि पूर्वरूपे विददमुम् इति रूपम् । अत्र शतृप्रत्ययस्य 'आद्युदात्तत्वं' इति प्रत्ययस्वरे सति दितीयो वर्ण उदात्त प्रथमवन्तानुदात्तः । बहुव्रीहिसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तृतीयस्योदात्तात्परसम्बन्धात्स्वरितः । तद्वत्त्वं प्रत्ययस्य-विददमुम् इति ।

^{११८} अन् धातो व्यत्ययेनात्मनेपदे लुङि प्रथमपुरुषबहुवचन इत्येव धात्मनेपदावयवस्य नकारस्य अन् इत्यादेशः 'आत्मनेपदेष्वात्त' इति सूत्रेण । तत्र दित् तस्य सिञ्च, तस्य 'आदेशप्रत्यययो' इति पत्वम् अडागमञ्च । इडभावे उकारस्य दीर्घत्वञ्च छान्वत्तम्—अनूपत इति रूपम् । तस्य निपातस्वर अनूपत इति ।

(पा० ३-४-६) इति धर्मवाने लिट् । 'समी नन्वुपनिषद्भाष्यम्' (पा० १-३-२९) इत्यात्मनेपद-
विधानात् लिट् । कावसादेः । द्विर्भाषः । इतिर्भाषः शेषः । अभ्यासस्य धृत्वात् । 'गमहन०'
(पा० ६-४-१८) इत्युपधाजोषः । कावसादिवाचनोदात्तात् । गतिमवाप्ते कृदुत्तर-
पदान्कृतिस्वरत्वात् । 'अविभ्युषा । जिभी मये । धृषंवालिट् । 'लोषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्'
(पा० १-३-७८) इति परस्मैपदम् । 'कवमुत्त' (पा० ३-२-१०७) इति लिट् । कवमुरादेशः ।
तस्य कित्वाद्गुणाभावात् । द्विर्भाषः । अभ्यासस्य धृत्वात् । कावसादिवाचनोदात्तात् इत् 'गम्ये-
कावाङ्गताम्' (पा० ७-२-६७) इति नियमाग्नित्वात् । कवमुत्तवाप्ते तृतीयैकवचने गत्यात् 'कलोः
सम्प्रसारणम्' (पा० ६-४-१३१) इति वकारोदात्तः । सम्प्रसारणाच्च' (पा० ६-१-१०८) इति

स्थिते 'लिटि कातोऽनभ्यासस्य' इत्यभ्यासः । 'हन्वादिनाम्' इति जाये सन् न गन् जाय
इति जाने 'कृदोऽन्' इति कृत्वे सन् न गन् जाने इति दशाया 'गमहन'जनकनचकां
विकल्पनकिं' इत्याद्याया लोपे सञ्जगमानस्य । तन्मनुष्यस्य सञ्ज कश्चिन्नर्त्तः । तयाच
सञ्जगमान इति कथम् । अथ चित्वादन्तोदात्ताच्च, अथवा समित्यनेन गतिमवाप्ते
'गतिस्कारकोपपदात्कृत्' इत्युत्तरपदान्तोदात्ताच्च सञ्जगमान इति ।

१०५ अविभ्युषा । जिभी धर्मं कानुरनिदीयन् । तस्य परस्मैपदे लिट् । तस्य
'कवमुत्त' इति कथम् । तस्य कित्वात् 'गिङ्गति च' इति निषेधाद्गुणाभावात् । जी कन्
इत्यत्र 'लिटि कातोऽनभ्यासस्य' इति द्विर्भाषः, 'हृष' 'अभ्यासे च' इति गुणाभ्यास-
स्यास्य हृषजस्ये भवत् । 'नेङ्कति कृन्' इतीदो निषेध बाधित्वा कर्त्तृनिषेधेन सञ्ज
प्राप्ताभ्येष्ट 'गम्ये कावाङ्गताम्' इति सूत्रेण (कृत्तृनिषेधनानामेकावाचादन्ताना पसश्च
बसोर्गिद् ताप्येताम्) नियमाग्नित्वात् विधीयन् शब्दः । तत्र प्रथमैकवचने मनुष्यस्य सति
उगिदवा सर्वनामस्थानोपात्तो' इति सूत्रेण नृणांमे, वकारस्यैकवचनोपात्तो, उकारस्यो-
पकारणार्थत्वे च सति विधीयन् नु इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने चासङ्ख्ये' इति नाम्न्त-
त्वाद्गुणाभावा दीर्घे विधीयन् नु इति दशाया हन्वादिना मुनांमे सञ्जगमान्तांमे च
विधीयन् इति कथम् । तस्य तृतीयैकवचने टाप्ताभ्येष्ट कृते टकारस्वतो लोपे विधीयन्
आ इति स्थिते 'सञ्जगमान्सारणम्' इति वकारस्वतो विधी उच्यते आ इति आत्ते सम्प्र-
सारणाच्च' इति पूर्वैकैकादेशे लकारस्य 'शामिबनी स्यादिना चत्वे विधी उच्यते आ इति
दशायाश्च इयङादेशे बाधित्वा 'एङ्नेकाचोऽस्योपपदं' इति वनादेशे विध्युषा इति कथम् ।
मन्ता समाप्ते सति—अविभ्युषा इति सिध्यति । अथ 'तत्पदं तुम्यार्चनीयास्तत्पद-
मानाम्यथद्वितीयाकृत्याः' इति सूत्रेणास्यपुनरेककृतिस्वरः—अविभ्युषा इति । 'सञ्जगमानो
अविभ्युषा इत्यत्र 'एङ् पदास्तादति' इति पूर्वैकैकादेशे प्राप्ते 'प्रकृत्यान्त पादमभ्यपरे'
(चकृपादमभ्यस्य एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न नु वकारस्यकारपरे अति) इति सूत्रेण प्रकृति-
भावः । 'इङ्गेन स हि इङ्गते सञ्जगमानो अविभ्युषा इति इङ्गा उगंशः ।

पूर्वेष्वप्यत्वम् । 'आसिचसिघसोनाञ्च' (८ ३-६०) इति वत्वम् । इयकादेशं बाधित्वा 'एशनेकाचो-
ऽसंयोगपूर्वस्य' (पा० ६-४-८२) इति यथादेशः । अत्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वेषु सह
संहितायामोकारस्यङ्कः 'यवास्तादति' (पा० ६-१-१०९) इति वरपूर्वक्यत्वे प्राप्ते 'प्रकृत्याप्तः पाद-
मध्यपरे' (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावः । मन् । मवि स्तुनिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।
'इदितो नुम्बानोः' (पा० ७-१-५८) इति नुमागमः । कुः (उ० १-२२) इत्यनुवृत्तौ 'अठसाङ्कु-
पोयुनोङ्गुमिन्' (उ० १-३७) इत्यत्राविभक्तिकर्तृदेशादन्नेहिरिति वङ्गात्पन्तरावपि कुरित्युक्तम् ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोवात् । द्विवचनौ । 'प्रथमयोः पूर्वतवर्णः' (पा० ६-१-१०२) । तृतीयक-
वचने चेत 'सुपो सुप्तक' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना पूर्वतवर्णवीधेयत्वम् । समानवचंसा । समानं
वर्णं प्रयोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने सुपो सुप्तक' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना-
कारादेशः । समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोवात्त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
तदेव अवशिष्यते ॥७॥

अष्टमीमुखमाह । मन् प्रचर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवच्छेदोपरहितैरभिधुभिधुलोकमभिगतं
काम्यं कर्मप्रवृत्त्येन कामयितव्यंगणमद्वयमूहं महितमिन्द्रस्येन्द्र महत्त्वम् वसोमेतं यथा भवति
तथाचंति पूजयति । अयं यज्ञो मन् इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु
पञ्चवशामु गजनामसु यज्ञो विष्णु (निय० ३-१७) इति पठितम् । वसुधैवकुर्वारिवात्सङ्ख्या-
केऽवचनिकमसु 'अर्चति गायत्रीति' (निय० ३-१४) पठितम् । न विद्यतेऽवच्छेदो येन तेऽनवच्छेदाः ।
नञ् सुप्ताय (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोवात्त्वम् । अभिगता द्यौर्मस्तेऽभिद्युः ।
तैरभिधुभिः । अभिद्युः प्रातिपदिकान्तोवात्त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण न एव
शिष्यते । मन् । प्रातिपदिकम्बरः । ^{१०} 'महो वसुधैवकुर्वारिवात्सङ्ख्या-
केऽवचनिकमसु' (पा० १-४-१९) इति भसङ्गता परतङ्गताया बाधितत्वात्कारस्य वत्ताभावः ।
'मादुपधायाश्च यतोर्वाऽयवादिभ्यः' (पा० ८-२-९) इति वा 'अयः' (पा० ८-२-१०) इति वा
मनुपो मन् वत्वम् । सहस्रशब्दो 'नस्विगयस्यानिमन्तस्य' (फि० २-३) इत्याद्युवात् । मनुप-
पित्वात्स एव शिष्यते । काम्ये । 'कमेचिद्' (पा० ३-१-३०) । 'अत उपधाया' (पा०
७-२-११६) इति वृद्धिः । यज्ञोऽयं वसुधैवकुर्वारिवात्सङ्ख्या-
प्रप्तस्य पितृस्य 'न कर्ममिच्छाम' (वा० पा० १९-६९) इति प्रतिषेधात् । 'भित्ता ह्रस्वः'
(पा० ६-४-९२) इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । स्वन्तात् 'मन्वो यत्' (पा० ३-१-९७) । शिलोपः ।
'तिङ्मरितम्' (पा० ६-३-१८५) इति प्राप्ते 'यतोऽनव' (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युवात्त्वम् ॥८॥

मन्मोमुखमाह । हे परित्यक्तं परितो व्यापित्यवशगण । यतोऽयमाश्ववशगणम्यानादस्त-

^{१०} सहस्रम् । मन् वसुधैवकुर्वारिवात्सङ्ख्या-
मूत्रणः इति मूत्रणं पदान्तं विद्यमानस्य मन् कन् प्राप्तं, मन् 'तसौ मन्वये' इति
मूत्रणं बाध्यते, नान्तमानयोर्भ्रमत्राविधानात् । अतः 'मादुपधायाश्च यतोर्वाऽयवादिभ्यः'
इति मूत्रणावर्णान्तरप्रातिपदिकान्तरस्य मन्मोकारस्य वकारः । तेन सहस्रवदिति शब्दः ।
अथ सहस्रशब्दस्य क्लीबलिङ्गत्वान् नस्विगयस्यानिमन्तस्य' इत्याद्युवात्त्वम् । मनुप-
पित्वात्स एव शिष्यते ।
दनुदानत्वे उदानादनुदास्य स्वरितः, स्वरिहादनुदास्य प्रथमं सहस्रवत् इति स्वरसिद्धिः ।

रिक्षावागहि—अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । दिवो वा—सुलोकाणां समागच्छ । रोचनादि—
 दीप्यमानादादिवमण्डलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठति ततः सर्वस्मादा-
 गच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते अस्मिन्कर्मणि कर्तव्यं भवति त्विषिणः स्तुतोः
 समुञ्जते—सम्यक् प्रसाधयति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्म इति यास्क । एताः स्तुतोः श्रोतु-
 मागच्छेत्यर्थः । यद्यप्युत्तिजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानायावृञ्जतिवातोक्तमपुरुषेण भवितव्यं
 तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्हृतात्प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतत्वमपि च यास्क अत्र 'ता-
 १०० त्विषिणा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकवृत्तः । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामभि-
 मित्तिभिर्मुञ्जन्ते प्रथमपुरुषोपदेशात्वात्' (नि० ७-१) इति । अतः । पञ्चम्यास्तसित्'
 (पा० ५-१-७) । एतदोऽङ् । शित्वात्सर्वविशः । 'सित्ति' (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्व-
 स्योदात्तत्वम् । परिहृयन् । अङ्ग गतिर्लक्षणयोः । 'अग्न्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३-२-७५) इति
 भविन् । अकारलोपश्चाङ्गसः । आभन्निवत्तन्निवात् । गहि । 'गमेर्बहुल ऊन्दति' (पा० २-४-७३)
 इति शपो कृक् । हेङित्वाद्यनुदात्तोपदेशः (पा० ६-४-३७) इत्यादिना जलोपः । 'जलो हेः'
 (पा० ६-४-१०५) इति हिलोपो न भवति । तस्मिन्कर्मण्ये 'जनिष्ठयवत्राभात्' (पा० ६-४-२२)
 इति जलोपस्थासिद्धत्वेनागकारान्तात्वात् । विव । 'ऊचिवम्' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना
 विमक्तेरुदात्तत्वम् । वा । 'वावयोऽनुदात्ताः' (फि० ४-१५) इत्यनुदात्तः । रोचनात् ।
 यत्र दीप्ती । 'अनुदात्तेतरञ्च हलावे' (पा० ३-२-१४९) इति युष् । 'युषोरनाकी' (पा० ७-१-१)
 इत्यादेशः । चिदित्यन्तोदात्तः । अचि । 'अचिपरी अमचंकी' (पा० १-४-९३) इति
 कर्मप्रथमतीत्यत्वेन सह निपातसम्भावाः समावेशान् निपाता आद्युदात्ताः' (फि० ४-१२)
 इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिहृयन्निस्त्वादिष्टस्योदात्तादेशान् इधमोऽन्वादेशाञ्चानुदात्तस्तुतीयावी'
 (पा० २-४-३२) इत्यनुदात्तः । शित्वात्सर्वविशः । विभक्ति अनुदात्तो भुविषी (पा०

१०० तास्त्रिविधा । इदमकाण्डं निरुक्तकारा यास्को देवतानां स्वरूपं विदधयन्
 प्रथमं मन्त्रेषु नाम्नाः सम्भूमि कर्मणा कथेन च देवतानां स्तुतृरूपत्वम्यमानत्वान्प्राधान्यं
 देवतास्वरूपं मन्त्राधीनमिति मन्त्राणां विभागं दर्शयति—तास्त्रिविधा ऋच इत्यादिना ।
 आद्यजुस्ताममेदेन मन्त्रेषु त्रिविधेऽपि प्रायेण ऋक्षेव देवतानां पूर्वोक्ता स्तुतिः प्रतिपाद्यत
 इति तामु विज्ञातामु यदुमन्त्राणां साममन्त्राणाम्च स्तुतिप्रकारो विज्ञातो भवति । अथ-
 त्सूत्रे ऋचामेव परोक्षप्रत्यक्षाध्यात्मिकमदन विभागं कृत । तत्र तामु ऋक्षु सर्वाभिभि-
 मित्तिभि इन्द्र इन्द्र इन्द्रोपदेवमादिभि, दिव एषिष्या गायित कृत इत्यादिभिर्नामभि,
 ईश अनुषुव गायत इन्द्रेव प्रथमपुरुषोपेताख्यातान्तपदेयोगं ता परोक्षकृता ऋचः ।
 तामु मध्यमपुरुषोपेताख्यातान्तपदे अग्नि, यज्मन्त्यादिभि, यज्मच्छन्देन सवनाम्ना च योगं
 ता प्रत्यक्षकृता । एव वा उत्तमपुरुषोपेताख्यातान्तपदेऽस्मच्छन्देन सर्वनाम्ना च युक्ता
 ता आध्यात्मिकवृत्तः । आत्मानमेव स्तोत्रमधिकृत्य वा प्रवृत्ता ऋचन्ता आध्यात्मिकवृत्त इत्यर्थः ।
 प्रकृते 'समस्मिन्ञ्जते गिर' इति मन्त्रे ऋत्विग इति स्तुतीं करोमि ता श्रोतु हे
 मरुद्गण, आगच्छ इत्येवमर्थे 'समुञ्जते' इत्युत्तमपुरुषयोग आदेश्यक, तयाम्यम्या परोक्षकृत
 स्वाङ्गीकारात्प्रथमपुरुषयोग इति भाष्यकारो वदति ।

३-१-४) इत्यनुवासेति सर्वानुवासात्त्वम् । श्रुञ्जते । श्रुजिभूजी धर्मने । समित्युपसर्ग-
योगात्प्रसाधने चतुर्ते । निष्ठातः । गिरः । प्रातिपदिकस्थरः ॥९॥

रजभौमुच्यमानह । इत्थं देवं प्रति भाति अथि जनदानभोमहे आपिश्येन वाचामहे ।
कल्पालोकाविति तदुच्यते—इमोऽस्मामिदं श्यमानात्प्रापिवात्पुण्यो लोकात्वा दिशो वा
लुलोकात्वा । महो महतः प्रौढाहमलो वा—महयावीनां रज्यकावभिरिजलोकात्वा । अयमिन्द्रो
पतः कुतश्चिदानीवास्त्वम्यं वन प्रयच्छत्वित्यर्थः । तप्तदशसु वाञ्छाकर्मसु 'इमहे वामि' (निघ०
३-१९) इति पठितम् । ^{१०}इतः । 'इवञ्जवात्पुण्यम्यास्तस्मिन्' (पा० ५-३-७) । 'इवञ्ज इवा'

१०७ इत् । इदं वाक्यं, तस्य पञ्चम्यास्तसिष् प्रत्ययः । इदं तस् इति स्थिते 'इदम् इत्' इति सूत्रेण इदंशब्दस्य इत् सर्वादिनां णकारस्येत्सङ्गात् । लोपे इत् नस् इति वजायां णत्वविभङ्गी । इत् इति रूपम् । अत्र 'प्राग्विशो विभक्तिः' (विकृताब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्य-माणा प्रत्ययाः विभक्तिमत्रास्त्वु) इति सूत्रेण तसो विभक्तिमत्रायां 'ऊङिदम्पदाद्यप्पुरंश्च' इति सूत्रेण विभक्तेस्तस उदात्तस्वरः । शयमिषाते इत् इति प्राप्तो भवति । एवं 'लिति'

इति सूत्रेण प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तत्वे इत इति सिध्यति । एवमेकस्मिन् लक्ष्य विरुद्धयो
शास्त्रयो प्राप्ती मर्यादा 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' इति सूत्रेण परस्य 'मिति इति शास्त्र-
स्यैव प्रथमं प्रवृत्तिः । एतन्प्रवृत्त्यनन्तरं तसो विभक्तित्वं स्वीकृत्य 'ऊङिद्व' इत्यादिना
विभक्तोदघातम्वरे सति शशनिघातेन पुर्वस्थानादागत्यम् । तथाच इत इति प्रकृतलक्ष्ये

स्वरसिद्धिः । अत्रयं वाङ्मय—‘लिति’ इत्यस्य परशास्त्रस्य ग्रहणसमये ‘ऊङिद’ इति पूर्वशास्त्रस्य बाधितत्वात्तद्वाधितमेवेति कथं तस्य पुनः प्रवृत्तिः ? अत्रोपष्टम्भिष्येय परिभाषा ‘सकृद्गतौ विप्रतिपक्षे यद्वाधितं तद्वाधितमेव’ इति । यतो शास्त्रयोः प्राप्तौ सत्यो विप्रतिपक्षे विरोधो सति यद् बाधितं तद् बाधितमेव श्रयमिति तदर्थं । अस्यारससमाधानम्—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्’ इति । अयमाशयः—‘बोहिभिर्यजन्’ ‘यर्बर्बजेत’ इति विकल्पस्थले शास्त्रयोर्दोषपक्षसम्भवादेकस्य प्रवृत्तौ सत्यामन्यस्य पाक्षिकाप्रामाण्यं सत्यपि पुनः प्रयोगास्तदे तस्य प्रसक्तिरस्म्यव । अतएव ‘स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः, परित्यक्तप्रामाण्य-स्वीकारः’ इत्याद्यष्टदोषदुष्टत्वं विकल्पस्य मीमांसकैरुपपाद्यमानं सङ्गतं भवति यथा, तथा प्रकृते सकृद्वाधितस्यापि शास्त्रस्य लक्ष्यानुसारेण पुनः प्रसक्तिरस्वीक्रियत इति । यद्येवं ‘यत् तत्’ इत्याद्यापि यच्छब्दात्तच्छब्दाच्च तस्मिन्प्रत्यय कृते ‘लिति’ इति सूत्रेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे भति अनन्तरं ततोविभक्तिव्याभित्य ‘सावेकाचस्तूनीयादिर्विभक्तिः’ इति सूत्रेण विभक्तिस्वरः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यस्ति प्रश्नस्यावसरः । तथापि यत्तच्छब्दयोः प्रत्ययेकवचने अवर्णान्तत्वात् ‘न गोदवन्तावमर्षं’ इति तिपेक्षेन विभक्तिस्वरस्याप्राप्तेः, सकृद्वाधितस्य शास्त्रस्य पुनः प्रसक्तिर्न सावैत्रिकी किन्तु लक्ष्यानुसारेण कदाचित्त्वमेवेति स्वीकाराच्च न दोषः ।

(पा० ५-३-३) इतीश । शिष्टास्तर्वादेशः । अत्र ऊट्टिदम् ० (पा० ६-१-१७१) इत्यस्यावकाशः ।
 आध्यामेभिः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इत्यस्यावकाशः । कथनं पाचकः । उभाभवि
 नित्यौ । तत्र परस्वाद् 'विप्रनिवेधे परं कार्यम्' (पा० १-४-२) इति 'लिति' (पा० ६-१-१९३)
 इतीकारस्योदात्तत्वम् । षष्ठ्यात्मनेः 'आदिशो विभक्ति' (पा० ५-३-१) इति विभक्तिनञ्जकार्वाद्-
 'ऊट्टिदम् ०' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिनाऽसर्वनामस्मान्निभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति ।
 'सकृद्गतौ विप्रनिवेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' (पा० ५० ४०) इत्युचिदम् ० (पा० ६-१-१७२)
 इत्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् -न, लक्ष्यानुरोधेन 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानञ्च' (पा० ५० ३९) इति
 स्वीकारात् । नन्वेवं यदस्मत् इत्यादावपि दरेव लिङ्गस्वरेण बाधितमपि 'साधेकाचः ०' (पा०
 ६-१-१७१) इति तमित उदात्तत्वं स्यादिति चेन्न, यत्तच्छब्दयोः साधवर्गान्तत्वे 'न गोप्रवृत्त-
 यवर्ण ०' (पा० ६-१-१८२) इति निवेद्यात् । न च 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च' (पा० ५० ३९)
 इत्येतत्साधैविकं लक्ष्यानुरोधेन क्वाचिदेव तदाश्रयमादिति । नार्तिम् । यजु दाने । 'वात्वादे' व
 तः' (पा० ६-१-६४) । आये वितम् । 'जननननना ननननोः' (पा० ६-४-४२) इति नकार-
 स्यात्त्वम् । 'तिनुवतधतिनुतरकलेषु च' (पा० ७-२-९) इति निवेद्याविष् न भवति । नित्यदे
 प्राप्ते 'उदात्तः' (पा० ३-३-९६) इत्यनुवृत्तौ 'ऊट्टिद्वृत्तिज्जुतिनातिहतिर्कोत्तमश्च' (पा० ३-३-७९)
 इति निघातनादलोदात्तत्वम् । ईमहे । ईह गतो । इयनोऽपि 'बहुल ऊट्टिद' (पा० २-४-७३)
 इति लुक् । अत्र आतोऽङ्गत्वात् 'नास्यनुवासेऽङ्गवपुषेणात् ०' (पा० ६-१-१८६) इति न्तार्थ-
 धानुक्तवानुदात्तत्वे धानुस्वर एव शिष्यते । न च निट्टुल्लिङ्ग' (पा० ८-१-२८) इति निघान' ।
 'ववायोगे प्रथमा' (पा० ८-१-५९) इति निवेद्यात् । उत्तरवाक्ययोरपि हिताव्यवायव्ययोगादस्यवा
 वाक्यवाचिपुर्सेस्तिङ् विभक्तेरवयवध्याहारोदात्तत्वं भवेत्वा प्रथमा तिङ् विभक्तिरिति । दिव ।
 'ऊट्टिदम् ०' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वाचिवात् । प्रथ प्रणयाने । प्रथम
 इति वृत्तौ । 'प्रथे विद्यन्तप्रकारणञ्च' (उ० १-१४९) इति विद्यन्प्रथयः । विद्गीरादिभ्यश्च
 (पा० ४-१-४१) इति ङीष् । प्रथयस्वरेणोदात्तः । जेवनिघातेनानुदात्तादिः पुचिबोशब्दः ।
 पुचिब्या विकार इत्यर्थे 'ओरेङ्' (पा० ४-३-१३९) इत्यनुवृत्तौ 'अनुवासादेव' (पा० ४-३-१४०)
 इत्यङ् । 'मस्येति च' (पा० ५-४-१४८) इतीकारलोपः । तद्धितेभ्यश्चाभादेः' (पा० ७-२-११७)
 इत्यादिबुद्धौ रपरत्वम् । 'क्रियाकारित्वम्' (पा० ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तः । अधि ।
 निघानत्वाद्युदात्तः । इन्द्रम् । इन्द्रप्रत्ययात् आद्युदात्तः । मह । महत् इत्यस्याकार-
 तकारयोर्लोपश्चात्त्वम् । 'साधेकाचः ०' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजस
 'नन्विषयस्यानित्यत्वम्' (फि० २-३) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ।

॥७॥

१.७

इन्द्रमित्यादिकं द्वादशं वस्तुतस्तन्मुक्तकृत्स्नमित्यादिषु चतुर्ष्वम् । शब्दविषयान्दोषेभ्यः-

विनियोगाच्च पुनर्वत् । ^{१०६}विशेषविनियोगस्तु स्यात् । महायते निष्केचल्यशस्त्र इन्द्रमिदगाचिन इति कुतश्च । तथा च यजुर्वेदवार्षिके सूत्रितम् तारो गायत्रिमिन्द्रमिदगाचिन (ऐ० आ० ५) इति । तथा चतुर्विंशोऽहनि बाह्यानाञ्छंतिनः अस्त्र इन्द्रमिदगाचिन इति ब्रह्महस्तोमिदस्तुचः । चतुर्विंशो होताऽनितिष्ठेत्पुष्पकस्य 'आवाहि सुपुना हि त इन्द्रमिदगाचिनो बृहत्' (आ० ७-२) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽन्धावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुकथः । सूत्रितञ्च—'इन्नाय मङ्गने सुतमिन्द्रमिदगाचिनो बृहत्' (आ० ऋ० ६-४) इति ।

तत्र प्रथमायुधमाह । गाचिनो गीयमानस्तामपुक्ता उद्गातार इन्द्रमिदगाचिनमेव बृहत् । 'त्वामिदं हवायह' इत्यस्यामृपुत्पन्नेन बृहन्नामकेन ताप्मानुवत्—स्तुतवन्तः । अकिणोऽर्धम-हेतुमन्त्रोयेता होतारोऽर्धमिन्द्रपुष्पेनन्त्रेऽस्त्रमेवानुवत् । ये त्ववशिष्टा अप्ययं वस्ते बाजीर्वाजीर्वा-र्वाग्निर्वायुर्वाभिरिन्द्रमेवानुवत् । अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्—'अर्को जग्मो भवति यदनेनाचंमि' (नि० ५-४) इति । इमोक्त इत्यादिषु सप्तयजुर्वाशस्तत्रत्याकेषु वाङ्नामसु बाजी बाजी (मि० १-११) इति पठितम् । गाचिनः । 'उक्किविगातिम्यस्वन्' (उ० २-४) इति गायतेः स्वनुप्रात्ययः । निस्वावाद्युवात् । गाचा एषा सतीति गाचिना । 'वीह्यादिम्ययच' (पा० ५-२-११६) इतीति । प्रत्ययस्वरनेकार उवात् । तच्च सति सिध्यः । बृहत् बृहता । तृतीयेकचक्षस्य 'सुपो सुलुक्' (पा० ७-१-३९) इति लुक् । 'पुचबृहन्बृहन्नामञ्च-तृचञ्च' (उ० २-८५) इत्यन्तोदात्तो लिप्यस्ति । अर्कविः । अर्कं पूजायाम् । अर्च्यन्ते एभिरित्यर्कं जग्माः । 'युति सञ्जायां चः प्रायेण' (पा० ३-३-११८) इति चः । 'चणोः कु विष्ण्यतोः' (पा० ७-३-५२) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरान्तोवात् । 'बृहन् कञ्चति' (पा० ७-१-१०) इति भिन्न ऐतादेशो न भवति । अर्कः स्तुतिसाधनमूला जग्मा एषा सतीत्य-किणः । बाजीः । 'बृवाजीर्वा च' (पा० ६-१-२०३) इत्याद्युवात् । 'वीह्यादिम्ययच' (पा० ६-१-१०५) इति पूर्वसबन्तवीधनिधेयस्य 'वा कञ्चति' (पा० ६-१-१०६) इति विकल्पितत्वादीर्घत्वम् । तृतीयार्थे प्रथमा । अनुवत् । न् स्तुती । 'नो नः' (पा० ६-१-६५) इति नत्वम् । लुकि-अत्ययनेनात्यनेपचम् । जग्मोवादेशः । सिच इहभाव उकारस्य वीर्घत्वं च कान्दत्वम् । वातोः कुटादित्वात्सिचो द्विस्वेन गुणाभावात् ॥१॥

द्वितीयायुधमाह । इन्द्र इदिन्द्र एव हयोर्हंरिनामकयोराज्ययोः तथा सह युगपदा संमिदतः—सर्वतः सम्पत्तिध्वयिता । कीदृशोर्हयोः ? वचोयुजा—इन्द्रस्य वचनमात्रेण रणे मुख्यमामयो । सुनिजितयोः रित्यर्थः । जयविन्द्रो वचो वच्युक्तः । हिरण्ययः—हिरण्यव । सर्वा-

^{१०६} गवामयनस्योपान्तिमदिनेऽनुष्ठमे महायतसञ्जसामयाग निष्केचल्यशस्त्रे-माध्यन्दिन-सबनेऽनुष्ठायमाने एतस्मिन्नेकं शस्त्रं हाया वासनीयमिदं सूक्तम् ।

गवामयनस्य द्वितीयदिनेऽनुष्ठायमानं सामयाग चतुर्विंशनाम्नि बाह्यानाञ्छंसिचर्तुके अर्च्यं त्व—चक्षुःश्रवणसंयुक्तं ब्रह्मन्नामसंज्ञकं तन शसनीयम् ।

एवं त्र्यांतिष्ठोमेऽतिरात्रमस्त्राके कनी अनिरात्रमन्त्राणां प्रथमे पर्यायेऽन्धावाककर्तृके कान्दं त्व तृचोऽनुकथ—स्तोत्रियानन्तरं पठनीयम् । एतेषां विवरणं पूर्वमेव तत्र तत्र विशेषेण कृतम्, तस्य एवावगन्तव्यम् ।

भरणभूषित इत्यर्थः । हर्षोः । हरत इति हरी । इन् । निस्वादाद्युदात्तः । तथा सहेत्युक्तम् । सम्मिदलः । मिथ्यं मिथः । मिथ्यतेषंङ् । तन्वात् मिथो यस्यासौ सम्मिथः । कत्वं कान्वसम् । तन्वात् मिथ्यमित्यर्थः । बहुवीही पूर्वप्रकृतित्त्वरत्नम् । वचोयुजा । वचसा युज्येते इति वजोयुजौ । तयोः । वज्रोद्विषयस्य 'मुपां कुलुक्०' (पा० ७-१-३९) इत्याकारादेशः । युज्जान्वो वानुस्वरेणान्तोदात्तः । कुतस्वरप्रकृतित्त्वरत्नं स एव शिष्यते । वज्रो । वज्रमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (पा० ५-२-११५) । प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । 'हृत्प्रत्ययास्तन्वावास्तन्वावाहिरण्ययानि कन्वसि' (पा० ६-४-१७५) इति हिरण्ययस्य मकारतोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पूर्वानुदात्तेन सहकार्येण 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः ॥२॥

तृतीयामुच्यते । अयमिन्द्रो वीर्याय प्रीडाय निरन्तराय वज्रते दर्शनाय द्विधि द्युलोके सूर्यमारोहयत् । पुरा वृत्रानुरेच भगति यदाकातितं तमस्तत्रिवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्धयर्थं नादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । त च सूर्यो गोभिः स्वकीयरदिमभिरग्निं पर्वतप्रमुलं सर्वं जगद्भ्येरयत्—विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा—इन्द्र एव गोभिर्जनेनिमित्तभूतेरग्निं येषं ज्वरयत्—विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदशतन्वाकेषु रश्मिनामनु ज्वरयः किरणा पाकः (निघ० १-५) इति पठितम् । त्रिषत्तन्वाकेषु ज्वरयामनु अग्निर्वाय (निघ० १-१०) इति पठितम् । वीर्याय । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । वज्रते । वज्रो 'सर्ववानुभ्योऽनु' (उ० ४-१९०) इत्यनु । बहुलप्रहणात्पञ्चदशतन्वाभाषः । निस्वादाद्युदात्तः । सूर्यम् । नुवति प्रेरयतीति सूर्यः । वृ प्रेरणे । 'वात्वादेः कः कः' (पा० ६-१-६४) 'राजसूर्यसूर्य०' (पा० ३-१-११४) इत्यादिना क्यप्रत्ययस्तस्य उदात्तप्रत्ययं निपात्यते । क्ययः कित्वावगुणाभाषः । निस्वाद्यनुदात्तत्वम् । वानुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । उहेज्यंता-स्तन्वा 'बहुलं उहेज्यन्ताह योमोऽपि' (पा० ६-४-७५) इत्यङ्वाहो निपातश्च । द्विधि । 'ऊद्विधम्०' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विश्वलोचनत्वम् । अग्निम् । 'अदिशदिभृशुभिभ्यः क्तिन्' (उ० ४-६९) इति क्तिन् प्रत्ययः । अवन्ति पञ्चदशतन्वाविक्रमप्रोत्पत्तिः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रेरयत् । ईर गती । ज्यन्तास्तद् । निघातः ॥३॥

चतुर्थोमुच्यते । हे इन्द्र, उग्रः शत्रुभिरप्रवृष्यस्त्वमुघ्राभिरप्रवृष्यामिकतिभिरस्य-द्विषयरक्षानिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मान्धनं — रत्न । तथा सहस्रप्रघनेषु च — सहस्रसङ्ख्याक-गणाश्वादिनामयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रत्न । वाजेषु । 'वृषादीनां च' (पा० ६-१-२०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । नोऽय । नसः सकारस्य स्तोत्रगुणेषु 'प्रकृत्याप्तः पादम्०' (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावो न भवति, '०अध्यपरे' (पा० ६-१-११५) इति सिधेयात् । अय रक्षणे । 'तिङ्कतिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । ॥४॥ अथपि सहस्रप्रघनेष्वेत्याहुता क्रियामपेक्ष्य

॥४॥ अथपि । अस्मिन् मन्त्रे हे इन्द्र, वाजेषु साधारणयुद्धेषु नोऽस्मान् धनं, एवं सहस्रप्रघनेषु च महायुद्धेषु च अय इति वाक्यद्वयम् । तत्र श्रूयमाण क्रियापदमेकमध्याहृतस्यापदम् । श्रूयमाणक्रियापदस्य 'चवायां प्रथमा' इति सूत्रेण निघाप्रतिषेधे सिद्धे कथं 'तिङ्कतिङ्' इति निघात इति शङ्कायामुत्तरम्—यथा 'सहस्रप्रघनेषु च' इत्यत्र

प्रथमायाः ध्रुवमात्राया अवेति विधाया 'ववापोने प्रथमा' (पा० ८-१-५९) इति निघातनिषेधः प्राप्तः, तथापि वाजपेयित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वात् 'चादिसोपे विभाषा' (पा० ८-१-६३) इति निषेधस्य विकल्पितत्वादेव निघातः प्रवर्तते । ^{१००} 'सहस्रशब्दः 'कदमादीनाञ्च' (फि० ३-१०) इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधानेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ ध्रुवपदप्रकृतिम्बरत्वम् । उद्यः उद्यः समवाये । अस्य गः । 'अद्येन्द्र०' (उ० २-३१) इति रन् । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊर्तिभिः । 'ऊर्तिपूति०' (पा० ३-३-९७) इत्यादिना स्थित्युदात्तः ॥४॥

यञ्चमोचमाह । ययमनुष्ठातारो महामने प्रभूतवन्तिमितमिहं हवामहे आह्वयामः । अर्धेऽर्धके स्वल्पेऽपि वने निमित्तभूते सतीन् हवामहे । कोवृशयिन्म ? युजम्-सहकारिणं समाहितं वा । वृत्रेषु सञ्चु वनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतम् । महाजनशब्दो यद्यपि सङ्घातनामसु पठितस्तथापि महाजनवचनोऽयम् । सङ्घातेऽर्थे बहुव्रीहिन्ये सत्यन्तोदात्तत्वातिङ्गेर्नाच लघुगृहीतम् । महामने । अहञ्च लङ्गन्ञ्चेति समासे 'समासस्य' (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तः । अर्धे । 'अर्धितुभ्यां भन्' (उ० ३-१५०) । निस्वादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेम् स्पेर्द्धायां शब्दे च । निस्वात्कत्रंभिप्राये आत्मनेपदम् । कटः रयाने महिद् । 'टित आत्मनेपदानाम्' (पा० ३-४-७९) इति टेरेत्वम् । कर्तरि लप् । 'ल्ल सप्रसारणम्' (पा० ६-१-३२) इत्यनुब्रुत्तौ 'बहुलं लुङिति' (पा० ६-१-३४) इति सप्रसारणम् । चकारस्योकारः । परपूर्वत्वम् । गुणावावेशी । 'अतो वीर्यो यजि' (पा० ७-३-१०१) इति वीर्यत्वम् । 'तिङ्कृतिङः' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । युजम् । युज समावाचित्यस्य विषयः । 'युजेरतमासे' (पा० ७-१-७१) इति लुप् न भवति । स हि युजेरिति निर्वृत्तादिकार-रहितस्य न भवति । 'अदिर्यमाणपशालमम' (पा० ९० ८४) इति वा युजिर् धोग इत्यस्यापि लुप् न भवति । वृत्रेषु । वृत्रु वतंने । प्रतिकूलमया वतंन्त इति वृत्राणि क्षत्रकुलानि । 'स्वा-मित्तिञ्च०' (उ० २-१३) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । किस्वाङ्गुनाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणम् । 'अत इमिठमौ' (पा० ५-२-११५) इतीनिः प्रत्ययस्वरः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे अयोदशो वनेः ॥

चकारान्वेनेन अवशस्तस्याध्याहारः तथा वाजपेयित्यनन्तर चकारोऽध्याहृतस्य स च वाक्याय जनयिन्दा नृप्यते । तत्र ^{१०१} 'चादिसोपे विभाषा' इति सूत्रेण विकल्पेन निघात-प्रतिषेधस्य प्रतिषिद्धत्वादेव निघातो भवतीति ।

^{१००} सहस्रशब्दस्य कदमादिगणपरिगृह्णत्वात् '३४' 'कदमादीनाञ्च' इति सूत्रेण आद्युदान्तस्य मध्योदान्तस्य वा प्राप्तम् तद्वत् लङ्गानुसारेण मध्योदान्तस्य ग्रीकस्य सप्तम्य प्रथमानि येषामिति बहुव्रीहौ ध्रुवपदप्रकृतिम्बर-सहस्रप्रधानेषु इति ।

इन्द्रादिनामिन् इति सूक्ते षष्ठोऽमुच्यते । हे सजावाद्यन् - अस्मदमीष्टानां सर्वेषां
 शक्तानां सहप्रदातः । अतो बीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन्-वृष्टिप्रदेष्टु ओऽस्मदर्थेभ्यम् इत्यमरान्
 चर्हं येधमपावृषि उच्चाटय । तथेवास्मदर्थमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिप्रस्वरहितः । यद्यदास्माभि-
 र्याच्यते तत्र सर्वत्र मेति प्रतिशब्दं नोक्तवारयति । अतोऽस्माद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्वरहितः ।
 एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । 'अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्वरहितो वा' (नि० ६-१६) इति ।
 वृषन् । आमन्त्रितनिघातः । अमुम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । षडम् । चरतीति
 चरः । 'भुम्शीतृचरित्सरितनिघनिमिधस्विभ्य उः' (उ० १-७) इत्युग्रस्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तो-
 दात्तः । सत्रादावन् । सत्राशब्दः सहाचै । अभिमतफलज्ञातं सकलं सह ददातीति सजावावा ।
 'आतो मनिन्वर्तित्स्वनिघञ्च' (पा० ३-२-७४) इति वनिप् । 'आमन्त्रितस्य च' (पा० ६-१-१९८)
 इत्युदात्तत्वम् । पादादिस्वाप्त निघातः । अप । 'निघातस्य च' (पा० ६-३-१३६) इति
 दीर्घः । निघात आद्युदात्तः । वृषि । वृष्टि । वरणे । लोटः तिप् । तस्य 'सिंहपिप्प' (पा० ३-४-८७)
 इति हिः । 'स्वादिभ्यः इन्' (पा० ३-१-७३) तस्य 'बहुलं क्वसि' (पा० ३-१-७४) इति लुक् । 'अङ्गुणुपङ्गुभ्यश्छन्दसि' (पा० ६-४-१०२) इति हेबिरादेशः ।
 तस्य द्वित्वाद्गुणाभावः । निघातः । 'अस्मभ्यम्' । अस्मच्छब्दात् 'कृतोऽभ्यम्' (पा० ७-१-३०)
 इति भ्यमादेशः । 'शेवे लोपः' (पा० ७-२-९०) इति वकारलोपः । 'बहुवचने सत्येत्' (पा० ७-३-१०३)
 इत्येत्वं न भवति । 'अङ्गवृत्ते पुनर्लुतावधिर्निष्ठितस्य' (प्र० भा० ७-१-३०) इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्वरेण स्वेत्यकार उदात्तः । 'भ्यतोऽभ्यम्' (पा० ७-१-३०३)
 इत्यभ्यमादेशपक्षे 'शेवे लोपः' (पा० ७-२-९०) इति नवम्यन्तशेषस्याङ्गुणस्य लोपः ।
 तथोदात्तनिवृत्तिस्वरेणभ्यमः आदेशकारस्योदात्तत्वम् । अप्रतिष्कृतः । केनचिद-
 प्रतिशब्दितः । 'कुद् शब्दे निष्ठा' (पा० ३-२-१०२) इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः

१) अस्मभ्यम् । अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीवद्वयवर्त्तने भ्यम भ्यमो भ्यम इति सूत्रेण
 भ्यमादेशः । अत्र 'अभ्यम्' इति लुट्त्वेन अभ्यमिति वाङ्मतेः । तत्र भ्यमादेशपक्षे अस्मद-
 भ्यम् इत्यत्र 'शेवे लोपः' इति सूत्रेण वकारलोपे मति अस्मभ्यम् इति रूपम् । तत्र
 प्रातिपदिकस्वरेण द्वितीयवर्णस्योदात्तत्वम् । शेषनिघातेन पूर्वस्यानुदात्तत्वं उत्तरस्य

व स्वरित-अस्मभ्यम् इति स्वरासिद्धिः । अत्र वकारलोपानन्तरं 'बहुवचने सत्येत्' इति
 सूत्रेणाङ्गस्य एकार प्राप्ते 'अङ्गवृत्ते पुनर्लुतावधि' इति परिभाषया निवर्तते । एक-
 स्याङ्गकार्येभ्य प्रवृत्तिदशायामन्यस्याङ्गकार्यं पुनर्न विधानु शक्यमिति परिभाषाया अप्रं ।
 प्रकृते शेषलोपाभ्यम्ङ्गकार्यं प्रयुक्तम्, नस्मिन् मति अन्यदङ्गकार्यमेव न भवतीति तात्प-
 र्यम् । अभ्यमादेशपक्षे अस्मद् अभ्यम् इत्यत्र 'शेवे लोपः' इति सूत्रेण अदो लोपः । अस्म
 अभ्यम् - अस्मभ्यमिति रूपम् । अत्र अभ्यमादेशस्य स्थानिवत्त्वेन 'अनुदात्तो सुप्पिती ।
 इत्यनुदात्तस्वर नस्मिन् परे मति 'शेवे लोपः' इति सूत्रेणादो लोपे अवसरस्योदात्तस्य
 लोपो जातः । अतः 'अनुदात्तस्य यत्रोदात्तलोपः' । इत्यनुदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमोऽकारस्य
 प्रथमस्योदात्तत्वं । तथाच-अस्मभ्यम् इति स्वरासिद्धिः ।

शास्त्रं प्रयोगः । चारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुबागम् । सुबामादेराकृतिगणत्वात्तत्त्वम् ।
नञ् । समासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥६॥

सप्तधीभूषमाह । तुञ्जे तुञ्जे तस्मिस्तस्मिन्कसदात्तरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्र-
विशेषा उत्तरे उत्कृष्टा सन्ति तेः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य मुष्टुतिं धीमतां शोभन-
स्तुतिं न विभजे - न विभजामि । इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहुल्येन देवान्तरेष्वस्तमेत्येन प्रसिद्धाप्यपि
स्तोत्राणि न वर्णाप्तानोत्पद्यते । एतामुच्यं यास्क एव व्याचष्टे 'तुञ्जस्तुञ्जतेर्धनिकर्मणः' । दाने
दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तेविभजामि समाप्तिं स्तुते' (मि० ६-१८) इति ।
तुञ्जे तुञ्जे । तुञ्जतिर्धनिकर्मण्युक्तम् । ततः कर्तरि पञाद्यच् । 'वित्तः' (पा० ६-१-१६३)
इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'नित्यबोत्तयोः' (पा० ८-१-४) इति द्विर्भाषः । तस्य 'परमाश्लेहितम्'
(पा० ८-१-२) इति द्वितीयस्याश्लेहितसम्भा । 'अनुवातञ्च' (पा० ८-१-३) इत्यनुवाताच्चम् ।
दातरि दातरोत्पद्यते । निधक्ते तु 'दाने दाने' (मि० ६-१२) इत्यन्तो व्याख्यातम् । उत्तरे ।
तु प्तवनतरणयोः । भावे 'अक्षोरच्' (पा० ३-३-५७) । उत्कृष्ट उत्कृष्टवाचकः । उत्कृष्टतरो
वस्येति बहुव्रीहिः । पञ्चम्यो 'निपाता आद्युवासाः' (मि० ४-१२) इत्याद्युवासाः । बहुव्रीहि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः । 'अतिस्तुमु०' (उ० १-१३८) इत्यादिना स्तोमवाच्यो मसन्तो
नित्याद्युवासाः । विभजे । विद्न् कान्ते । तट् । स्वरितोत्थावाच्यनेपथम् । उत्तमेक-
वचनमिड् । 'तुवादिभ्यः सः' (पा० ३-१-७७) । 'जेमुचावीनाम्' (पा० ७-१-५९) इति
मुम् । वकारस्य व्यत्ययेन वकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परमसाधन्यादेश इवभीक्ष्णः ।
नित्यात्सप्तविंशः । अनुवातः । ^{१७} 'मुष्टुतिम्' । ष्टुङ् । स्तुती । 'चात्वादेः चः सः' (पा० ६-१-६४)

^{१७} मुष्टुतिम् । ष्टुङ् । धातुः । 'चात्वादे व सः' इति वकारस्य सकारे सति
कितन् प्रत्ययः । मु इवपुपमर्गेण प्रादिसमासे मु ष्टु ति इति जाते 'उपसर्गात् मुनोति-
-मुबति-म्यति-स्तोति-स्तोमति-स्था-सेनय-सेध-मिध-सञ्ज-स्वञ्जाम्' इति सूत्रेण सकारस्य
इत्ये मुष्टुतिगणः । नतो द्वितीयैकवचनेऽपि 'अपि पूर्ण' इति पूर्वसर्पकादेशो मुष्टुतिर्भिति
कथम् । शाभ्रनां स्तुतिमित्यर्थः । अत्र समानान्तोदात्तस्वर बाधित्वाऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
प्राप्तः । पूर्वस्य तोरपसर्गत्वादुपसर्गं उदात्तः । तेन मुष्टुतिम् इति स्वरः । अस्यापि
बाधकम् 'गनिकाग्नोपपदात्कृत्' इति । तेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे धातुस्वर मुष्टुतिम्
इति । अस्याप्यपवादः — 'तादौ च निति कृत्यत्तौ' इति । अत्र कितनकृत्प्रत्ययः तकारादि-
नित् तु वजितकृत् । तस्मिन् परेऽन्तरो गतिं मु इति । तत्प्रकृतिस्वरे सति मुष्टुतिम्
इति भवति । अस्यापि 'मन्क्लिन् व्याख्यानः' इत्यादिनापवादः । तेनोत्तरपदान्तो-
दात्तस्वरस्तिष्ठति मुष्टुतिम् इति ।

अथवा भाष्यकृतिविचारसङ्ग्रह — 'मन्क्लिन्' इति सूत्रे काग्नकादित्यनुवृत्तौ तत् परेषां
मन्क्लितन्मस्तानां व्याख्यानदीनाञ्च शब्दानां कृत्स्वरापवादतयोत्तरपदान्तादात्तसरो विधी-
यते । रचयित्वा पाणिनिकृतिरित्याद्युदाहरणानि । प्रकृतिः विहृतिरित्यादीनि प्रत्युदाहर-

णानि । अ वि इत्यनयोपसर्गसंज्ञात्कारकत्वाभावेन प्रत्युदाहरणता । तथैव सुष्टुति-
मिदमपि सोऽपसर्गसंज्ञा कारकत्वाभावात्कर्ममुदाहरणत्वम् । अतो नात्र 'यन् कितन्'
इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवितुमर्हतीति शङ्का ।

'प्रकृति विवृति' इत्यत्र अ वि इत्यनयोपसर्गयोर्भावविशेषणत्वात्कारकत्वं माजस्तु,
सुष्टुतिमित्यत्र वितन्मन्तस्य स्तुतिशब्दस्य स्तुत्यने स्तुति क्रियतेऽनयति करणव्युत्पत्त्या
स्तोत्रकरणोभूतऋगभिषागिस्वात्प्रत्ययार्थकरण प्रति सोऽविशेषणत्वेन कारकत्वं भवितुमर्हति ।
तस्मात्परस्य चितन्मन्तस्यान्तोदात्तत्वं न काचिद्वानिरिति समाधानम् ।

यद्येवं सोऽपसर्गसंज्ञा न स्यात् धात्वर्थक्रियायोगे काल् तस्योपसर्गत्वम् । तस्योपसर्ग-
त्वाभावे च 'उपसर्गात्मुनोति' इत्यादिना धात्ववयवभकारस्य वत्त्वं न स्यादिति शङ्का भवति ।

करण हि व्यापारबभूवति, व्यापारबदमाधारण कारणं करणमिति तत्कलङ्कात् ।
तस्य यद्विशेषण तत् तदन्तर्गतस्यापारस्यापि विशेषणमेव । करणाभ्यन्तगतव्यापारभ्यु धात्वर्थ
एव । एवं धात्वर्थसम्बन्धमादाय सोऽपसर्गसंज्ञे तत्परस्य धात्ववयवभकारस्य वत्त्वं न
काचिद्वानिरिति समाधानम् ।

करणाभ्यन्तगतकरोत्यर्थविशेषणत्वात्सो तन्निष्कपितोपसर्गत्वमेव, न तु स्तुधात्वर्थ-
निष्कपितोपसर्गत्वम्, तस्य स्तुधात्वर्थविशेषणत्वाभावात् । अतः कथं पत्त्वमिति शङ्काया-
मिदमुत्तरम्—सो करोत्यर्थविशेषणता न साक्षात् करोत्यर्थस्यापारवशात् । किन्तु स्तुयते
स्तोत्रे क्रियत इति विवरणलभ्य करोत्यर्थः । स च स्तुधात्वर्थद्वारेण भवति । अतः
स्तुधात्वर्थद्वारा सो करोत्यर्थविशेषणता स्वीकर्तव्या । तेन या म्नुतिस्तोत्रना तत्करणमपि
स्तोत्रनमित्येव रीत्या स्तुधात्वर्थसंबन्धात्पत्त्वे न कोऽपि प्रत्युह इति । तस्मात् सुष्टुतिमित्यत्र
सो प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणत्वात् 'यन् कितन्' इत्यादिभूतस्योदाहरणमेव तत्, प्रकृति
विवृतिरिति तु प्रत्युदाहरणमेव, अत्र प्रविशब्दयोः धात्वर्थमात्रविशेषणत्वस्वीकारादिति
सिद्धम् ।

उभयविशेषणत्वे सो धात्वर्थं प्रत्ययार्थश्चेति द्वे विशेष्ये भवतः । एतदुदाहृत्य
विशेष्यार्थः विशेषणस्यान्वये सति प्रतिविशेष्य विशेषणस्याभूतिः स्यात् । यथा 'यहं सं-
माष्टि' इत्यत्र यहं तद्गतमेकत्वबोधकस्य संमार्गे विधीयमाने प्रत्युद्देश्य विशेष्याभूति
कृतो वाक्यभेदो मीमांसकैरापाद्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यात् । क्रमेण प्रतिविशेष्य विशेषणा-
न्वये धिनिगमनाच्चिरह विरम्य व्यापाराधातश्च स्थानम् । एकत्र विशेष्ये धीत विशेषणमपरत्र
बाधकमिति स्वीकारेऽपि न निस्तारः । तत्र धात्वर्थं प्रति विशेषणमिति पक्षे 'उपसर्गा-
त्मुनोति' इत्यादिना वत्त्वं न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति तथाविधीयमाने उत्तरपदान्तोदात्त-
त्वाभिद्धिः, प्रकृति विवृतिरित्यनयो प्रत्युदाहरणत्वासिद्धिश्चेत्सुभयतः पाप्मारज्जुरिति
चेदुच्यते—सो प्रत्ययार्थमात्रेण सम्बन्धमङ्गीकृत्योत्तरपदान्तोदात्तत्वं व्यवस्थाप्य वत्त्वस्य
छान्दसत्वं स्वीकर्तव्यमिति । अथवा शोभना स्तुतिर्यस्यति बहुव्रीहिमाश्रित्य पूर्वपदप्रकृति-
स्वरापवादतया 'नञ् सुभ्याम्' इति भूषणोत्तरपदान्तोदात्तत्वं व्यवस्थापनीयम् । यद्वा-
सुष्टुतिशब्दस्य संज्ञापरत्वमङ्गीकृत्य कितम् प्रत्ययं विधाय 'चित' इत्यनन्तान्तोदात्तत्वमाश्रय-
णीयमिति ।

इति सत्यम् । 'स्त्रियो कितम्' (पा० ३-३-९४) इति भावे कितम् । स्थित्युपातेनोपसर्गोप-
 प्रादिसमासः । 'उपसर्गान्नुनोति०' (पा० ८-३-६५) इत्यादिना सत्यम् । अत्राभ्यासपूर्वपर-
 प्रकृतिस्वरूपेण लो प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा 'गतिकारकोपपदात्कुत्' (पा० ६-२-१३९)
 इत्युत्तरपरप्रकृतिस्वरूपेण बातोवदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'तादौ च मिति कृत्यानी'
 (पा० ६-२-५०) इत्यनन्तरस्य गतिसञ्ज्ञकस्य सोरेषोवात्तत्वेन भविष्यत्त्वम् । तत्
 'मनुक्तिनृप्यापदानशयनातनस्वानयाजकादिधीताः' (पा० ६-२-१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन
 बाध्यते । तथाच 'कुतर्वा कुष्टनी तुवे' (ऋ० २-७-१५) । 'वृत्ते शीवस्व कुष्टुतिम्
 (ऋ० ६-५-२५) । 'यास्ते राके कुवतय' (ऋ० २-७-१५) इत्यादावन्तोदात्तत्वमाहुः ।
 यथातु 'मनुक्तिनृ०' (पा० ६-२-१५१) इत्यादौ वृत्तावृत्त तथैव तत्र घटत इति
 लक्ष्यते । तत्र हि 'कारकाहृतप्रतयोरेवांशवि' (पा० ६-२-१४८) इत्यतः कारकपदानु-
 दत्तेः बाधितिकृतिरित्यावायेव 'मनुक्तिनृ०' (पा० ६-२-१५१) इत्यादिसूत्रमित्युच्यते ।
 तथा कारकाविशेषः । 'प्रकृतिः प्रकृतिरिति प्रत्युदाहृतम्' (का० १।२।१५१) । स्यादेतत् ।
 स्तुत्यनेत्येति स्तुतिरिति कितना करणभूतगंभीर्यते । कुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न
 वात्त्वर्थः । तथाच कुष्टुतिरित्यत्र कुशब्दः कारकपर एव अभिप्रायः । प्रकृतिः प्रकृतिरित्यादौ
 तु प्रशब्दो वात्त्वर्थं विशेष्यमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति कुशब्दस्य
 विधायोपाभावाद् उपसर्गः विधायोऽपि (पा० १-४-५९) इत्युक्तोपसर्गसञ्ज्ञा न स्यात् । तथाचोप-
 सर्गान्नुनोतिनुचति०' (पा० ८-३-६५) इत्यादिना सत्यं न स्यात् । मनुक्तिना करणमभिधीयते ।
 विधाताभन च करणम् । तथाच करणविशेषणम्यापि कुशब्दस्य करणभूतगंभीर्यविधायोपा-
 सर्गता अभिप्यतीति । न । तथा सति 'वर्तिकायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसञ्ज्ञका' (पा० का०
 १-४-५९) इति कर्तृत्वार्थमेव प्रति लोदयतगता मनु स्तुत्यात्वर्थं प्रतीत्यस्य सत्यं न स्यादेव । ननु
 स्तुत्यात्वर्थेद्वारेण तत्करणस्य कुशब्दो विशेषणमभिप्यति । वा हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि
 शोभनमेवेति । एवञ्च स्तुत्यात्वर्थसम्बन्धात् प्रत्युपसर्गत्वेन सत्यमपि अभिप्यतीति नृप्यादिरोधेन
 'मनुक्तिनृ०' (पा० ६-२-१५१) इत्यादिसूत्रस्य कुष्टुतिशब्दो विषयो अभिप्यति । प्रकृतिः
 प्रकृतिरित्यत्र भावे कितमिति प्रत्युदाहृतमिति । न, तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वम् । करणे कितमु-
 दाहरणेऽपि वात्त्वर्थमात्रविशेषणतय विवर्जिता न तदुदाहृतप्रत्ययार्थविशेषणतादीति तत्प्रत्युदाहर-
 णोपपत्तिरिति । कुष्टुतिरित्यत्र तु कितप्रतिषेधकरणपरत्वं कुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतय न
 प्रत्युदाहरणतेति । न, किमत्र कुशब्दः प्रत्ययः प्रकृतिप्रत्ययार्थोपपत्तिविशेषणपरः, उत श्रुत्येकं
 विशेषणमिदं अर्थादितरदिति । यदाप्युपपत्त्यस्य तदापि धीगपत्तेनोत कमेवेति । आद्यं प्रति-
 विरोधं विशेषणवदार्थात्तिरिति प्रसङ्गः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दवृत्तिकर्मणा
 विरम्य व्यापारः कस्यचिद् दृष्ट इष्टो वा । असौ न श्रुत्योभयपरत्वम् । अथकत्र श्रुत्या
 तात्पर्यमितरत्रत्वमिति । तत्र वात्त्वर्थसम्बन्धस्याधिकल्पे यत्त्वमिति । प्रत्ययार्थसम्बन्धस्या-
 धिकल्पे 'मनुक्तिनृ०' (पा० ६-२-१५१) इत्यादिस्वरसिद्धिः । आधिक्येनापि कारकसञ्ज्ञाधेनो-
 दाहरणस्याभिधाने प्रकृतिः प्रकृतिरित्यादि प्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या वात्त्वर्थमात्रसम्बन्धस्यापि
 प्रशब्दस्यार्थसत्करणसम्बन्धः केन वारयितुं शक्यत इत्यंथा विद् । अतः इह प्रत्ययार्थमात्र-
 सम्बन्धपरत्वाङ्गीकारेण श्रुतः सिध्यतु सत्यं तु चक्षान्दममस्तु । शोभना स्तुतिर्धेत्त्वमिति

चतुर्वीहर्षा भवतु । एषञ्च 'नञ्प्रभृत्याम्' (पा० ६-२-१७१) इत्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति ।
अथवा तुष्टु स्तुभन्तीति तुष्टुतथ इति करणभूता ऋचः तुष्टुतिशब्देनोच्यन्ते । 'नित्यक्षती च
सञ्ज्ञायाम्' (पा० ३-३-१७४) इति नित्यप्रत्यये सति चित्वाद्यन्तोदात्तत्वं भविष्यति । न च
कारणभूतानामुचो कर्तृप्रत्ययेन नित्यत्वा कर्ममभिधानमिति वाक्यम् । काष्ठानि यद्यन्तीति-
यत्तास्तामपि स्वर्णायारविजकया कर्तृत्वोपपत्तेरिति ॥७॥

अष्टमीमुचमाह । नृवा -कामानां भवितेन्द्र भोजसा- स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टी-
मनुष्यामिषति -प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ? ईशानः समर्थः । अग्रतिष्कृतः -अग्रतश्च-
रहितः । यावदमान न परिहृतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः -वसन्तो वननीयगतिर्बुधो
युर्वच गोयुवानि यथा प्राप्नोति तद्वत् । नृवा । 'कनिष्पुबुविनक्षिचन्विराजिद्युप्रतिविधः'
(उ० १-१५५) इति वर्णतेः कनिष्प्रत्ययः । कित्वाद् नृवाभावः । नित्वाद्याद्युदात्तः । नृवा
इव । युवन्ति मिथीभक्त्यन्तीति युवानि । नृ मिथ्यजामिषजयोः । 'तिथ्युष्टगूधयुधप्रोवाः'
(उ० २-१२) इति चक्षुप्रत्ययान्तो निपातितः । निपातनाहीर्बत्वम् । प्रत्ययस्वरेणाकार
इवातः । 'शेषज्यनि बहुलम्' (पा० ६-१-७०) इति लुक् । इवेन समासो विभक्त्यलोप-
'पूवपदप्रकृतिस्वरत्वं च वचनव्ययम्' (पा० पा० २-२-१८) इति समासेऽपि स एव स्वरः ।
वसन्तः । पूर्वोदरादिस्थादभिमतकपस्वरमिडिः । कर्मन्तीति कृष्टयः । 'नित्यक्षती च
सञ्ज्ञायाम्' (पा० ३-३-१७४) इति नित्यम् । चित्वाद्यन्तोदात्तः । इयति । च गती ।
तिप् । तप् इलुः । 'वली' (पा० ६-१-१०) इति द्विर्भावः । अम्यासोरदत्वह्लावि-शेषी ।
'अतिपिपत्योश्च' (पा० ७-४-७७) इत्यकारस्येकारः । 'अम्यासस्यासबर्णे' (पा० ६-४-७८)
इतीयडादेशः । अङ्गस्य नृचो रपरत्वम् । भोजसा । 'उम्वेवंते वलोपञ्च' (उ० ४-१९३)
इत्यनुन् । तत्सन्निधौ न वकारलोपः । लघुपञ्चगुणः । नित्वाद्याद्युदात्तः । ईशानः ।
ईशादेऽवर्षे । लटः जानच् । 'अविप्रभृतिभ्यः शपः' (पा० २-४-७२) इति शपो लुक् । 'चितः'
(पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वं चाभित्वाऽनुदात्तोत्थास्मसाव्यातुकानुदात्तत्वेन चातुर्यर
एव शिष्यते । अग्रतिष्कृतः -अग्रतिश्रवितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्क्-
रादेराकृतिगणत्वात्सुब्रामनः । नृवामावित्वात्त्वत्कम् । नञ्समास । अक्षयपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥८॥

नवमीमुचमाह । न इन्द्रः स्वयमेक एव सर्वलोनां मनुष्याणामिरज्यति - ईष्टे ।
तथा वसुनां वनाशामिरज्यति । स इन्द्रः पञ्च निवादपञ्चमानां जितोनां - निवासार्हणां
वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः । एकः । इन् गती । 'इन्भोकापाशत्यतिमजिभ्यः कन्' (उ० ३-४३)
इति कन् । बाहुलकात्कलोपासावः । नित्वाद्याद्युदात्तत्वम् । सर्वलोनाम् । अतिपिप-
स्वरेणात्तोदात्तः । 'अन्तोदात्ताद्' (पा० ६-१-१६९) इत्यनुक्षती नामन्यतरस्याम्
(पा० ६-१-१७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुनाम् । '०नित्' (उ० १-९) इत्यनुक्षती
'शृस्वस्तिहिप्रप्यतिवसिहनिस्तिविर्बन्धिमतिम्यश्च' (उ० १-१०) इत्युप्रत्ययः । नित्वाद्याद्यु-
दात्तः । इरज्यति । कण्ठादिस्वरञ् ईर्ष्यापाम् - अर्जस्वर्षार्थः । 'कण्ठादिभ्यो यक्'
(पा० ३-१-२७) । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पञ्च । पञ्च इत्यन्तीकरणे । पञ्चेद्वेति

कतिन् । निस्वावाद्युदात्तः । कतितीनाम् । शान्तिपविकल्परेणान्तोदात्तः । 'नाभिप्यतरस्यात्' (पा० ६-१-१७७) इति विभक्तोदात्तत्वम् ॥९॥

आविर्जनं शान्तिप्यमिन्द्रं वो विष्वतस्परि' इति श्रुत्यात् । ^{११३} 'संस्थितेष्वादिनाय स्तुवते' इति कण्ठे 'वज्रहो' अस्ति सूर्येति इन्द्रमिमिन्द्रं वो विष्वतस्परि' (आ० धी० ६-५) इति सूत्रितम् । ^{११४} 'चतुर्विधोऽहनि प्रातःसवने बाह्यनाच्छंसिन इन्द्रं वो विष्वतस्परित्यारम्भणीया । चतुर्विध इत्युपक्रम्य 'ऋजूनीती नो ववण इन्द्र वो विष्वतस्परि' (आ० धी० ७-२) इति सूत्रितम् ।

तामेतां वसमीमृचमाह । हे ऋत्विग्यजमानाः । विष्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि— उपर्वद्विष्वतमिन्द्रं वो यज्जवर्चं हवामहे —आहुधायः । अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्ताधारणो-
ऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यविकल्पनपहमस्याहु करोतिष्यवर्चः । इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्तो निस्वा-
वाद्युदात्तः । वः । 'अनुदात्तं सर्ववपावादी' (पा० ८-१-१८) इत्यनुबुली बहुवचनस्य 'वसन्ती' (पा० ८-१-२१) इति वत् । विष्वतः । 'किति' (पा० ६-१-१९३) प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । परि । निपातस्वावाद्युदात्तः । सहितायां 'पञ्चम्याः परावम्यर्थे' (पा० ८-३-५१) इति विभक्त्येवोपस्य सत्वम् । हवामहे । ह्वेजः अपि 'बहुलं कन्वति' (पा० ६-१-३४) इति सं-
प्रसारणम्, परपूर्वत्वम्, नृणांवासेती । जनेभ्यः । जन्मन्त इति जनाः । जनेभ्यः कर्तव्यं जन् । 'जनिवप्योश्च' (पा० ७-१-३५) इत्युपवाया वृद्धभावाः । निस्वावाद्यु-

^{११३} अतिरात्रसंस्थाकण्ठोतिष्ठोमे रात्रिस्तोत्राणां त्रिषु पर्यायेषु तदनुसारं शस्त्रेषु च समाप्त्यैव दृग्गतार सन्धिस्तोत्रं कुर्युः । सन्धिमाप्ता क्रियमाण स्तोत्रं सन्धिस्तोत्रम् । अहोरात्रयोस्त्वन्धौ क्रियमाण स्तोत्रं सन्धिस्तोत्रमित्यपि तान्द्रियमहाब्राह्मण उक्तम् । अत्र अग्निस्वा अविर्जनी चेति देवता । अस्विभसम्बन्धादाविर्जनस्तोत्रमित्यपि व्यवहारः । एतत्स्तोत्रमनु होता यच्छस्त्रं शंसति तदाविर्जनशस्त्रं भवति । तदिदमाश्वलायनो वदति— 'संस्थितेष्वादिनाय स्तुवते' इति । अनेन सूत्रेणाविर्जनशस्त्रारम्भकाल सूत्रकारो निर्दिशति— उदगतुभि सन्धिस्तोत्रं समापञ्चे होता स्वीयमाविर्जनशस्त्रमारभेतेति । अतिरात्रसंस्थायां प्रायो रात्रे तृतीयकाले रात्रिस्तोत्रपर्यायाणां समाप्तिर्भवति । तद्वद् होता सूर्योदय-
पर्यन्तमाविर्जनशस्त्रं समापयेत् । सूर्योदयत्पूर्वं यदीह शस्त्रं समाप्तिं स्यात्तर्हि 'यस्याविर्जने शस्त्रमाने सूर्यो नात्रिर्भवति सवा दात्रनयीरनुब्रूयात्' (आप धी. १४ २४ १, २) इति विध्यनुसारं भन्वान् शक्तेन् । शस्त्रस्वास्यारम्भात्पूर्वं होता आग्नीधीयेऽग्नी जान्वाप्य वडाहुती-
राज्येन जुहुयात् । तत्रास्तिमाहुति 'इन्द्रं वो विष्वतस्परि' इति मन्त्रेण कर्तव्या । इमा आहुतीर्ह्येवा आरम्भोऽं सम्प्राप्त्याविर्जनशस्त्रं स्वस्वानमागत्य प्रारम्भेनेति प्रकृतसन्दर्भार्थः ।

^{११४} गवाधमने चतुर्विधाभ्यो द्वितीयदिनं होत्रका शान्तस्मवर्नं अस्वशस्त्रदासनात्पूर्वं स्तोत्रिष्यमनुरूपञ्च तृच पठित्वा आरम्भणीयमङ्गका ऋच पठयुः । तत्र र्धशाबहगस्य 'ऋजूनीती नो ववण' इति, बाह्यनाच्छंसिन— 'इन्द्रं वो विष्वतस्परि' इति, अक्छावाकस्य— 'यन्तोम आधुने नर' इति च ऋच आरम्भणीयमङ्गका विहिता । अत्रारम्भणीयायं संज्ञामाश्रमेव बोधयति ।

वातत्वम् । अस्माकम् । अस्मच्छब्दोऽन्तोवातः । 'शोभे लोपः' (पा० ७-२-९०) इत्यन्त-
लोपपक्षे 'साम आकम्' (पा० ७-१-३३) इत्याकारेण कावेज उवातः । टिलोपपक्षे उवातनिवृत्ति-
स्वरवाकार उवातः । केवलः । वृत्तादेराहुतिगणत्वादाद्युवातः ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः । प्रथमवर्गस्य द्वितीयोऽनुवाकः ।

॥८॥

१.८

तृतीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्रैव सामसिद्धिर्वाहिकं प्रथमं वक्ष्ये सूक्तं मुख्य-
होतृभित्तिर्वाहिकं चतुर्थं पञ्चमम् । अध्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु ^{१०६}महाशते
निष्केवत्यश्वत्थे ओष्णिहन्नुवासीती एव सामसि रयिमित्वादिभेदे सूक्ते । पञ्चमवारण्यके
ओष्णिहन्नुवासीरिति श्रुतेन शौनकेन सूत्रितम् । 'मुख्यहन्नुमूतय ओष्णेव सामसि रयिमिति
हे' (ऐ० आ० ५) इति । ^{१०७}अतिरात्रे प्रथमे पर्वणेऽष्टावाकशास्त्रे एव सामसिद्धिः सूक्तम्
सूचितम् । 'इन्द्रमिदं वाचिनो मूहयेव सामसि' (आ० श्री० १-४) इति । ^{१०८}दशंयामे इन्द्र-

^{१०६} प्राक्पदविनियोगो विवृतः ।

^{१०७} अस्यापि विवरणं पूर्वविनियोगोऽष्टम्यम् ।

^{१०८} दशंयामे । 'वाचज्जीव दशंपूर्णमामाभ्यां यजत' इति वाक्येन दशंपूर्णमास-
यागी विहिती । इमावाहितान्तेतिष्यो भवतः । 'दशंपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजत' इति
वाक्येन काम्यरूपेणापि तौ विहिती । आधानसिद्धाग्निमनाम् अध्ययनविधिसिद्धिज्ञानवतां
सामर्थ्यवनाञ्च वैषणिकानां सपत्नीकानामवाधिकारः । इमौ यागावाधानानन्तरमेवाहि-
ताग्निना कर्तुं शक्येते, अथवा-आधानानन्तरमेव 'सोमेन यज्ये' इति संकल्प्याग्निष्टोम-
संख्याकं ज्योतिष्टोममनुष्ठाय प्राप्ते पर्वणि तत्रेमावनुष्ठानुं शक्येते । इदमेव प्रकार-
इयम् इष्टिपूर्वत्वमोमपूर्वत्वशब्दाभ्यां व्यचक्षिपते सूचकारः । अस्मिन् यामे चत्वार
श्रुतिर्वागो भवन्ति—अध्वर्यु होता ब्रह्मा आग्नीध्रश्चेति । अयं दशंपूर्णमामयाग
सर्वासाभिष्टीनां काम्यानां नित्यानाञ्च प्रकृतिभूतः परित्यज्यते । यत्र स्वापेक्षितानां निशि-
लानामङ्गानामुपदेशान्तश्च प्रकृतिरिति व्यवहारः । इष्टिशब्देन ते यागा उच्यन्ते ये ओषधि-
प्रसवेर्वाहियवतीवारप्रभृतिभिर्द्वैभ्यः, पयसा दध्नाऽऽमिक्षया धानुष्ठीयन्ते । यागशब्दो
व्यापकवाची, इष्टिशब्दस्तु व्याप्यवाची । अतो दशंपूर्णमासेष्टि दशंपूर्णमासयाग इति
व्यवहारो भवति । प्रकृतीष्टि बहुसाध्या भवति—पूणिमामारभ्य तदनन्तरप्रतिपदि क्रियमाणा
पौर्णमासेष्टि, दशमारभ्य तदनन्तरप्रतिपदि समाप्यमाना दशैष्टिरिति । विक्तीष्टमस्तु
सद्यस्कांला एव ।

तत्र पूणिमायां त्रय प्रधानयागाः—आग्नेय (अग्निदेवताकोऽष्टाकपालपुरोडाश
द्रव्यक) उपांशुयाग (विष्णु-प्रजापत्याग्नीधोमदेवतास्वन्यतमदेवताक) अग्नीषोमीय (अग्नी-

याजिनः साक्षाद्व्यस्यान्वाक्या—‘एन्द्र सानसि रयिनि ति । उपता देवता इत्यस्मिन् कञ्छे
‘एन्द्र सानसि रयि, य ससाहिचं पुव्हृत जञ्जन्’ (भा० जो० १-६) इति भूषितम् ।

तामेता प्रथमाधुचमाह । हे इन्द्र । ऊतयेऽन्वयज्ञकार्यं रयि जननाभर—आहर । कीदृशं
रयिम् ? सानसिम्—सम्भजनोद्यम् । सजित्वानम्—समानशत्रुजयशीलम् । धनेन
हि धूरान्भूत्यान्सम्पाद्य वाचको जीयन्ते । सदासहम्—सर्वदा शत्रूणां भिभवहेतुम् ।
कविष्ठम्—अतिसाधेन वृद्धम्, प्रभूतमित्यर्थः । सानसिम् । यन् यन् सम्भवती इत्य-
स्यादतिप्राययो वृद्धिरन्तोवास्तत्वं च ‘सानसिबर्णसि०’ (उ० ४-१०९) इत्यादिना निपात्यते ।
रयिम् । प्राणिपदिकस्वरेभान्तोदात्तः । सजित्वानम् । समानानरीकमेतुं शीलमस्य ।
‘अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (पा० ३-२-७५) इति कर्त्तव्यम् । उपपदप्रमासः । ‘समानस्य कृत्स्नस्य-
मूर्धममृष्युदकं’ (पा० ६-३-८४) इति समानस्य अभावः । कृत्स्नरूपप्रकृतित्वरेण कातुस्वर
एव शिष्यते । कविष्ठम् वृद्धसंवावतिजायते ‘समविष्ठनी’ (पा० ५-३-५५) इतीच्छन् ।
‘प्रियस्त्वि०’ (पा० ६-४-१५७) इत्यादिना वृद्धास्वरस्य वचनम् । इच्छन्तो निरवाहाद्युदात्तमम् ।
ऊतये । ‘०डवात्’ (पा० ३-३-९६) इत्यनुवृत्ती ‘ऊनिमुनिजुतिसरतिहेतिकीर्तयञ्च’ (पा०
३-३-९७) इत्यनेन कितम्वातो निपातितः । भर । ‘हुणहोर्मरुदसि’ (पा० वा० ८-२-३७)
इति हुकारस्य भकारः । ‘ते प्राण्वातो’ (पा० १-४-८०) इति वातोः प्राक् प्रयोक्तव्यस्याङो
‘व्यवहितश्च’ (पा० १-४-८२) इति ऊदसि व्यवहितप्रयोगः ॥१॥

द्वितीयाधुचमाह । येन धनेन संपादितानां सदानां नि मुष्टिहृषया—स्मितां मुष्टिग्रहारेण
मृता शत्रून्विठनमाप्तं—निवृत्ताभरधान । तादृशं जनमाकहेत्यर्थः । त्वोताससंयथा रक्षिता
वपमवंताऽन्वयज्ञेनान्वयेन निवृत्तमाप्तं इत्यन्वयः । यदातिपुङ्गेनश्वमुद्धं च सञ्चन् चित्तशया-
येत्यर्थः । मुष्टिहृषया । ‘हृषत् च’ (पा० ३-१-१०८) इति मुष्ठात् उपपदे वयप् । तत्संवि-
धोर्गेन नकारस्य सकारः । कृत्स्नरूपप्रकृतित्वरे प्राप्ते ‘धरादिस्तुभसि बहुलम्’ (पा० ६-२-१९९)

गोमदवनाक एकान्तरकथानपुरोडासद्व्ययः । इति दशोऽपि त्रय प्रधानयागा—आग्नेयः गृध्र
दधिपाग, एन्द्रपागो यागश्चेति । दधिपयोधागयोश्च सांस्तार्यामिति नामांतरम् । अस्मिन्
सान्नाय्ययागे कृतसोमयागस्यंवाधिकारः । अकृतसोमयागो यदि दशोयाग भूयात्सहि सांना-
य्यस्थान एन्द्रान्नयाग (इन्द्रान्नदेयताकमकाटनकपावपुरोडासद्व्ययकम्) भूयादिति विधिति ।
एवञ्च दशोयागे—यावज्जीव दशपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति वाक्यविहितं दशोमारभ्य प्रतिपदि
प्रभाष्यमाणे चर्ये, इन्द्रयाजिन—कृतसोमयागस्य यजमानस्य सांस्तार्य—दधिपयोधागस्य,
अनुवाक्या—‘इन्द्रायान्वृष्टि’ इति प्रथममन्तर होवा पठ्यमानो मन्त्र ‘एन्द्र सानसि रयिम्’
इत्यान्पूर्वीघटित इति विनिर्गोवाक्यम्यार्थः । अत्र दधि पयश्चेति द्वयमेवेति इन्द्रस्य
देवताया एकान्तादुभयार्थव्यप्रोर्भेननेन प्रधानमेकमेव वेदति, किन्तु पागद्वयं परिगण्यत
इत्यतश्चेत्यम् । आश्वत्थायनधीनमूर्धं प्रथमप्रतीकेन गृहीतो मन्त्र—‘एन्द्र सानसि रयिम्’
इति पुरोनुवाक्या, द्वितीयप्रतीकेन गृहीत—‘प्रसमगाहिचं पुव्हृत जञ्जन्’ इति दाड्यामन्त्र
इत्यवगन्तव्यम् ।

इति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रेणाप्यन्तोदात्तत्वाभिधानादन्तोदात्तत्वम् । नि । आख्यातसम्बन्धस्यापि
 मेवपक्षस्य 'व्यवहितपक्ष' (पा० १-४-८२) इति व्यवहितप्रयोगः । अथा । 'लोपलक्ष्यसि बहुलम्'
 (पा० ६-२-७०) इति लोपः । नलोपः । 'एकवचनम्' । आटसंयोगेन विस्वात् 'एकसोरत्तोपः'
 (पा० ६-४-१११) इत्यकारलोपो न भवति । विस्वारेण च आख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य
 एवमेवोदात्तस्य निगम्यते । ननु 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातेन भवितव्यम् । न ;
 हे ह्रास्व तिङ्ङिभक्तौ । तिङ्ङित्वा मृष्टा निरुणधामहा इत्यत्र मृष्टा ध्रुतंका । अर्धंता
 निरुणधामहा इत्यत्रानुपक्ता द्वितीया । तयो समुच्चयार्थककारो लुप्यते । तेन चादिलोपे
 विभाषा' (पा० ८-१-६३) इति प्रथमेति तिङ्ङिभक्तौ निगम्यते । यथा 'नाम्नना तृप्यति नात्यस्य
 ददाति' इत्यत्र (तं० मं० २।५।४।३) हि समुच्चयार्थस्य चकारस्य लोपात्प्यतीति प्रथमा तिङ्-
 ङिभक्तौ निगम्यते ददातीति द्वितीया तु निगम्यत एव । ननु तत्र हे तिङ्ङिभक्तौ ध्रुते,
 इह पुनरेकैव ध्रुता । लोपस्यैव ध्रुतस्य नात्या ध्रुत इति द्वितीयाभावात्कथमिदं प्रथमा ।
 न ; अनुबङ्गस्य द्वितीयपक्षमपि प्राथम्यमुपकोष्य निघातनिषेधवर्जनात् । 'पुरोडासं चाधि-
 श्रयस्याज्यञ्च' 'प्रोक्षणीश्चाभास्यस्याज्यञ्च' (तं० मं० १-६-१-१-४) । इत्यत्र ह्राश्चयस्यास्य
 पतीत्यादिपक्षयोः प्रथमवाक्यद्वयध्रुतयोस्तत्पक्षयोः अनुबङ्गस्यैव प्राथम्यस्वीकारेण 'चकारोने
 प्रथमा' (पा० ८-१-५९) इति निघातनिषेधो दुष्ट इति । त्वयोता रसितास्त्वोतातः^{१००} ।
 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा० ७-२-१८) इति मपर्यन्तस्य स्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः ।

१०० एणधामहे । कथं धातो एनम् । तस्य शकारस्यकारधारितज्ञायां लोपे विस्वा-
 दन्त्यादयः पर निषेध एव न च इति । लाङ्गलमपुरुषबहुवचने महिङ् । इकारस्य संज्ञायां
 लोपे 'आङ्गलस्य विष्णु इत्यादि' एन च आ महि इति गम्यते 'टिज अरुमनपदानां टंर इत्येते,
 तस्य च 'एन ए' इत्यत्र 'अट्कुप्वाद्' इत्यादिना तस्य एन्ये एणधामहे इति रूपम् । अत्र

एनमो विकरणस्य प्रत्ययाद्युदात्तस्वर एणधामहे इति । मध्ये इह त्रियापदम् अर्धंता
 इत्यत्रानुपपद्यते । तेन 'मृष्टिह्रस्वया निरुणधामहे अर्धंता च निरुणधामहे इति बाधद्वय
 सम्पन्नम् । तत्र समुच्चयार्थस्य चकारस्य लोपे 'चादिलोपे विभाषा' इत्यनेन प्रथमस्य
 तिङ्ङनस्य निघातो निवर्तते । अतः तिङ्ङितिङ्' इति न प्रवर्तते । निरुणधामहे प्रथमस्य
 द्वितीयमपेक्ष्यैव भवति नात्र द्वितीयं श्रूयत, कथं तर्हि 'चादिलोपे विभाषा' इति सूत्र
 प्रवर्तते इति प्रश्नः, अनुबङ्गेण लक्ष्य द्वितीयमादायापि प्रथमत्वमन्वयान्निघातनिषेधोप-
 गतिरिति स्यादिति । यथा नाम्नना तृप्यति नात्यस्य ददाति' इत्यत्र समुच्चयार्थक-
 लुप्तचकारमादाय 'चादिलोपे विभाषा' इत्यनेन प्रथमतिङ्ङनस्य 'तृप्यति' इत्यस्य न निघात,
 यथा वा 'पुरोडासञ्चवाधिश्रयस्याज्यञ्च' 'प्रोक्षणीश्चाभास्यस्याज्यञ्च' इत्यत्र चकारबलेनाधि-
 श्रयस्यामादयोरनुबङ्गेण द्वितीयत्वमाश्रित्य वाक्यद्वयंऽपि प्रथमतिङ्ङनयोः पदयोः 'च
 वा याग प्रथमा' इति निघातनिषेधः, तयोः प्रकृतयोः ।

१०० त्वो ताम् । मुप् इति लोको धातुः । त्वयोणादिकेत मदिक् प्रत्ययेन युज्यद्
 इति शब्दो निष्पद्यते । तस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य त्व इत्यादेशः,
 बाहुलिकां दकारलोपः । त्व इति शिष्यम् । अन् धातो कमणि निष्ठाप्रत्ययः । अन्

अवतेर्निष्ठायाभिधमावयः । 'अवरत्वरसि अविजयामुपवायास्व' (पा० ६-४-२०) इत्युक् । 'एत्येवत्पूठम्' (पा० ६-१-८९) इति वृद्धभावरछान्त । 'तृतीया कर्मणि' (पा० ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाकार उदात्तः । 'एकादेश उदात्तनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । अर्चता । अर्चन्ति गच्छन्तोत्सर्गः । अर्च गती । 'अन्धेभ्योऽपि वृषयन्ते' (पा० ३-२-७५) इति वन्तिप्रत्ययः । 'नेवृञि कृति' (पा० ७-२-८) इतीदृप्रतिषेधः । 'लोपो व्योञलि' (पा० ६-१-६९) इति वकारलोपः । 'अर्चन्वस्वभावमकाः' (पा० ६-४-१२७) इति लकारः । वनिपः विस्वाङ्गातुस्वर एव ॥२॥

तृतीयामुचमाह । हे इन्द्र त्वोनास्तस्वया पानिता वयं यना यनं सन्नुग्रहरभायाध्यातं दुर्गं वज्रामुधयादधीयहि—स्वीकुर्मः । तेन च वयं न युधि युद्धे स्तुवः स्पर्धमानाऽऽहूयस्वस्वजघेन—सम्यग्जघेन । त्वोनास्तः । उक्तम् । वज्रम् । वज्रं वज्रं गती । 'वृज्ये' (उ० २-३१) इत्यादिना रन्प्राप्त्यान्तो निवातितः । यना । यनः काठिन्यम् । तवस्यास्तोत्यर्गआदित्वाद्वच् । चित्वावन्तोदात्तः । 'मुपां मुल्' (पा० ७-१-३९) इति आदेशः । वजीमहि । वृ वाङ् । वामे । आधनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वान् 'स्वरितक्रियातः' (पा० १-३-७२) इत्यात्मनेपदो-त्तमपुल्लवङ्गुवचनं अहिङ् । अहोत्पादित्वाकृत्वः इत् । 'वली' (पा० ६-१-१०) इति द्विर्भावः । लिङ् । 'ललोपोऽनन्तरस्य' (पा० ७-२-७९) इति ललोपः । 'अनाम्यस्तथोदात्तः' (पा० ६-४-११२) इत्याकारलोपः । जघेन । जघः विस्वाङ्गातुस्वरात् । लिङ्ज च लसार्धचातुकस्वराङ्गातुस्वर एव शिष्यते । 'कन्दति परेऽपि' (पा० १-४-८१) इति लभ-परः प्रयोगः । युधि 'युध सङ्ग्रहारे' । सम्यग्वावित्वाधभावे विभच् । 'लायेकाचः' (पा० ६-१-१९८) इति विभक्तोदात्तत्वम् । स्पर्धन्त' इति स्तुवः । स्पर्ध सङ्ग्रहः । 'विभच् च' (पा० ३-२-७६) इति विभच् । 'वहुलं कन्दति' (पा० ६-१-३४) इति रेकस्य सम्प्रसारणभुकारः । अकारलोपश्च ॥३॥

चतुर्थीमुचमाह । वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शीर्येयस्मैरस्नुभिरामुधानां प्रक्षेप्तुभिर्भटैः संपुगयेमहीति शेषः । हे इन्द्र तादृशमहसहिता वयं युवा सहायभूतेन त्वया पुतम्यतः सेनामिच्छतः शत्रून् नातह्ताम—अतिशयोक्ताभिप्रायेण । शूरेभिः । शू शू गती । 'अकम्' (उ० २-२७) इत्यनुवृत्ती 'शुलिचिमीनां शीर्येय' (उ० २-२८) इति कम् । कित्वाङ्गुनाभावः । निस्वाङ्गातु-वास्तत्वम् । 'वहुलं कन्दति' (पा० ७-१-१०) इत्येवो निविडत्वाद् 'वहुवचने लप्तेन' (पा०

न इत्यत्र 'अवरत्वर' इत्यादिना चात्ववयवयोरकारवकारयो ऊठि ऊत वाच्ये । त्व ऊने-त्यत्र अकारऊकारयोर्गुणिकादेशोऽन्तान्तात् । तस्य प्रथमाङ्गुवचने जम्, तस्य 'आञ्जमेरुक्' इत्यमुकि त्वोन अम् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे त्वोनास्तम् इति जाने मकारस्य कत्वविसर्गः, त्वोनास्त इति रूपम् । अत्र स्वऊत इत्यनयो 'एत्येवत्पूठम्' इति वृद्धभावरछान्त । त्वया ऊनास्त इति तृतीया समस्य 'तृतीया कर्मणि' (कथवाचके कान्ते परे तृतीयास्तं पठन्त्या म्यान्) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वञ्च पदं त्व इति । तस्य शान्तिपदिकस्वर उदात्तः । अकारस्य ऊकारस्य च गुणिकादेशो 'एकादेश उदात्तनोदात्तः' इत्युदात्त एव-त्वोनास्तः इति स्वरसिद्धिः ।

७-२-१०३) इत्यत्वम् । सहयोगे तृतीयाबलाद्व्यवस्थित्यस्मत्प्रत्ययसमभिध्याहाराच्च ध्वं संयुज्येमहीति गम्यम् । अत्रापि सहजाम्नेन 'बृहो यूना०' (पा० १-२-६५) इति निपातनादिति ह्यत्वम् । अस्मिन् वास्त्रास्त्रप्रत्ययप्रयोगशीलः । तद्धर्मभिन्नास्त्राकारिभिर्वा । अमुं शेषने । 'तुम्' (पा० ३-२-१३५) इति ताच्छीत्यादिषु तुम् । निष्वावाद्युवाचः । 'रवादिभ्यश्च' (पा० ७-२-४५) इति चिकत्वविधानादयं पक्षे इडनाचः । अस्तुनस्तु रवादाकमावात् 'तुन्तुचौ शसिभ्यः' (उ० २-९०) इत्यनेनानिट् तुम् । स्वया । 'युप्यसिभ्यो मदिक्' (उ० १-१३७) । कित्वाङ्गुनाभाचः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेशाकार उदात्तः । तृतीयकवचनं टा । 'त्वमात्रेकवचने' (पा० ७-२-९७) इति मपर्यन्तस्य स्वादेशः । 'अतो गृणे' (पा० ६-१-९७) इति परकमात्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोवात्' (पा० ७-२-५) इत्युदात्तः । यूना । ०अङ्चयुमिङ्चवाङ्च' (पा० ३-२-५९) इति विभम् । 'सायेकाचः०' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । ^{१००}सासहाम । यूना पुनः पुनः सहेमहि । बहु ध्वंने । 'वात्वादेः यः सः' (पा० ६-१-६४) । बालोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यद्' (पा० ३-१-२२) । 'यङोऽङि च' (पा० २-४-७४) इति लुक् । 'सम्यङोः' (पा० ६-१-९) इति द्विर्भाष । 'हलादिः शेष' (पा० ७-४-६०) 'दीर्घोऽङितः' (पा० ७-४-८३) इति दीर्घ । प्रार्थनायां लिङ् । 'चर्करीतं च' (पा० १०-२) परस्मैपदमवादिबच्च इष्टव्यम् इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं यम् । 'कर्तरि णप्' (पा० ३-१-६८) । अवाचिबच्चावात्लुक् । 'नित्यं द्वितः' (पा० ३-४-९९) इत्यन्यसकारलोपः । 'यामुट् परस्मैपदेबुदात्तो द्विच' (पा० ३-४-१०३) इति यामुट् । लिङ्गः 'सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः । सति लिङ्गत्वाद्यामुट् एबोवात्तत्वं शिष्यते । वावाचित्वाच्च निपातः । ^{१००}पुन्यतः । योङ् पुननामात्मन इच्छतः । 'युप मात्मनः क्यच्' (पा० ३-१-८) इति

^{१००} सासहाम । पहयानु । 'वात्वादेः यः सः' इति पथ्य मत्वम् । एकाचकृत्वा-
दातो पौन पुन्ये चाप्य यद् । तस्य छान्वसो लुक् । 'सम्यङो' इत्यनेन द्विरे सह मह इति
स्थितेऽध्यामकार्ये 'हलादिः शेष' इति । तत 'दीर्घोऽङितः' इति प्रथमाकारस्य दीर्घे
सा सह इति जाने प्रार्थनायां लिङि उत्तमपुरुषबहुवचने मसि, णपि तस्य लोपे
'नित्यं द्वितः' इति प्रत्ययसकारलोपे सा सह, य इति स्थिते यामुटि सा सह, यास् य इति
दवायाः 'मलोपोऽनन्त्यस्य' इति यामुट्सकारलोपे सासहाम इति रूपम् । अत्र यामुट्
प्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरे 'अनुदात्तं पदमेकवचनम्' इति पूर्वपोरनुदात्त, उत्तरस्य मकाराकारस्य
लसार्वाधानुकानुदात्तस्योदात्तात्परस्य स्वरित- सासहाम इति स्वरा ।

^{१००} पुन्यतः । पुननामात्मन इच्छनीत्यर्थे पुननाशब्दात् क्यच् । ककारचकार-
योरित्मजायां नोपे यकारमिच्छति । 'सनाद्यन्ता वाचन' इति धातुमजायां पुनना इत्यत्र
मुनो लोप- 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो' इत्यनेन । पुनना य इति स्थितम् । 'कथञ्च-
रपुननस्यचि लोप' (कवि-अध्वरपुनना इत्येवामन्यस्य लोप वयञि परे ऋग्विषये)
इत्याकारलोपे पुनन्यशब्दः । ततो नट् तस्य च शत्रादेण णप् च । पुन-य अत् अ इति

वयम् । 'सनाद्यस्ता वातकः' (पा० ३-१-३२) इति वातुसम्भाषी 'मुषो धामुप्रातिपदिकयोः' (पा० २-४-७१) इति मुषो लृक् । 'कपयि च' (पा० ७-४-३३) इत्यनुब्रूतो 'कपयि च' पृतनस्यार्थे लोपः' (पा० ७-४-३९) इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुविशेषादन्तोदात्तः । उपरि लठः शावादेशः । 'कर्तरि वाप्' (पा० ३-१-६८) । पिस्वाद्यनुदात्तत्वम् । शतुद्वय लसार्वधातुकस्वरूपेण उदात्तेन सह एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । वातः मुष्मरेणानुदात्तस्य 'अन्तोदात्ताद्' (पा० ६-१-१६९) इत्यनुब्रूतो 'शतुननुमो नद्यजादौ' (पा० ६-१-१७३) इत्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमूचमाह । अपविश्री महान् शरीरेण प्रीडः परश्च नृनेरुहृष्टोऽपि । मुक्तिञ्च पशितो वधमुक्तायेन्द्राय महिषं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिर्यं संवदास्तु । स्वभावासिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किञ्च । छीर्न — सुलोक इव शब्दो छलमिन्द्रस्य सेनाकथं प्रेषिता प्रविज्जा पुपुत्सेन वृक्ष्यतामिति शेषः । यथा सुलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । मुशम्भो यद्यपि क्षिप्रनामसु नृ बभूव (निघ० २-१२) इति पठितस्तथाप्यत्र तस्याम्बवाभावाभिप्रायतत्वेना-नेकावेषत्वसम्भवाच्च तन्मूचवार्थोऽत्र गृहीतः । *'नमम्भो लोके प्रतिवेधार्थं एव । स्वाध्याये तु प्रतिवेधार्थं उपमार्थोऽवेति द्विविधः । येन पवेनाम्बीयने तस्मात्पूर्वं प्रपुञ्जमानः प्रतिवेधार्थः । उपरिष्ठात् प्रपुञ्जमान उपमार्थः । तदाच धास्क उदाहरति— उपमयमन्वध्याय मेघं

शिवम् । अत्र नूनन्य इत्यस्य धातुशब्दोदात्तत्वम् । तदूद् शतुर्धमादि धातुकत्वादनुदात्तत्वम् । अन्तोदात्तेन सहैकदेशे 'एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वे पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तत-श्चाप पिस्वाद्यनुदात्तत्वे पृतन्यत इति शिवम् । ततो द्वितीयाचहृदचनस्य शम् प्रपुञ्ज । पृतन्यत अम् इति आने अयाऽकारस्य पूर्वकर्णकादेशे पृतन्यतम् इति दशाया 'शतुननुमो नद्यजादौ' इत्यनेन विभक्त्येकदात्तत्वे शपनित्रातेन शवाग्न्य श्वनिमग्न्या पृत-न इति स्वगमिष्यदन्ति ।

201 नमश्च । धास्क 'अथ निपाता' इत्याग्न्य उन्नावर्धेत्वर्थेण निपतन्ति' इति तेषां नानाविधार्थप्रतिपादकत्वं निरूपयन् नमश्चस्य निपातस्यार्थद्वयं प्रदर्शितवान् प्रतिवेधार्थकत्वं न दास्यस्य प्रापायाम् उपमार्थकत्वं प्रतिवेधार्थकत्वञ्च तस्य वेद इति । प्रतिवेधार्थकत्वं कुत्र ? कुत्र चापमावर्धन्मिन्याददयितु लक्षणमाह — प्रतिवेधार्थोऽयं इति । नमश्चो य प्रतिपद्यति तस्मात्पूर्वं तस्य प्रयोगं प्रतिवेधायकत्वम् । तयोदाहरणम् 'नेन्द्र देवमममन' इति । अनेन्द्रनिष्ठदेवत्वस्य प्रतिपद्य कर्तव्यः । अत्र पूर्वं नमश्चप्रयोग इत्यस्य प्रतिवेधार्थकत्वम् । एवम् उपमार्थोऽयं इत्यनेन द्वितीयस्य लक्षणमाह । येनार्थेन उप-मेयमयमूर्धममौते स उपमार्थः । उपमाय एव उपमार्थोऽयं । तस्यापरिष्ठान्नमश्चप्रयोगे तस्यापमार्थत्वम् । तयोदाहरणम् — 'दुर्गन्धमो न सुगन्धम्' इति । सुगन्धा पीताया कुत्सि-तमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वन्मोमरसे पीतेऽपि मादकत्वं तस्यति प्रकृतीदाहरणार्थः । अत्र नमश्चस्यापरिष्ठान्नप्रयोगादुपमार्थकत्वम् ।

वेवममंततेति प्रतिवेचाधीय । पुरस्तादुपाचारस्तस्य परप्रतिषेधनि । कुर्मवासो न सुरापा-
मिद्वपमाधीयः । उवरिष्ठादुपाचारस्तस्य 'वेनोपमिमोते' (नि० १-४) इति । अत्रोपमेय-
वाचिनो वृशब्दस्यापि प्रवृत्तत्वादुपमाधः स्वीकृत । अष्टाविंशतिसहस्राकेषु वननामस्योक्तः
पाञ्चः शब्दः (निघ० २-९) इति पठितम् । महाकिति मकारस्य संहितायां 'वीर्यावटि समानपादे'
(पा० ८-३-९) इति शब्दम् । 'आतोऽटि निघञ्' (पा० ८-३-९) इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः ।
'भोभगोभयोऽपूर्वस्य योऽवि' (पा० ८-३-१३) इति यकारः । 'तस्य लोप' । 'तस्यासिद्धत्वा'-
त्स्वरसन्निवर्तनं भवति । 'महेरिन्' (उ० २-५७) इत्यौणादिक इन् । महेर्भादौ नहित्वम् । त्वमिति
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स एव सिध्यते । वशिष्ठे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स्त्रीः ।
कोसकः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । 'मोतो जित्' (पा० ७-१-९०) इति विभक्तेर्निरुक्तात् 'अचो
जिजिति' (पा० ७-२-११५) इति वृद्धिरास्तरतम्यादुदात्तं च भवति । ^{३०४}प्रथिमा प्रथिम्ना ।
पृथोर्भाष इत्यर्थे 'पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा' (पा० ५-१-१२२) इत्यौणादिकम् । 'र ऋतो हलादेर्लघोः'
(पा० ६-४-१६१) इति ऋकारस्य रभावः । 'तुरिष्ठेमेयस्यु' (पा० ६-४-१५४) इत्यनुबन्तौ
'टे' (पा० ६-४-१५५) इति टिलोपः । प्रथिमन्शब्दस्त्विवावन्तोदात्तः । तृतीयकवचने
भवात् अलोपोऽन्तः (पा० ६-४-१३४) इत्यकारलोपः । छान्दसो मकारलोपः । 'अनुदात्तस्य
च यतोदात्तलोपः' (पा० ६-१-१६१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शब्दः । 'नन्विद्यत्वादि-
तन्तस्य' (फि० २-१६) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमशो वर्णः ।

एव तानसिद्धिनि युक्ते षष्ठीमुच्यते । ये नरः पुण्या समोहे त्वामे लोकस्यापत्यस्य
सतिती वा त्वामे वाशत व्याप्नवन्त । इत्थं स्तुत्येति शेषः । वा अथवा विप्रानो मेवाचिनो
विद्यायः प्रज्ञाकाणाः तन्त आशत । ते नर्गे लभन्त इत्यव्याहारः । एव इत्यादिषु षट्-
चरवारित्तसंघाभनामसु 'समोहे समिचे' (निघ० २-१३) इति पठितम् । पञ्चमशब्दस्यनामसु
'युक्त लोकम्' इति पठितम् । समोहे—प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वाः । 'छान्दसोऽनुदात्ता'
(फि० ४-१६) इत्यनुदात्तः । आशत—अज्ञ व्याप्ती । छान्दसस्तेल्लोपः । 'आशागम'

^{३०४} प्रथिमा । प्रथ प्रख्याने धानारीणादिक कप्रत्यय मप्रमाण च पृथुशब्दः ।
तस्य भाव इत्यर्थे इमनिष्प्रत्यय - 'पृष्ठादिभ्य इमनिज्वा' इति सूत्रेण । चकार इत्
इकार उच्चारणार्थः । पृथु इमन् इति स्थितम् । 'र ऋतो हलादेर्लघो' इति ऋकारस्य
रेफे प्रथु इमन् इति जातम् । 'टे' इति मस्य टेल्लोपस्य नृण वाचिन्वा लापे प्रथिमन्-
शब्दः । तन्तन्तृतीयकवचने टाप्रत्यय प्रथिमन् आ इति स्थिते 'अन्तोऽदी न' इत्यनोऽवयवा-
कारस्य लोपे प्रथिम्ना इति रूपम् । मकारलोपश्छान्दसः । प्रथिमा इति पद सिध्यति ।
प्रथिमन्शब्दस्य चित्वावन्तोदात्तस्वर टाप्रत्ययस्य च सुपत्यादनदात्तस्वर शयनिधानश्च । तेन
प्रथिमन् आ इति स्थिते उदात्तयुक्तमकारस्य छान्दसे लोपे 'अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः'
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् प्रथिमा इति स्वरमिद्वि ।

उवास्तः' (पा० ६-४-७२) । तत्तिष्ठिष्ठत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः ।
तमिली । स्थिषां चित्तम्' (पा० २-३-९४) 'तितुषेस्वयहादीनामिति वचनात्' (पा० वा० ७-२-९)
मिपुहीतिनिपठितिरिति वदित्वाप्यः । विप्रालः । 'अष्टोन्त्रं' (३० २-३१) इत्यादिना
एन्प्रत्ययात्तो निपातितः । विषयवकः । वि चारणे । भीयते चार्थतेऽवबुध्यते
मृतमर्चमातमनयेति विषय प्रसा । तामात्मन इच्छन्तीति वदम् । 'क्याच्छन्ति' (पा० १-२-१७०)
इत्युप्रत्ययः । 'अतो लोपः' (पा० ६-४-४८) । प्रत्ययस्वरेणोवातः ॥६॥

तत्पत्नीशुचमाह । वः कुक्षिरिम्भस्योवरप्रदेशः सोमपातवोऽतिशयेन सोमस्य पातः,
त कुक्षिः समूह इव पिब्यते—वर्धते । तेवमाद्यौ चातुरीचित्वेन वृद्धि लजयति । काकुषो
मृचतम्वन्विष्य उर्वीर्दक्षुध आपो न — जलानीय । त्रिह्नातम्वद्व्यास्योवर्क यथा कदाचिदपि
न शृण्वति तथेन्द्रस्य कुक्षि-सोमपूरितो न शृण्वतीत्यर्थः । यद्यपि 'अलोक' इत्यादिषु तत्पत्यञ्चा-
कालसकस्याकेषु पाकनामसु 'काकुक्षिह्ना' (मिच० १-११) इति पठितं, तथापि उदकतम्वन्वि-
तिद्वयवर्जम काकुषञ्चोऽनेन मृचमृचनक्यते । तम्वन्विष्यार्थिनस्तद्वितस्याव काम्यतो लोपो ब्रह्मण्यः ।
सोमपातवः । सोमं पिबतीति सोमवाः । आकारो वातुस्वरेणोवातः । कुपुस्वरपञ्चकृति-
स्वरेण स एव शिष्यते । तमवः पितृवाद्युदासत्वम् । समुद्रमण्डः प्रातिपदिकस्वरान्तोवातः ।
इवेन तमातो विवक्ष्यतोऽपः 'पुर्ववदप्रकृतिस्वरार्थं च' (पा० वा० २-१-६) इति प्रकृतिस्वरः ।
पिब्यते—पिबि मेचने । 'इदितो नृम् वातोः' (पा० ७-१-५८) इति नृमागमः ।
तपः पितृवैभानुदासत्वम् । तिष्ठन्त्येव तत्तार्त्वातुकस्वरेण चातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः—
उर्वशब्दोऽन्तोवातः । 'वीतो नृचवचनात्' (पा० ४-१-४४) इति ङीष् । यच्चादेशः । 'उवास्तपयो
हृत्पूवत्' (पा० ६-१-१७४) इतीकार उवास्तः । जला मह 'एकादेश उवासेनोवातः' (पा० ८-२-५)
हरयेकादेश उवास्तः । आवः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुषः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोवातः ॥७॥

^{३०६} अभिप्लवणवदहगतेष्वप्येव तृतीयतमने बाह्यान्च्छंसिन एवा ह्यस्य सूनूतेत्यनुकृपस्तुचः ।

^{३०६} अभिप्लव० । गवांमयनान्तर्गतस्याभिप्लवणवदहस्य 'तस्याग्निष्टोमार्चमित उक्थ्या
मर्च्ये' (आश्व० ३१० ७) इति सूत्रेण संभवा विधीयन्ते । वदहस्याभ्य प्रथमेऽन्तिमे
च दिनेऽग्निष्टोमसंभवा, मर्च्ये चतुर्थ दिनेऽप्यसंभवा इति । उक्थ्यगतीर्षसमाप्पमाना
इमे कनच इत्यर्थः । अभिप्लवणवदहस्य स्वल्पं पूर्वं सुविणद निरूपितम् । उक्थ्याविशब्दानां
यह-स्तीव शस्त्र-तद्युक्तकनचद्वयं यथासन्दर्भमर्थ इति च पूर्वं निरूपितम् । अत्राक्थ्यशब्दस्य
तन्नामकतास्वयर्थः । अभिप्लवणवदहगतानि याम्यन्त्यवास्वानि तेष तृतीयतमने बाह्यान्-
च्छंसिन शस्त्रे 'एवा ह्यस्य सूनूना' इति तृचोऽनुकृप चोत्रियालभार पठनीयस्तुच इति
विनियोगव्यस्यार्थः ।

अत्रावबलायनेन बाह्यान्च्छंसिनशस्त्रे दशास्तांशियानुक्रमयूगलानि कीर्तितानि—(१)
'अभ्यानुष्यो जना त्वम्, मा ते जयामूरो यथा, (२) एवा ह्यसि वीरयू, एवा ह्यस्य
सूनूना, (३) त ते मद गृणीमसि, तम्वमि प्रगायत, (४) वयम् स्वाधपूषं, यो न
इदमिद पुरा, (५) इन्द्राय साम गायत, तज्जाध आशिषामहि, (६) य एक इडि
दयते, य इन्द्र सोमपातय, (७) ऐन्द्र नो गधि, एदु मर्चो मदन्तरम्, (८) एतो

‘एह्यम्’ इत्यादि ते इति लण्डे, ‘अन बाह्यान्वयसिन्’ इत्युपक्रम्य ‘एवा इति बोध्यम्’, एवा इत्यस्य सूनुता (आ० शी० ७-८) इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्स्तुके प्रथमां सूनुतेऽष्टमीमुच्यते । अस्तेऽस्य सूनुता प्रथमस्यैव वाक्याशुदे हविर्दत्तवले यजमानाय तदर्थमेवा हि — एवं कर्तुम् । अन्तर्यदवयवमानसुतोयेता अवसोत्पद्ये । कीदृशी ? विरेऽशो — विविधरवतोयेतवावयवसुता । बहुविधोपचारकादिनोत्पद्ये । गोमती बह्वो भिर्गोभिर्ववेता, तोप्रदेत्यर्थः । अत एव यही महती पूज्या । यथोक्तवाचो वृष्टास्त — यथा शाका न । यथा बह्वेभ्यः यथा कवेर्येता यमसब्धादिशाका प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महत्त्वमशु शाकन्विरणो (निघ० ३-३) इति पठितम्, तथाप्यत्र महोत्पन्नेन पुनर्वसितप्रसङ्गाद्-यत्रवाचो गृहीतम् । एव — एवमादीनामन्तः (फि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । संहितायां ‘विशतस्य च’ (पा० ६-३-१३६) इति वीर्यः । हि — निपात आद्युदात्तः । अस्य प्रकृतस्येग्नयः परावर्तान् इदमोऽन्वयेते० (पा० २-४-३२) इत्यादिनाशावेतोऽनुदात्त इति तर्कानुदात्तः । सूनुता । ऊ० इतिहासे । सुतरां नूनयप्रथमिति सूनुम् । ता चामासुता च तस्या चेति सूनुता प्रथमतया काक् । ‘पराविश्रुतमिति बहुलम्’ (पा० ६-२-१९९) इत्युकार उदात्तः । विरेऽशो विविधं विविधं रपणं विरेम् । रप नप यवनायो वाचि । तस्यदादित्वाद्भावे विरेम् । तदेतदेवामस्तीति विरेऽशानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि तन्ति ता वाग् विरेऽशानी । ‘अन इनिठनी’ (पा० ५-२-११५) इतीति । ‘यस्वेति च’ (पा० ६-४-१४८) इत्युकारलोपः । ‘अस्तेभ्यो ङीप्’ (पा० ४-१-५) इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । नकारलोपस्तान्दसः । तवर्चदीर्घः ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । वाचोऽस्यां तन्तीति गोमती । अनुङ्ङीपी पिरवावनुदात्तो । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । यही महती । ‘उगितश्च’ (पा० ४-१-६) इति ङीप् । तस्य पिरवावनुदात्तान्ते प्राप्ते ‘शतुवनुतो मञ्जमादी’ (पा० ६-१-१७३) इत्यत्र ‘अहम्बहोवपलकस्यानम्’ (पा० ६-१-१७३) इत्युदात्तत्वम् । अञ्जमन्तोपस्तान्दसः । वाक् । वृषचद् वाके । ‘निष्ठा’ (पा० ३-२-१०२) इति क्तप्रत्ययः । ‘पचो च’ (पा० ८-२-५२) इति क्त्वरम् । ‘चो कु’ (पा० ८-२-३०) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरान्तो-दात्तः । टापा सह तवर्चदीर्घ ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । शाका । शाक इत्युक्त्वात् । यथायम् । निरवावन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद् वृषादि-द्व्युदात्तम् । दामुरे । दाम् वाने । ‘वाङ्वास्ताह्वाग्मीङादिच’ (पा० ६-१-१२) इति निपात-मातृवताविबुधादी द्विर्बचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने ‘यचि भम्’ (पा० १-४-१८) इति भसञ्ज्ञायां ‘वतो सप्रसारणम्’ (पा० ६-४-१३१) इति संप्रसारणं वकारस्योकारः ।

निबन्धं स्तवाम सलाप, स्नुहीन्ध म्यववत्, (९) स्व न इन्दा मरं भोज, यथमुत्थामपूर्यं (१०) यो न इदमिद पुरा, भायाहीम इन्दव इति । तत्र द्वितीययुगल एवाह्यस्य सूनुता इति प्रतीकेन गृहीतत्वाच्चोऽनुरूप इत्यर्थः । अत्र सर्वत्र प्रथम प्रतीक स्तात्रियस्य द्वितीय-क्यानुकूपस्य ग्राह्यमित्यवगन्तव्यम् ।

परपूर्वत्वम् । शातिवसिष्ठासीना च' (पा० ८-३-६०) इति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥८॥

नवमोन्वचमाह । हे इन्द्र ते तव विभूतयः । ऐश्वर्यविशेषाः । एषा हि एषंविधाः कल्पः । किञ्चिदा इति लघुभ्यते भावते कल्पदुशाप दाशुषे हविर्वस्यते यजमानायोत्पत्य-
दीपरक्षाकपा सद्यश्चिन्तन्ति । यदा कर्मानुष्ठितं तदेव भवन्ति । ^{२०५}भावेने मासदुशाप ।
अनुप्रकारेण 'दुष्मदस्मद्व्या कर्वाणि उपलङ्घ्यामम् (पा० वा० ५-२-३९) इत्यस्मच्छब्दा-
दनुप् । नपर्यन्तस्य' (पा० ७-२-९१) प्रत्ययोल्लापयोग्य' (पा० ७-२-९८) इति भावेणः ।
अच्छब्देन सह अतो गुणे' (पा० ६-१-९७) इति परकपात्वम् । 'दुगदुजवतुम्' (पा० ६-३-९०)
इत्यनुवृत्ती आ सर्वनाम्न' (पा० ६-३-९१) इति दकारस्याकारः । लघ्वर्णदीर्घत्वम् । अनुपः
विस्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । लघु । समाने छवीत्यर्थे 'लघु-वरकापरायेणम्' (पा० ५-३-२२) इत्यादिना निपातितम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चित् । 'चावमोऽनु-
दात्ताः' (कि० ४-१९) इत्यनुदात्तः । लप्ति । अल भुवि । लटः स्वोने लि । लोऽन्तः ।
(पा० ७-१-३) अदिप्रभृतिभ्यः शवः (पा० ९-४-७२) इति शपो लृक् । तिङ् प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वम् । प्रत्ययलोदे प्रत्ययलक्षणम् (पा० १-१-६२) इति शवकारमाश्रित्य लसत्त्वोदात्त-
कानुदात्तत्वं न भवति ^{२०६}'वर्णाश्रयविधी प्रत्ययलक्षणं नास्ति' (पा० ४० २१) इति
निवेदनात् । दाशुषे । गतमग्ने गतम् ॥९॥

^{२०५} भावेने । अस्मच्छब्दः । नस्य छब्दसि मादुग्यार्थे अनुप् । अस्मद् वत् इति
स्थितम् । नपर्यन्तस्य 'प्रत्ययोल्लापयोग्य' इति सूत्रेण भावेण न अवत् इति जानम् ।
आदेशस्य अवा सद् अवा गुणे इति परकपकादेश मादुग्य इति स्थिते 'आ सर्वनाम्न'
इति सूत्रेण दकारस्याकारः मा आ वत् इत्यत्र सवर्णदीर्घं भावत् इति शब्दः । तस्य
अनुपूर्वकवचने भावने इति रूपम् । अत्र अनुपः विस्वादनूदान्त्ये प्रातिपदिकस्वर उदात्तः,

उदात्तादनुदानस्य स्वरस्य तस्मादनूदानस्य प्रत्यय भावेने इति ।

^{२०६} वर्णाश्रयविधी । अन्वधाना लटि शवि प्रत्ययपुरुषबहुवचने अनेन्तादेशो अस्
अ अम् इ इति स्थिते शपा लोप अदिप्रभृतिभ्यः शव' इति सूत्रेण । अस् सन्ति
इति जानम् । एनमोऽल्लाप' इति सूत्रेण धात्वकारान्तापे सन्ति इति रूपम् । अत्र
सकारोऽल्लापकारः तिङ्प्रत्ययसंज्ञकेषु । अस्मन्स्य प्रत्ययाद्युदात्तस्वरः । तस्मिन् सति तदुत्तर
स्वरस्य सन्ति इति । अत्र सकारोऽल्लापकारस्य लृज्जगपप्रत्ययसङ्गन्धमाश्रित्य गित्ययुक्तानु-
दात्तत्वसङ्गाया तदुत्तरत्वेन शविभक्त्यम् — वर्णाश्रयविधी इति । वर्णान् प्राधान्येनाश्रित्य
प्रवृत्तो विधि वर्णाश्रयविधि । प्रत्यय प्राधान्येन निमित्तीकृत्य प्रवृत्त कार्यं प्रत्ययसङ्गणम् ।
नानयोऽस्माक्यंमिष्टम् । यथा—कति इति शब्दान्तर प्राप्नोते जलसो प्रत्यययो बह्वर्थो
लृक्' इति लृकि प्राप्ते 'प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रेण लृजेऽपि अस्प्रत्यये शास्-
प्रत्यये वा तदाश्रितम् 'जति च इति सूत्रद्वारा विधीयमानं लृणकप कार्यं अवनीत्यापादितम् ।

वशमीन्ववाह । अहोऽस्य ह्योमः सोममाह्यं स्तोत्रमुपमं चर्कजाप्यं सस्त्रमप्येवा
हि - एते उभे एवाहमे कर्तुः । किञ्चिन् तदुच्यते । काम्या - कामयितव्यं । सत्या -
श्रुतिमयिः शंसनीये । किमर्थं शंसन्विति तदुच्यते - इन्द्राय सोमपीत्ये । इन्द्रस्य
सोमपानार्थम् । एका ह्यस्य । व्यवहितमन्त्रे गतम् । काम्या । कसेभिः सताहचो यत्
(पा० ३-१-९७) । 'जेरनिहि' (पा० ६-१-५१) इति मिलोप । 'तित्सर्वारतम्' (पा०
६-१-१८५) इति हवरिते प्राप्ते 'यतोऽनाज' (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तम् । सुपो
हादेशः । ह्योमः । 'अतिस्तुमु' (उ० १-१३८) इत्यादिना मनप्रत्ययः । उच्यम् । यच्च
परिभाषणे । 'वात्सुदित्थिचिरिर्मिचिभ्यस्त्वक्' (उ० २-७) इति यक् । किस्वात्मप्रसारणम् ।
यत्पुनरुवावाभासी । सत्या । शंसुस्तुमी । 'ज्यन्ताहचो यत्' (पा० ३-१-९७) । 'यतोऽनाज'
(पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तम् । सुपो हादेशः । सोमपीत्ये । सोमस्य पीति ।
कुदुस्तरपप्रकृतिस्वरे प्राप्ते एवमप्येवाद्युदात्तम् । अथवा सोमस्य पीतिर्वस्वेऽस्येति सोम-
पीतिरिन्द्रः । बहुव्रीही प्रकृता पूर्ववदम् (पा० ६-२-१) इति पूर्ववदप्रकृतिस्वरम् ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चोदसो वर्गः ।

॥९॥

२.९

इन्द्रेहोपादितं दशमं सुस्त सुहोह्यन्मिपादिव वधम् । अद्यावदस्तु पूर्ववत् ।
विदेवस्तवति^{१०१} राज्ञे द्वितीयावर्षावेऽष्टावाकस्ये इन्द्रेहोऽनृकपम्पुचः । 'अतिरात्रे चर्वापाना-
मि'ति अग्रे 'इव वनो नुममन् इन्द्रेहि नृकस्यवत्' (आ० शी० ६-४) इति सूचितम् ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमासूचनाह । हे इन्द्र एहि । अस्मिन्कर्मणि आगच्छ । आगत्य च
दिवसेभिः सर्वे सोमवर्षाभिः सोमरसकवेरस्यसोऽज्योभिरर्जयन्ति - माष्ट, हुष्टो भव ।
तत् सर्वमोमसा कलेन मन्त्राभ्युवादिभिर्विदं शत्रूनामभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशति-
सहस्रपाकेषु बलनामसु 'ओज पाज' (निघ० २-९) इति पठितम् । आ इहि । 'आद्युणः'
(पा० ६-१-८७) । इन्द्र एहि इन्द्रेहि । यो ह्यस्यो, स्वाने आपते तभतेऽसावस्यतरस्यपदेहा-
मिथाहमादोरेकावेगस्याहम्यपदेशात् ओमादोऽज' (पा० ६-१-९५) इति परकपम् । अस्ति-

तस्य न नुमताङ्गस्य' इति सूत्रेण निबन्ध कृतः । तथाच 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'
इति सूत्रेण नुमतेर्जापे नपि तदाभिन कामं भवत्विति शकाया वणांश्चयविधौ प्रत्ययलक्षणं
नास्ति इति निबन्ध क्रियते । एवंच यत्र पाय प्रति प्रत्ययगतासाधारण रूप प्रयोजक
तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य प्रवृत्ति यत्र न नवरविशिष्टास्त्रेषु वणानिवाभित्य कार्यं भवति तत्र
प्रत्ययलक्षणस्य न प्रवृत्तिरिति सिद्धम् ।

१०१ अतिरात्रस्य तद्वन्मन्त्रावशात्तदवर्षाणाञ्च स्वरूप पूर्वमेव टित्पण्यां
निरूपितम् ।

भाषा । सर्वो हर्षोत्पन्नयोः । लोटः सित् । 'सर्वे विषयऽलम्बन्ति विकल्पयन्ते' (पा० २० ३५) इति सेहिरादेशो न भवति । 'दिवादिभ्यः ण्वन्' (पा० ३-१-६९) इति ण्वन् । 'बहुलं कृत्वति' (पा० २-४-७३) इति ण्वनो लृक् । 'न लुप्ततरङ्गस्य' (पा० १-१-६३) इति प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधात् 'शामाभ्युदात्ता बोधे' इयनि' (पा० ७-३-७४) इत्युपकारबोधो न भवति । सित्वा-डातुस्वर एव । अन्वतः । 'अवेर्नुम् चउच' (उ० ४-२०७) इत्यनुन् । अवापयेन तृतीया-बहुवचन कर्तव्यम् । निस्वादाद्युदात्तः । विउवेभिः । 'अशिमुषि०' (उ० १-१५०) इत्यादिना वचन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐसादेशो 'बहुलं कृत्वति' (पा० ७-१-१०) इति न भवति । सोमपर्वणिः । ललाकपं सोमं पुचन्ति पूरयन्ति इति सोमपर्वणिः सोमरसा । पुचालनपूरणयोः । 'अयेम्योऽपि दृश्यते' (पा० १-२-७५) इति वतिप् । गुणो रवरत्वम् । वनिच् । निस्वाडातुस्वर एव । उपपदलक्षणे कुरुतरपदप्रकृतित्वदेन पुनः स एव भवति । अभिष्टिर्भिरागता । इव गती । 'अये दृक्०' (पा० ३-३-९६) इत्यादिना वितमुदात्तः । स हि भाषणोऽपि न विनाई लभयति । कित्वात्त्वद्वयवचनभावात् । 'तितुवतधसितुमरकसेषु च' (पा० ७-२-९) इतीडागमो न भवति । अभिशम्भ्येकारस्य 'एमसादिषु परकपं वक्तव्यम्' (पा० वा० ६-१-१४) इति परकपत्वम् । प्राविमभावे कुरुतरपदप्रकृतित्वरत्वम् । ओजसा । उज्ज्वेलोपपद्य' (उ० ४-८६) इत्यनुन् । निस्वादाद्युदात्त ॥१॥

द्वितीयाद्युचमाह । इमित्यनवकः पादपुरणाद्य प्रयुक्तः । हे अरजयं च सुतेऽभिषुते चमसत्वे सोमे एनं सोममिन्द्रायैवाधेमात्पूजत- पुनरभ्युचयत । ॥ सुकामिन्दिचमसगणे पुन-

॥ सुकामिन्दिचमसगणे । उयातिष्टोमे परंप्रचमसैरच सोमगमो हयते । ग्रहो भाम शरव उन्म्वलाकार प्रादिपपरिमाण पात्रविशेष । चमसश्च चतुरकोणाकारो दारव-पात्रविशेष । ग्रहेषु धाराग्रहा भवारापहारश्चति द्विविधा । द्रोणकलशाख्यस्य महत् काष्ठमयस्य पात्रस्यापरि परित्राम्य वास क्षण्डे वित्तयोद्गतासरो प्राग्यन्ति । तत्रोन्मेता ऋत्विक् पूर्वधेवाभिषवादिमन्कारपूर्वकामाचवनीताख्यपात्रे मरुक्षित सोमरस गृहीत्वा होत्वाचमसे तथा नितयेन् यथा च रम्यो वास क्षण्डे निषण्य द्रोणकलशे सवेन् । स्रमन्त्या धाराया अभ्यर्पयेवंतृस्तामरसं गृहीत्वा धाराग्रहा मरुन्ति । धारा विना द्रोणकलशाद्ये गृह्यन्ते तेऽधाराग्रहा । तत्र धाराग्रहा-अमर्याम, ऐन्द्रवायव, मैत्रावरुण, शुक्र, भन्धी, जायमज, वयोऽतिप्राज्ञा उच्यते, आविधन ध्रुवश्चेति । अवाभ्यामुप्रभृतयोऽधाराग्रहा । धाराग्रहेषु ग्रहणानन्तरमेवात्मर्षाभ्यस्य होमो भवति । ऐन्द्रवायवादीनां ग्रहणानन्तर स्वरे सादन नन क्रमेणैकैकस्य होमः । तत्राच्यर्थ-ऐन्द्रवायवमंत्रावध्यादिभ्यान् ग्रहान् यथायथं कृत्वा, उन्नतार चममोन्नयनाय प्रेरयेत् । चममोन्नयनं नाम चमसेषु द्रोणकलशे पूनमूत्कलशे च विद्यमानस्य सामगमस्य पूरणम् । ते च चमसा होन्-बहुोद्गान् यजमान-मैत्रावरुण आह्वानाच्छम्यछादक-पातु-नष्टाग्नीध्र मदम्यानां नान्ता मयवह्नियन्ते । तेष्व-छादकचमस विहायान्येषु चमसेषु सोमरसोन्नयनं कुर्यादुन्नता । इदमेमुन्नयनम् । अन-मरमध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता च सुकामिन्दिचधाराय सन्नद्धो भवत । प्रचार तत्र साह्वान-

रभ्युन्नयनमापस्तम्बेनोक्तम् । 'होत्रकाणां चमसाध्वयं चः सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्लस्याभ्युन्नीपोपावर्त-
नम्' (आप० श्रौ० १२-२३-४) इति । कीदृजमेतन् । अग्निम्—हवंहेतुम् । कर्मिन्—साधु-
करणशीलम् । कीदृशाद्येन्द्राय ? अग्निने—हवंहेतुताय । विज्यानि सर्वाणि कर्माणि
चमये हुतवन्ते । सर्वकर्मणिष्ठावनशीलाद्येन्द्रायः । ईमित्यस्य वायुपुराणार्थं यास्क आह—
अथ ये ऋत्वेऽर्चयिषाक्षरेषु वाग्नेषु वायुपुराणा आगच्छन्ति वयुपुराणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः
समीपिदिति' (नि० १-९) इति । अस्यावयवः—अग्नेरेव परेविजयितार्यं तन्माप्ते सति ये
पावता ईमित्यादयः प्रवृत्तास्ते तावता अमिताक्षरेषु कन्धोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु
आह्वानादिवाक्येषु वायुपुराणार्थं ब्रूहत्याः । मिताक्षरेषु कन्धोमृक्तेषु वाग्नेषु वायुपुराणार्थाः ।
ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य तावदभ्यानर्थक्यावेतामुच्यनुवाकहारः । 'एतेन युज्यता
सूते', 'आनुमदेन सूते' (नि० १-९) इति । एतन् । इदमो द्वितीयार्थो 'द्वितीयोपाटीरत्येनः'
(पा० २-४-३४) इत्यनेनैवादेशः । 'अनुवाकः' (पा० २-४-३२) इत्यनुवृत्ते सर्वानुवाकः ।
युज्यता । संहितायाम् 'अग्नेवावधि हुतवते' (पा० १-३-१३७) इति वीर्यः । अग्निम्

धानम् । अग्निमेव कामे चमसाध्वयं च त त चमसभादायाहवनीयदेनमागच्छेत् । चमस-
होमार्थं शोकृता ये आह्वानास्ते चमसाध्वयं च । इमे वोढान्तिवर्ग्योऽग्नये धवन्ति । अग्नि-
वर्ग्येभ्यो दक्षिणादिक न प्रदीयते । एते द्विविधा—मध्यत कारिणा चमसाध्वयं च,
होत्रकाणां चमसाध्वयं च चेति । होत्रकाणां आह्वानाद्वागत्प्रमानसदस्यचमसानामध्वयं चो मध्यत-
कारिणः । ये वा वयम आह्वानाद्विषोत्तुनेष्टाग्नीध्रचमसानामध्वयं चो होत्रकचमसाध्वयं च
इति । आध्वानवत्प्राधान्यान्तरमध्वयं चो प्रोविता मध्यत कारिणचमसाध्वयं च होत्रा
वयद्वकारेऽनुवद्वकारे च कृते त त चमसं द्रिष्टुं च चमसान् सद प्रति मज्जान्ते नयेत् ।
अनन्तर होत्रकचमसाध्वयं चो होत्रवद्वकारे सकृद्भुत्वा हविर्धानमण्डपमागत्य पुनर्होत्रकसंवात्सवं
स्वं चमसमुन्नीय (इव द्वितीयमुन्नयनम्) आहवनीयदेनमागत्य निष्ठेत् । अथमुप्रति-
प्रस्थातुम्यां शुक्रामन्थिग्रहयोर्होमि कृते होत्रकचमसाध्वयं च क्रमेण स्वं स्वं चमसमध्वयं च
वधु । सोऽग्निं संवावरुणं संप्रेष्याध्वानप्रस्थाध्वानानन्तर होत्रा याज्यायां पटिनायां
त त चमसं जुहुयात् । अयमेव शुक्रामन्थिचमसगणः । अनेन पुनरभ्युन्नयनं द्वितीय-
मुन्नयनमापस्तम्बेनोक्तम् । तदथ समप्रमाणस्तम्बसूत्रम्—'आध्वान्य प्रस्थातृविने संप्रेष्यन्ति—
प्रशास्तं प्रातस्मदनस्य शुक्लतो अग्निमतो मधुचक्षुत इन्द्राय सोमान् प्रस्थितान् प्रेष्य,
मध्यत कारिणा चमसाध्वयं चो वयद्वक्तानुवद्वक्तान् जुहुत, होत्रकाणां चमसाध्वयं च
सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्लस्याभ्युन्नीपोपावर्तनम्' इति । अग्निम् सूत्रे त्रय प्रेषास्तन्ति—प्रथम-
प्रशास्त्रे संवावरुणाय । हे प्रशास्त, प्रातस्मदनस्यैवमुक्तान् सोमान् इन्द्राय प्रस्थितान्
होतार प्रेष्य इति । सोमयागेऽथ प्रथम प्रशास्तार संवावरुणं प्रेष्यन्ति, सोऽग्निं तन्तरं
याज्याध्वमिति च । द्वितीयश्च प्रेष—मध्यत कारिणश्चमसाध्वयं चैव, तृतीयश्च—
होत्रकचमसाध्वयं चैव । तृतीयप्रेषवाक्यं 'शुक्लस्य' इति पद होत्रकसंवात्ससोमरसवाक्यम्
होत्रकसंवात्स सोमरसमापूर्य निवर्तयन्ति तन्मार्थं ।

प्रमोदहेतुम् । नचि त्पुतिषोऽयमवस्थानकामित्तत्त्वम् । 'इहितो मुमुक्षानो' (पा० ७-१-५८) इति मुमु । मग्गमानं प्रमुङ्क्त इत्यर्थे हेतुमति च (पा० ३-१-२६) इति निच् । अन्तरस्यानन्तत्वात् 'अथ हः' (उ० ४-१-४०) द्वन्द्वकारप्रत्ययः । 'नेरनिटि' (पा० ६-४-५१) इति नि-नेव । प्रत्ययसहारेणाग्राहातत्त्वम् । सन्निभे । मन्त्रेः पूर्ववत् अनुपूर्वेण्यधत्ते 'अनुपूर्वकस्यापि' (पा० ७-१-७२) इति व्यत्ययेन नृनामनः । अकिञ्च । इच्छा करणे । आद्यगमहनजनः किकिती लिट् च' (पा० १-२-१७१) इति लज्जीकृतद्रव्यदानसाधुकारिवृत्तं किञ्च प्रत्ययः । तस्य कित्वाद्गुणाभावः । यथावेशः । लिङ्बहुधात्कृताब्धौ द्विरुच्यते । अभ्यासस्योरस्वरद्वयसहस्रसुप्तह्लादिशेषाः । किन्तो निश्चायाद्युदात्तत्वनम् । विश्वानि—विज्ञो बध्न् । निश्चायाद्युदात्तः । अस्य कच्च इति कृद्यन्तेन योगेऽपि 'कर्त्तृकर्मणो कृति' (पा० २-३-६५) इति वज्री न भवति । '०किकिनो लिट् च' (पा० ३-२-१७१) इति किकिनोलिङ्बहुधावेन न लोकाप्ययनिष्ठाकालर्चतुनाम्' (पा० २-३-६९) इति निषेधान् ॥२॥

मृत्नीयामुच्यते । हे मुनिव हे शोभनहनी शोभननामिक वा । 'क्षिप्रं हन्तुं नासिके वा' (पा० ६-१७) इति धातुकेनोक्तत्वात् । तादृश हे इन्द्र धन्विभिर्हन्तेषुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः शोभन्तेत्येव — हृष्टो भव । हे विश्वकर्षणे सर्वमनन्दयकृत् । सर्वयजमानं पूज्य इत्यर्थः । तादृशोऽयमेव पापगतेषु त्रिषु लवनेषु लब्धो देवैरग्न्यः सहागच्छेति शोकः । अग्निं स्तुतीत्यस्य लोहि अविध्यमानमज्ञातम् (पा० पा० ९३) इति कृत्वा इदतो नृम् आतोः' (पा० ७-१-५८) इति नृ न भवति । अनुवातेत्याह 'तास्वदेवास्तेभिर्हव्यवेष्टाद्' (पा० ६-१-१८६) इति ल- लार्थवानुत्तानुशान्त्यम् । आनुस्वर एव । मन्दिनाया 'इन्द्रोऽस्तित्' (पा० ६-३-१३५) इति ङीर्णत्वम् । मुनिवैध्यामन्त्रितमिषातः । मन्दिभिः । गतमग्ने व्याख्यातम् । स्तोमेभिः सग्न्ययस्य निष्काराद्युत्तान्त्यम् । 'बहुलं चाग्निं' (पा० ७-१-१०) इति त्रिल ऐसावेष्टो म भवति । विश्वकर्षणे । मिषातः । लब्धः । उक्तम् । एव — ऊहित्वम्' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना चित्रवतेकालात्त्वम् ॥३॥

अनुप्रासः । हे इन्द्र गिरस्तस्मदीयाः स्तुतीरनुभवम्—सुष्ट्वान्निभः । तादृशं गिर-
स्तर्जोऽवस्थितं तत्रैव प्रत्युद्गतात् —उद्गन्धं प्राप्नुवन् । तादृशीगिरस्तस्मदीयाः
सेवितवानिति । कीदृशां त्वाम् । वृषभम् —कामाक्षीं वर्णितारम् । पतिम् मोमस्य
पातारम् । यज्ञमात्मनीं पालयितारं वा । पात्रा वा पालयिता वा' (नि० ४-२६) इति
यास्कैनोक्तत्वात् । असूपम् —असूजम् । सूजं चिमये । लडौ मिष् । 'सुवादिभ्यः शः'
(पा० ३-१-७७) । 'बहुलं छन्दति' (पा० ७-१-८) इत्यत्र विकरणस्य उदागमः । जकारस्य
गतारः । 'लुङ्लङ्नुङक्खट्टात्' (पा० ६-४-७१) इत्युदागम उदात्तः । सति शिष्टस्यान
एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत ओहाङ्गमी । लुङ् । कस्यादादेशः ।
'छले लिङ्' (पा० ३-१-४४) अजागमो निघातश्च । अजोषः । जुपी प्रतिसेवनयो । लङ्-
ह्रस्वः । 'सुवादिभ्यः शः' (पा० ३-१-७५) । तस्य छन्दस्यनुवधा (पा० ३-४-११७)
इत्याद्यनुकल्पेन द्वित्याद्यास्तास्तुप्रथमेषु । मानस्यकारलोपउच्चारणतः । सबर्णादीर्थः ।
अजागमः । सतिशिष्टस्यानुदात्तः शिष्यते । वृषभम् । वृषु वृषु वृषु लेखने । '०अभम्'

(उ० ३-१२२) इत्यनुब्रूती 'अविबुधिम्यां कित्' (उ० ३-१२२) इत्यथम् प्रत्ययः । कित्वाद् गुणाभावः । विस्वादास्तोदात्तः । पठितम् । वा एतान्ते । 'वातेर्हतिः' (उ० ४-५८) कित्वाद्गुणोप । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥४॥

पञ्चमीमुच्यते । हे इन्द्र वरेभ्यं धेनुं राघो वनं चित्रं मणिमुक्ताधिक्येन वतुविम-
लर्वागस्मवभिमुखं यथा भवति तथा सङ्कोचय सम्यक् प्रेरय । भोगाय वाक्यपर्याप्तं
साक्षिभूतम्येनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुत्वमेव । तावतां वनं ते तवंचासदित् । अस्त्येव ।
तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्प्रथमं । यद्विस्तारव्यापकविक्रान्तजननामसु चायो राघः (निघ० २-१०) इति
पठितम् । कोवय । चतु प्रेरणे । ध्यनास्तोद् । 'तिङ्ङतिङ्' (पा० ८-१-२८) इति
निघातः । राघः । राधनुवस्यनेनेति राघो वनम् । 'तवंचातुम्योऽनुन्' (उ० ४-१९०) ।
नित्वादाद्युदात्तः । वरेभ्यम् । वृज एव्यः । वृजवित्वादाद्युदात्तः । अस्तम् । अस्त
भुवि । नेट् । तिङ् । 'इत्यथ लोपः' (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । सेतोऽडाटी
(पा० ३-४-९४) इत्यङानवः । 'अविप्रभृतिभ्यः' लपः (पा० ३-४-७२) इति लपो लुक् ।
'आगमा अमुदात्ताः' (पा० ५० ५७) इत्यङोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव । चित्रम् । विभजतीति
विट् । भूवः (पा० ३-२-१७९) इत्यनुब्रूती 'विप्रसंम्यो वृत्तज्ञायां' (पा० ३-२-१८०)
इति वृत्तप्रत्ययः । कित्वाद्गुणोपः । प्रत्ययस्वरलोकार उदात्तः । कृतुस्वरपञ्चकृतिस्वरेण
क एव सिध्यते । एवं प्रभु ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ।

इष्टेहीति सूक्ते षष्ठीमुच्यते । हे तुविद्युन् प्रभूतत्वेन राघे वनसिद्धार्थमरान-
नुष्ठातुम् । तत्र कर्मणि सुकोवय । तुष्टु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वतः । उद्योगवतः ।
यशस्वतः । कीर्तिवतः । तत्र । 'तच्छब्दास्तप्तम्यास्त्रल्' (पा० ५-३-१०) । लिति
(पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पुनस्वोदात्तत्वम् । इन्द्र । आभिश्रिताद्युदात्तत्वम् ।
पादादिस्वाङ्ग निघातः । राघे । 'ऊटिवन्' (पा० ६-१-१७९) इत्यादिना विभजतेऽद्यात्तत्वम् ।
रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । 'तवंचातुम्योऽनुन्' । (उ० ४-१९०) ।
नित्वादाद्युदात्तः । मतुपः विस्वादानुदात्तत्वम् । 'स्वादिभ्यसर्वनामरचाने' (पा० १-४-१७)
इति न पठत्वम् । ततो मात्वर्गे (पा० १-४-१९) इति अतश्चयवा भाषितत्वात् । आकङ्कारादेका
सङ्गता (पा० १-४-१) इति नियमात् । तुविद्युन् । तुवि कट्टु द्युन् वनं प्रेरय । वाष्टिक-
वामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप् । 'अस्माद्यामेवास्वजो' विनिः
(पा० ५-२-१२१) इति विनिना न आह्रते । मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशशशब्दो
'नविब्रवस्यमित्तन्तस्य' (फि० २-३) इत्याद्युदात्तः । मतुपः विस्वास्त एव सिध्यते ॥६॥

सप्तमीमुच्यते । हे इन्द्र वरो वनमस्ये सङ्गेहि । अस्मभ्यं सप्यक् प्रयच्छ । कीदृशं
वयः । गीमत् । बह्वीभिर्गोभिर्येतम् । वाजवत् । प्रभूतेनाग्नेनोपेतम् । वृषु । परि-
माणेनाधिकम् । विश्वायुः । कृत्स्नायुव्यकारणम् । अजितम् । विनाशरहितम् । गोमत् ।

वाचकत् । उभयत्र ननुपुंस्त्वान्तात्प्रतिपदिकस्वर एव । वाचकत्वेन नृवादित्वादाद्युदात्तः ।
अस्मै । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीचतुर्थ्यनस्य 'तुपां कुल्लुक्' (पा० ८-१-२८) इत्यादिना शो भाषेयः ।
शित्वास्तबविषाः । प्रातिपदिकस्वैभ्यस्तोदात्तत्वम् । लोचं लोपष्टितोप इति वक्ष्ये उदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'अमलोपयस्योऽतो नृचो' (पा० ६-१-९७) इति परकये
'एकादेश उदात्तनोदात्त' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तत्वम् । पुम् । प्रथमप्रत्यये । 'प्रविशद्विभक्त्या
संयत्तारचं ततोपवाच' (उ० १-२८) इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संयत्तारचमृकारः । परपूर्वत्वम् ।
कोः शित्वाच्च लक्ष्यपुत्रः । नृवत् इति वक्ष्ये वचनम् । अनुमद्ययः । निश्वावाद्युदात्तः ।
बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । निश्वायः—विश्वाम्युर्मेस्ति-वने । विश्वाम्यः वचनप्रत्ययात् ।
तस्य बृहद्गीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्ये प्राप्ते 'वराविश्वम्यति बहुलम्' (पा० ६-२-१९९) इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् । 'एकादेश उदात्तनोदात्त' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । लज्जितम् । लि
लज्ज इत्यस्मात्तर्ज्ज्विलस्यर्ज्ज्विलस्येति निष्ठा । तेन व्यञ्ज्यार्ज्ज्विलस्यार्ज्ज्विलस्येति निष्ठा ।
इति न दीर्घत्वम् । अत एव लिङो दीर्घात् (पा० ८-२-४९) इति न निष्ठातत्त्वम् । नन्-
तन्नातेऽप्यपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥७॥

अथवीक्ष्यमाह । हे इन्द्र बृहच्छब्दो महती कीर्तिवत्ये वेहि—अस्माकं प्रवक्तुः ।
तथा सहजसातमवतिशयेन सहजसङ्ख्याकदानोपेतं युज्यं वचनस्ये वेहि । तच्च ताः गीहि-
यवादिकयेन प्रतिष्ठा रविमो—बृहदोपेताः इवः-अस्मां अस्मै वेहि । अस्मै । 'तुपां
कुल्लुक्' (पा० ८-१-२८) इत्यादिना शो भाषेयः । वेहि । 'प्यतोरेद्वाम्य्यातलोपय' (पा० ६-४-१९९)
इत्येत्थाम्य्यातलोपी । नृवत् इति वक्ष्ये । अनुमो निश्वावाद्युदात्तत्वम् ।
सहजं सन्ते वदामीति सहजता । वक्ष्ये वाने । 'जननमजनकप्रमथो विट्' (पा० १-२-६७) ।
'विट्पुनरनुनातिकस्यात्' (पा० ६-४-४१) इत्याकारादेशः । वातुस्वरस्यानोदात्तः । पुनः
बृहदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य स एव शिष्यते । रवा ज्ञानी सन्तीति रविष्य । इतिप्रत्ययस्याचु-
दात्तत्वम् । 'अद्वेष्टो जीव' (पा० ४-१-५) । स च पिरवाद्युदात्तः । इती वीगिकस्ये
वातुस्वरः । कइत्ये प्रातिपदिकस्वरः ॥८॥

अथवीक्ष्यमाह । वसोर्बभूवोऽस्मदीयस्य वचनस्योतये रकार्थनिष्ठं होय वचनाङ्गुषातः ।
किं कुर्वन्तः ? गीभिः स्तुतिभिर्गुणवतः—स्तुवन्तः । कीदृशमिच्छन् ? वसुपतिम्—वच-
पालकम् । अग्निमयम्—अग्नी वातारम् पत्नारम्—यागवेजो पञ्चमसीलम् । वसोः ।
वस निवासे । 'गुप्सुस्तिहि' (उ० १-१०) इत्यादिना उप्रत्ययः । निर्वित्यनुवृत्तेर्निश्वावाद्युदात्तः ।
वसुपतिम् । जनामाप्तोदात्तस्ये प्राप्ते 'पत्यार्वेद्वय' (पा० ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नोति । 'तावेकाव' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृवत् । नृ वक्ष्ये ।
सः शब्दः । 'कादिभ्यः क्ता' (पा० ३-१-८१) । अतुः सार्वभानुकर्मणि (पा० १-२-४)
इति इत्स्वा'ङ्गुनाम्यस्तपोरातः' (पा० ६-४-१९२) इत्याकारलोपः । अतुरकारस्य प्रत्ययस्वरस्यो
दात्तत्वम् । 'अग्निमयम्' । अग्नी विधीत इत्यग्नी । तन्मृगियम् । माद्वाने शब्दे च ।

३०० अग्निमयम् । अग्नीशब्दस्य द्वितीयकवचनम् । अग्नी विधीत इति निपट् ।
माद्व वानो किम् । पकारस्य कुत्वं अस्त्य ऊव । वात्वाकारस्येत्वं 'वृ-मा-स्वा-गा-या

'विश्व' (पा० ३-२-७६) इति निबन्धः । 'युमास्वा०' (पा० ६-४-६६) इत्यादिनेत्यम् । अकारस्य 'योः कुः' (पा० ८-२-३०) 'अतो अतोऽन्ते' (पा० ८-२-३९) इति अस्त्यं गकारः । द्वितीयकम्पने 'अधि अनुधातु०' (पा० ६-४-७७) इत्यादिनेमडादेशः । 'एरनेकाच०' (पा० ६-४-८२) इति यनादेशः 'तर्धे विवदः' इति विकल्पान्ते (पा० ५० ३५) इति न भवति । कुतुस्तरपदप्रकृतिस्वरेनेकार उदात्तः । होय । आह्वयानः । छेडाः स्पर्धायां शब्दे च । तस्यास्मादो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन निम् । इकारस्य अस्त्ययेनाकारः । अतो 'बहुलं छन्दति' (पा० २-४-७३) इति लुक् । 'बहुलं छन्दति' (पा० ६-१-३४) इति लृ. सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । 'आतोः' (पा० ६-१-१६२) इत्योकार उदात्तः । मियः पितृस्वरेणानुदात्तत्वम् । गस्तारम् । यस्तु भुधु गती । तावतीत्ये नुम् । निरवादाद्युदात्तः । ऊतयेः 'ऊतिघति०' (पा० ३-३-९७) इत्यादिना चित्तुदात्तो निवातितः ॥९॥

यामीनुबवाह । आकार इवच्छब्दस्य पावपुरणे । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईवर्ध्वेऽभिध्याप्ताभिरवभिधानात् । (अमरकोषः ३-२३८) । इच्छादोऽपिशाब्दार्थः । इयति लवकायनुष्ठेयं कर्मैत्यर्थिवचनानः । एदतिः तर्धेऽपि यजमान इन्द्राय सुते सुते इन्द्रार्थमभियुते सलस्योमे इव वनमर्चति स्तीति । इन्द्रस्य वराकर्म प्रशंसनीत्यर्थः । कीदृशं वृषम् ? बृहत्—ग्रीहम् । कीदृशावेन्द्राय ? न्योक्ते—निवतस्त्वानाय । बृहते—ग्रीहाय । सुतेसुते—वृक्षा अभिवधे । वनप्रत्ययः । इत्यवस्वरेणोदात्तः । 'नित्यवीत्सयोः' (पा० ८-१-४) इति वीत्सायां द्विवचिः । तस्य 'वरमात्येदितम्' (पा० ८-१-२) इति द्वितीयस्याग्नेदितत्वेना 'नुदात्तं च' (पा० ८-१-३) इत्यनुदात्तत्वम् । न्योक्ते । निघनमोको यस्य तस्मै । निघाम्बो निपाता 'आधुदात्ताः' (कि० ४-१२) इत्युदात्तः । तस्य यनादेशो 'उदात्त स्वरितयोर्ध्वनः स्वरिणोऽनुदात्तस्य' (पा० ८-२-४) इत्योकारः स्वरितः । बृहते । 'बृहम्महतोऽवसङ्कमानम्' (पा० पा० ६-१-१७३) इत्यजाविबिभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः । अ गती । 'अच इः' (उ० ४-१४०) इतीकारप्रत्ययः ।

अहाति-सां हलि' इत्यनेन । 'ऋग्मी अम् इति न्ययने बाहुलको यणभावः', इवर्णान्तरत्वात् 'अचिरनुधातुभूतां योरियदृवडो इती यडादेशो अग्निमय अम् इत्यत्र पूर्वर्णकादेशो अग्निमयम् इति रूपम् । अत्र कुतुस्तरपदप्रकृतिस्वरे अग्निमयेम् इति स्वरा ।

न्योक्ते । नि इत्यस्य निपातस्य नियतमित्यर्थः । ओक्कशब्दस्य स्थानमित्यर्थः । नियतमोकः स्थान यस्येति बहुव्रीहिमभासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । पूर्वस्य नि इत्यस्य निपातत्वादाधुदात्तस्वरः भवति । 'अनुदात्तं क्वमेकवर्जम्' इत्यवशिष्टानां वर्णानामनुदात्त-स्वरा । नि ओ कमे इति दशायां यणदेशः । तर्ग्यकादेशाभावेन स्थितम् न्यो कमे इति स्थितम् । तत्र 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वनः स्वरिणोऽनुदात्तस्य' (उदात्तस्थानं स्वरितस्थानं च यो यञ् तत्र परस्मानुदात्तस्य स्वरितः) इत्योकारस्य स्वरितस्वरे सति 'स्वरितात्संहिताया-मनुदात्तानाम्' इत्येकश्रुतिः प्रच्यः । तथाच न्योक्ते इति स्वरसिद्धिः ।

गुणो एवत्यम् । प्रत्ययस्वरैकेकार उवाचः । इत्याय । 'अज्जेग्र० (उ० २-३१)
इत्यादिना एन्प्रत्ययः । इकार उवाच । सूत्रम् । अष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु सूक्तानामसु
सूत्रं तहः (निय० २-९) इति वदितम् । प्रातिपदिकस्वरः । अर्बन्ति निघातस्वरः ॥१०॥

इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टावसो वर्गः ।

॥१०॥

१.१०

गायन्तीति सूत्रस्य सङ्ग्रहस्य च ऋग्विषोपनिषदनुक्रम्येते । 'गायन्ति हावशानुष्टुभं
तु' (अनु० १-१) इति । 'तुहिह्वे' (अनु० १२-३) इत्यादिपरिभाषायां तुल्यस्य सूक्तद्वये
परिभाषितवादस्य सूक्तस्य सङ्ग्रहात्म्यं चानुष्टुभस्य इष्टरामम् । ऋग्विदेवते पूर्वमाह ।
अभिस्तववद्वह्वीवध्वे इतीत्यनेनैकवाक्यस्य गायन्तीति स्तोत्रियस्तुतः । एह्यु इति अप्य
'गायन्ति त्वा गायन्ति आ त्वा गिरो रचोरिच' (आ० शी० ७-८) इति सूचितम् ।

१० 'तु हि ह वै तच्छब्दविनिष्टान्द्विर्देवतच्छब्दाति द्वि वि-चतु-गञ्च-षट्सूक्तभाञ्जि
यवामवध्व' इति सप्तमं सूत्रम् । अनुक्रमशिकाकारः सूक्तगणानि ऋग्विदेवतच्छब्दाति बोध-
यितुं सूत्राणि चित्वात् मेव 'तु हि ह वै तत्' इति पञ्चमं सूत्रेषु एकं वा द्वी वा त्रीन् वा
शब्दान् यदि प्रयुज्येत, तर्हि तत्र यवामवध्व द्वित्रिचतुषञ्च षट् इति संख्या सूक्तेषु
प्रत्येकस्या । प्रकृते 'गायन्ति हावशानुष्टुभन्तु' इति सूत्रेण सूक्तगणसङ्क्रम्ययां छन्दस्य
सूत्रकारी बोधयति-अस्मिन् सूक्ते हावश सङ्ग्राह्यश्चानुष्टुप् इति । अत्र प्रयुक्तेन 'तु'
शब्देन-एतत्सूक्ते एतदनन्तरसूत्रे चानुष्टुप् छन्द इति ज्ञातव्यम् । 'आगो वशवैश्वदेवन्तु'
(ऋ स १८९ १४) इति सूत्रेण देवताबोधकपदीतर 'तु' शब्दप्रयोगेण सूक्तद्वये-एतस्मिन्
एतद्विधे च सूक्ते ता एव देवता इति प्रत्येतव्यम् । एवम् 'इत्या पाङ्गोन्त्र पाङ्गस्तं हि'
(ऋ स १८० १३) 'चन्द्रमा एको नादयन्त्रितो वा वेञ्चदेव हि' (ऋ स ११०५ १५)
इत्युभयत्र 'हि' शब्दप्रयोगादिदमादिषु त्रिषु सूक्तेषु षड्विंशच्छन्दस्कत्वं विधेदेवदेवताकत्वञ्चेति
ज्ञातव्यम् । एव 'अ ये हावश मास्त ह' (ऋ स १८५ १४) इति 'ह' शब्दप्रयोगादिदमा-
दीनि चत्वारि सूक्तानि षड्विंशतिकाकानीति ज्ञेयम् । एवं 'उगिक्प्रसूत आदिवभ भै' इति
त्रै-शब्दाभिधानादिन पञ्च सूक्तान्याभिधानानि भवन्ति । एव 'इम पाङ्गस्तं कुत्स आग्नेयं
तत्' (ऋ स १२४ १५) इति तच्छब्दप्रयोगादिमानि षट्सूक्तानि ज्ञानेयानि । एवम्
'प्रमव्यस्तेमष्टावाग्नेयन्तु तत् त्रिष्टुवन्तम्' (ऋ स ११४३ २१) इत्यत्र 'तु तत्' इति
द्वन्द्वयापादानात् इदमाग्नीनामष्टसूक्तानामाग्निदेवताकत्वं बोद्धव्यम् । अत्राल्लयाया ऋक्
त्रिष्टुच्छन्दस्कत्वमभिधानात् सिष्टानां अग्नौच्छन्दस्कत्वमिति त्रिष्टुवन्तपरिभाषया ज्ञाप्यते ।

अभिर्मन्त्र्योऽथवायुमाह । हे शतकतो । बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ येन त्वा गायत्रिण उच्-
गातादौ गायन्ति—स्तुवन्ति । अकिण्—अर्चनहेतुष्वप्युक्ता । होतारोऽर्चनार्थनीयमिन्द्र-
मर्चयितुं—अस्त्वयैव यन्त्रं प्रशंसन्ति । बहुधापो बहुप्रभृतय इतरे वाऽहोनास्त्वा त्वामुद्यमिरे—
उद्यमि प्रावयन्ति । तत्र इच्छामः—वंशमिव । यथा वंशाद्ये नृत्यतः शिष्टिनः ग्रीहं वंशमुद्यतं
कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवतिनः स्वकीयं कुलमुद्यतं कुर्वन्ति तद्वत् । एताम्बं वाक् एव
अप्युच्यते—गायन्ति त्वा गायत्रिण—आर्चन्ति तेऽर्चनार्थिणो बहुधापस्य । अतस्तत्र उद्यमिरे वंशमिव ।
वंशो वनवासी भवति वनमाच्छ्रयते इति वा (नि० ५-५) इति । अर्चनार्थं च बहुधा अप्युच्यते—
'अर्को देवो भवति यदेन अर्चन्ति अर्को वायो भवति यदेनेनार्चन्त्यर्चनं यद्यप्यर्चन्ति भूतान्मर्को भूतो
भवति स भूत कट्टकिष्वा' (नि० ५-४) इति । गायन्ति । अपूर्तिद्वौ विस्वास्तत्तार्थं चातुक-
म्भावात्तदुदासी । चातुस्वरः । गायत्रिणः । गायत्रं ताम येनामुच्गातुं चाम्यन्ति ते । 'अत
इतिठो' (पा० ५-२-११५) । प्रथमस्वरदेनेकार उदासी । अचन्ति । अर्चं पुत्राद्याम् ।
भीवाविकः । अवतिहोवदुदासी चातुस्वर एव । वादादित्वाद्य निघातः । अकम् ।
अर्चन्ते रेभिरित्यर्का मन्त्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लज्जन्त्यर्कः । 'पुंति लज्जन्त्या
यः प्रायेण (पा० ५-३-११८) इति करने यः । 'अजो कुं धिष्यतोः' (पा० ७-३-५२) इति
अकारस्य कुम्भं ककारः । प्रथमस्वरदेनाम्तोवातः । अर्का मन्त्रा एषा तन्नीत्यर्किणो होतारः ।
'रुकाजटाङ्कनो जातेः सप्तम्यां च न ती स्मृती (पा० वा० ५-२-११५) इति कुम्भतादिनिठनौ
यद्यपि प्रतिविद्धौ तदात्मन अस्त्यवावितिः । प्रथमस्वरदेनेकार उदासी । बहुधापः । प्रातिपदिक-
स्वरदेनाम्तोवातः । शतकतो । निघातः । संहितायामवादेशं 'लोपः प्राकृत्यन्त्य' (पा०
८-३-१९) इति अकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरदेनाम्तोवातः । इवेन समस्तौ
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (पा० वा० २-४-७१) इति स एव शिष्यते । येमिरे ।
यम उपरमे । 'तिङ्ङितङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः ॥१॥

द्वितीयांशमाह । यद्यपि सानोः सानुभाहृष्टजमान् सोमवत्सोसमिदाद्याहरजायक-
हम्रात्यबनभावाद्यपरं पर्वतभागमाकृष्यान् । तथा भूरि प्रभवं कार्यं कर्म सोमपाण्डुपमस्पष्ट —
सुदृष्टवान्पुष्पागतवातित्यर्थः । तत्तदानीमिन्द्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं वेतति—जानाति ।
तास्या च वृद्धि-कामेनां वरंयिना सन् यूमेन महद्गणेन सहजति—कल्पते । स्वस्थामाद्यज-

अथ पूजायाश्च, कृपणि च । अर्चयन् इत्यकः । 'अर्चो' इति कृत्वम् । अथवा 'कृदाध्यायान्तकृतिभ्यः क' इति कप्रत्ययः । तस्य 'अर्चो' सति' इति लोपः । 'को' कु' इति कुत्वम् । कृदन्तादकंशब्दान् 'अनङ्निठनी' इति सन्वये इतिप्रत्ययः । अत्र 'एकाक्षरात् कुने ज्ञाने सप्तश्याञ्च न तो स्मृतौ' (एकमक्षरं यस्य तस्माच्छब्दान् कृदन्तान्च शब्दान्, ज्ञानिवाचिनश्छब्दान् सप्तमीममामे च इतिङ्ता न भवतः) इति भाष्येण कृदन्तादकंशब्दादिनिषेधयो निषिद्धं स्रवान् कारकज्ञानं वृक्षवान् दण्डवती इत्येव स्याणि भवन्ति, न तु स्त्री कारकी वृक्षीत्यादीनि तथापि व्यव्ययादत्र स भवतीत्यर्थः । सेनाकी इतीतिप्रत्ययान्त-शब्दः । अथ प्रत्यय-संज्ञा-हकारस्यादान्त-संज्ञा-लोपनिषानेत अङ्गिण इति स्वरा भवन्ति ।

भूमिभागस्तुमुद्रकत इत्यर्थः । सानोः । सन् बाने । सनोति ववाति निवसतामवकावामिति
 तान् । 'सुतमिन्निरिचटिरिहिव्यो मुन् (उ० १-३) । निरवावुपवाया वृद्धिः । निरवावा-
 द्वातत्वं च । अवहत् । इहेनंति तिवि सवि 'सम्भापूर्वको विधिरनियः' (पा० ३० १३-१)
 इति लघुपञ्चमो न भवति । लुङ् लङ् लृङ् कृवातः (पा० ६-४-७१) सति शिष्यात्वात् एव
 शिष्यते । 'निवानेरेकदिहृत्' (पा० ८-१-३०) इति निववाविद्यातो न भवति । मूरि ।
 'अदिवाविमुमुचिम्भः किन्' (उ० ४-६९) । किरवाद्गुणाभावः । निरवावाद्युदात्तः । अस्पष्टः ।
 स्पष्टं वाचनस्पष्टानयोः । 'स्वरितजित्' (पा० १-३-७२) इत्यात्मनेपदम् । लङ् प्रथम-
 पुर्वसकचनं त । 'बहुलं क्वचति' (पा० २-४-७३) इति लपो लुक् । 'वक्त्राविष्यत्वाद्' (पाः ८-२-३६, ८-४-४१) । 'लुङ् लृङ् लुङ्' (पा० ६-४-७१) इत्यङागमः स लोदात्तः ।
 स एव सिध्यते । अनुवक्षेण वक्त्राविष्यत्वात् । कर्मन् । हु कृञ् कर्णे ।
 'अन्वेद्योऽपि इष्यते' (पा० ३-२-७५) इति विच् । लृपो एपरत्वम् । विचः तर्हि-
 पहारी लोपः । करोः भावः कर्मेन् । अर्थम् । 'अल्लेविगतिम्यस्थम्' (उ० २-४) ।
 निरवावाद्युदात्तः । मूचेन । 'तिचवृष्टवृष्टवृष्टयोः' (उ० २-१९) इति वक्त्राविष्यत्वात्
 निवातितः । वृम्भिः । '०निः' (उ० ४-४९) इत्यनुवृत्तौ 'लृङ् विष्मि' (उ० ४-५०)
 इति निवन्त्ययात् । किरवाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरेणाभ्युदात्तः । एजति । एम् कर्मणे ।
 'तिङ् इतिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः ॥२॥

तृतीयाम् चमाह । हे लोमपा लोमपाद्युक्तेन हरी त्वदीयाचक्षी बुद्ध्या हि—सर्वथा
 लोमजम् । अवातस्तर्ह्योऽस्मादीयानां गिरां स्तुतीनामुपधृति सन्धीये अवचमुहिष्य चर—तत्प्रवेशं
 गच्छ । कीदृशी हरी ? केशिना—स्वल्पप्रवेशे सम्मानकेषां पुष्पौ । बुद्ध्या—नेचनसमधी
 पृथगी । कस्यप्रा—अवस्थोदरवन्धनरज्जुः कस्या तस्याः पूरणी—पुष्पाङ्गावित्यर्थः ।
 पुष्प । इमो लोपश्चान्वतः । सतिशिष्यत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते । 'इलोऽस्तितिङ्'
 (पा० ६-३-१३५) इति लहितायां वीधत्वात् । केशिना । प्रसस्ताः केषां अनयोस्तस्तीति
 वाच्यीत्येव इति । प्रत्ययस्वरः । 'लुपां लुङ्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना द्विवचनस्या-
 कारादेशः । बुद्ध्या । पृष् पृष् पृष् लोचने । 'कनिधुद्वित्तिराजिर्वाविद्युप्रतिदिभ'
 (उ० १-१५५) इति कनिन् । 'जिनतयाविनिचम्' (पा० ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तः । वा
 वपुर्वस्य निगमे' (पा० ६-४-९) इत्युपवायाः वलं वीर्धभावः । पूर्ववदाकारः । कस्यप्रा ।
 कस्योमं वं कस्यं सूत्रम् । 'तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वाविति कस्यप्री । प्रा पूरणे । 'अतोऽनुपसर्गे
 कः' (पा० ३-२-३) इति कप्रत्ययः । कृत्स्नत्वप्रकृतस्वरेणाभ्युदात्तत्वात् । आकारः पूर्ववत् ।

२०१ 'निवानेरेकदिहृत्-नेन्-नेन्-कनिधुद्वित्तिराजिर्वाविद्युप्रतिदिभ' इति समर्थं सूत्रम् ।

एनेनिपानेर्पुक्तं निङ्गन्तं न निहन्त्यते । अत्राङागमम्योदात्तत्वाद् अल्लत् इति स्वरः ।
 एवमेव-अम्यष्ट इत्यत्रापि यन्त्रेण निघातप्रतिषेधादागमम्योदात्तत्वे अम्यष्ट इति
 स्वरसिद्धिः ।

२०२ प्रावालोर्नंति प्रथमपुरुषद्विवचने रूपं प्रात इति ।

अथ । 'निपातस्य०' (पा० ६-३-१३६) इति संहितायां दीर्घः । नः । अनुदात्तं सर्वमपरादादी' ।
(पा० ८-१-१८) इत्यनुद्वली बहुवचनस्य 'वस्मती' (पा० ८-१-२१) इति नसाद्येतेऽनुदात्तः ।
इन्द्र लोमवाः । उभौ 'आमन्त्रितस्य च' (पा० ८-१-१९) इति लङ् निपाती । निपातम् ।
'साधेकाचस्तृतीयाविचित्रवितः' (पा० ६-१-१६८) इति चित्रवितपदात्ता । उपसङ्गो निपातस्या-
दाद्युदात्तः । अतिप्रसङ्गेन प्रादिसमाप्ते कुरुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वे प्राप्ते 'तावौ च निति कुप्यती'
(पा० ६-२-५०) इति सुवर्जितताविपरत्वाद् गते प्रकृतिस्वरः । अर । निपातः ॥३॥

॥विहितविनियोगस्तु अथ योली न युजितः । स्मार्तं तत्र विकानीयादुपिधानादिभूतः ।
एहि स्तोत्रानिर्वेधा सुत्रेर्विहितेवाकारेण विनियुक्ता । सामान्यविनियोगस्तु बहुवचनो
सर्वानुसन्धेयः ।

साधेतां सुवचनतां अनुधीनुधमाह । हे यतो निपातकारणभूतेऽह । एहि अस्मि-
न्सर्वेष्वप्यत्र । आताम च स्तोत्रानुद्वलीप्रयुक्तानि स्तोत्राणि निस्वरः—अभिलक्ष्य प्रधाताक्यं
प्राप्तं कुव । तथाऽस्येदमभिलक्ष्य नृभोहि —सर्वं कुव । तथा होतृप्रयुक्तानि साध्याख्यास्य
चन—सर्वं कुव । परितोदेन सर्वानुतिवचः प्रसक्तोऽर्थः । तत् सर्वं नोऽस्माकं बहु चानं
च सर्वं चानुधीयमानं कर्म च तथा सह सर्वं च—साङ्गत्वं वाक्येन यत् सर्वं चित्वा सत्कर्मचर्चं च
प्रदुष्टं कुव । 'अथः' इत्यादिष्वधर्तव्यस्येव नामानु 'बहु चर्च' (मि० २-७) इति पठितम् ।
इहि । इय गतो । सेहिः । हेऽविस्तेन हित्वाद्गुणाभावः । निपातः । आह सह गुण
'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । स्तोत्रान् । 'अतिस्तुमु०' (उ० १-१४५)
इत्यादिना नन् । निस्वादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य 'दोषविधि समानपादे'
(पा० ८-३-९) इति वचनम् । आतोऽति नित्यम् (पा० ८-३-३) इत्याकारस्यानुनासिकः ।
'भोभनीभनीभनीभनीभनी' (पा० ८-९-१७) इति यत्नम् । तस्य 'लोपः साकस्यस्य'
(पा० ८-३-१९) इति लोपः । तस्यानिष्ठत्वात्स्वरसन्धिर्न वर्जितः । अत्रि । 'एवमादीनामस्तः'
(कि० ४-१४) इत्यातोवात् । स्वरः । स्तु अन्वोपातामयोः । निपातः । गतम् ।
नृभोहि । नृ सन्धे । 'सेहृद्विच्य' (पा० ३-४-८७) इति हिः । 'अत्रादिभ्यः स्ना' (पा०
३-१-८१) । 'ई ह्रस्वयो' (पा० ६-४-११३) इतोत्वम् । 'आदोना ह्रस्वः' (पा०
७-३-८०) इत्युकारस्य आकारः । 'अवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' (पा० वा० ८-४-१) इति
यत्नम् । 'तिङ्ङितिकः' (पा० ८-१-२८) इति निपातः । यव । य सन्धे । 'मेहृद्विच्य'
(पा० ३-४-८७) अत्रि प्राप्ते अत्यवेन सः । तस्य हित्त्वेन गुणान्वादाद्युदात्तदेशः । यतो हेः
(पा० ६-४-१०५) इति हेर्लुक् । 'तिङ्ङितिकः' (पा० ८-१-२८) इति निपातः । बहु ।
बृह बृहि बृडो । अनिष्ठित्यनुद्वली नृ हेरम् नलोपश्च (उ० ४-१४७) इति अनिम् ।
सर्वविद्योतेन नलोपः । अनामकश्च निर्वचोऽनुदात्तरः' (पा० १-१-४७) इत्युकारात्परः ।

॥ 'नायन्ती'त्वारम्भ आह्वयस्याभिज्ञवचनोक्त्ये तृतीयमवनेऽञ्जावाक्य स्तोत्रिय-
त्वेन विनियुक्तः । अनुधीयम् । अस्या श्रीने कर्मणि क्वापि विनियोगो न दृश्यते ।
यत्रैवं मन्त्राणां श्रीनविनियोगो नास्ति तत्र स्मार्तं कर्मणि लिङ्गादिनियोगो बाध्यः ।
सामान्यविनियोगस्तु बहुवचनो भवत्येव । अह्वयस्यैव पूर्वेण निरूपितम् ।

यथावेष्टः । अग्निनी निस्वादाद्युदात्तत्वम् । यतो । आत्यन्तितानिधात् । यत् । 'यद्यथा' (पा० ३-३-९०) इत्यादिना सह । अत्यन्तस्वरः । यद्वा । निधात् । अत्र चकाराद्य-
ध्वन्याविषयेषु तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येऽनुवर्त्यते । अतोऽनुवर्त्यते प्रथमा न भूतेति
अमुतायाः 'अवायोर्गे प्रथमा' (पा० ८-१-५९) इति निधातनिर्देशो न भवति ॥४॥

^{२१०} अभिप्लव्यद्वह्नौ लोकेष्वेव ज्ञातावाक्यं तृतीयतत्त्वं 'उक्थमिन्द्राय संस्य' नित्यनुरूपत्वम् ।
एह्यज्विति काव्य 'इह्य' विष्वा अवीवृक्षन्' 'उक्थमिन्द्राय संस्यम्' (आ० शी० ७-८) इति सूत्रितम् ।
तस्मिन्नुच्ये प्रथमा तुल्ये वक्तव्योक्तमाह । इन्द्रायेंद्रायम् । कथं न वृद्धिसाधनमुक्तं
सर्वं संस्यमस्माभिः संसनीयम् । कीदृशायेंद्राय ? पुरुनिष्पद्ये बह्नां वाचूणां
निषेधकारिणो । अथ इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु तस्यैव न तस्मिन्नेवपि यथा येन
प्रसारेण दारणम् — अतिशयेन काव्यं कुर्यात्तथा संस्यमिति पूर्वत्रान्वयः । अस्मदीयेन दारणेन
परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रानस्मत्तत्त्वानि च बहुधा प्रसर्तित्वाप्यर्थः । उक्थम् । वक्ष्येत्यर्थः
प्रथम उक्थः । अत्यन्तस्वरः । संस्यम् । शंसु स्तुती । 'अन्तादधो यत्' (पा० ३-१-९७) ।
'जेरिति' (पा० १-४-५१) इति नित्ये । तित्त्वरिते प्राप्ते 'यतोऽन्ताः' (पा० ६-१-२१३)
इत्याद्युदात्तत्वम् । वर्जनम् । 'करणाधिकरणयोक्तम्' (पा० १-३-११७) इति करणे ल्युट् ।
'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति प्रथमपुरुषोदात्तत्वम् । ^{२११} 'पुरुनिष्पद्ये । बह्नां वाचूणां निषेध-
काय । विधे गत्याम् । वाचवावेः षः लः' (पा० ६-१-६४) । अथ निरित्युपसर्गस्य निमित्त-
—

^{२१०} अभिप्लव्यद्वह्नौ लोकेष्वेव ज्ञातावाक्यं तृतीयतत्त्वं 'उक्थमिन्द्राय संस्य' नित्यनुरूपत्वम् ।
साधनेन नृचानां यद् युगलानि प्रदक्षितानि—'इह्य विष्वा अवीवृक्षन्' 'उक्थमिन्द्राय
संस्यम्' ; 'अधीह्वं निरद्वेषा' 'आधुक्थं अधी हवम्' , 'अमाधि सोम इह्य मे'
'इममिन्द्र मुन पिब' , 'यदिन्द्र विप्रयेहना' 'यन्ने साविष्टोऽवमे' , पुरां भिन्दुर्मुवा वृषि'
'वृषा ह्यमि राधमे' , 'गायन्ति स्वा गायन्ति' 'आ स्वा गिरि रथोरिव' इति ।
अत्र प्रथमयुगले द्वितीय प्रतीक—'उक्थमिन्द्राय' इति । अतस्तस्यानुरूपत्वम् । 'गायन्ति
रवा' इति धट्ट युगलम् । तत्र प्रथमप्रतीके तुल्यस्योल्लेखान्तोत्रियत्वं कोटव्यम् ।

^{२१०} पुरुनिष्पद्ये । गत्यर्थेक दिव धातु । अकार उच्चारणार्थः । निधनार्थको
निर् इत्युपसर्गः । धातुपकारस्य सन्धे निर् मिष् इति स्थितम् । विधुप्राप्य, तस्य
शबलोपश्च । निर् इत्यत्र रेफस्य 'सर्वमानयोर्विमर्जनीय' इति विसर्गः । तस्य
'विमर्जनीयस्य स' इति सन्धे निम् मिष् इति जातम् । प्रादिसमासः । उपसर्ग-
निमित्तक धातुपकारस्य पत्वम् । 'ष्टुना ष्टु' इत्युपसर्गमकारस्य पत्वम्—निष्पद्ये
इति सम्पन्नम् । पुरु शब्देन पठ्योममासः । तत्रचतुर्व्यंकवचनं पुरुनिष्पद्ये इति रूपम् ।
निष्पद्य इत्यत्र समानान्तोदानम्बर बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिम्बर प्राप्तः, त बाधित्वा
कृदुत्तरपदप्रकृतिम्बरो भवति । उनगन्त्व पद धातु । तस्यान्तोदानम्बरे मति शपनिधा-
तेन निष्पद्ये इति स्थितम् । अनन्तर पुरुशब्देन समाने कृतेऽपि 'गनिकारकोपपदात्कम्'

इति कृदुत्तरपदप्रकृतिम्बरो भवति । उनगन्त्व पद धातु । तस्यान्तोदानम्बरे मति शपनिधा-
तेन निष्पद्ये इति स्थितम् । अनन्तर पुरुशब्देन समाने कृतेऽपि 'गनिकारकोपपदात्कम्'

समानार्थस्य प्राक् प्रयोगः । 'खिप् ख' (पा० ३-२-७६) इति खिप् । खिपः सवपिहारो लोपः । 'कुगतिप्रावयः' (पा० २-२-१८) इति समासः । निसः सकारेणेनो व्यवधानं छान्द-
सत्वाद्वाङ्मय 'उपसर्गस्त्वनोति०' (पा० ८-३-६५) इत्यादिना धातुसकारस्य वत्वम् । निसः
सकारस्य 'वट्ना वट्' (पा० ८-४-४१) इति वत्वम् । पुच्छाद्येन कर्मणि वृष्ठागतेन समासः ।
विबो धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । निधिवश्च इति प्रादित्वात्ते कृदुत्तरपदप्रतिस्वरत्वम् ।
कृदुत्तरपदे गतिकारकपूर्वत्वापि ग्रहणात् पुनः कारकतत्वात्तेऽपि स एव स्वरः । अयनोतीति
शकः । 'स्कापितस्त्रिभञ्जिभञ्जकि०' (उ० २-१३) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
यथा — 'प्रकारवचने वात्' (पा० ५-३-२३) । नित्यस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोच्चार उदात्तः । मुतेषु ।
वतः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः । नसो नकारस्य 'नश्च धातुस्वोऽवुभ्यः' (पा० ८-४-२७) इति
संज्ञितार्थात्त्वम् । 'राद्वत्' । रश्च प्रथमां । 'वातोरेकाक्षः०' (पा० ३-१-२२) इति यङ् ।
'यङोऽपि ख' (पा० २-४-७४) इति लुङ् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावो ह्लादिः शेषः । 'दीर्घोऽकितः'
(पा० ७-४-८३) इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन 'समाधाना वातवः' (पा० ३-१-३२) इति धातु-
सञ्ज्ञाया 'लिङ्गं नेट्' (पा० ३-४-७) इति हेतुहेतुचङ्गावसकणो लिङ्गं नेट् । अत्र हि इङ्गकर्तृकं
धारणमक्यशसनस्य कर्मव्यत्ये हेतुः । नेट्स्तिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदे' (पा० ३-४-९७)
इतीकारलोपः । 'नेटोऽडाटो' (पा० २-४-९४) इत्यङ्गागमः । 'कसंरि जप्' (पा० ३-१-६८) ।
तस्य 'चकंरीतं ख' परस्मैपदमदादिबन्ध इत्यङ्गमित्यङादिबन्धावात् 'अदिप्रभृतिभ्यः जप्'
(पा० २-४-७२) इति प्राप्ती लृङ् 'अहुलं जन्वति' (पा० ३-४-७३) इति निबिध्यते । शपोऽनु-
दात्तवाट्वातोऽगतेऽदात्त एव तिध्यते । शपो लतांश्च धातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानम्

३११ रारणत् । रणघातो घीनपुन्येऽर्थे शोषे यद् तस्य लोपश्च । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति प्रत्ययलक्षणेन घातोरभ्यास रण् रण् इति । 'ह्लादि शोष' इत्यभ्यासज्ञानो लोपे र रण् इति ग्नियते 'दीर्घोऽङ्कित' इति दीर्घे सति रा रण् इति जाते 'सनाद्यस्ता घातव' इति घातुवजायां लेटि निपि पकारस्येत्सजायां लोपे 'इतश्च लोपः परस्मैपदेन' इतीकारलोपे, लेटोऽङ्गमे वापि रारणत् इति रूपम् । अत्र 'अदिप्रभृतिभ्य-पूजाय' इति सूत्रेण वापो लोपः प्राप्तः । तदुपपादकत्वेन भाष्यकार आह—'चकंरीतञ्चेति । घातुपाठगत सूत्रमिदम् । यद्भुगन्तस्य चकंरीतमिति संज्ञा । यद्भुगन्ताभ्युदासीऽनेन भवति, परस्मैपदिन इत्युपक्रमकत्वेन यद्भुगन्तस्य परस्मैपदित्वाददादिवद्भावेन वापो लुगिति भाष्यमर्थः । एव वापो लोपे प्राप्ते 'बहुलं छन्दसि' इति तन्निधिष्यते । अत्र वापः पितृघात-
णकारोत्तराकारस्यानुदात्तत्वे घातुस्वर उदात्त रारणत् इति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यभ्या-
सस्य प्रथमरेफोत्तराकारस्योदात्तः प्राप्तः, किन्तु लसार्धघातुके पर एवाभ्यस्तस्योदासीऽनेन विधीयते । तस्य च वाप्यवधानान्न परत्वमिति नाभ्यासस्योदात्तत्वम् । अतो घातुस्वर एवोदात्तः । 'निङ्ङितिङ्' इति निघातस्यु न भवति—'धावद्यच्चाभ्याम्' इति निषेधात् । अथवा 'सगर्गेषु च' इति चकारेण 'रारणत्' इत्यभ्यानुवद्भावात् 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथ-
मस्य तिङन्तस्य निघातनिषेधः ।

‘अभ्यस्तानावाहिः’ (पा० ६-१-१८९) इत्याद्युवासात्त्वं न भवति । न च ‘तिङ्ङितिङः’ (पा० ८-१-२८) इति निघातः । अत्र यथाशास्त्रयोगेन ‘आवृत्तवाच्याम्’ (पा० ८-१-३६) इति निघेवात् । ‘अवायोगे अवमा’ (पा० ८-१-५९) इति वाच निघातो न भविष्यति । अत्र ह्रस्वरवाच्ये लक्ष्येण वेति चानुहृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं अवमा तिङ्ङिभरितः । लक्ष्येण । लक्ष्यः कर्माणि लक्ष्यानि, तेन । ० कर्मणि च’ (पा० ५-१-१२४) इत्यनुबृत्ती ‘लक्ष्ययुः’ (पा० ५-१-१२६) इति लक्षिशब्दाद्यप्रत्ययः । तत्र असम्भवात् ‘यस्येति च’ (पा० ६-४-१४८) इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥५॥

बन्धीनूचमाह । लक्षित्वे’ निमित्तानूने सति तमितमेवेन्द्रबीजहे—आनूचः । तथा शब्दे अनाद्यं तनीमहे । तथा सुवीर्यं शोभनतामध्यनिमित्तं तनीमहे । उत—अपि च । शकः शक्तितान्त इग्री मोऽस्मिन् बन्धु बन्धं दयमानः प्रयच्छन् शकम्—अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । तप्तद्रवावाक्याकर्मणु ‘ईमहे यामि’ (निघ० ३-१९) इति पठितम् । लक्ष्यस्तारेणोऽं वाचायहे इति श्वाधवेयम् । लक्ष्यार्थाः लक्षित्वम् । ‘तस्य वाचस्तथास्ती’ (पा० ५-१-११९) इति स्वः । प्रत्ययस्वरैर्नोदातः । ईमहे । ईह गती । टित्वात्तन्नेपवम् । ‘दिवादिभ्यः डम्’ (पा० ३-१-६९) । ‘अतुलं कन्दति’ (पा० २-४-७३) इति ड्यनी मृक् । ‘तिङ्ङितिङः’ (पा० ८-१-२८) इति निघातः । रावे । ‘कडिदम्’ (पा० ६-१-१७१) इति विभक्तेरवासात्त्वम् । सुवीर्यं—शोभनं वीर्यं यस्यासी सुवीर्यः । अभितुर्वाचिनामेव भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्व इत्यर्थः । ‘अतुलीही’ (पा० ६-२-१०६) इत्यनुबृत्ती ‘वीरवीर्यी’ च’ (पा० ६-२-१२०) इत्युत्तरपदाद्युवासात्त्वम् । शक्तोतीति शकः । ‘लक्षयित्तिङ्ङिचङ्ङिचङ्ङिङ्ङि’ (उ० २-१३) इत्यादिना णक् । प्रत्ययस्वरः । शकम् । शकत् शक्ती । चातुसम्भवाधिकारे ‘कन्दति लुङ्ङित्तिङः’ (पा० ३-४-६) इति लृङ् । कतः शक्तोत्पत्तस्तनीमहे इति चातुसम्भवाः । लृङ्ङित्तिङ् । ‘पुत्रादिङ्ङिताद्यनुवितः परस्मैपदेणु’ (पा० ३-१-५५) इति ऋरङादेशः । ‘अतुलं कन्दति’ (पा० ६-४-७५) इत्यङापवाभावः । ‘तिङ्ङितिङः’ (पा० ८-१-२८) इति निघातः । धनुः निमित्तानुबृत्ती पतेवप्रत्ययः । निस्वादाद्युवासात्त्वम् । दयमानः । इय दामगति-रक्षणाहितादानेण । अनुदासेस्वादात्त्वनेपवम् । लटः ज्ञानवादेः । कवः निस्वादानुवासात्त्वम् । ज्ञानवाः ‘चितः’ (पा० ६-१-१६३) इति अनोवासात्त्वं चाभित्वाद्युपदेशाच्च अस्तरत्वेन परस्वात्तत्तामं चातुकानुवासात्त्वम् । चातुस्वर एव सिध्यते ॥६॥

इति अवधस्य प्रपञ्चे एकोनविंशो वर्गः ।

पाप्यसीति सूक्ते तप्तनीनूचमाह । हे इन्द्र यशोऽर्थं कर्मफलभूतं सुविभूतं च सुरतु कर्षत्र प्रकृतं, सुनिरजं—सुखेन निःशेषं प्राप्तुं अर्थं, स्वादात्मिस्त्वया शोचितं च, तस्यकमिति शोधः । इतः परं क्षीरादिरक्षसाभार्यं तयो रज निवासस्थानमय मूत्रि—अपावृतमुद्वाटितद्वारं कुप । हे

अद्विष्टः—पवंतोपसजितवज्रादुक्तेष्व, एतयोः धनं कृन्तुम्—संवादय । ११ सुबिबृतम् । धनं
वरणं । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विबृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर

११ सुबिबृतम् । वृञ् घातो कर्मणि क्तप्रत्ययान्तो वृत्तजब्द । तत्पदान्धु ।
तस्य 'स्वमोर्तेषु सकात्' इत्यनेन लुकि प्राप्ते 'अतोऽम्' इति सारम् । 'अभि पूर्वः' इति
पूर्वकर्तृकादेशे वृत्तमिति रूपम् । विशब्देन प्रादिसमास विबृतमिति भवति । अत्र 'गति-
रनन्तर' (कर्मवाचके क्तान्तेऽप्यवहिते परे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वर) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
प्राप्तः—विबृतम् इति । तं वाधित्वा 'परादिबलन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तस्वरो भवति—

विबृतम् इति । पुनः सुगन्धेन समासेऽपि स एव कृदुत्तरपदप्रतिस्वर—सुबिबृतम् इति ।
अर्थयं शब्दा—वृञ् घातोरेव क्तप्रत्ययो विहित । अतो वृत्तमित्येव कृदन्त पद
न विबृतमिति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' तदादे तदन्त्यग्रहणम्' इति परि-
भाषया सुबिबृतमित्यत्र विबृतमित्यस्य कृदन्तत्वाभावात्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति ।
समाधानन्तु—प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अपवादकतया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति ।
इति परिभाषान्तरसत्त्वात् विबृतमित्यस्यापि कृदन्तपदस्यपदेनो भवितुमर्हतीति कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वर एवेति ।

पुनरत्रैव शका जायते—विबृतमित्यस्य यथा कृदन्तत्वस्यपदेन, तथा प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषया वृत्तान्तत्वस्यपदेनोऽपि भवतु । तेन 'गतिरनन्तर' इति क्तान्ते विबृतमित्युत्तरपदे
परे सति सो पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर प्राप्नोति—सुबिबृतम् इति । यदि च 'परादिबलन्दसि
बहुलम्' इत्यपवाद कथ्यते तर्हि उत्तरपदाद्युदात्तस्वर एव भवेत्—सुबिबृतम् इति । कथम्-
कारस्योदात्तत्वमिति । समाधानन्तु 'गतिरनन्तर' इति सूत्रेऽन्तरणशब्दोऽप्यवहितवाची ।
तेनाप्यवहिते क्तान्ते परे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । 'वि' इत्यस्यैवाप्यवहिते क्तान्ते
वृत्तमिति, न तु सो । यदि च सो अव्यवहिते क्तान्ते विबृतमिति गृह्येत तर्हि 'अभ्यु-
दृतम्' इति प्रत्युदाहरणं न स्यात् । अत्र 'अभि' 'उत्' इति उपसर्गद्वयम्, ततो धृङ् घातो-
क्तप्रत्ययान्तं पदं धृतमिति । क्तप्रत्ययस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वेऽन्तोदात्तो धृतशब्दः । उदित्य-
नेन समासे 'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर—उदृतम् इति । अभिशब्देनान्तोदात्तेन
समासे यणि अभ्युदृतम् इति सिध्यति । यद्यनन्तरशब्दस्याव्यवहितार्थकत्वं नास्तीयेत
तर्हि सूत्रेऽन्तरणशब्दग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात्, अभ्युदृतमिति प्रत्युदाहरणञ्च न स्यात् ।
अतः सुबिबृतमित्यत्र 'गतिरनन्तर' इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिबलन्दसि बहुलम्'
इत्यनेन उत्तरपदस्य वृत्तमित्यस्यैवादिश्रुतात् यथा, तथा—अभ्युदृतम् इत्यप्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् अभ्युदृतम् इति ।

वाचित्वा कर्मवाचिनि क्ताभ्ये परतो 'गतिरन्तरः' (पा० ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते
 'पराविच्छन्दति बहुलम्' (पा० ६-२-१९९) इत्युकार उदात्तः । पुनः मुशब्देन सभासे कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु कृतमित्येव कृदन्तं न तु विदुतमिति । 'प्रत्ययग्रहणे
 यस्यास्य विहितस्तवादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (पा० ५० २३) इति वचनात् । सुविदुतमित्यत्र च
 सभासे कृतमित्येतावन्मात्रं लोत्तरपदं किन्तु विदुतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यमिति
 चेत् । उच्यते—अस्यग्रहणपरिभाषाववादेन 'कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (पा० ५०
 २८) इत्यनेन विदुतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विदुतमित्यस्य यथा कृदन्तव्यपदेश
 एव क्ताभ्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तत्रात्र कर्मणि क्ताभ्य उत्तरपदे परतो 'गतिरन्तरः'
 (पा० ६-२-४९) इति मुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि 'पराविच्छन्दति बहुलम्'
 (पा० ६-२-१९९) इत्येवं नास्ति निस्तारः । तथा हि सति सुविदुतमित्यत्र विदुतमित्येवलोत्तर-
 पदमिति तदाविरिकार एवोदात्तः स्यात् । विदुतमिति सभासे यद्यप्युकारः पदादिभञ्जति तत्रापि
 सुविदुतमिति सभासस्य सति सिद्धत्वेन क्लीयस्त्वात्तत्राप्य एवोत्तरपदावाधिकार एवोदात्तस्वरेण
 अचित्त्वमिति । उच्यते—'गतिरन्तरः' (पा० ६-२-४९) इत्यत्रानुमुक्तेः क्तग्रहणे कृदग्रहण-
 परिभाषा भाषीयते । तदात्रयमेव व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे भाष्यन्तरग्रहणमनर्थकं । यात् ।
 अनेनेव चानिप्रायेणान्तरग्रहणस्य प्रयोजनम्' अमुदुतमित्यत्र व्यवहितस्याभिप्रायस्य वा भूविति
 प्रत्युदाहृतम् । तस्यानुविदुतमित्युकार एवोदात्त इति स्थितम् । सुनिरञ्जम्—अनाद्यासेन
 निरञ्जमेवं प्राप्यम् । अत्र नित्योपपत्तयोः । सुनित्योपपत्तयोः प्राक् प्रयोगः । ईदृहः सुव-
 द्बुद्धाद्बुद्धार्थेद् बाल्' (पा० ३-३-१२६) । न चात्र मुशब्दस्य मित्ता व्यवधानं लाङ्गुमीयम् ।
 मुशब्दस्य इत्यपदत्वमात्रं क्लृप्ते निमित्तं नामन्तर्यम् । अत एव सुपरिहरं बुद्धपरिहरमित्यावयः
 प्रयोगा इति । पूर्वपदगतिसभासे 'सिति' (पा० ६-२-९३) इति प्रत्ययात्पूर्वम् नृवात्तमिति वाचकत्वात्
 उदात्तः । मित्ता सभासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव सिध्यते । पुनः मुशब्देन सभासे
 'कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (पा० ५० २८) इति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
 स एव सिध्यते । त्वावातम्—त्वया लोचनेन विमदीकृतम् । हेत् शोधने । 'वादेच उप-
 देशोऽसिति' (पा० ६-१-४५) इत्यात्मम् । तत्पि हि प्रकारे 'जानुव्यक्तमनेजमात्मम्'
 (पा० ५० ७) इत्यजमा एवात्मम् । 'निष्ठा' (पा० ३-२-१०२) इति कर्मणि क्तः । 'दाया प्रदाय'
 (पा० १-१-२०) इत्यदावाचिति प्रतिषेधेन द्युतक्रमाया अभावात् 'दो इद् वो' (पा० ७-४-४६)
 इति ददादेशो न भवति । ननु वाप् लचने इति प्रतिषेधोक्तस्यैव दापस्तत्रावाचिति निषेधः । न
 पुनर्लालनिकस्य ईषः । 'तक्षजप्रतिषेधोक्तयोः प्रतिषेधोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाङ्गनिकस्य'
 (पा० ५० ११३) इति नियवादिति चेत्—न, 'गावाद्याग्रहणेऽर्थविशेषः' (पा० ५० ११४)
 इति प्रतिप्रसवात् । द्युतक्रमात्सुतीर्यकचनस्य 'सुपां सुलुक्' (पा० ७-१-१९) इति आदेशः ।
 'त्वनामेकचने' (पा० ७-२-९७) इति अपयमेतस्य त्वादेशः । 'अतो गुणे' (पा० ६-१-९७) इति
 परक्यात्मम् । 'भक्तक्रमायां 'देः' (पा० ६-४-१४३) इत्यच्छब्दस्य लोपः । उदात्तमिदृतिस्वरेणा-
 कार उदात्तः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० २-१-३२) इति सुतीयायास्तमासः । 'तत्पुर्वे
 कृति बहुलम्' (पा० ६-३-१४) इति सुतीयाया अप्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'सुतीया
 कर्मणि' (पा० ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यम् । यथाः । अत्र व्याप्ती । 'अत्रोर्पुद् च'

(उ० ४-१९२) इत्यनुम् । तत्सन्नियोगेन वातोर्मुदात्तत्वम् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । गवाणम् । प्रातिपदिकस्वरः । 'सावेकावः०' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तम् । 'म गोश्चनसावद्वर्ण०' (पा० ६-१-१८२) इति निविध्यते । वृषि । वृष्ट्, वरुणे । 'मृमृमृ-पुङ्गवमृमृमृमृति' (पा० ६-४-१०२) इति हेर्चिरादेशः । 'बहुसं कम्बलि' (पा० २-४-७३) इति इनोरपि लुक् । निवातः । कुम्बम् । कुवि हिताकरणयोपच । 'इदितो नुम्०' (पा० ७-१-५८) इति नुम् । इत्यप्येनात्मनेपदम् । लोटस्वात् । 'वासस्ते' (पा० ३-४-८०) 'तवाभ्यां वामी' (पा० ३-४-९१) । कर्तरि वापि प्राप्ते 'विम्बिह्वन्वोर च' (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन वकारस्य वाकारः । तस्य 'मतो लोपः' (पा० ६-४-४८) इति लोपः । 'अवः परस्मिन्पूर्वविधौ' (पा० १-१-५७) इत्यकारस्य स्वाविचङ्गावास्त्युपचगुणो न भवति । अत्र 'सति शिष्टस्वरवृत्तीवस्त्वन्म्यत्र विकरणेभ्यः' (पा० वा० ६-१-१५८) इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । रावः । असुजन्तो निष्वादाद्युदात्तः । सङ्घिज् । अङ्घ्रिर्दन्तम् । तवस्यास्त्योति मत्तुप् । 'कम्बसीरः' (पा० ८-२-१५) इति वकारस्य वात्वम् । 'सम्बुद्धो उगिदवाम०' (पा० ७-१-७०) इति नुम् । हन्ञाधिसंयोगात्तलोपो । 'मत्तुदलो व सम्बुद्धो कम्बलि' (पा० ८-३-१) इति वत्वम् । विसर्जनोपः 'आभञ्जितस्य च' निधातः ॥७॥

अष्टमोऽनुबन्धाह । हे इन्द्र आधायमानं सन्नुबन्धं कुर्वाणं त्वा त्वा रोदसी उभे द्यावा-वृषिः प्रादपि स्वदीर्घं सहिमानं व्याप्तुं नहीम्वतः — न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्चन्तोः—स्वर्लोकपुत्रता मयो वृष्ट्यादिकपाः, जेव—जयेः, जेरयोत्यर्थः । मया स्वर्गमन्वन्वराभ्याम् 'दिवो वृष्टिं जयावयति' (ते० स० ३-३-४-१) इति मृतः । किञ्च वृष्टिप्रदानादप्रसन्नत्वे-कम्बमस्त्वम्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः सम्बुद्धि—सम्यक् जेरय । नहि । मजो हिगव्येन 'सह सुवा' (पा० २-१-४) इति समासः । समासत्वादन्तोवात्तत्वम् । त्वा । 'मनुदात्तं सर्व-मवादावो' (पा० ८-१-१८) इत्यनुबन्तो 'त्वाभी हितोवाधाः' (पा० ८-१-२३) इति त्वावेसः । रोदसी । वरेरनुम् । निष्वादाद्युदात्तः । 'उगितउव' (पा० ४-१-६) इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेशान्तोवात्तः । मया सर्वेकावेज उवात्तः । आधायमानम् । नुहन्तीत्युवा । 'आवेभ्योऽपि इत्यन्ते' (पा० ३-२-७५) इति चिच् । वृषिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्ग-हन्वाचत्वात्-कारस्य लोपो हकारस्य च धकारः । अनूपा आधा भवतीत्यभूतत्वभावे 'लोहितादिङान्भ्यः क्यच्' (पा० ३-१-१३) इति क्यच्प्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । 'लोपश्च हलः' (पा० ३-१-१२) इत्यनुबन्तेनकारलोपश्च । 'वा क्यच्' (पा० १-३-९०) इत्यात्मनेपदम् । लटः आभच् । सपोऽनुपदेशात्पराञ्छानन्ती सत्तार्त्तवानुकानुदात्तत्वम् । सपः निष्वादानुदात्तत्वम् । क्यचः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योवात्तत्वम् । इम्वतः । इवि व्याप्ती । 'इदितो नुम् वातोः' (पा० ७-१-५८) इति नुम् । शप-निष्वादानुदात्तत्वम् । लङादेशस्य तसश्च सत्तार्त्तवातुक्-स्वरेण । वातुस्वर एव शिष्यते । 'हि च' (पा० ८-१-३४) इति निषेधात् 'तिङ्ङितिङः' (पा० ८-१-२८) इति निधातो न भवति । जेवः । जेः प्रार्थनायां लिङ्गर्त्तं 'लेट्' (पा० ३-४-७) । तस्य मध्यमपुनर्वकवचनं सिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । कर्तरि वापि प्राप्ते तदपचावः 'सिम्बहुलं लेटि' (पा० ३-१-३४) इति सिप् । अङ्गागमस्यानुदात्त-

त्वाद्यानुस्वर एव शिष्यते । स्वरस्तामसीति स्वयंस्वः । 'म्याह्स्वरौ स्वरितौ' (फि० ४-६) इति स्वःशब्दः स्वरितः । भक्तुमष्टीनी पितृवादनुदासी । संहितायां 'स्वरितात्संहितायाभनु-
वासानाम्' (पा० १-२-३९) इत्येकभूतिः । स्वरित एव शिष्यते । अयः 'ऊर्द्धिम्' (पा० ६-१-१७) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूनुहि । धुञ् कम्पने । 'लोटः सेहृं पिच्य' (पा० ३-४-८७) । 'स्वादिभ्यः भूः' (पा० ३-१-७३) । 'उत्तरश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (पा० ६-४-१०४) इति प्राप्तस्य लुक्पक्षे छान्दसाच्चादभावः ॥७॥

अभिरुच्यवदहस्योरभ्येभ् लुभोयलवनेऽच्छावाकस्य षट्स्तोत्रिधानुक्त्वयुगलेषु द्वितीय-
स्मिन्मुगल 'आ भूत्कर्त्त' लुभोऽनुस्वः । एहृश्च इति कण्ठे भूधो ह्रस्वं तिरश्चया आ भूत्कर्त्त भूधो
ह्रस्वम् (जा० भी० ७-८) इति सूत्रितम् ।

तस्मिन्नुभे प्रथमो सुवते नवमीभूवमाह । हे आभूत्कर्त्त सर्वत भोतारी कर्त्त' यस्य
तादृगिन्द्र ह्रस्वस्मदीयमाह्वाने नृलिङ्गभूति - भूम् । मे मम होतुगिरिचित् स्तुतीरपि दक्षिण-
चित्ते वारय । किञ्च मम नवमीयविभं स्तोम स्तोत्रकर्म वाक्त्वमूहं पुनश्चिदस्वकीयस्त्वपुनस्तद-
कृत्तम् । आतत्रं कुव । यवा वचनं तस्य प्रियं मम्यते तद्दस्मदीयस्त्वुतिष्यपि प्रीति कुवित्यर्थः ।
आभूत्कर्त्त । आ समन्ताच्चक्षुत् इत्याभूत् । चित् । 'ह्रस्वस्य लुक्' (पा० ६-१-७१) । तादृगी
कर्त्त' यस्य । 'आभगित्तस्य च' (पा० ६-१-१९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । भूधो । धु अचने । लोटो
हि । भूञ् भू च (पा० ३-१-७४) इति विहितलोभोर्द्धुलं छन्दति' (पा० २-४-७३) इति लुक् ।
तत्समिधयोगिशिष्टवाक्छमाकोऽपि निवर्त्तते । 'भू-हृन्पृक्भूम्' छन्दति' (पा० ६-४-१०२) इति
हेचिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । 'आभगित्तं पुनर्भवित्तमानवत्' (पा० ८-१-७२) इत्य-
चित्तमानवत्त्वेन यदादपरत्वात् 'तिङ्छतिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निष्ठातो न भवति । संहिताया-
'अभ्येवाभ्यपि इत्यग्रे' (पा० ६-१-१३७) इति दीर्घः । ह्रस्वः । ह्रस्वं स्पर्धायां लब्धे च । 'अहुलं
छन्दति' (पा० ६-१-३४) इत्यनेनमितिके संवत्तारत्वे कृते यवाद्युकारान्तत्वेन 'अहोरप्' (पा०
३-३-५७) इत्यप्रत्ययः । अयः पितृवाद्यानुस्वरः । नृः संहितायाम् 'अहि लुभयवज्जुल्ल-
कुभोऽध्यानाम्' (पा० ६-३-१३३) इति दीर्घः । चित् चादिरनुदात्तः । वचिष्य । वधाते-
र्लट् । 'वातस्ते' (पा० ३-४-८०) । 'समाभ्यां वाभी' (पा० ३-४-९१) । अयः इत् ।
अभ्यासस्य ह्रस्वात् । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३-४-११७) इत्याद्युदात्तकस्यापि स्वीकारादि-
डागमः । आकारलोपः । निष्ठातः । मे । मम । 'तवममी छति' (पा० ७-२-९६)
इत्यनेन कर्त्तव्यं मम्य वमादेशः । प्रातिपदिकत्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'पुष्पवस्मदीर्द्धि' (पा०
६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । कृञ् । कृञ् कर्त्तुम् । लोट् । 'वातस्ते' (पा० ३-४-८०) ।
'समाभ्यां वाभी' (पा० ३-४-९१) । अयो 'अहुलं छन्दति' (पा० २-४-७३) इति लुक् । सति
शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पावाविन्वाच्च निष्ठातः । यञ् । 'आभेवाभ' (पा० ६-१-१६८)
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तरम् । भूवादिशवाद्युदात्तः ॥९॥

वज्रमीभूवमाह । हे इन्द्र त्वा त्वां विष्य जानीम । कीदृशं त्वाम् ? भुवन्तवम् ।
कामातामतिशयेन वचिष्यारम् । आभेभु सङ्ग्रामेभु हवनभूतम् । अस्मदीयस्याह्वानस्य भोतारम् ।
भुवन्तवस्त्वातिशयेन कामादीनां वचिष्यस्तवोति रजामस्मद्विषयामुद्दिश्य ह्रस्वम् । त्वामाह्वयामः ।
कीदृशोभूतिम् ? सहस्रतातयाम् । अतिशयेन वनसहस्रानां दशमीम् । विष्य । 'विद्यो लटो वा'

(पा० ३-४-८३) इति श्रुतो भावः । अत्ययस्वरभान्नोदात्तः । 'अन्तोऽप्रतिष्ठः' (पा० ३-३-१३५) इति संहितायां शीर्षः । अत्ययस्य । युष् युष् युष् लेखने । 'कनिष्ठ्युच्चित्तिभि-
राजिबिहृष्टप्रतिविम्बः' (उ० १-१५५) इति कनिष्ठम् । निष्वादाद्युदात्तः । समयः पितृवात् एव
विध्यते । 'अत्रत्यवादीनि अन्वति' (पा० १-४-२०) इति अन्वेन वदत्वाभावात्तलोपभावात् ।
(पा० ८-२-७) । पदवाक्ये द्वितोपाभावात् । वाक्येभ्यः । वाक्यवाक्यो वृत्तादिराद्युदात्तः । ह्रस्वमुत्तम् ।
'ह्रस्वः' (पा० ३-१-३२) इत्यनुवृत्ती 'अनुसं अन्वति' (पा० ३-१-३४) इति स्पृष्टि संप्रसारणम् ।
ह्रस्वं अनुवृत्तीति विषयं ह्रस्वमुत्तम् । तुगागमः । वृत्तमस्य । उक्तम् । ह्रस्वे । 'अनुसं अन्वति'
(पा० ३-१-३४) इति संप्रसारणम् । 'समयः' (पा० २-४-७२) इत्यनुवृत्ती 'अनुसं अन्वति'
(पा० २-४-७३) इति शायो लृक् । कृतिम् । 'कृतिमृतिः' (पा० ३-१-१७) इत्यादिभान्नोदात्तो
निपातितः । सहजसातवान् । सहजं मनोनीति सहजसाः । यन्तु दाने । 'जनसमजनकमनमो
विद्' (पा० ३-२-६७) । 'विद्वजोरनुनासिकस्यात्' (पा० ३-४-४१) इत्याकारादेशः । ह्रस्वस्य
पदप्रकृतिस्वरत्वं समयः पितृवादेव विध्यते ॥१०॥

एतद्विषयमुच्यते । हे इन्द्र त्वं जिह्वं सोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शोकः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेण जग्दन्तानो हृष्टो भूत्वा भुजस्वभिर्भूतं तोषं विभ । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तत्रापेनेनैवैवोत्पन्नात्कुशिकपुत्रत्वमविचक्षणम् । अयं भुजस्तोऽनुक्रम्यामुक्तः । कुशिकस्तर्जनी-रक्षिरिन्द्रसुखं पुत्रमिच्छन्त्यर्थं चकार । तस्येन एव पायी पुत्रो जाते (अनु० १५) इति । हे इन्द्र मयं तर्जनी-स्तुत्वं कर्मानुष्ठानपरम्परायुर्जोषितं प्र कृ तिर । प्रसर्जनं मुक्तं बर्ह्यम् । ततो वा तहजसां सहजसहज्याकलाभोपेतमृषिमतीन्द्रियदृष्टारं कृषि । कुश । तु । संहितायाम् 'अदि तु भुजस्वभुजस्वकुशोदपदायाम्' (पा० ६-३-१३३) इति शीर्षः । नः । संहितायाम् 'उवासादनु-दासस्य स्वरितः' (पा० ८-४-६६) । इन्द्र । आमन्त्रितनिघातः । कौशिक । निघातः । जग्दन्तानः—हृष्टम् । अदि स्तुतिमोक्षवस्वत्प्रकाशितम् । '०अमानच०' (उ० २-८७) इत्यनुभूतो 'उज्जिभूषिमिन्द्रमहिम्नः कित्' (उ० २-८८) इत्यन्तान्तरप्रत्ययः । विश्वामित्रोदासः । भुजम् । प्रत्ययस्वरः । मयम् । नृ स्तुतो । 'अचो यत्' । (पा० ३-१-०७) 'यान्तो धि प्रत्यये' । (पा० ६-१-७९) इत्यच्चादेशः । 'यतोऽनाक्' (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदासत्वम् । आयुः । 'उति नि'दित्यनुभूतायेते'निरुक्त' (उ० २-११८) इत्युतिप्रत्ययः । निस्त्वाङ्गुपायादेशो । निस्त्वादायु-दासत्वम् । नुः । 'निघातस्य०' (पा० ६-३-१३६) इति संहितायां शीर्षत्वम् । तिर । तस्तेर्ज्यस्येन वाः । 'अत इडातो' (पा० ७-१-१००) इतीत्वम् । 'अतो हे' (पा० ६-४-१०५) इति हेर्लुक् । कृषि । मुक्तम् करणे । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति शपो लुक् । 'भुभुजपुक्तम् यद्वत्त्वसि' (पा० ६-४-१०२) इति हेधिरादेशः । सहस्रसाम् । उक्तम् । अचिम् । अचो गतो । '०इन्' (उ० ४-११९) इत्यनुभूतो 'इगुपधात्वरुच' (उ० ४-१२१) । कित्वाद् गुणाभावः । निस्त्वादायुदासत्वम् ॥११॥

प्रकार्ये परि स्वैर्यनिष्ठुवात् । स्पृष्टोदकमिति कण्ठे 'परि स्वा गिर्बन्धो गिरोऽपि द्वयोरद्वया उपपन्नं यच्च' इति (भा० श्रौ० ४-६) सूत्रितम् । तथा हविर्बानप्रवर्तने सेषं परिधानीया । हविर्बाने प्रवर्तयन्तीति कण्ठे 'परि स्वा गिर्बन्धो गिर इति परिदध्यात्' (भा० श्रौ० ४-९) इति सूत्रितम् । तथा ब्राह्मणं च—'परि स्वा गिर्बन्धो गिर इत्युत्तमया परिदध्याति' (ऐ० ब्रा० १-२९) इति ।

तामेतां द्वावप्युच्यमानाह । हे गिर्वचः अस्मदीयस्तुतिभानिन्द्र । विप्रवतः सर्वेषु
 कर्मसु प्रवृज्यमाना इका गिरोऽस्मदीयाः स्तुतयस्त्वा स्वी परि अबन्तु । सर्वतः प्राप्नुवन्तु ।
 कीदृशो गिरः ? बृहद्वचः प्रवृद्धेनापुष्पेनोपेतं त्वामनुसृत्य बृहदो वर्धमाना । किञ्चन्ता
 गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सख्यो जुष्टयोऽस्वाकं प्रीतिहेतवो भवन्तु । गिर्वचः—गीभिर्वच्यत
 इति गिर्वचः । वच वच संबन्धी । 'सर्वेवातुम्योऽमुन्' (उ० ४-१४६) । गिर उपचामा
 दीर्घाभावाच्चाभ्यसः । चान्वितनिष्ठातः । विप्रवतः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । बृहद्वचः । वच बृहद्वचः । क्तप्रत्ययः । 'उचितो वा' (पा० ७-२-५९)
 इति इहः क्तप्रत्यये विकृतिरनन्ता 'कृत्य विनावा' (पा० ७-२-१५) इति निष्ठावाभिन्नभावः ।
 प्रत्ययस्वरः । इन् वचो । 'कन्दलीनः' (उ० १-२) इत्युम् । निष्ठाद्धिः । आधावेवाङ् ।
 बृहद्वचपूर्वस्य । अनुसृष्टी पूर्वस्यप्रवृत्तिस्वरत्वम् । बृहद्वचः । वचो वितनि 'तितुवतपतितुसत्तुतेषु
 च' (३-२-९) इतोऽभावः । निष्ठावाच्चाभ्यसः । जुष्टाः । 'इवीवितो निष्ठावात्' (पा०
 ७-२-१४) इतोऽभावः । 'जुष्टापिते' (पा० ६-२-२०९) इत्यनुवृत्ती 'नित्यं चार्धे' (पा०
 ६-१-२१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टवः । जुवी प्रीतितेजनयोः । वितन् । 'तितुव' (पा०
 ७-२-९) इतोऽभावः । निष्ठावाद्युदात्तः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे विप्रो वर्धः ।

॥११॥

१.११

इन्द्रं विप्रवा इत्यष्टर्चस्य सुक्तस्य मधुच्छन्दसः पुत्रो जेनूनामक ऋषिः । तथा चानुक्रामम् ।
 इन्द्रमष्टी जेता चानुच्छन्दस इति । छन्दस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वमेवोक्तम् । इन्द्रो देवताऽनुवर्तते ।
 विनियोगस्तु महाव्रते निष्केचल्ये कुरुर्त्तं सुक्तं अंतनीयम् । ऊरु इति ऊरु शीनकेन सुत्रितम् ।
 इन्द्रं विप्रवा अवीक्ष्यभित्पानुष्टुभम् । तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धं अस्त्योत्तरेमाद्धर्चनोत्तरस्याः
 पूर्वमर्द्धं व्यतिजगति पार्श्वः पार्श्वानुष्टुभकारं प्रागुक्तमाधाः (ऐ० भा० ५-३-१) इति । ब्राह्मणं
 च प्रथमरच्यते पठितम् । प्र वो मह इति ऊरु इन्द्रं विप्रवा अवीक्ष्यभित्पानुष्टुभः (ऐ० भा०
 १-५-२) इति । तथा वृष्टयस्य पञ्चमेऽङ्गनि निष्केचल्यस्य इन्द्रं विप्रवा अवीक्ष्यभित्पानुष्टुभः ।
 स्तोमे वर्द्धमान इति ऊरु सुचितम् । उप नो हरिभिः कुरुर्त्तं विप्रवा अवीक्ष्यभित्पानुष्टुभः (भा० श्री०
 ७-१२) इति ।

अस्मिन्सुक्ते प्रथमामुच्यमानाह । विप्रवाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इन्द्रमष्टीभ्यः ।
 वर्द्धितवत्याः । कीदृशमिन्द्रम् ? समुद्रव्यवसम्—समुद्रव्यवसम् । रचीना रथमुक्तानां
 रंजुना मध्ये रथोत्तमम्—अतिप्रवेन रथयुक्तम् । बाजानामज्ञानां पति रथाभिनम् । सत्पति
 सतां सत्पार्श्ववतिना वासकम् । विप्रवाः । विप्रो वचः । निष्वरः । अवीक्ष्यम् । जुर्वेचिभि
 'चक्षुर्चतु' (पा० ७-४-७) इत्यनुवृत्ती नित्यं कन्दसि' (पा० ७-४-८) इत्युक्तस्य चकारविधाना-
 त्त्ययुक्तगुणाभावः । निष्ठातस्वरः । समुद्रव्यवसम् । व्यवेरतुन् । 'गाङ्गुटादिभ्योऽङिञ्ङि' इति

दित् (पा० १-२-१) इति प्राप्तस्य कित्स्य ङ्यङेः 'कुटादित्त्वजनसि' (पा० वा० १-२-१) इत्यसि निवेधाद् 'उहित्वा०' (पा० ६-१-१६) इत्यादिना किति विधीयमान सप्रसारणं न भवति । तमुदाहृत्य इति व्यङ्ग्यं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रवीतमं रवीनाम् । रथशब्दा-
दुत्पन्नस्येव शब्दाच्च रीर्यत्वम् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानाम् । भृषादित्वावाधुवात्-
त्वम् । सत्यसिम् । 'प्रत्ययस्वरे' (पा० ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयामुच्यते । हे शब्दसम्पत्तेः कालस्य पालकेन ते तव सत्येऽनुग्रहपुङ्गवे सन्निधौ
वर्तमाना वयं वाग्विनोऽवबन्तो भूत्वा वा भवे । सन्मयो जीतिं प्राप्ता वा भूम । जतस्त्वाम-
भयहेतुमणि प्र जो नूनः । सर्वतः प्रकरोम स्तुम् । जीवूर्ज इवाम् ? जेतारं पुङ्गवे जयशीलम् ।
अपराजितम् । क्वापि पराजयरहितम् । सत्ये । सत्युः कर्म सत्यम् । 'सत्युर्म्यः' (पा०
५-१-१२६) । प्रत्ययस्वरः । वाग्विनः । वाग्विनोऽवबन्तो वाग्विनः । प्रत्ययस्वरः ।
मेम । जिभी भवे । लुङ् लज्जबहुवचनं भत् । नित्यं कितः' (पा० ३-४-९९) इति लङोपः ।
'अहुत्वं कन्दति' (पा० २-४-७३) इति क्लेर्लृक् । 'कन्दाम्बुजयवा' (पा० ३-४-११७) इति लिङ्
काहुत्वाभुकाद्येन कित्वाभावाद् गुणः । 'न नाहुयोगे' (पा० ६-४-७४) इत्यङागमप्रतिषेधः ।
शब्दतः । 'अष्टधाः पतिपुत्रपुत्रकार्यद्वयभ्योऽप्ये' (पा० ८-३-५३) इति वित्तजंजीयस्य संहितायां
सत्वम् । सुवाम्भितपराङ्मुखाभावेन वद्वर्गनिघातः । नोनूम । नू स्तुती । 'नो तः'
(पा० ६-१-६५) इति भत्वम् । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणमेव 'सत्यङोः' (पा० ६-१-९) इति
हिर्भाक् । 'गुणो यङ्गुको' (पा० ७-४-८२) इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन वातु-
लक्षणायां लङो भत् । अवाविज्जुवाचछयो लुक् । 'उपसर्गादित्वासेऽपि चोपदेशस्य' (पा०
८-४-१४) इति संहितायां भत्वम् । जेतारम् । जि भवे । ताच्छीत्यादिषु लृप् ।
'जित्वादिनिस्त्वम्' (पा० ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितम् । अभ्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन लङ् उदात्तत्वम् ॥२॥

तृतीयामुच्यते । इन्द्रस्य सम्बन्धिन्यो रातयो धनानि पूर्वोरनादिकारसिद्धाः प्रभूता
वा । अत्येनस्य सर्वदा यद्भूम्यो धनधानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं तृतीयानीन्तनोऽपि
यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमती गोलहितस्य वाजस्याग्नस्य पर्याप्तं धनं यवि मंहते ।
इतिवाक्येन ददाति तृतीयान्तरयो बहुधनवान्पूर्वकान्गोमृत्स्यात्प्रतिष्ठयानि रक्षणानि न हि
इत्यस्ति । विसर्गेण चोपजीयन्ते । ययं रेवन्तः (निघ० २-१०) इत्यादिव्याष्टाचिज्जति-
लङ्गुपाकेषु धननामसु यजमन्तः पठितः । ददाति वाजानीत्यादिषु यज्ञानु दानकर्मसु मंहते
(निघ० ३-२०) इति पठितम् । पूर्वोः । पुनश्चायस्य 'जोतो गुणवचनाद्' (पा० ४-१-४४)
इति डीष् । आचार्योकारस्य रीर्यङ्छावृत्तः । जसि 'दीर्घाङ्गसि च' (पा० ६-१-१०५) इति
निवेधं वाधिरवा 'वा कन्दति' (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसबन्धीर्यत्वम् । डीष्ः प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वम् । रातयः । 'मन्त्रे वृषेवपचमनविबभूवीरा उदात्त' (पा० ३-३-९६) इति वित्तम्
उदात्तत्वम् । इत्यस्ति । इत्तु उपलभ्ये । 'दिवादिभ्यः ङमन्' (पा० ३-१-६९) निघातः ।
ऊतयः । 'ऊतियुति०' (पा० ३-३-९७) इत्यादिना कित्प्रदातः । यवि । निपातत्वावाधु-
दातः । 'संहितायां निपातस्य च' (पा० ६-३-१३६) इति दीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः । ष्टुङ्
स्तुती । 'वात्वादेः चः सः' (पा० ६-१-६४) । लृच्चदिचरवादनोदात्तत्वम् । मंहते । शपः

विस्वावन्नुवास्तवम् । तिष्ठन् सप्तार्चं धातुकस्वरेण तिष्ठतिष्ठः' (पा० ८-१-२८) इति
निष्ठातो न भवति । 'निष्ठातं यं च विहस्तं' (पा० ८-१-३०) इति निषेधात् ॥३॥

अभिधायकवदहस्योपपद्येत् तृतीयस्तवनेऽप्युवाकस्य पुरा भिन्नुर्मुखा कविर्दिति स्तोत्रिय-
स्तुः । तवाच्च सुप्रितम् । एह्यद्विम्बपक्षस्य पुरा भिन्नुर्मुखा कविर्मुखा इति रावसेः
(आ० धी० ७-८) इति ।

तस्मिन्नुक्ते प्रथमा सुप्ते चतुर्थोऽन्वयाह । अयमिन्द्र उच्यमानगुणैर्मुक्तोऽजायत ।
सम्पन्नः । कीदृशगुणक इति तदुच्यते । पुराणतुरपुराणां भिन्नुर्भेदा । युवा कदाचिदपि
वस्तीपलितविवाचकपरहितः । कविर्मुखायोः अभिलोकाः । प्रभृतवत्तः । विद्वत्स्य कर्मणः
कृतस्मस्य कपोतिष्टोमावेर्भर्ता पौत्रकः । वस्ती । यजमानरभ्यायं तर्बदा वस्तीपुस्तः । पुत्रपुस्तः ।
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः । भिन्नुः । भिदिर विवाचने । कुरित्पुस्तुत्तु पुत्रिद्विष्यविगृ-
ह्यविद्विशिष्यः (उ० १-२३) इति कुलप्यः । तस्य 'कर्मस्युभयथा' (पा० १-४-११७) इति
सार्चं धातुकमप्युवाचा 'व्यादिभ्यः झन्' (पा० ३-१-७८) । विस्वावन्नुवाचः परो भवति
(पा० १-१-४७) । इमसोरहस्योः (पा० ६-४-१११) । 'अनुस्वारपरसवनी' ।
(पा० ८-३-२४, ८-४-५८) । 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' (पा० १-१-५७) इति प्राप्ति-
स्यानिबद्धावस्य 'न परात्' (पा० १-१-५८) इत्यादिना निषेधः । युवा । य-
मिधगाविधगायोः । 'कनिम्बुद्वितभिरात्रिभ्यश्चुप्रतिविधः' (उ० १-१६२) इति कनिम्बु ।
विस्वावाद्युवाचः । कविः । कु सव्ये । अच इः (उ० ४-१४०) इतीप्तस्यः ।
प्राप्त्यन्तरः । अभिलोकाः । अभिलशब्दस्याप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । बहुव्रीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्नेन तत्रैव शिष्यते । विद्वत्स्य । जशिप्रति० (उ० १-१५७) इत्यादिना क्वम् ।
विस्वावाद्युवाचः । कर्मणः । 'अभ्येभ्योऽपि वृत्तयो' (पा० ३-२-७५) इति कनिम्बु । निम्बुः ।
वर्ता । तृप् । विस्वावन्नुवाचः । वस्ती । सत्वर्धोय इति । प्राप्त्यन्तरः । पुत्रपुस्तः ।
'स्तुतस्तोमयोऽहम्बलि' (पा० ८-३-१०५) इति कत्वम् । बहुप् प्रवेशेभ्यः स्तुतः । वाचयन्ता कताज-
विधकाणां (पा० ६-२-१४४) इत्यन्तोवास्तवम् । तृतीयस्तवने हि वाचाविस्वरापवादस्तोमा
कर्मणि' (पा० ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥४॥

पञ्चमोऽन्वयाह । अलनामकः कविश्चतुरो देवतस्यग्निर्गता अभूत् कस्मिन्निचद्
चित्ते गोपितवान् । तवानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वर्गस्येव अलनास्य तस्माद् विलम्बं ना निःसारयामास ।
तद्विद्वत्प्राप्तमिन्द्रो अलस्य विलम्बपीणोऽ (तं० स० २-१-५-१) इत्यादिवाङ्मनेषु मन्त्रान्तरेषु
च प्रसिद्धम् । तदेतद्वि निष्ठापायं मन्त्रं प्रवर्तते । हे अग्निः । वज्रपुलेन त्वं गोपतो
अलस्य गोविर्मुक्तस्य अलनामकस्यासुरस्य तस्यग्निं विलम्बपायः । स्वर्गस्यमुक्तेनापायतवानिति ।
तवानीं तुम्हमायातो वनेन त्रिस्पमाना देवा अविम्बुचम्बदोयराज्या अलादभीताः मन्त्रत्वाभाविद् ।
प्राप्तवन्तः । अयः । निष्ठावन्नुवाचः । अचः । वृत्ता वरणे । सद् । तिप् ।
'इतवच्छ' (पा० ३-४-९७) इति लोपः । 'व्यादिभ्यः झन्' (पा० ३-१-७३) । 'तस्य बहुलं
छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति लृक् । गुणो रपरम्बम् । इन्द्रयादिलोपः । विसर्जनीयः ।
अहागमः । अग्निः । अद्विरस्यास्तीति अनुप् । 'छन्दसोरः' (पा० ८-२-१५) इति कत्वम्
तत्रोपन उगितवाम्० (पा० ७-१-७०) इति नृम् । हन्त्यादिसंयोगान्तलोपो । 'अनुवसो व

सम्पृष्टो छन्दसि' (पा० ८-३-१) इति सूत्रम् । विसम् । 'नस्मिन्वयम्यानिभक्त्य' (कि० २-३) इत्याद्युदात्तम् । अविष्णुः । जिभो भवे । लिट् । द्विर्वाकः । सम्प्रसारणम् । 'कबमुञ्च' (पा० ३-२-१०७) इति लिट् । कबमुरादेशः । कादिनियमात्प्राप्त इट् । वस्वेकाजायमानम् (पा० ७-२-६७) इति नियमाभिधाने । अस्ति सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वादसौः सम्प्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) । परपुंसत्वम् । 'शामिर्षामिधमोना च' (पा० ८-३-६०) इति सूत्रम् । 'अचि इनुचानु०' (पा० ६-४-७७) इत्यादिना प्राप्तमिधकादेशः चाभिधत्वा 'एतेकाचः०' (पा० ६-४-८२) इति मन्त्रादेशः । नञ्ान्मासः । अन्त्यपुंसपञ्चकृतिस्वरत्वम् । तुल्यमानासः । तुमेहितायातिरस्य कर्मणि लट् । स्मान्ने जानच् । 'सावंचातुके यच्' (पा० ३-१-६७) इति यच् । तस्मादनुपदेशादुत्तरस्य लसावंचातुकस्य अनुदात्तत्वम् । यच् एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आचिच् । अच रक्षणादिषु । अन्त्यादुत्तर्यामनुष्टो मि । तस्य सिज्जवस्तुविशिष्टयच्' (पा० ३-४-१०९) इति जुस् । मिच्च इडागमः । 'आहजावीनाच्' (पा० ६-४-७२) इत्याडागमः । 'आदेशप्रत्यययो' (पा० ८-३-५९) इति सूत्रम् ॥५॥

अथोक्तमाह । हे गूर तद्गुणे शीघ्रं यत्नेन तच्च रातिभिस्त्वदीयपञ्चानेतिमितभूतं रहं होता प्रत्यापम् । त्वा पुनरागतोऽस्मि । पुरा कृत्तु कर्मसु त्वत्तो जनस्य लक्षणादस्मिन्कर्मणि प्रत्यापमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिन्धुं स्याद्वसानं सोमयावन् । सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां जनवानकीर्तिं प्रकटयामि । हे गिर्वज । गीभिर्वजनोयेन्द्र । कारणः कर्मर आहवायजाना उवाचिष्ठन्त । पुरा जनमात्रार्थं त्वाभुर्पश्यतवन् । उपस्थाप्य च तस्य तावुशस्मोदापयितस्य ते तच्च जनदानं विदुर्जानन्ति । गिर्वजोऽस्मिन् वाक् इत्थं निर्वृते । गिर्वजा देवो भवति गीभिरेव जनयन्ति (नि० ६-१४) इति । देवो अरिता (निः ३-१६) इत्यादिषु यथोपदेशानु स्तोत्रनामसु कावशाब्दं वर्तयः । तच्च । युष्मदस्मदीर्हसि (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः । 'जन्ने कृष्ट०' (पा० ३-३-९६) इत्यादिना चित्तुवात्तः । आयम् । इतो लङ् । 'तस्यस्यमिषो तान्तमात्र' (पा० ३-४-१०१) इत्यमादेशः । 'अविप्रभृतिभ्यः णपः' (पा० २-४-७२) इति णपो लुक् । आडागमः । कृष्टायादेशी । 'लिङ्ङलिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । मिच्युम् । स्वयं प्रत्ययने । निदित्यनुवृत्ती स्वयन्ते । सम्प्रसारणं षाच (उ० १-११) इत्युत्तरयो वकारश्चास्मादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । आकदन् । अच षवनायां चाचि । लट् । जान् । णपः पितृवादननुदात्तत्वम् । अनुदच लसावंचातुकस्वरणेन । आतुस्वर एव शिष्यते । आह तह कुगतिप्राप्तयः' (पा० २-२-१८) इति समासः । कुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्तः । 'उपान्मन्त्रकरणे' (पा० १-३-२५) इत्यात्मनेपदम् । गिर्वजः । जन वज सम्भवती । अमुन् । आमन्त्रितस्य च' (पा० ८-१-१९) इति निघातः । विदुः । विद ज्ञाने । लट् । अविप्रभृतिभ्यः णपः' (पा० २-४-७२) इति णपो लुक् । 'विदो लटो वा' (पा० ३-४-८३) इति सेटल् । वादादिवाच निघातः । सहितयां युष्मत्सत्तत्सुवृत्तवाचम्' (पा० ८-३-१०३) इति सूत्रम् । एतना एत (पा० ८-४-६१) इत्युत्तरस्य नकारस्य कटुत्वम् । तस्य । 'सावेकाच०' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्त्येकदात्तत्वं प्राप्तं न 'नोऽवन्तावर्ण०' (पा० ६-१-१८२) इति निविध्यते । कावच । कृवापाजि० (उ० १-१) इत्यादिना उच् । प्रत्ययस्वरः ॥६॥

सप्तमोऽनुबन्धमाह । हे इन्द्र त्वं नायिनं नानाविधकपटोपेतम् । शुक्लं भूतानां शोचक-
हेतुमेतन्नायकमनुरं नायाभिस्तत्प्रतिहर्तुः कपटविशेषः । यद्वा तद्विषयोपायगोचराभिः प्रभाभिः ।
अवातिरः । हिसितवानसि । एतच्च वात्केनोक्तम् । इन्द्रः शुक्लं वधानेति (नि० ३-११)
इति । शुक्लं विप्रम् (आ० न० १-१०३-८) इत्यादिबन्धे नायकस्य विस्मयः । मेधिरा
मेधावन्तोऽनुष्ठातारः । तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्मानसि । तेषां ज्ञानतामनुष्ठातृणां
अवात्यमान्युतिरः । वधं च । केतः केतु इत्यादिष्वेकावसानु प्रज्ञानात्मनु नाया ययुनम् (निय०
३-९) इति पठितम् । अय-प्रत्ययं प्राप्नोति विवेकितः । अय इत्यप्रनाम श्रूयत इति मतः (नि०
१०-३) इति । नायानि । नाड् नाने । 'नायकाललिपुम्बो वः' (उ० ४-१११) इति
प्रत्ययः । प्रत्ययश्चरः । नायिनम् । नायास्थास्तोति नायोः । 'ओह्याविस्वादिनिप्रत्ययः'
(पा० ५-२-११६) । अयवश्चरः । शुक्लम् । शुभं शोचकं । अस्मादन्तर्भाषितव्यवर्धितव्यनुवृत्ती
'तुविशुविस्वित्यः किक्व' (उ० ३-१२) इति प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । अतिरः ।
तरतेर्लङि व्यत्ययेन वा । तस्य हिरण्ये गृहभावात् 'अत इडातो' (पा० ७-१-१००) इतीत्यम् ।
एपरत्वम् । विदुष्ये तस्य । गतवन्ने गतम् । मेधिराः । मिम् मेध् मेधाहिसनयोः ।
जोनादिक इरन् । निस्वादाद्युदात्तः । अवाति । तस्मिन्नावादाद्युदात्तः ॥७॥

अष्टमोऽनुबन्धमाह । स्तोमाः स्तोताश्च श्रुत्वा ओजसा वलेनेषानं जगतो नियामक-
निम्नमध्यनुवत् । सर्वत्र स्तुतवन्तः । प्रत्येकस्य रातयो वनदानानि सहस्रं सहस्रतद्भ्योपेतानि
सन्ति । उत वा । अथवा भूयसो महत्तद्भ्योपाया अप्यायिकाः सन्ति । तस्मिन्नाति
पूर्वप्रान्वयः । इन्द्रम् । 'अग्नेम्' (उ० २-३१) इत्यादिना इन्द्रम् । निस्वादाद्युदात्तः ।
ईशानम् । अटः शानम् । 'अविप्रभुतिम्यः अयः' (पा० २-४-७२) इति अयो लृक् । 'वातो-
रनुदातोत्वात्तावनुदातोद्' (पा० ६-१-१८६) इत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा ।
तस्मिन्नावादाद्युदात्तः । स्तोमाः । अतिस्तुप्' (उ० १-१४५) इत्यादिना अन्प्रत्ययः
निस्वादाद्युदात्तः । अनुवत् । नु स्तुतो । 'ओ न' (पा० ६-१-६५) । लृङ् । व्यत्ययेन
अस्वादायोः (पा० ७-१-५१) । 'अने तिच्' (पा० ३-१-४४) अस्य वातो कुटादित्येन तिचो
हिरण्यं गृहभावात् । इडावाचकान्दस । दीर्घत्वाच्च । अडागकः । सहस्रम् । 'कवंमावीनां व'
(प्रि० ३-१०) इति द्वितीयाकारमुदात्तम् । रातयः । 'अग्ने वृच' (पा० ३-३-९६) इत्यादिना
विनञ्मुदात्तः । उत । प्रातिपदिकत्वः । वा । आदिरनुदात्तः । सन्ति । प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वम् । 'तिङ्ङितिकः' (पा० ८-१-२८) इति निघातो न अर्चति । 'यहृताप्रित्यम्' (पा०
८-१-६६) इति प्रतिषेधात् । स हि अवर्हितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूपतीः । सहस्रावति-
स्येन बहुषो भूयस्यः । अत्र विमलः प्रत्ययः सहस्रस्य तस्मिन्निबन्धनायुपपत्त्यप्रतीते द्विषचनविमल्यो-
पपत्ते तरवोपभुनो' (पा० ५-३-५७) इति बहुवचनोपभुनम् । 'बहोर्नोपी भू च बहः' (पा०
१-४-१५८) इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च । ईयमुनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । 'उगितत्व'
(पा० ४-१-१६) इति ङीप् ॥८॥

इति प्रथमस्य अयम एकविंशोऽनुबन्धः ।

इति प्रथममण्डले तृतीयेऽनुबन्धः ॥

॥ १२ ॥

१-१२

अनुवाक्ये बट् सुक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेघर्षिर्भविः । अथवावाभावावन्वर्तमानं प्राग्विरच्यन्तुपाद् (अनु० १२-१४) इत्युक्तं गायत्र्येव सत्यः । अग्निदेवताकस्य विष्णुष्टम् । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेघर्षिः काण्व आग्नेयमग्निनेति वादो द्वादशैव कर्तो नियम्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु शतरनुवाक आग्नेये कर्त्री गायत्रे सत्यसि अग्निं दूतमिति सुक्तम् । अथेतस्या राज्ञे विजासकाम इति कण्वेऽग्निमीशेऽग्निं दूतम् (आ० श्रौ० ४-१३) इति सूचितम् । तथा पृष्ठयजुष्यस्य द्वितीयेऽहनीशमेव सूक्तमाज्यपात्रम् । पृष्ठयस्याविष्णवेनोक्ते अहनी इति कण्वः सूचितम् । अग्निं दूतमिति द्वितीये (आ० श्रौ० ७-१०) इति । वर्जपूर्णभासयोः सावित्रेणोद् अग्निं दूतमित्येका । नमः प्रवक्त्रे इति कण्वं सूचितम् ईशेभ्यो नमस्त्यस्तिरोऽग्निं दूतं कृषोमहे (आ० श्रौ० १-२) इति ।

अस्मिन्सूक्ते प्रथमायुक्तमाह । अग्नेर्दूतावनेतन्वत्रध्याक्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे तयाग्नायते । अग्निदेवतां दूतं आग्नेयदूतना काण्वोऽशुराणां (सं० सं० २-५-८-५) इति । तावुं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्माणि कृणीमहे । सत्प्रजाय । कीदृशम् । होतारम् । देवाना-
माह्वानारम् । विजयवेदसम् । सर्वधनोपेतम् । अस्य प्रवर्तनानस्य यज्ञस्य निष्पादकायेन मुक्तम् । शोभनकर्माणम् । शोभनप्रज्ञं वा । यद्यम् (निघ० २-१०) इत्यादिकेष्वष्टा-
विंशतिसङ्ख्याकेषु वचनामनु वेदशब्दः पठितः । होतारम् । त्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । तावुं स्तोत्रादिषु तृन् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणे परपूर्वांशे गुणः । निरवावाद्युदात्तः । विजयवेदसम् । 'बहुषीहो विजयं सञ्जायाम्' (पा० ६-२-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य । 'ऊद्विदम्' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तोदात्तत्वम् । मुक्तम् । 'कावाद्ययज' (पा० ६-२-११८) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामुच्यमाह । यद्यप्यग्निः स्वकपेनैक एव तथापि प्रयोगभेदावाहनोयादित्वान-
भेदादशब्दादिविशेषजनकाद्वा बहुविधत्वमपि प्रेत्याग्निमग्निमिति बीप्ता । तं हवीमभिराह्वान-
करणं र्भर्त्स्यं सदा हवन्त । निरक्षरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशम् । विजयतिम् । विजा-
सकामां होत्रादीनां वासकम् । हव्यवाहम् । यजमानसमर्पितस्य हविषो जोहारम् । अत एव पुत्रप्रियम् । बहुनां प्रीत्यास्पदम् । अग्निमग्निम् । 'नित्यमोपेतयोः' (पा० ८-१-४) इति बीप्तायां द्विर्भाषः । तस्य 'वरमात्रेदितम्' (पा० ८-१-२) इत्युत्तरस्याच्चेदितसञ्जायामनुदात्तं च (पा० ८-१-३) इत्यनुदात्तत्वम् । हवीमभिः । त्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । आह्वानकरण-
भूतेषु मन्त्रेषु स्वम्याधारस्वातन्त्र्यात्कस्त्वविवक्षयाऽ'न्येभ्योऽपि वृज्यन्ते' (पा० ३-२-७५) इति कर्तरि मनिन् । तस्य छान्दस ईडागमः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६-१-३४) इति चातोः सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाश्वेशो । निरवावाद्युदात्तत्वम् । सदा । 'सर्वैकान्यम्' (पा० ५-३-१५) इत्यादिना सर्वशब्दाद्वाग्रत्ययः । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां वि' (पा० ६-३-६) इति

सभाषः । अत्यर्थेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्तः । ह्वेप्रो मट् । अस्थान्तादेशः । टेरेत्वा-
भाष्यकान्तसः । शधि बहुलं छन्दसि' (पा० ६-१-३४) इति संप्रसारणम् । तिङ्ङितिङ्'
(पा० ८-१-२८) इति निघातः । विजपतिम् । 'परयाभेदव्यर्थे' (पा० ६-२-१८) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिप्रत्ययसि बहुलम्' (पा० ६-२-१९९) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
हृष्यवाहम् । बहु प्रायणे । 'बहुश्च' (पा० ३-२-६४) इति निघातप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । पुरुषप्रियम् । पुकृषा प्रियम् । तमासान्तोदात्तत्वम् ॥२॥

नृवीर्यामुच्यमाह । हे भाने अज्ञानोऽस्त्वयोरप्यसत्त्वं वृक्षवर्हिषे । आस्तरणाय
छिन्नेन वर्हिषा पृथगाय । तं यजमानमनृषहोतुमिह कर्मणि हविर्भूतो देवानाबह । नोऽस्मदर्थं
होना देवायामस्तृता स्वमीदृष स्तुभ्योऽस्ति । देवानिदमत्र संहिताया 'दीर्घादिति तमामपादे'
(पा० ८-३-९) इति कथम् । 'आनोऽति नित्यम्' (पा० ८-३-३) इत्यनुनासिकभावः । अज्ञानः ।
जनो प्राहुर्भावे । लिट् कानच् । 'तमहन०' (पा० ६-४-९८) इत्युपचालोपः । 'द्विर्वचनेऽधि'
(पा० १-१-५९) इति तस्य स्थावित्रावादिर्वचनम् । चित्पादेन्तोदात्तः । वृक्षवर्हिषे ।
ओषधश्चेदने । 'निष्ठा' (पा० ३-२-१०२) इति क्लप्रप्रत्ययः । 'यस्य विभाषा' (पा० ७-२-१५)
इतीदृप्रतिषेधः । वृक्षं वर्हित्यजमानाय येन वा ऋत्विजाः बहुवीर्यो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अस्ति ।
अन्तेः सिप् । 'अविप्रभृतिभ्यः णप्' (पा० २-४-७२) इति णपो लृक् । 'तादस्योलोपः'
(पा० ७-४-६०) इति लकारस्य लोपः । पावाविज्याय निघातः । होना । ह्रण्यतेस्ताञ्जीत्यर्वाविष्
त् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६-१-३४) इति संप्रसारणम् । निस्त्रावाद्युदात्तः । ईडध ।
ईड स्तुतौ । 'ऋदलोप्येन' (पा० ३-१-१२४) । निस्वरिते प्राप्ते 'ईडन्वबुशोसकुर्ता
व्यतः' (पा० ६-१-२१४) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥३॥

अतुर्वीमुच्यमाह । हे भाने यद्यस्मात्कारणाहृष्यं घाति । देवानां दूनकर्म प्राप्तोचि ।
तस्मात्कारणाद्युदात्तो हविः कामयमानांस्तान्देवान् हविःस्वीकाराय वि बोधय । विबोध्य च
वर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तेर्हवं सह आसन्ति । आभीदः । आगत्योपविश । तान् । 'दीर्घादिति तमामपादे'
(पा० ८-३-९) इति संहितायां कथम् । 'आनोऽति नित्यम्' (पा० ८-३-३) इत्यनुनासिकभावः ।
उदात्तः । वक्ष काम्नी । मट् जम् । अदि प्रभृतिभ्यः णप्' (पा० २-४-७२) इति णपो लृक् ।
'वर्हिष्या०' (पा० ६-१-१६) इत्यादिना संप्रसारणम् । 'अतुर्वीमुच्यमाह' (पा० ६-१-१७३)
इति विभक्त्येवत्वत्वम् । घाति । वद्वसाग्रियम्' (पा० ८-१-६६) इति निघातप्रतिषेधः ।
दूनस्य भगः कर्म वा दूयम् । दूनस्य 'भागकर्मणी' (पा० ४-४-१२०) इति यत् । तस्य
तिस्वरितपदादयेन यतोऽन्ताश्च' (पा० ६-१-२१३) इति प्राप्तेनाद्युदात्तत्वं नर्वे विधयच्छन्दसि
विकल्प्यन्ते (पा० ५० ३५) इति निघर्तते । अन्तस्तिस्वरितम्' (पा० ६-१-१८५) इत्येष
भवति । ओषनिघातः । सन्ति । सौदसि । शद्वल् विजपतिगम्यवसादनेषु । लट् सिप्
णपो 'बहुलं छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति लृक् । न लुप्तताङ्गस्य (पा० १-१-६३) इति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्ताङ्गा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना लोकादेशो न भवति । वर्हिषि ।
बह बृहि धृडी । 'बृ हेनंतोपध्व' (उ० २-१०५) इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणेकार
उदात्तः ॥४॥

वक्ष्यमीदृशमाह । हे घृताहवन । धूमेनाह्वयमानं दीर्घबो दीप्यमानान्नेत्थ रक्षस्विनो
 रक्षोयुक्तान् रिततो हितकाञ्चनान्तरवस्याकं प्रतिकूलान्दह स्व । तत्रेवा भस्मीकुव । धूमेना-
 ह्वयनेऽग्निप्रति 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३-३-११७) इत्यधिकरणे स्पुट । अथ जुहोतेर-
 विवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकाद्यधूनस्य करणत्वमेव न कर्मत्वम् । अतो मेवा तृतीया च 'होऽछगति'
 (पा० २-३-३) इति कर्मणि तृतीया किन्तु 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (पा० २-३-१८) इति करण-
 वाधिव्येव । अतः 'कर्तृकरणे कृता वक्तुम्' (पा० ३-१-३२) इति समासः । तत्र पूर्वपर-
 प्रकृतिस्वरूपभावे कृत्स्नरूपप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पञ्चाद्विभक्तावृत्त्यभावात्
 'भाषमग्निनस्य च' (पा० ३-१-१९८) इत्याधुदासत्वम् । दीर्घः । दीप्यतेतिटः क्वमु ।
 तस्य 'वस्त्रेकाञ्जुसाम्' (पा० ७-२-६७) इति नियमाविद्भावः । द्विर्वचनम् । 'हलादिः
 शेषः' (पा० ७-४-६०) । उत्तरवकारस्य 'लोपो व्योर्जलि' (पा० ६-१-६६) इति लोपः ।
 वचसोः कित्वाद्गुणाभावः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६-१-७) इति दीर्घत्वमभ्यासस्य ।
 'सम्बुद्धाग्निद्वयम्' (पा० ७-१-७०) इति नुम् । 'संयोगान्तस्य लोपः' (पा० ८-२-२३) इति
 सकारलोपे नकारस्य 'अनुवमोऽ सम्बुद्धौ छन्दति' (पा० ८-३-१) इति छन्दम् । चित्ता ।
 पञ्चपरस्वादासग्निनिघातः । ननु पूर्वमग्निनस्य अविद्यमानत्वात् पादादित्येन न
 निघातोपपत्तिः । नच 'नामग्निने सवामाधिकरणे साध्याव्यवचनम्' (पा० ८-१-७३)
 इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधः । अथोदग्निपञ्चविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्पर-
 मानाद्वेनासाध्यात् 'समर्थः पञ्चविधि' (पा० २-१-१) इति नियमात्पूर्वस्य न पराङ्मुख्यादौ
 वेदेकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव शोभे रन्नेऽदिते सरस्वति (ने० ल० ७-१-६-८) इत्यादौ
 पुषक् पुषपाद्युदासत्वम् । इति । उच्यते । अत्र दीर्घ इति नाग्निविशेषणं किन्तु घृता-
 हवनपदस्यैव छोनार्थं घृताहवन इति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । विजिघ्रस्य तु पाञ्चावरित-
 विशेषणता । तत्र दीर्घःपदे प्रति घृताहवनपदस्य निशेधत्वा'नामग्निने सवामाधिकरणे'
 (पा० ८-१-७३) इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधाविघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेष्यविशेषण-
 भावेन साध्यात् 'सुवामग्निने' (पा० २-१-२) इति पराङ्मुख्यादौ शेषनिघातेनापि स्वरूपपत्ति-
 रिति । इदं रन्ने इत्यादौ तु नेवं परस्परान्वय इति संबन्धम् । रिततः । यव रित हिंसाया-
 मिति भीषादिकस्य सट् शब्दादेशे शपि साध्यसो गुणाभावः । लीवाविकस्य उडा रिता हिंसाया-
 मित्यस्य छाग्वमं वाच्यम् । विकरनस्य अस्य कित्वाद्गुणाभावः । रक्षस्विनः । रक्ष-शब्दात्
 'अनुभाषामेकात्मजो विनिः' (पा० ५-२-१२१) इति यत्त्वर्तोपो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्यु-
 दासत्वम् ॥५॥

अग्निमग्धनेऽग्निनाग्निं समिध्यत इत्येवानुबचनीया । आतर्बोऽग्नेर्यथा प्रेषित इति कण्ठे
 सूचिनम् । अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना (आ० श्रौ० २-१६) इति । एवंवाग्निमत
 इत्यस्यानुवाक्या । अयामेव इति कण्ठेऽग्नावग्निप्रणयनमुपकथ्य सूत्रितम् । यदौ यदं
 अग्निनाम यनाग्निनाग्निं समिध्यते (आ० श्रौ० ३-१३) इति ।

तामेतां वक्षीमृचमाह । अग्निराहवनीयाव्यस्तग्निप्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मध्यंन
 प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सध्यन् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । कविः । मेधावी । गृहपतिः ।
 यजमानगृहस्य पालकः । पुत्राः । निव्यतयः । हव्यवाद् । हविषो वोडा । जुह्यास्यः ।

बहुकपेन मुक्तो न युक्तः । गृहपतिः । 'वत्याब्जैश्चर्ये' (पा० ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवा । पुं निम्नमे । 'कतिम्बुवित्तजिराजिबन्धिप्रतिदिशः' (उ० १-१६२) इति शनिम् । निरवाद्याद्युदात्तः । ह्रस्वं बहुतीति इत्युदात्तः । 'बहुपथ' (पा० ३-२-६४) इति भिन्नप्रत्ययः । निरवाद्याद्युदात्तः । गतिकारकोचनवात्कुसुतरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कुसुतास्यः । हृपते-
अयेति कुहः । 'हुक् इत्युच्यते' (उ० २-६१) इति भिन्नम् । तत्तन्निधोयादीर्यः । श्लेषकु-
वादिभाषः । कुसुमवत्त्वे । प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तः । बहुप्रास्यं यंस्येति बहुवीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव सिध्यते । शेषनिघातः । 'अथावेक उदात्तस्वरितयोरेवः स्वरितो-
ऽनुदात्तस्य' (पा० ८-२-४) इत्याकारः स्वरितः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविसो वर्ण ।

सूक्ते सप्तमीमुच्यते । हे लोकोत्तम । अन्वरे कताब्जिमुपस्तुहि । उपेत्य
स्तुति कुच । कीदृशम् । कविम् । मेधाविनम् । सत्यवर्मानम् । सत्यवर्गकपेन
वर्मेनोपेतम् । देवम् । द्योतमानम् । अमीवचातनम् । अमीवानां हिनकानां सत्रूणां
रोमानां वा वातकम् । सत्यं वर्मा यस्येति सत्यवर्मा । 'वर्मादिनिष् देवमात्' (पा० ५-४-१२४)
इत्यनिष् समासान्तः । अत्र केवलात्पदेन तस्य समासेऽभिधानाद् स्याते बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवचातनोऽयं रोग इत्यात्मात् शोकपङ्क्तिद्विधापीडाया-
मीवाः (उ० १-१३६) इति चन्द्रशेखर इत्यागमे च निपातः । निरवाद्याद्युदात्तः । चते चते
वाचने केवलात्पङ्क्तिस्तार्किकजस्त 'अन्धविद्यास्त्युः' (पा० ३-१-१३४) । शोरमादेशः (पा०
७-१-१) । 'चेरनिधि' (पा० ६-४-५१) इति नेलोपः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति
वातोत्कारस्थोदात्तत्वम् । नच स्वरे कर्तव्ये निमोदस्य स्वरानिबद्धावः । 'न पराम्पद्विचयनम्'
(पा० १-१-५८) इत्यादिना प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृते
कुसुतरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव सिध्यते ॥७॥

अष्टमीमुच्यते । हे अग्ने देव यो हविष्यतिर्व्यजमानो दूतं देवदूतं त्वा त्वां सपर्येति ।
परिचरति । तस्य यजमानस्य प्राकृता भव त्वम् । अग्नये रसको भव । हृपत इति हविः ।
'अविशुचिः' (उ० २-१०४) इत्यादिना इति । अत्यपस्वरान्तेकार उदात्तः । हविषः पति-
र्हविष्यतिः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' (पा० ८-३-४५) इति चन्द्रम् । 'वत्याब्जैश्चर्ये' (पा०
६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपरमाब्ज्यात् 'कण्डादिभ्यो यक्' (पा० ३-१-२७) इति
यक् । चातुमकरवाद्युपपत्तिर्वेदाद्यर्थकस्वाप्य सपरमाब्जस्य चातुन्वासतो विहितस्य यक्
आर्थवानुक्तत्वे सति 'अतो लोकः' (पा० ६-४-४८) इति लोपः । 'सनाद्यन्ता वातकः'
(पा० ३-१-३२) इति चातुमकरायां तिप् । 'कर्तरि णप्' (पा० ३-१-६८) । तस्मिन्पूर्वस्य 'अतो
नृने' (पा० ६-१-१७) इति परपुंसत्वम् । यक्ः अत्यपस्वरान्तेनोदात्तत्वम् । यथा सहंकादेशस्यका-
देश उदात्तेनोदात्तः (पा० ८-२-५) इत्युदात्तत्वम् । 'तिङ्ङितिङः' (पा० ८-१-२८) इति निघातो
न भवति । यङ्ङिता 'प्रित्यम्' (पा० ८-१-६६) इति प्रतिषेधात् ॥८॥

भार्गवस्याहवनीययोः परस्परं संतर्गे विहितस्य हविषो वाक्या यो जग्नि देववीतये इत्येवा ।
अपाम्नेऽय इष्टय इति जग्नें सूचितम् । यो जग्नि देववीतये कुचितु नो गविष्ठये (भा० श्री०
१-१३) इति ।

तामेतां वाक्यां सूक्तगतां नवमीं नृचमाह । हविष्यान् हविष्युक्तो यो यजमानो देववीतये
देवानां हविर्भक्षः हेतुवागार्थमग्निमाविधासति । अग्नेः समीपे विद्योनेनागत्य परिचर्यं करोति ।
हे वाचकान्ने तस्मै नृक्षय । तं यजमानं सुक्षय । देववीतये । यो गतिव्याप्तिप्रजनकान्य-
सनकाग्नेनेष्टित्यस्मादशानार्थात् जितम् । देवानां वीतिर्यस्मिन्माने स देववीतिः । बहुवीही
पूर्वपक्षकृतित्वरत्नम् । हविष्यान् 'अग्निव्यपस्यानिसत्तस्य' (पि० २-३) इति नृयुवासादुचि-शब्दो-
ऽन्तोदात्तः । यत्तुः सर्वागुदात्तत्वात् एव शिष्यते । आविधासति । वा गतिगन्धमयोः ।
अस्मादन्तर्भावितव्यर्थावागमयितुमिच्छतोत्यर्थं सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां यमं यस्मात्तोति
विधासतिशब्दः परिचर्यायै नियष्टो पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वः । 'तत्पतः'
(पा० ७-४-७९) इतीत्वम् । 'जित्वादिनित्यम्' (पा० ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
'तिङ्कृतिङः' (पा० ८-१-२८) इति निघातो न भवति 'यदुत्तमित्यम्' (पा० ८-१-२९) इति
प्रतिषेधात् । 'तिङि चोदात्तवति' (पा० ८-१-७१) इत्याडो निघातः । 'सह नृपा' (पा०
२-१-४) इत्यत्र सहेति योगविभागादाडस्तिङ्ग सह सवामे सवामास्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'यरादिपञ्चदशति
बहुत्वम्' (पा० ६-२-१९९) इत्युत्तरमवाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । 'किदाचहर्च कर्तव्यम्' (पा० वा०
१-४-३२) इति सप्तम्याने चतुर्थी ॥९॥

यजमानेष्टो वाचकस्याग्नेरनुवाक्या स नः वाचक वीदिन इति । वीदिनासेनेष्टियशुतोना
अपविष्टा इति जग्नें सूचितम् । स नः वाचक वीदिचोऽग्ने वाचक रोचिवा (भा० श्री० २-१)
इति ।

तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीं नृचमाह । हे वीदिनो वीप्यमान वाचक शोधकान्ने
त त्वं भोऽन्नवर्धमिह देवयजनवेदो देवानावह । ततो भोऽन्नवर्धं यत् तन्न त्वं हविष्यो देव-
समीपे प्रापयेति शेषः । वीदिनः । दिन् वीदिनी । 'ऊर्ध्वति लुहलङ्लितः' (पा० ३-४-६)
इति वर्तमाने लिट् । यत्तुः । द्विर्भावो 'हस्तादिः शेषः' (पा० ७-४-६०) । 'सुजातोर्वा वीर्षो-
ऽप्यस्य' (पा० ६-१-७) इत्याड्यात्तस्य वीर्षत्वम् । 'वस्तेकाज्जाद्वसान्' (पा० ७-२-६७)
इति निघादाहसोरिदप्रतिषेधः । उत्तरवकारस्य 'लोपो व्योबलि' (पा० ६-१-६६) इति लोपः ।
यत्तुः कित्वाद् गुणाभावः । सम्बुद्धो 'जगिष्याम्' (पा० ७-१-७०) इति गुम् । हलङ्पादि-
लोपः । संयोगान्तलोपः । नकारस्य तु 'यत्तुक्तोः' (पा० ८-३-१) इति इत्वम् । विसर्गः ।
अग्ने । वाचादिस्वाज निघातः । वेर्वा इहेत्यत्र 'वीर्धावटि समानपावे' (पा० ८-३-९) इति
इत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८-३-३) इत्याकारस्यानुनासिकः । 'भोभगोअघोअपूर्वस्य
वीडलि' (पा० ८-३-१७) इति रोर्धकारः । 'लोपः साकस्यस्य' (पा० ८-३-१९) इति वकारलोपः ।
तस्यासिद्धत्वाद् भाव् गुणो न भवति । इह । 'इदमो हः' (पा० ५-३-११) इति सप्तम्यन्ताङ्-
प्रत्ययः । 'इदम् इद्' (पा० ५-३-३) । तद्धितास्तत्वात्प्रानिर्पादकत्वे 'सुपो चातुप्रातिपदिकयोः'
(पा० २-४-७१) इति सप्तम्या लृक् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा० १-१-३८) इत्यव्ययत्वम् ।

‘अम्यवावापुनः’ (पा० २-४-८२) इति उत्तरस्याः तत्पत्त्या लुक् । अकारः प्रत्ययात्स्वरेणोदात्तः ॥१०॥

एकावशीमुच्यमाह । हे आग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकंरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्री-
छन्दस्केनानेन सूक्तेन स्तकात् स्तुण्यमानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयि वने वीरवतीं शूरपुत्रभृत्यवत्य-
मुक्ताभिवममं चाधर । तपावय । स्तवानः । ष्टुञ् स्तुतो । ‘वास्वादेः वः तः’ (पा०
१-१-६४) । ‘स्वरितजितः ०’ (पा० १-३-७२) इत्यात्मनेपदम् । णटः शानम् । ‘कर्तरि
णप्’ (पा० ३-१-६८) ‘बहुलं छन्दसि’ (पा० २-४-७३) इति लुगभाषः । गुणावादेशी । ‘आग्ने
युक्’ (पा० ७-२-८२) इति लुग्न भवति । ‘अनिष्टयागमशासनम्’ (पा० प० ८४) इत्यागम-
शासनस्थानस्यत्वात् । शयः पिस्वावनुदात्तत्वम् । शानवर्षिचस्वाङ-तोदात्तस्यादुपदेशाच्छयः
परत्वात्समावधानादुक्तानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव सिध्यते । भर । हृषहोर्भञ्जणसि’ (पा०
पा० ३-१-८४) इति भत्वम् । गायत्रेण । गायत्र्यात्मन्वाग्नि गायत्रम् । तस्येदम् (पा०
४-३-१२०) इत्यम् प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशवदादातिशायनिक ईयसुन्
प्रत्ययः । निस्वावापुदात्तः । वीरवतीम् । मनुक्डीयोः पिस्वावनुदात्तत्वम् । अकारः
शान्तिपश्चात्स्वरेणोदात्तः ॥११॥

द्वादशीमुच्यमाह । हे आग्ने शुक्ले शोचिषा त्वदीयदेवतवर्गशील्या चित्राभिर्देवहृति-
भिरुपहृतसर्वदेवताह्वानस्तोत्रैश्च दूरतस्त्वं नोऽस्मद्वीर्यामिह स्तोमं स्तोत्राधिक्यं जुवस्व । सेवस्व ।
चित्रवशावो विशोः क्वनस्तो निस्वावापुदात्तः । देवहृतिभिः । देवदग्धः पचाद्यजस्तः ।
चित्रवाङ्गतोदात्तः । देवानो हृतय आह्वानान्यासु स्तुतिम् इति देवहृतयः स्तुतयः । बहुषोहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तुयनेऽनेनेति स्तोमः । ‘अतिस्तुमु० (उ० १-१४५) इत्यादिना
भम् । निस्वावापुदात्तः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्णः ॥

॥ १३ ॥

१-१४

सुसमिद्ध इत्यधिकं द्वादशार्धं द्वितीयमाग्नीमुक्तम् । तस्य कण्ठो मेधातिचिर्हृदिः ।
गायत्रं छन्दः । प्रत्यूषं प्रतीपयानाः सप्तमिद्धतनूनपावाविका द्वादश देवताः । तथा धातु-
भ्रमणिकायामुक्तद्वय्यामृषिकं छन्दश्चानुर्धृतिवनात्सिद्धवत्सुख देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध
इतोष्मः सप्तमिद्धो वाग्निस्तनूनपावराशंस इद्धो बहिर्वेवोर्दार उवासात्मकता देव्यी होतारी तिजो
देव्यः सरस्वतीद्धाभारत्यस्त्वष्टा वनस्मानि स्वाहाकुण्ड इति प्रत्यूष देवता एतदाग्नीमुक्तमिति ।
विनियोगस्तु पक्षी सुसमिद्धो य जा बहेति कण्ठमाग्नीमुक्तम् । एकावश प्रयाना इति कण्ठं
सूत्रितम् । सप्तमिद्धो प्रष्टेति सर्वेषां यवाग्नि वा (आ० धी० ३-२) इति ।

सप्तमिद्धो प्रथमायुच्यमाह । हे अग्ने सुसमिद्धनामकत्वं नोऽस्मद्वीर्याय त्रिदिव्यते
यजमानाय तवन्पुहृष्यं देवानाग्नेह । हे पावक शोषक होतहोमनिष्पावकाग्ने रयि व । यज
व । सुसमिद्धः । तवः क्रियाविशेषजग्येन गनितज्जकत्वात्प्राविमभासः । शोभनवाचिनः

मुशब्दस्य तु 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० २-१-५७) इति तन्निष्ठपदेन कर्मधारयसमासः ।
 मुशब्दः प्रसिद्धिदिकस्वरमाप्नोदत्तः । 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' (पा० ६-२-४६) इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरश्च । किञ्चाविशेषणस्य हि मुशब्दस्य गतित्वात्प्रसिद्धिमासे 'गतिरनन्तर' (पा० ६-२-४९)
 इति समो यदुदात्तस्य तदेव कुतुस्तत्पदप्रकृतिस्वरस्त्वेन स्यात्प्रतीतिः मुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् ।
 देवा आने । पूर्वपदप्रकृत्यानुनासिकी । हविष्मते । हविरस्याप्नोति यत्तुम् । 'तसौ मत्वर्थे'
 (पा० १-४-१९) इति अन्त्येन परस्वरस्य वाचिन्त्वाच्च कत्वम् । होतः पावकशब्दयोराभ्यन्तरोः
 पृथक् १ यत्ने च विद्यमान्ये परस्परसामर्थ्यान्तराङ्गवङ्गाभावाभावात् तन्निष्ठान्वयमेकत्वर्थम् । न च
 द्वितीयस्याभ्यन्तरेऽष्टमिकनिघातेनेकत्वर्थम् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्' (पा० ८-१-७२)
 इति पूर्वपदविद्यमानवद्वेन परावपरत्वाभावादादिहत्वाच्च । परस्परसामर्थ्याधिकरण्येऽपि
 होतरित्यत्र विशेषणस्य समानमेवाविद्यमानवत्त्वम् । अतएवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न
 पराङ्गवङ्गाच्च इति मेकत्वर्थेऽलिङ्गः । अतो होतरिति विशिष्टम् । अतः पुनातीति पावक
 इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणवाङ्मोतरिति विशिष्टम् । तच्च सामान्यवचनमिति
 'आमन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा० ८-१-७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्परावपरत्वाच्च-
 पदादिहत्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवङ्गाच्च इति संनिघातेन
 वा सर्वानुदात्तवसिद्धिः । यत्ति । यजेत्तोटः सिचि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २-४-७३)
 इति शपो लृक् । 'वच०' (पा० ८-२-३६) इत्यादिना कत्वम् । यदो कः सि' (पा०
 ८-२-४१) इति कत्वम् । सेहिरादेशश्छान्दसत्वाच्च भवति । सिचिः पिच्येभानुदात्तत्वाद्वा-
 तुम्बरे एव शिष्यते । न च तिङ्ङित्तिङः' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । पूर्वस्य
 पावक इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन परावपरत्वात् । अतएव तस्यावयवधायकत्वेन होतरित्य-
 प्येव निघातः स्यादिति चेन्न । यत्तिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वमेवाविद्यमानवत्त्वात् ।
 मनु आमन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा० ८-१-७३) इति तस्य निविष्टमविद्यमानवत्त्वम् । न च
 पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावात् । यत्तिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं
 पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतः पदकार्थमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति नु परत्वादविद्यमानवदेवेति
 भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वानवपेक्षया यक्षीत्यस्य
 निघातः प्राप्नोत्येव । तस्यम् । अत्र यक्षीत्यस्य अजम्बपरत्वात् 'चादिषु च' (पा० ८-१-५८)
 इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥१॥

द्वितीयामुच्यते । हे कवे मेधाविप्रश्ने तनूनवाचेतश्रामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं
 मधुमत्सं रसवन्तं यज्ञं हविर्बोतये भक्षणार्थं वेवेत् कृणुहि । कुह । प्रापयेन्मर्चः । मधुमन्नम् ।
 'कल्पिपाटिनमिमनिज्जलो गृकपटिनाकिष्यतः' (उ० १-१८) इति मन्थनेरुपस्ययो धमारऽन्तःशब्दः ।
 निविद्यमानवत्त्वः प्रत्ययस्य निष्काराद्युदात्तो मधुशब्दः । तननपान् । आमन्त्रितनिघातः । अद्य ।
 'सद्यः पदम्' (पा० ५-३-२२) इत्यादिनाऽस्मिन्कारः इत्यर्थे यत्प्रत्ययान्तो निघातः । प्रत्य-
 यस्वरणेऽप्नोदत्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा० १-१-३८) इत्यम्यपत्वात्तद्व्ययात् 'आप्नुय' (पा० २-४-८२)
 इत्यपरि सप्तम्या लृक् । महिताषाम् अन्त्येवमपि दृश्यते (पा० १-३-१३३) इति दीर्घत्वम् । कृणुहि । कृचि द्विमाकरणयोश्च । 'इदितो नुम् धातो' (पा० ७-१-५८) इति
 नुम् । तोटः सेहिरादेशः । 'धिविकृष्योर च' (पा० ३-१-८०) इति शपोऽपवादो विकरण

उत्तमयः । तत्सन्निधौ न ककारस्याकारः । तस्य 'अतो लोपः' (पा० ६-४-४८) इति लोपः । तस्य स्वानिबद्धास्त्वानुबन्धो न भवति । 'उत्तमय प्रत्ययान्तयोगपूर्वात्' (पा० ६-४-१०६) इति हेतुर्न भवति । 'उत्तमय प्रत्यये क्त्वन्ति वा क्त्वन्' (पा० वा० ६-४-१०६) इति क्त्वन्नात् । 'तिङ्ङितिङः' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । बोतये । 'अन्ते कृषेवपञ्चमनविद-
भूवीरा उदात्तः' (पा० १-१-१६) इति स्तिभूदात्तः ॥२॥

तृतीयानुबन्धाह । इह देवयजनदेशोऽस्मिन्मन्त्रेणाने यजे नराणां समेतानामकर्मणिमुपहृषे । आहूयानि । कोदमम् । प्रियम् । देवानां प्रीतिहेतुम् । मधुभिह्वम् । मधुरभाविभिह्वोपेतम् । माधुर्यरसास्वादकभिह्वोपेतं वा । हविष्कृतम् । हविषो निष्पावकम् । नराणां सन् नराणां यो नये इत्यस्मादभवत् । प्रत्ययस्य निष्पादात्पुनर एव शिष्यते । संतस्थस्मिन्निर्भात संतः । 'हन्तव्य' (पा० ३-३-१२१) इत्याधिकरणे कञ् । नराणां संत इति समासे कृत्स्नरूपप्रकृति-
स्वरूपे प्राप्य 'उने कनस्यत्पादिभ्य युगपच्' (पा० ६-२-१४०) इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरूपे भवतः । अत एव कनस्यत्पादिभ्य पाठाकारसंक्षेपस्य रीर्यत्वम् । इह । 'इदमो ह' (पा० ५-३-११) इति ह्रस्वपयः । 'इवम् इत्' (पा० ५-३-३) इतीमादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । प्रीणामीति शिष्यः । 'इगुपञ्चमप्रोक्तिरः कः' (पा० ३-१-१३५) इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । 'ऊडिवम्' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेषवात्त्वम् । हृषे । निघातः । मधु-
भिह्वम् । मधुरभास्वाद्युवात्त्वमुक्तम् । मधुबोही पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे न एव शिष्यते । हविष्कृतम् । हविः करोतीति हविष्कृत् । निवि मृत्स्वस्य मुक् । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' (पा० ८-३-४५) इति चान्वम् । कृत्स्नरूपप्रकृतिस्वरूपम् ॥३॥

चतुर्थोऽनुबन्धाह । इदं शब्दाभिधेयं हे अग्ने । ईदितोऽस्माभिः स्तुतः अन् मुक्तसमेर्जित-
शवेन मुक्तहेतोर्जितस्मिन्निधौ देवानाम्भाविभ्या कर्मजुमावाह । इदं शब्दाभिधेयत्वं सूचयितुं
अग्ने ईदित इति विशेषणम् । अनुहितः । अनुना कञ्चन अनुद्येन वा यजमानादिरूपेण हितोऽग्नौ
स्वापिगम्य होता देवानाम्भाहूताति । मुक्तसमे । मुक्तस्मिन्नस्तीति अनुप् । तस्य
'गुणवचनेभ्यो चतुर्थो लृत्वस्तस्य' (पा० वा० ५-२-९४) इति लृक् । अतिज्ञयेत् मुक्तः मुक्ततमः ।
समयोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रवे । रन् कीडावाम् । रमनोऽस्मिन्निति रथः ।
'हिनिकुविमोर्द्विकशिष्य' क्वन्' (उ० २-२) इति क्वन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्
(पा० ७-२-१०) इतीदं प्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशः' (पा० ६-४-३७) इत्यादिना मकारलोपः ।
नित्याद्याद्युवात्त्वम् । ईदितः । ईदं स्तुतौ । निष्ठा' (पा० ३-२-१०२) इति क्तः ।
इदमम् । तस्याग्नौ अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति मकारस्य सहितायां
'दीर्घादिति समानवादे' (पा० ८-३-९) इति चान्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८-३-३)
इत्याकारस्यानुनासिकभाषः । 'चोममो' (पा० ८-३-१७) इत्यादिना रीर्यत्वम् । तस्य 'लोपः
साकन्यस्य' (पा० ८-३-१९) इति लोपः । तस्यातिङ्ङत्वादाद्युबन्धो न भवति । आ ।
निघातत्वादाद्युवात्तः । अतिः । मत् नृषि । कटः सिप् । 'अदिप्रभृतिभ्यः वायः'
(पा० २-४-७२) इति यपो लृक् । 'सातस्त्योर्लोपः' (पा० ७-४-५०) इति सकारस्य लोपः ।
होता । तात्त्विकस्य तृन् । 'सोऽनुदात्तः' (पा० ७-१-९४) इत्यादिना अनङ् । टित्वादादेशः ।
'अपुनृन्' (पा० ६-४-११) इत्यादिना उपमादोर्यः । इदं शब्दिलोपनलोपी । नित्याद्याद्युवात्तः ।

मनुहितः । मन्वत इति मनुः । मन् ज्ञाने । 'मृत्स्निहिक्व्यसिर्वासिहर्निर्बिर्वादिर्बिभ्र-
निभ्यश्च' (उ० १-१०) इत्युप्रत्ययः । तन् निर्बिभ्रन्मृत्स्निर्वादिभ्यश्च । हितः ।
'हवर्तेनिष्ठौ' (पा० ३-२-१०२) इति कर्त्तृणि क्तः । 'हवर्तेहि' (पा० ७-४-४२) इति
हिरादेशः । मनुना हित इति तस्मात् तृतीयाया स्थाने 'लुपां लुप्' (पा० ७-१-३९)
इत्यादिना स्थित्यादेशः । तस्य चत्वम् । लुगभाष्येऽप्युक्तम् । 'तृतीया कर्त्तृणि' (पा० ६-२-४८)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥४॥

वञ्चनीमृचमाह । हे मनीषिणो बुद्धिमन्त श्रुतिविदः । बहिर्दंभान् स्तुनीत ।
वेदेकपर्याच्छादयत । अत्रापि बहिर्नामकोर्द्धम् दूष्यते । कोदशां बहिरास्तरचीयम् । आनुचक् ।
अनुक्रमेण सकलम् । परस्पर सम्बद्धम् । वृत्पृष्ठम् । वृत्तपूर्वाणां लुपां बहिर्वासादिभ्यश्च-
वृत्तं पृष्ठं उपरि भागे मास्य बहिर्वस्तव्युत्पृष्ठम् । यत्र बहिर्वासादिभ्यश्च अमृतस्यामृतसमानस्य
वृत्तस्य वृत्तं वर्णनं वर्णनं भवति । यद्वा । सरस्वतीहृतस्य देवस्य बहिर्नामकस्य ज्ञानेर्दंभं
भवति । तद् बहिर् स्तुनीतेति पूर्वपदप्रत्ययः । स्तुनीत । स्तुञ् आच्छादने । लोभ्यध्वजपुत्रस्य
बहुवचनम् । 'लोढो लभृत्' (पा० ३-४-८५) । 'तत्त्वस्यविषाम्' (पा० ३-४-१०१)
इति अस्य तादेशः । 'क्यादिभ्यः ङा' (पा० ३-१-८१) । 'हं ह्रस्वयो' (पा० ६-४-११३)
इतीग्वम् । 'वृत्तपूर्वाण्येति वक्तव्यम्' (पा० पा० ८-४-१) इति चत्वम् । 'व्यासीनां ह्रस्वः'
(पा० ७-२-८०) इति घातोर्द्धन्वत्वम् । सति शिष्टस्वरवलीपस्तदप्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्मिन्
एव प्रत्ययस्वरान्नोदात्तत्वम् । बृहि । 'बृ हेमन्तोपठ' (उ० २-१०५) इतीत्यप्रत्ययनलोपी ।
प्रत्ययस्वरः । आनुचक् । आ समस्तात् अनुचजतीत्यानुचक् । वञ्च्य सङ्गे । 'वात्पादे व. लः'
(पा० १-१-६४) । 'क्विप् च' (पा० ३-२-७६) इति क्विप् । 'अनिर्दिताम्' (पा० ६-४-२४)
इति नलोपः । आहन्वोदपतर्गयोः प्राक् प्रयोगः । गतितमासः । 'उपसर्गांस्तुनोति'
(पा० ८-३-६५) इत्यादिना चत्वम् । वृत्तपृष्ठम् । वृत्तपृष्ठपृष्ठयोः । 'निष्ठा' (पा० ३-२-१०२)
इति क्तः । प्रत्ययस्वरान्नोदात्तः । वृत्तपृष्ठं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मनीषिणः । आमन्त्रितमिषातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं सरसमर्थात्प्रत्ययमृतम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दाधित्वा 'मञ्' लुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इति उत्तरपदान्नोदात्तात्वे
प्राप्ते 'मञ्' अरमरमिञ्च्युताः' (पा० ६-२-११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रभम् ।
अलिङ् व्यक्तायां काचि । कागभिर्व्यक्तायां चातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति ।
'तपृद् च' (पा० ३-२-११५) इति नावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्याद्धंभात्तुक्तत्वात् 'अलिङः'
कपाट्' (पा० २-४-५४) इति क्पाट्नादेशो प्राप्ते । 'असमघोश्च' (पा० पा० २-४-५४) इति
प्रतिषेधः ॥५॥

बुद्धीमृचमाह । द्वारो घनस्य शालाद्वाराणि विधायस्ताम् । कपाटोद्घाटनेन विधायस्ताम् ।
कीदृश्यं । श्रुताव्यः । श्रुतस्य सन्त्यस्य घनस्य वा बद्धं विग्रहः । देवीः । द्योतमानाः ।
असङ्गतः । असङ्गन्त्यः । उद्घाटनेन प्रवेष्टुं पुरुषमङ्गरहिताः । यद्वा असङ्गतः । प्रवेष्टु-
पुरुषमङ्गरहितानि घनगृहाणि तत्र पुरुषप्रवेष्टव्यं द्वाराभिमानिन्य एतत्सङ्गता अग्निविशेषमूर्तयो
विधायस्ताम् । विशेषेण सेव्यताम् । द्वारमेव वा तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति ।
तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं घट्टये यद्गुम् । चकाराह्वान्तरेष्वपीति द्रष्टव्यम् ।

श्रुताव्ययः । श्रुतं धर्म्यस्तोत्र्यर्थे दृष्टेरस्तर्मावित्त्यर्थात् 'क्विप् च' (पा० ३-२-७६) इति क्विप् । उपपन्नमासः । 'अग्न्येवाग्नयि दृश्यते' (पा० ६-३-१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृद्धिर्धातु-
स्वरेणोदात्तः । समासे कृत्स्नरूपप्रकृतित्वात्स्वरत्वेन स एव लिख्यते । देवीः । 'वा छन्दसि'
(पा० ६-१-१०६) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । देवशब्दात्पञ्चाष्टमस्तत्पुंल्लिङ्गोपादास्यायाम्
(पा० ४-१-४८) इति छेप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहकार्येण उदात्तेनोदात्तः
(पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । अस्यञ्चतः । अस्ञ्च वस्ञ्च गती । अकारस्य क्यत्ययेन अकारः ।
कृष्टः शब्दादेशः । इतराभावे न विद्यमाने सप्तमन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तानसञ्चतः । अथ ।
'सद्यःपठत्' (पा० ५-३-२२) इत्यादिना छप्रत्ययास्तो निपातितः । 'सद्धितपञ्चासर्गविभक्तिः'
(पा० १-१-३८) इत्यध्ययसञ्ज्ञकत्वात् परस्या विभक्तेर्लृक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
संहितायावत् 'अग्न्येवाग्नयि दृश्यते' (पा० ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । नूनम् । 'एषमादीना-
मन्तः' (फि० ४-१४) इत्युगोदात्तत्वम् । यष्टवे । यजेः 'तुमर्थे सेतेन्' (पा० ३-४-९) इत्यादिना
तवेनप्रत्ययः । अदवादिना कत्वम् । निरुदात्ताद्युदात्तः ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमे जतुविंशो वर्गः ॥

सुपते सप्तमीमुखमाह । नक्तशब्द उपःशब्दश्च लोके कालविशेषमाचिनौ । इह तु
तत्कालविधानिर्वाह्यमूर्तिद्वये प्रवृत्तये । नक्तोवासा नक्तोपोवाग्निके चक्षुर्मूर्ती अग्निमूर्तयाने
यत्र तद्व्यवहारे आह्वयामि । किमर्थम् । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यमाप्तीनं अहिर्भमासदे ।
मातस्तु प्राप्नुम् । कीदृशी । सुपेक्षा । शोभनरूपपुक्ते । नक्तञ्चोवाश्च नक्तोपसा ।
द्वितीयाद्विचक्षणस्य 'मुपां सुलृक्' (पा० ७-१-३९) इत्याकारः । मलोपोपचादीषीं छान्वसी ।
'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६-२-१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्ध्वगप्रकृतित्वात् । सुपेक्षा । शोभनं
वेशो कथं प्रयोस्ते । पूर्वपदाकारः । येशः शब्दो नञ्जिह्वयन्वादाद्युदात्तः । अतुप्रीही नञ्-
सुभ्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदाश्लोदात्तत्वात्पदादत्वेना'छदात्तं इष्य' छान्वसि'
(पा० ६-२-११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् । ऊडिदम्' (पा० ६-१-१७१)
इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । मासवे । अलृक् विभक्त्यन्त्यवभाषनेषु । 'धात्वादेः धः सः'
(पा० ६-१-६४) । आट्पूर्वादिभ्याम् 'सं' इति च 'क्विप्' (पा० ३-३-१०८) ।
प्रादिसमासः । कृत्स्नरूपप्रकृतित्वात् ॥७॥

अष्टमीमुखमाह । सञ्ज्ञोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धत्येवाची । ता ती वाग्निकानां
प्रतिष्ठा इवाग्नी उपह्वये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिदं यत्र यजताम् । तादृशी यजता-
मनुतिष्ठताम् । कीदृशी । सुजिह्वी । शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभनज्वाली
वेत्यर्थः । होतारा । होमनिष्पादकौ । ईश्या । ईश्वरी । देवसम्भाषितौ । अत
एवेमावाग्नौ ईष्यहोतृनामकौ । कवी । जेकादिनी । ता ती । द्वितीयाद्विचक्षणस्य 'मुपां
सुलृक्' (पा० ७-१-३९) इत्याकारः । 'एकादश उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८-२-५) । सुजिह्वौ ।
शोभना जिह्वा प्रयोस्ती । 'नञ् सुभ्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदाश्लोदात्तत्वम् ।

पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । यस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८-३-१९) इति लोपः । होतारा । अहोतेस्तुन् । द्विवचने । 'अतो किं' (पा० ७-३-११०) इति गुणः । 'अन्तिन्' (पा० ६-४-११) इत्युपधाद्योर्ध्वः । पूर्ववदाकारः । निष्काराद्युदात्तः । र्वभ्या । देवानादिभ्यो । 'देवाद्याङाङो' (पा० भा० ४-१-८५) इति मङा । 'अस्येति च' (पा० ६-४-१४८) इत्यकारलोपः । 'किन्त्यादिनिजित्यम्' (पा० ६-१-१९७) इत्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः सप्ततमम् । भ्रजतम् । भोटि जपि परतः लिङ्गबहुलं लेटि' (पा० ३-१-३४) इति बहुल-ग्रहणारितम् । कुत्वाचत्वं चत्वादि ॥८॥

मयधीमुचमाह । अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्ता भारतीयाचष्टेऽप्येकाग्रिसूक्तेषु सप्तशोषिष्ठा सरस्वती भारतीत्याभ्यासान्वात् । इडाविशभाभिधेया बह्निमूर्त्यस्ततो देवीर्दीप्य-माना बह्निर्देवास्तास्तीर्णं लोकांस्तु । आप्नुवन्तु । कीदृशः । मयोभुवः । सुकोत्पादिकाः । अजिघः । शोच्येन अवेन वा रहिना । इडा । ईङ् स्तुतो । छागदत्तं ह्रस्वत्वम् । विभम् । वातुस्वरः । 'दायं चापि हलन्तानां यथा वाचा जिज्ञा जिज्ञा' (पा० भा० २-४-८२) इति डाप् । सरस्वती । सरोऽमुनन्तो निष्काराद्युदात्तः । 'तदस्यास्ति' (पा० ५-२-९४) इति मटुप् । मटुपचाङ्त्वम् । 'ततो जत्वं' (पा० १-४-१९) इति अत्वेन परात्त्वस्य द्वाभितत्वाद्वाच्यभावः । 'उपितज्' (पा० ४-१-६) इति ङीप् । मटुमङ्गीषी निष्काराद्युदात्ती । मही । महीशब्दो लकारतोऽङ्गादत्तः । 'अस्येति च' (पा० ६-४-१४८) इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीव उदात्तत्वम् । लिङ् । निगम्याज्जलि 'त्रिवतुरोः स्त्रिवी तिमृचतत्' (पा० ७-२-९९) इति लिङादेशः । 'अधि र अतः' (पा० ७-२-१००) इति रेकादेशः । 'तिसृम्यो जसः' (पा० ६-१-१६६) इति जस उदात्तत्वम् । देवीः । देवानां पत्यो देव्यः । 'पुयोगाद्याद्याम्' (पा० ४-१-४८) इति ङीप् । अस्येति च इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण ङीव उदात्तत्वम् । 'जति दीर्घाजति च' (पा० ६-१-१०५) इति निचिङ् दीर्घत्वं 'वा उभ्रति' (पा० ६-१-१०६) इति वत्तेऽप्यनुजायते । मयोभुवः । मोज् हिसायाम् । हिनस्ति दुःखमिति शुक्लं मयः । तद् भावयन्तीति मयोभुवः । अस्तर्भाचित्यर्थाङ्गुवः क्विप् । कुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहिः । 'बृहेर्लोपवच' (उ० २-१०९) इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । लोकांस्तु । वदत् विचारणादी । 'वाङ्मा' (पा० ७-३-७८) इत्यादिना लोकादेशः । अजिघः । निधेहिनाथस्य शोच्यार्थस्य वा संप्रदाधिभ्यो भावे विधिवि नञ् ता बहुव्रीहिः । पूर्ववदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा 'नञ्ङुस्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥९॥

पत्नीसमाजं रवब्दुः पुरोऽनुवाक्येह स्वष्टारमप्रियमिति । शम्पुवाकाय संप्रेषित इति लब्धे सूत्रेणम् । स ते पदाति समुक्तु वाचा इह स्वष्टारमप्रियम् (भा० भा० १-१०) इति । तामेवो पुरोऽनुवाक्या सूक्ते दणयोमुचमाह । स्वष्टारं स्वष्टुनामकमग्निमिह कर्मण्यु-पहृषे । कीदृशम् । अग्निवम् । अष्टम् । विद्वक्पम् । बहुविधकयोपेतम् । सोऽस्माकं केवलोऽन्तारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽपि अधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः । स्वष्टारम् । तल्लु रवब्दु तनूकरत्वं । तुम् । 'स्वरतिसुतिसुयतिसुयतिसुभ्रितो वा' (पा० ७-२-४४) इतीतिभावपक्षे स्को. मयोभादीरन्ते' च (पा० ८-२-२९) इति ककारलोपः । ष्टत्वम् । द्वितीयेकवचने अतो 'द्वित्वेनाभ्यास्यमयो' (पा० ७-३-११०) इति 'गुणेऽन्तिन्' (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधाया

दीर्घः । तूनी निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अघिषम् । अघाद्०' (पा० ४-४-११६) इत्यनुब्रुती
 'घञ्छी च' (पा० ४-४-११७) इति ध्वः । 'आयनेवी०' (पा० ७-१-२) इत्यादिना
 धकारस्य इयादेशः । 'यस्य०' (पा० ६-४-१४८) इति लोपः । 'आयनाविपुषेदिदिहृचनं स्वर-
 सिद्धात्' (पा० वा० ७-१-२) इत्युपदेशिक-द्रुवात्स्वययाद्युदात्तत्वाद् घञ्छिषत्स्वावन्तोदात्तत्वम् ।
 चिञ्चकपम् । चिञ्चानि क्वाणि स्वष्ट-त्वन्वत्त्वेन यम् । स्वष्टा च पञ्चनी चिञ्चानां क्पकृद्
 (सं० सं० ६-१-८-५) इति श्रुतेः । चिञ्चशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'बहुवीहो
 चिञ्चं सञ्जायाम्' (पा० ६-२-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकम् । अस्तु क्षेत्रे ।
 'युष्मत्सिंघां मविक्' (उ० १-१३७) । प्रत्ययान्तरेणान्तोदात्तः । घञ्छीबहुवचनमाम् । अत्र
 परमपि'योर्ध्वि' (पा० ७-२-८९) इति घत्वं चाधित्वा नित्यन्वाग्रतिपर्याधित्वा क्काम आकमादेशो'
 (पा० ७-१-३३) कृते '०अनादेशो' (पा० ७-२-८६) इति निषेधेन यत्काभावा'कृते लोपः'
 (पा० ७-२-९०) इति वकारलोपेऽकारास्तत्वेन यथाप्राप्तस्यापि 'मुटः' (पा० ७-१-५२)
 'ताम-०' (पा० ७-१-३३) इति निर्देशेन स्वाभिन्वयभावेन मिक्लिः । एवमर्थे एव हि ताम इति
 समुटकाम्य निर्देशः । केवलः । वृथादेराकृतिगणाभावाद्युदात्तः ॥१०॥

एकावशीमुच्यमाह । हे वनस्पते । एतन्नामकाम्यं देव हविर्भृगव्यो देवेभ्योऽस्मदीयं
 हविरवत्तुम् । अन्नपयेत्यर्थः । प्रवानुर्पञ्चमानस्य चेतनं वरलोकविषयं ज्ञानं स्वतन्त्रतादायस्तु ।
 वनस्पते । जामन्विननिघातः । देवः । पादादित्वाच्च निघातः । चाटिकजामन्विनाद्यु-
 दात्तत्वम् । हविः । इतः प्रत्ययस्वरः । दानुः । दधातेत्युच् । 'चिनः' (पा० ६-१-१६३)
 इत्यन्तोदात्तः । 'इति चत उल्' (पा० ६-१-१११) इत्युत्त्वम् । एकादेशः । स्वरत्वं च ।
 'रात्सस्य' (पा० ८-२-२४) इति ललोपः । एकादेशः । स्वरेनोदात्तः । चेतमम् । चिती
 संज्ञाने । करणे मुट् । जोरनादेशः । लघुपञ्चमुच् । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥११॥

द्वादशीमुच्यमाह । स्वाहृणव्यो हवि-प्रदानवाचो लघ्वेनजामकमग्निविशेषं लक्षयति ।
 शदमित्संपादितं यत्तमिन्नायेकमुष्टार्थं यज्जनो यजमानस्य गृहे चत्विजः कुपोतन । कुपत ।
 तत्र यज्ञे देवानुवाह्ये । कुपोतन । कृवि हिताकरनयोऽयः । इदित्वाभुम् । 'लोप्यध्यम-
 नमुच्यनस्य तत्त्वस्वमिषाम्०' (पा० ३-४-१०१) इति तादेशः । 'तत्तनपतनधनाऽय' (पा० ७-१-४५)
 इति तनवादेशः । अग्निप्राप्ते चिञ्चिकुप्योरयः (पा० ३-१-८०) इत्युपप्रत्ययः ।
 तत्तन्निषोर्मे वकारस्य चाकारः । 'तस्यानो लोपः' (पा० ६-४-४८) इति लोपः । 'अचः
 परस्मिन्०' (पा० १-१-५७) इति स्वानिब्रुवाद्युकारस्य लघुपञ्चमुजो न भवति । तनयः
 पित्र्येनाहित्वाद्युकारस्य गुणः । इन्द्रायः । 'अग्ने०' (उ० २-३१) इत्यादिना रम् ।
 निस्वादाद्युदात्तः । यज्जनम् । यज् देवपुत्रासंगतिकरर्जामिन्नकरनदानेम् । 'मुषञ्छीर्हृनिष्'
 (पा० ३-२-१०३) । इमि अन्नञ्जायामन्तोषे प्राप्ते 'अ संयोगाद्व्यन्तात्' (पा० ६-४-१३७) इति
 निषेधः । चनिषः पित्र्येन चातुस्वर एव भिद्यते । गृहे । ग्रह उपकरणे । 'नेहे क'
 (पा० ५-१-१४४) इति कप्रत्ययः । 'घटिस्वा०' (पा० ६-१-१६) इत्यादिना संप्रसारणम् ।
 परपूर्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । तत्र चतः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यो-
 दात्तत्वम् । 'देवो जप' इत्यत्र संहितायां दीर्घादिति० (पा० ८-३-३) इति मकारस्य दत्वम् ।

‘आतोऽति नित्यम्’ (पा० ८-३-२) इत्याकारस्यानुनासिकादेशः । ‘मोमगो०’ (पा० ८-३-१७) इति यत्वम् । तस्य ‘मोपः शाकस्थस्य’ (पा० ८-३-१९) इति मोपः ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठ्यविशो वर्गः ॥

॥१४॥

१.१४

ऐभिरण इत्याधिकस्य द्वार्षाण्यस्य तृतीयसुक्तस्य ऋषिच्छावली पूर्ववत् । तच्च सुक्तं बहुदेवताकम् । अत एवानुक्रम्यते । ऐभिर्देवदेवमिति । विनियोगस्तु ऋग्वेदावसाहस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वेददेवतास्य ऐभिरणे कुपो गिर इति सुक्तम् । तथाच सुचितम् । अथ छन्दोऽयः समुद्रादूर्ध्वमित्युपक्रम्यैभिरणे कुपो गिर इति वेददेवम् (आ० शी० ८-९) इति ।

तत्र प्रथमामुच्यते । हे अग्ने । ऐभिरस्मिन्मन्त्रे संभाषितं विन्देभिर्देवेभिः सर्वदेवैः सह सोमवीतये सोमपानीयेतयागार्थं कुपोऽस्मदीयां परिचर्यां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतींश्च त्रयागार्हि । आगच्छ । यजि च । आगत्य यज च । एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिवमा परामर्शादि-
‘इवमोऽन्वादेशोऽनुदासस्तृतीयावी’ (पा० २-४-१२) इत्याशनुवातः । निस्वादासर्वादेशः । ‘वेदम्-
वसोरकोः’ (पा० ७-१-११) इति भित्त ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुवातेषु । न चोद्दिष्टम् । (पा० १-१-१७१) इत्यादिना विभक्त्येववास्तवम् । तस्मान्नोदासादित्यधिकारात् (पा० १-१-१७९) । कुपः । ‘नमिचक्ष्माणितास्य’ (फि० २-१) इत्याशुदासत्वम् । विन्देभिः । विन्दवशाब्दो विन्दोः स्वभक्तो निस्वादाशुदासः । ‘बहुलं छन्दति’ (पा० ७-१-१०) इति भित्त ऐत् न चक्षति । ‘बहुवचने जत्येत्’ (पा० ७-३-१०३) इत्येत्वम् । सोमवीतये । सोम-
शाब्दोऽतिस्तु० (उ० १-१४५) इत्यादिना यजन्तो निस्वादाशुदासः । सोमस्य वीतिर्यस्मिन्मन्त्रे स सोमवीतिः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्वी । देवेभिः । ‘बहुलं छन्दति’ इति भित्त ऐसादेशाभावः । बहुवचने जत्येत् इत्येत्वम् । यजि । यजेत्तोटः सिप् । ‘बहुलं छन्दति’ (पा० २-४-७३) इति सप्तो लृक् । अस्यादिना वरवम् । ‘बहोः कः ति’ (पा० ८-२-४१) इति कत्वम् । सेहिरादेशादन्वसत्त्वात् भवति । शिवः निन्देनानुदासत्वाद्वातुत्वर एव ॥१॥

द्वितीयामुच्यते । हे विप्र मेधाविन् अग्ने कण्वा मेधाविन ऋषिजसत्त्वा यजनित्यावर्तं त्वामाहवत । आह्वयन्ति । तथा ते विप्रस्वदीयानि कर्माणि गृह्णन्ति । कथयन्ति । ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहगार्हि । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतितङ्ख्याकेषु मेधाविनामपु कण्व ऋन्ः (निघ० ३-१५) इति षष्ठितम् । स्वा । ‘त्वावी द्वितीयायाः’ (पा० ८-१-२३) इति त्वादेशः सर्वानुवातः । कण्वाः । कण्व प्रत्ययः । ‘अशिप्रुविसटिकविसटि०’ (उ० १-१५७) इत्यादिना कण्वः । निस्वादाशुदासः । अहवत । छेडात् स्पर्शायां सव्ये च । ‘छन्दति लृङ्-
लिटः’ (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लृङ् । निस्वादाशुदासत्वेऽप्यं जः । तस्य ‘आत्मनेपदेकगतः’ (पा० ७-१-५) इत्यवादेशः । क्लेः सिप् । ‘एकाचः०’ (पा० ७-२-१०) इतीदृशतिथेयः ‘बहुलं छन्दति’ (पा० ६-१-३४) इति सप्तसारत्वं वरपूर्वत्वम् । ‘हमः’ (पा० ६-४-२) इति द्वीयेत्वम् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ (पा० ८-३-५९) इति वत्वम् । आन्वसत्त्वाङ्कारस्य न गुणः । अङ्गागमः ।

गुणन्ति । गुं वाञ्छे । कट् । लि । 'लोऽन्तः' । (पा० ७-१-३) । 'क्यादिभ्यः क्वा' (पा० ३-१-८१) । 'क्यादीनां ह्रस्वः' (पा० ७-३-८०) इति वातोर्ह्रस्वत्वम् । 'इमाभ्यस्तपोरातः' (पा० ६-४-११२) इत्याकारलोपः । 'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' (पा० वा० ८-४-१) इति वक्तृत्वं लिङ्-स्वर एव शिष्टप्रत्यये । विप्र आभन्वितनिघातः । ते । 'अनुदात्तम्' (पा० ८-१-१८) इत्यनुदात्तो 'तेभ्योऽप्येकवचनस्य' (पा० ८-१-२२) इति वक्तृत्वस्य आदेशः । देवेभिः । कान्तस्य ऐतोऽभाक् । गहि । यम् । लुप् । यतोः । लोटः । लिप् । तेहुं पिब । 'कर्तरि भप्' (पा० ३-१-६८) । तस्य 'बहुलं छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' (पा० ६-४-१७) इत्यादिना ककारलोपः । तस्या 'सिद्धवदनामाप्' (पा० ६-४-२२) इत्य-सिद्धत्वा 'दतो हेः' (पा० ६-४-१०५) इति हेः लुक् न भवति ॥२॥

तृतीयाशुचमाह । इन्द्रादिवेद्यान्वाक्यं वक्तुं वायूनां सम्बन्धितं गर्भं च हे जगते यतीति यद-हममुवाचते । इन्द्रश्च वायुश्चेन्द्रवायुः । 'देवताङ्गु च' (पा० ६-३-२६) इति प्राप्तस्वानङ् 'उभयत्र वायो' प्रतियेषो वक्तव्यः' (पा० वा० ६-३-२६) इति प्रतियेषः । 'देवताङ्गु च' (पा० ६-२-१४१) इति प्राप्तस्योभयपदवृत्तित्वात् 'लोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' (पा० ६-२-१४२) इति निषेधः । तयात्तान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिम् । 'सद्बृहतोः कर्त्तव्योऽचोरदेवतापोर-मिषेययोः सुद् तलोपो वक्तव्यः' (पा० ग० ६-१-१५७) इति तलोपः सुडागमश्च । बृहस्पत्यनाद्युदात्तं केचिद्वचं यतीति चावजः । वा रजने । यतीति यतिः । 'यातेर्वातिः' (उ० ४-५८) । प्रत्ययस्वरदेजाद्युदात्तः । मवात् उभे वनस्पत्यादिवु पुणपद्' (पा० ६-२-१४०) इत्युभयपदवृत्तित्वात् । मित्रा । 'मुपां लुक्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना द्वितीयायाः विभक्त्येराज्जादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यात्यादित्या । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाङ्गाः' (पा० ४-१-८५) । प्रत्ययम्बरः । माकतम् । मकतो विकारः । 'अनुदात्तादेशः' (पा० ४-३-१४०) इत्याज् । आत्वाद्याद्युदात्तः ॥३॥

चतुर्थीशुचमाह । हे इन्द्रादिवेदा । वो पुण्यवर्धनिन्द्रो लोभा प्रक्षिपन्ते । प्रकर्षेण तं पादन्ते । कीदृशाः । कत्तराः । तुष्टिकराः । 'मत्तरः सोमो वायतेस्तुष्टिकर्मण' (नि० २-५) इति मात्कः । मारयिष्यन्तः । हर्षहेतवः । इप्साः । विमुक्त्याः । मय्यः । मयूराः । यमूचदः । यमूयु यमसाविषात्रेण्यवस्थिताः । प्र । 'व्यवहितान्' (पा० १-४-८२) इति व्यवहितप्रयोगः । क्षिपन्ते । भूतो यकि 'रिङ्प्रयत्तिङ्भु' (पा० ७-४-२८) इति रिङादेशः । हुत्रो वा । 'हृषहोर्ब्रह्मन्ति' (पा० वा० ३-१-८४) इति हकारस्य भकारः । इन्द्रवः । उन्वो क्लेशने । उन्वन्ति पात्राणीति निदिधन्युदात्तानुन्देरिङ्गादे- (उ० १-१२) इत्युदात्तयः जादेरिकाङ् । निष्वाद्याद्युदात्तः । कत्तराः । मय तुष्टियोगे । चिदित्यनुवर्त्ती 'कृष्मदिभ्यः कित' (उ० ३-७२) इति तरप्रत्ययः । 'तितुष्टयसितुत्तरक-रेद् च' (पा० ७-२-९) इतोऽप्रतियेषः । चित्वादिस्तोदात्तः । मारयिष्यन्तः । मयी हर्षलोपययोः । अदेर्धन्ताङ्गेऽछन्दसि' (पा० ३-२-१३७) इति इप्सुक् । 'जेरन्तिटि' (पा० ६-४-५९) इति जिलोपे प्राप्ते 'अयायताम्बाय्येतिङ्भु' (पा० ६-४-५५) इति अयादेशः । चित्वाद्यन्तोदात्तः । मय्यः । यमूचद्व्य आद्युदात्तः । यमूचद्व्यस्य व्यत्ययेन पुंस्तिङ्प्रत्ययः । 'सम्भापूर्वको विचिरनित्यः' (पा० ग० ८३) इति 'जति च' (पा० ७-३-

१०९) इति गुणो न भवति । अमुवदः । अमुं कमुं जमुं ङमुं भवने । अम्यते भव्यते येषु अमतेषु ते अम्यः । 'हविष्मि०' (उ० १-८१) इत्यादिना ऊः । तत्र सोदन्तीति अमुवदः । 'सम्पृष्टि०' (पा० ३-२-६१) इत्यादिना णिप् । सुवामादेराकृतितानत्वात्त्वत्त्वम् । कुवुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्त्वम् ॥४॥

षष्ठ्यमोमृचमाह । हे अग्ने त्वामोळने । ऋत्विजः स्तुयन्ति । कीदृशा । अवस्थयः । अवनं रसनं तीक्ष्णदेवानिच्छन्तः । कण्वातः । मेघाधिनः । वृषतर्वाहवः । आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः । हविष्मन्तः । हविर्पुक्ताः । अरंकृतः । अतंकतरिः । ईळते । ईदं स्तुतो । अमुदासेत्वात्कटो ङः । 'अविप्रभृतिभ्य ञप्' (पा० २-४-७२) इति ञपो लृक् । अस्यादादेशः । टेरेत्वम् । 'तास्यनुदासेद्' (पा० ६-१-१८६) इत्यादिना लताव्यानुकस्यानुदासत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । असत्ययः । अत्रन्तीत्यवा देवाः । तान्तिशयेनेच्छन्ति । 'मुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३-१-८) । 'क्यचि च' (पा० ७-४-३३) इतीत्वं न भवति । 'न क्यत्स्यपुत्रस्य' (पा० ७-४-३५) इति निषेधात् । 'सर्वप्रातिपरिकेभ्यो लालसायां सुप्रसक्तभ्यः' (पा० ७-१-५१) इति लृक् । 'क्याञ्छन्ति' (पा० ३-२-१७०) इत्युप्रात्ययः । 'अतो लोपः' (पा० ३-४-४८) । प्रापयस्वरेणान्तोदासत्वम् । कण्वातः । कण् अन्वार्थः । कर्णन्ति इत्यमिति स्तोत्रपाठादिनेति कण्वा ऋत्विजः । 'अग्निमुवि०' (उ० १-१५७) इत्यादिना क्वम् । निस्वावाधुदासः । 'आञ्जसेरमुक्' (पा० ७-१-५०) इत्यमुक् । वृषतर्वाहवः । वृषतम् उक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्त्वम् । हविष्मन्तः । हविरेवामस्तोति हविष्मन्तः । 'तसौ मात्वर्थे' (पा० १-४-१९) इति भत्वेनापठत्वात् ङत्वम् । अरंकृतः । अरयत् कुर्वन्तीत्यरंकृतः । 'क्विप् च' (पा० ३-२-७६) इति णिप् । हृत्त्वस्य लृक् । 'कथिलकादीनां सञ्ज्ञाछन्दसोर्वा लो रत्वमापद्यते' (पा० म० ८-२-१८) लकारस्य रेकादेशः ॥५॥

षष्ठीमृचमाह । हे अग्ने त्वा त्वां येऽङ्गा रणेन बहन्ति । कीदृशा । घृतपृष्ठाः । पृष्ठाङ्गत्वेन वीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः । मनभक्त्यपमात्रेण रणे मुख्यमानाः । बहुयः । योदारः । तंरडवं सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं देवानाबहेति शेषः । घृतपृष्ठाः । घृ क्षरण-वीप्सोः । घृत वीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्त्वम् । मनसा युञ्जत इति मनोयुजः । 'ऋत्विष्यपृक्०' (पा० ३-२-५९) इत्यादिना णिप् । कुवुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्त्वम् । त्वा । 'त्वामी द्वितीयायाः' (पा० ८-१-२३) इत्यनुदासत्वादेशः । बहन्ति । शप्तिङोरनुदासत्वाद्वातुस्वरः । बहुसयोगाभिधाताभावः । बहुयः । 'निरित्यनुब्रूतो बहिर्विभुपुङ्गवाहास्वरिभ्यो नित्' (उ० ४-५३) इति निप्रत्ययः । तस्य निस्वावाधुदासत्वम् । सोमपीतये । उक्तम् । लकारे परतो नकारस्य संहितायां 'नश्च०' (पा० ८-३-३०) इति घुगानयः । 'तरि च' (पा० ८-४-५५) इति चर्त्तम् । 'अपो द्वितीयाः शरि वीष्करसावे' (पा० धा० वा० ८-४-४८) उति द्वितीयस्वरकारः ॥६॥

इति प्रथमतः प्रथमे चर्त्तशो षष्ठोः ॥

सूक्ते सप्तमोमृचमाह । हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवाञ्जप्रान्यजनीयान् । ऋताशुभः । सत्यस्य यज्ञस्य वा बर्त्तकान् । यत्नीयतः यत्नीयुक्तान् । कृषि । कुद । हे सुजिह्व

तस्य सिप् । 'कर्तरि णप्' (पा० ३-१-६८) । सपि परतः 'सिञ्चहुलं लेटि' (पा० ३-१-३४) इति सिञ् । इत्यकत्ववत्त्वानि । 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः ।

अग्निष्टोमे प्रउगशास्त्रस्य याव्या विश्वेभिः सोम्यं बध्मिति । स्तोत्रमघे सस्त्राविति काव्ये सूत्रितम् । विश्वेभिः सोम्यं बध्मिति वाक्या (भा० ऋ० ५-१०) इति ।

तामेतां याज्यां सूक्ते वक्ष्यामीमुच्यमाह । हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पुषभगादिभिर्वैश्वदेवेन वायुना मित्रस्य सन्ध्याभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषकपेण सह सोम्यं सोमसम्बन्धिं ननु नधुरं भागं पिब । विश्वेभिः । 'बहुलं उभ्यसि' (पा० ७-१-१०) इति भिन्न ऐसादेशाभावात् । सोम्यम् 'सोममर्हसि यः' (पा० ४-४-१३७) इत्यनुब्रूतो 'कवे च' (पा० ४-४-१३८) इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थः । 'यस्येति च' (पा० ६-४-१४८) इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ननु । 'कलिपाटिनिमिद्वि०' (उ० १-१८) इत्यादिना उप्रत्ययः । निहित्यनुब्रूतेनित्वादाद्युदात्तः । वायुना । 'कुवापाणि०' (उ० १-१) इत्यादिना उम् । 'जातो कुक् चिन्कृतोः' (पा० ७-३-१३३) इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । वा याने । लोटः सेहिरादेशः । 'अपि वाय्वा०' (पा० ७-३-७८) इत्यादिना पिबादेशः । 'अतो हे' (पा० ६-४-१०५) इति हेर्लुक् । वायः निस्वादाद्युस्वरः । वावावित्वात् निघातः । 'इङ्कोऽस्तसिङ्' (पा० ६-३-१३५) इति संहितायां वीर्यः । वावभिः । वावम् । 'जातो यमिन्०' (पा० ३-२-७४) इति यमिन् । नित्स्वरः ॥१०॥

एकावशीमुच्यमाह । हे अग्ने मनुहितो ननुवा होत्राविक्रमेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमभिव्यावृत्तौ यस्त्वं यज्ञेयुं लीयसि । निष्कृतिः । स त्वं भोऽत्रजवीयमिजमन्वरं यज्ञं यज । निष्पादय । मनुहितः । मनुष्ये इति मनुः । 'यनेवसि' (उ० २-११५) इत्यनुब्रूतो 'बहुलमप्यवापि' (उ० २-११६) इति यनेवम् । 'अतिपूवपि०' (उ० २-११७) इत्यादिना निहित्यनुब्रूतो निस्वादाद्युदात्तः । हितः । वात्रो वातो'निष्ठा' (पा० ३-२-१०२) इति क्तप्रत्ययः । 'वचातेहिः' (पा० ७-४-४२) इति हिरादेशः । ननुवा हितो मनुहितः । 'कर्तुं-करणे कृता बहुलम्' (पा० २-१-३२) इति लमात् । कृत्स्वरपवादेन 'तृतीया कर्मणि' (पा० ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । लीयसि । यद्ग्लु विशारजगत्यवसादनेयुः । लटः सिप् । 'अपि वाय्वाय्वा०' (पा० ७-३-७८) इत्यादिना लीवादेशः । निघातः । तेजमित्यत्र संहितायां 'सोऽपि लोपे वेत्पावपूरणम्' (पा० ६-१-१३४) इति लोत्तये गुणः । अच्वरम् । न विद्यते च्चरो हिता यस्मिन्तोऽच्वरः । 'नका'सुभ्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । भो अच्वरमित्यत्र संहितायामेकः पदान्तावति' (पा० ६-१-१०९) इति पूर्वकथं प्राप्तं 'प्रकृत्यान्तःपादमप्यवरे' (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावाभिधाने ॥११॥

द्वावशीमुच्यमाह । हे देवाने रोहितो रोहितो रोहिण्यवाभिधेयास्त्वद्वीथ्या अत्रवा एवे युज्य । योजय । हिवाचः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अद्वयीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं रजाकृष्टान्पुष्पाग्रेषु' समर्थाः । ताभिर्वैश्वभिर्हिहास्मिन्कर्मणि देवानामह । युज्य । युक्तिर् योने । लोट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । 'चातः से' (पा० ३-४-८०) इति से सादेशः । 'सवास्यां वामी' (पा० ३-४-९१) इति एकारस्य वकारः 'उवाविभ्यः वमम्' (पा० ३-१-७८) इति वमम् । तस्य बाहुलकात्सुक् । कृत्ववत्त्वे । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः ।

संहितायां 'इष्टोऽस्तितः' (पा० ६-३-१३५) इति दीर्घः । अरुणोः । ऋ गतो । रन्ति
गच्छन्ति इत्युपसर्गो बहवाः । 'ऋहनिम्यामुद्यन्' (उ० ४-८४) इत्युभातोऽप्यन् गुणो रभरत्वम् ।
निस्वादाद्युदातोऽप्यप्रत्ययः । तस्मात्स्त्रियां छान्दसो ङोप् । असि 'प्रथमयो' पूर्वसवर्णः'
(पा० ६-१-१०२) इति दीर्घः । रघे । रमेरीणादिकः ष्यन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदातः ।
हरितः । 'हुमुहियुविम्य इति' (उ० १-१७) इति हरतेरिति प्रत्ययः । इकारः प्रत्यय-
स्वदेशोदात्तः । रोहितः । क्तेरपि तेनेव सूत्रेणतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः ।
'तादेकाच्च ०' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं '०साववर्णं ०' (पा० ६-१-१८२)
इति निविध्यते । वेवानित्यत्र पूर्ववद्भावानुनासिकौ ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

॥१५॥

१.१५

इन्द्र सोममित्यादिकस्य द्वादशवर्णस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋविष्णुदत्तो पूर्ववत् । यद्यप्येतत्
सूक्तं कृत्स्नमुत्तुदेवताकं तथापि प्रत्ययमिन्द्रादिदेवताभिराभि विहितानि । तथा चानुक्रम्यते ।
इन्द्र सोममृच्यं सर्वंही मावनी स्वाष्ट्याग्नेय्यंही मंत्रावचनी चतथो द्वाविणोदस आग्निम्या-
ग्नेय्युत्तुदेवताः सर्ववन्ति । विनियोगान्नु स्मार्तो ऽष्टम्यः ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह । हे इन्द्र ऋतुना सह सोमं पिब । कुन्दवः पीयमानाः ।
सोमास्त्वा स्वामाविशान्नु । कीदृशाः । मत्तरासः । सुप्तिकराः । तबोकसः । तप्रिवासाः ।
सर्वंही स्वबुद्धरस्यामिन् इत्यर्थः । इन्द्र । वाष्टिकमाधमित्रताद्युदात्तत्वम् । सोमम् ।
'अतिस्तुमु०' (उ० १-१४५) इत्यादिना षन् । निस्वादाद्युदात्तः । पिब । पिबामिप्रत्यये-
प्रोक्तम् । (ऋ सं १-१४-१०) अस्या त्वा विजानित्व्युत्तरवाच्यगताक्यातार्थेन सह
समुच्चयार्थश्चाशब्दो लुप्तः । अतश्चार्ध 'लोपे विभाषा' (पा० ८-१-६३) इति प्रथमा लिङ्-
विभक्तिर्न निह्व्यते । विजानिष्विति चलोपमायेऽपि द्वितीयत्वात्सिह्यत एव । संहिताया-
'माद्गुणः' (पा० ६-१-८७) इति प्राप्तस्य गुणस्य 'ऋयकः' (पा० ६-१-१२८) इति शाकस्यपते
प्रकृतिभावाद्भाषः । इन्द्रवः । य वो धियन्त इत्यप्रोक्तम् (ऋ सं १-१४-४) ।
मत्तरासः । तत्रं प्रोक्तम् । 'माज्जलेरमुक्' (पा० ७-१-५०) इत्यमुक् । तबोकसः । तदेवोकः
स्यात् वेवो ते तथोक्ता । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयामुचमाह । हे वचन ऋतुना सह पोषात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः वाज्रात्सोमं
पिबत । ततोऽस्मदीय यज्ञं पुनीतनः शोचयत । हे सुदानवः । क्रोधनदातापो मवतः ।
हि यस्माद्युयं स्व । युष्माकं शोचयितृत्वं प्रसिद्धम् । तस्मात्प्रोचयतेत्यर्थः । पिबत । अथ
लिङोऽनुपप्रेक्षापक्षे परस्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वम् । चातुस्वरः । पूर्वमिन्द्रितस्मादिष्टमान-
वस्थेन पञ्चापरत्वाग्निघातामावः । पूर्ववत्प्रकृतिमावः । पोत्रात् । पोतुः सम्बन्धि वार्त्त
पोत्रम् । 'तत्वेवम्' (पा० ४-३-१२०) इत्यन् । 'तद्वितेव्वचामादेः' (पा० ७-२-११७) इति
प्राप्ता वृद्धिः 'सर्वे विषयास्तन्वन्ति विकल्पन्ते' (पा० ५० ३५) इति न भवति । अन्वेयमन्यस्य

‘ऋकारस्याचो ऽजिर्गति’ (पा० ७-२-११५) इति वृद्धिः प्राप्नोति । स्वाष्ट्रो आगत इत्यत्र हि
‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ (पा० १-४-२) इति परयाऽऽदिबृद्धाऽन्त्योपचालनया वृद्धिर्भाष्यत
इत्युक्तम् । इह तु परस्या आदिबृद्धेऽन्तान्वसत्वेन निवृत्तत्वादभ्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं
तर्ह्यत्राप्यादिबृद्धिरोकारः कियताम् । तस्य तु छान्दस ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूजा
यन्ने । लोट् । ‘लोटो लङ्’ (पा० ३-४-८५) इति लङ्प्रमाणात् तस्य ‘तत्त्वस्वमिषाम्’
(पा० ३-४-१०१) इति तादेशः । ‘अपादिभ्यः स्ना’ (पा० ३-१-८१) । ‘ई ह्रस्वयोः’
(पा० ६-४-११३) इति ईकारः । ‘तप्तनप्तनयनाश्च’ (पा० ७-१-४५) इति तत्तादेशः ।
‘प्यादीनां ह्रस्वः’ (पा० ७-३-८०) इति ह्रस्वः । अत्ययद्वयभ्यामि ‘सार्धं वातुकमपिद्’
(पा० १-२-४) इति द्विस्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्नुनात्तावः । घुयम् । घुय्यद्दः वरस्य जसो
‘डेप्रचमयोरम्’ (पा० ७-१-२८) इत्यन्तादेशः । ‘न विभक्तौ तुस्मा’ (पा० १-३-४) इति
नकारस्वेभ्यश्चाप्रतिषेधः । ‘घुययौ जति’ (पा० ७-२-२३) इति अययंतस्य घुयादेशः ।
‘शेवे लोप’ (पा० ७-२-९०) । अत्र घुयादेशात्प्रागेवांतरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्याग्नोवासात्त्वम् ।
लोपनिघातः । ततो घुयादेशः । ‘स्वानेऽन्तरत्तञ्’ (पा० १-१-५०) इति लृङ्निघातः । तत्र
शेवे लोपोऽस्यलोप इति पक्षे पूर्वमवर्णदीर्घत्वं कारित्वा योऽयं अभि पूर्वः’ (पा० ६-१-१०७)
इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य नुप एकादेशः स ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’
(पा० ८-२-५) इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे लृदात्तनिधुतिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्व ।
जस भूवि । लटो मध्यमबहुवचनं च । ‘अविप्रभृतिभ्यः णप्’ (पा० २-४-७२) इति अपो
लृक् । ‘जसोऽस्लोपः’ (पा० ६-४-१११) इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन बत्वम् । ‘हि च’
(पा० ८-१-३४) इति निषेधात्तिङ्ङितिङ्’ (पा० ८-१-२८) इति निघातो न
भवति । संहितायामभ्येनामपि वृत्त्यते’ (पा० ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । अथ हे नुदानयो
मूयं हि स्वेति विवक्षितम् । नुदानयः । ‘वाभाम्यो नृः’ (उ० ३-३२) । सोः प्रादिसमासः ।
आमग्निमतनिघातः । अत्र मूयमिभ्युद्दिभ्य सुदानयः स्वेति न विधीयते येनानामग्निमतत्वाभिघातो
न स्यात् । किन्तु सुदानय इति सिद्धब्रह्मन्त्वेन संबोध्याम्येषु आरुतसूक्तेषु मरुता प्रसिद्धात्प्र-
भावातिशयाद्यर्थं स्वेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रारब्धे पक्षे तेषां हेतुत्वं हिता-
भ्येनोच्यते ॥२॥

तृतीयामुचमाह । ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तत्राच वास्क आह येना ग्ना इति स्त्रीणां
येना सामपत्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः (नि० ३-२१) इति । ग्ना अस्य सन्तीति ग्नावान् ।
नेष्टृशब्दोऽयं स्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवस्य नेष्टृत्वेन स्वष्ट्युत्पत्त्यात् । हे ग्नाव
पालीयुस्त । नेष्टः । स्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृहीहि । अभितो देवानां समीपे
स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोम पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नया अस्ति । रत्नानां वातासि । वाता
भवति । तस्मात्सोम वातुमहंसीत्यर्थः । अभि । ‘उपसर्गाश्चाभिचनंम्’ (फि० ४-१३) इति
पर्वुवासादभेरन्तोकात्तत्त्वम् । गृणीहि । गृ शब्दे । सोऽटि तिटि तिपो हि । ‘अपादिभ्यः
स्ना’ (पा० ३-१-८१) । हेङ्ङित्वादी ह्रस्वयोः’ (पा० ६-४-११३) इतीत्वम् । अनाप्रत्ययस्य
द्विस्वाद्गुणमात्रः । ‘प्यादीनां ह्रस्वः’ (पा० ७-३-८०) । ‘तिङ्ङितिङ्’ (पा० ८-१-२८)
इति निघातः । ग्ना अस्य सन्तीति मतुप् । व्यत्ययेन बत्वम् । ‘सम्बुद्धौ मतुवसोऽं’

(पा० ८-३-१) इति चत्वरम् । वितर्गः । पादादिस्थेनान्वितनिघातामावास्याष्टिकमात्र-
निघाताद्युदात्तत्वम् । अत्र इत्यस्य विशेषणतया विशेषणत्वमस्या 'आमन्त्रिते सभानाधिकरणे०'
(पा० ८-१-७-१) इति निघेनामावादाद्विद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृत्वस्य वाष्टिकमाद्यु-
दात्तत्वम् । पिब । जपः पित्वाडातुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाता-
भावः । रत्नानि वचातीति रत्नवाः । 'स्विप् च' (पा० ३-२-७६) इति विषम् ।
वातुस्वरः । समासे ह्रस्वस्वरप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अति । तिपः
पित्वाडातुस्वरः । 'तिङ्कृतिङ्' इति निघातो न भवति । 'हि च' (पा० ८-१-३४)
इति अतिर्भावात् ॥३॥

चतुर्थीमुखमाह । हे जग्ने देवानिहास्मिन्मन्त्रेणाह । ततो धोमिद् स्वामेव विष्णु
सर्वमेव साधय । देवानुपवेशय । ततस्तान्परिभूय । सत्यं कुरु । अतुना सह त्वं सोमं
पिब । जग्ने देवानित्यर्थं वाचो भतः । धोमिद् । धु निधने । बहिर्दि० (उ० ४-५२)
इत्यादिना निघत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । विष्णु । 'बद्धविचतुर्थ्यो हस्तादिः' (पा० ६-१-१७९)
इति विभक्त्येव वातत्वम् । भूय मन्त्रादे । 'तिङ्कृतिङ्' इति निघातः । पिब । अतुना ।
गती ॥४॥

पञ्चमीमुखमाह । हे इन्द्र ब्राह्मणाद् ब्राह्मणाच्छंसितमन्त्राद्वाचतो वनभूतात्पावात्सीमं
पिब । किं कृत्वा । अतुनम् अतुवेवाननुसृत्य । अतवीडि पिबन्तित्यर्थः । हि यस्या-
सवेतद्वं सत्यमस्तुमन्तुनामविच्छिन्नम् । तस्मादतुमिः सह वानं युक्तम् । ब्राह्मणात् ।
ब्रह्म सन्नेनाथ ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुंल्लिङ्ग लोपनिघातेनानुदात्तादिः ।
तस्य सम्बन्धमुत्तरवचनतः । स च तस्यैवावयवमिति सत्यमवयवविद्यमानानुदात्तादेरन्त्य'
(पा० ४-२-४४) । तेन निष्वादाद्युदात्तभावस्योऽप्य ब्राह्मणस्यः । राजतः । 'सर्ववातु-
म्वोऽमुन्' (उ० ४-१८०) । निष्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादिस्थानाद्युदात्तत्वम् ।
'ह्रस्वोऽस्तितङ्' (पा० ६-३-१३५) इति वीर्यत्वम् । अतुरेणित्यय 'वीर्यादिति सभानापादे'
(पा० ८-३-९) इति लकारस्य कत्वम् । 'जगानुनालिकः पूर्वस्य धु वा' (पा० ८-३-२)
इत्युकारस्वानुनालिकत्वम् । तच । 'युष्मदस्यद्व्या इतोऽम्' (पा० ७-१-२७) । निष्वा-
त्तवविशः । 'तवयनी इति' (पा० ७-२-९९) इति तवावेतः । 'युष्मदस्यवोऽस्ति'
(पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् । सत्यम् । सत्यम् कर्त्तुं सत्यम् । 'सत्युर्वः'
(पा० ५-१-१२६) । 'यस्य०' (पा० ६-४-१४८) इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तुतम् ।
हृत्वातेहिसार्धस्य क्तः । नद्धत्वात् । अथवापूर्वपत्रप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

षष्ठीमुखमाह । हे वृत्तवता स्वीकृतकर्माणी निघादवया हे निघनामकवचनानमरी
देवी । धुवमुभी धुवान्तुना सहारमवीचं वज्रमावाये । व्याप्नुव । कीदृशं धनम् । वज्रम् ।
प्रकृष्टम् । कुलंभम् । कुर्वहम् । जगुनिर्वायुं विनाशयितुमशक्नोमितीत्यर्थः । धुमम् । 'प्रचना-
द्विचनस्य छे प्रचनयोः०' (पा० ७-१-२८) इत्यमरविशः । 'धुवावी द्विचनम्' (पा० ७-२-९२)
इति अपर्यन्तस्य धुवादेशः । 'सोमे लोपः' (पा० ७-२-९०) इति टिलोपोऽस्त्यलोपो वा । अमि
पूर्वत्वम् । आवायामेव ह्यात्वम् । टिलोपपक्ष उदात्तनिघृतिस्वरभाव उदात्तत्वम् ।
अस्त्यलोपपक्षे एकादेश उदात्तः । वज्रम् । वज्रं वृद्धी । वज्रमवनेनेति करने धम् । एव

हि पुँल्लिङ्गत्वनिधयः । अन्त्यस्यानिधय इति नपुंसकत्वम् । कृतवता मित्रावधना । कृतानि
कृतानि यास्यां तौ कृतवती । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावधनी । उभयश्च 'सुषां सुलुङ्' (पा० ७-१-३९)
इत्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रशब्दस्य 'देवताङ्गो च' (पा० ६-२-१४१)
इत्यादिदेशः । प्रथमस्यासन्धितनिधात् । द्वितीयास्य बाह्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संहितायां
छात्रसं ह्रस्वत्वम् । इच्छभम् । बहु मस्मीकरणे । दुःखेन बहुल इति दुर्बलम् । 'इयद्-मुपु' (पा० ३-३-१२९)
इत्यादिना दुर्बलपदे ङाच्-जनम् । 'अत्ययो बहुलम्' (पा० ३-१-८५)
इत्युकारस्य ऊकारो रेकस्य लोपी ङकारस्य ङकारो हकारस्य भकारः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३)
इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाये । अञ्जु व्याप्ती ।
'छादसि लुङ्-लङ्-लिट्' (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाधायम् । टेरित्वम् ।
'अत आदेः' (पा० ७-४-७०) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । 'अङ्गोतेऽच' (पा० ७-४-७२) इति प्राप्ते
मुदात्तमो'ऽनित्यमागमहासमम्' इति निवर्तते ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाधिसो वर्णः ॥

धृषते सत्यमीदृशमाह । अप्यरेऽन्विष्टोमे प्रकृतिकपे धनेषु विवृतिकपेषु उच्यमादिषु
च वेधनमिमीळते । आत्विजः स्तुर्वाति । कीदृशा आत्विजः । इविजसः । धनाधिनः ।
धावहस्तातः । अभिवहसाधनपादाधधारिणः । कीदृशा वेधम् । इविजोदा । धनप्रदम् ।
यद्वा धनप्रदोऽग्निः । सोमं विवृत्विति शेषः । तमेतं धनं यास्क एवं निवेधिम 'इविजोदाः
कस्माद्धर्म इविजमुच्यते यदेनदभिद्वयस्ति धर्मं वा इविजं यदेनेनाभिद्वयस्ति तस्य वाता इविजोदा-
स्तस्येवा भवति । इविजोदा इविजसः' (मि० ८-१२) इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निवेधन-
प्रवक्तृस्तस्मिन्नेव ऋग्वेद-अगस्तस्यः । इविजोदाः । 'इविजस्याधिनम्' (उ० २-५१) । निरुदा-
दाद्युदात्तो इविजशब्दः । तद्वातीति इविजोदाः । 'विजप् च' (पा० ३-२-७९) इति विजप् ।
पूर्वपदस्य सकारोपजनशङ्कावतः । अन्तोत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वे-
नेकवाच्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा इविजमभ्यस्य इच्छन्ति इविजस्यन्ति । 'सुप
आरण्यः वयम्' (पा० ३-१-८) । 'सर्वप्रतिपदिकेभ्यो लाललायां लुग्वक्तव्यः' (पा० वा० ७-१-
५१) इति वयञि परतः लुगागमः । इविजस्यतेः सम्प्रदादित्वाङ्गाच्-विजप् । 'अतो लोपः'
(पा० ६-४-४८) । 'यदी लुप्तं न स्थानिचङ्कवति' (पा० वा० १-१-५८) इति तस्य स्थानि-
चङ्कवतिवेवाद्यलोपः । एवं इविजः-अन्तोपनेच्छावचनः । इविजोच्छां वस्यति धनोत्पन्न-
प्रदानेनोपपन्नपक्षोत्पत्त्यर्थे 'दनु उपपन्न' इत्यस्मावन्तर्भाविन्यप्यवति 'विजप् च' (पा० ३-२-७६) इति
विजप् । एवं इविजोदः-अन्तः सकारान्तो भवति । तथा इविजोदनाः प्रवदा भवन्ति
(मि० ८-२) इति नैवको उपपन्न उपपद्यते । अतो इविजोदशब्दे भिन्नवाच्यत्वे स्वार्थे
धनमा । एकवाच्यत्वे तु वयस्येन द्वितीयायां भवति । इविजस इत्यत्रापि वाच्यभेदपक्षे
इविजसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनशङ्कावतः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् ।
आत्विजशब्देनान्तत्वेनेकवाच्यत्वपक्षे तु वयस्येनात्विजम् । अतोऽन्तोपादि पूर्ववत् । अत्र तु
पक्षे वयद्विजस्येनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते अत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । आद्यपुनर हस्ता येषां ते
यावदुच्यते । 'आजमेरनुङ्' (पा० ७-१-५०) । यावज्जन्तो कृपादित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ

पूर्ववदप्रकृतिस्वरत्नम् । जगदरे । न विद्यते जगरो हिमा यस्मिन् । 'मन्त्राभुम्भाम्' (पा० ६-२-१७२) इत्युल्लापदान्तोदात्तत्वम् । ईदमे । अनुवासेस्वावात्मनेपदम् । 'अदिप्रभृतिभ्यः०' (पा० २-४-७२) इति शपो लृक् । अस्यावादेशः ॥७॥

अष्टमीमुखमाह । इविजोदा देवो नोऽस्तम्यं वसूनि जनानि ववातु । पानि जनानि भृश्विरे हविष्यमुकमन्वेन भूमने । ता तानि च सर्वाणि जनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । सम्प्रजामः । वनेर्देवाभ्यष्टं तानि स्वीकुर्मं इत्यर्थः । इविजोदा । गतम् । वसूनि । 'वसूस्विहि०' (उ० १-१०) इत्यादिना उग्रत्ययः । निमित्तभूतेराद्यदातः । भृश्विरे । भू भवने । 'अमदसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३-४-६) इति वनेमाने निट् । 'तः इरेच्' । 'अमदस्युभयथा' (पा० ३-४-११७) इति सार्धधातुकाद्ये व्यत्ययेन ण् । तत्तद्वियोगेन भृशभावश्च । उचडि प्राप्ते 'हुङ्नुचो सार्धधातुके' (पा० ६-४-८७) इति वजादेशः । 'चित्' (पा० ६-१-६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'यङ् लुङ् लृङ्' (पा० ८-१-६६) इति निघातप्रतिषेधः । ता । 'शेष्ठमन्त्रि बहुमम्' (पा० ६-१-७०) इति शोर्लोपः । 'मलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८-२-७) इति मलोपः । वनामहे । वन वन सम्भवन्ती । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥८॥

अष्टमीमुखमाह । इविजोदा देव वसूनिः सह नैष्टालोऽस्तम्यन्निवात्रान्विषीवति । तोर्मं पानुचिच्छति । ततो हे वृन्विज इत्यतः । होमस्थाने गच्छतः । गत्वा च जुहोत होर्मं वृषत । वृत्वा प्रलिच्छत च । होमस्थानात्स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत । इविजोदाः । गतम् । पिषीवति । पा पाने । पानुचिच्छतीति सन् । छान्मस ईकारः । 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । जुहोत । लोन्मध्यमबहुवचनम् । तस्य लङ्ङुवात्तादेशः । तस्य 'तप्तमप्तनवनमप' (पा० ७-१-४५) इति तवादेशः । तस्य पिप्वाद् गुका । 'अम्यस्तातायादि' (पा० ६-१-१८०) इत्यनुवृत्तौ 'अनुवासे च' (पा० ६-१-१९०) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'भीहीभृहुमवजनवनवगिजाजागरी प्रत्ययात्पूर्वं विनि' (पा० ६-१-१९२) इत्योकार उदात्तः । तिच्छत । क्ता गतिनिवृत्तौ । लोन्मध्यमबहुवचनस्य अम्य लङ्ङुवात्तादेशः । 'वधि वाग्राप्ता०' (पा० ७-१-७८) इत्यादिना तिष्ठादेशः । 'तमवप्रविम्यः स्वः' (पा० १-१-२२) इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निविष्टपह्वस्वानन्तर्याप्यत्वात् । अत्र चशब्देन व्यञ्जनात् ते प्राग्वातोः' (पा० १-४-८०) इत्युपसर्गत्वेन प्राक् त्रयोक्षम्यस्यापि प्रशब्दस्य 'व्यवहिताश्च' (पा० १-४-८२) इति छन्मसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वमेव सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युल्लारेण । तेनाग्रवमावा'व्यवाद्योने प्रथमा' (पा० ८-१-५९) इति निषेधाभावात्तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । नैष्टाल् । 'पोत्राद्यन्तं पुनीतनेत्य'च (ऋग्वेद १-१५-२) पोत्रशब्देन यदुक्तं तत्र इष्टव्यम् । इष्यतः । इष गती । लोन्मध्यमबहुवचनम् ॥९॥

अष्टमीमुखमाह । हे इविजोदो देव यदास्मात्कारणादुतुभिः सह त्वां वनामहे । अनेत्यर्थं निघातस्तच्छब्दार्थः । तस्यात्कारणासोऽस्तम्यं वदिर्बनस्य वाता मम स्वः । अवायं मम । तुरोयम् । वतुनीं पुरजम् । तुरोयम् । 'वनुरवृक्षपयताकाक्षरभोपद' (पा० वा० ५-२-५१) इति छग्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवा'मनेयीनी०' (पा० ७-१-२) इत्यादिनेमादेशः । आवायविवृषवेतिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थम् (पा० वा० ७-१-२) इति वचनात्कृत जादेशो

प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । द्विविधोऽऽ । उक्तम् । पादादित्वादात्मन्विताद्युदात्तत्वम् । यजामहे । अत्र शयः पितृदेन तिङ्प्रत्ययस्य लतावेधानुक्तस्वरणेन धातुस्वर एव । पूर्वस्यामग्नि- तस्यामग्निश्चान्नस्यैवत्वाद्युदात्तयोऽङ्गात् न निघातः । अर्थाहितयोगोऽपि हि स निषेध इत्युक्तम् । अथ । छान्दसो यकारः । स्म । आदिरनुदात्तः । संहितायां 'निघातस्य च' (पा० ६-२-१३६) इति शीघ्रः । इवि । इदाङ् वाते । 'आङ्गमहनजन' किकिनी लिट् च' (पा० ३-२-१३१) इति किप्रत्ययः । निङ्प्रत्ययमावाहियेधनादि । आतो लोप इति च' (पा० ६-४-६४) इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥१०॥

एकादशीमुच्यते । हे अग्निनी मधु माधुर्येणित सोमं पिबतम् । कीदृशी । द्रोघानी । द्योतमानाहवनीयाद्याग्निमुक्ती । शुचिप्रता । शुद्धकर्माणी । अतुना अतुदेवतया सह । यजवाहता । यज्ञस्य निर्वाहकी । अग्निना । संबोधनद्विषयनस्य 'मुपो सुलुक्' (पा० ७-१-३९) इत्याकारः । आमग्निताद्युदात्तः । पिबतम् । शयः पितृदेवतुदात्तत्वम् । तिङ्प्रत्ययस्य लतावेधानुक्तस्वरणेन धातुस्वर एव निघाते । मधु । 'कलिपाटि' (उ० १-१८) इत्यादिना । उग्रप्रत्ययः । निविद्यन्मुदलेनत्वादाद्युदात्तः । द्रोघानी । चिम् । कीदृशी । 'अभ्येभ्योऽपि इयमे' (पा० ३-२-७५) इति चिम् । वेरपुस्तलोपादित्वा लोपो बलोमानिति प्रथमवकारस्य लोपः (पा० ६-१-६६, ६७) । प्रथमं प्रत्ययलोपे हि 'वर्णाध्यायिषी प्रत्यय- लक्षणं नास्ति' (पा० ५० २१) इति निषेधादिति लोपो न स्यात् । छान्दसं द्विषयनम् । तुजादित्वादात्मन्विताद्युदात्तत्वम् । यजन्तुगमताङ्गा 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (पा० ५० ९३) इति अभ्यासस्य गुणाभावः । द्योदिरान्वयपोस्ती द्रोघानी । आमग्निताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादात्मन्विताद्युदात्तत्वम् । शुचिप्रता । शुचि वतं ययोस्ती । मुपो सुलुक्' (पा० ७-१-३९) इत्याकारः । वीद्याग्निताद्युदात्तत्वम् । सामाग्न्यवचनत्वेन 'आमग्निते' (पा० ८-१-७३) इत्यधिक्यभा- वत्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वम् । पूर्वस्य पराङ्गमन्त्राङ्गकत्वयम् । यजवाहता । बहु प्रापने । यज्ञं बहत् इति यजवाहनी । 'अहिहायाभ्यमन्त्रा' (उ० ४-२२०) इत्यनु । तत्र हि गतिकारकयोरपि 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (उ० ४-२२६) इति वचनान्तोपपदानामपि भवति इत्युक्तम् । निविद्यन्मुदलेनत्वादाद्युदात्तः । 'मुपो सुलुक्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना विभक्तेराकारः । आमग्निताद्युदात्तः । असामग्न्यात्पूर्वस्य न पराङ्गमन्त्राङ्ग ॥११॥

द्वादशीमुच्यते । हे सत्य कलप्रदाग्निदेव । गार्हपत्येन गृहपतितर्वाग्निना कवेन युक्ताः सन्नुतुना अतुदेवेन सह यजन्तोः यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवायवक- कामनापुक्ताय यजमानाय देवान्यज । गार्हपत्येन । 'गृहपतिना संयुक्ते क्यः' (पा० ४-४-९०) । 'वस्य' (पा० ६-४-१४८) इति लोपः । अित्वादाद्युदात्तत्वम् च । गृहपतित्व- निवर्धने 'अम्यमपुशेहितादिभ्य' (पा० ५-१-१२८) इति यकि तु अन्तोदात्तत्वं स्यात् । सत्य । सतने मध । यन् वाते । 'चित्त्वतो च' (पा० ३-३-१७४) इति चित् । 'न चित्ति द्रोघाङ्' (पा० ६-४-३९) इति शीघ्रनलोपाभावः । 'अवे छन्वसि' (पा० ४-४-११०) इति यत् । 'तत्र सायुः' (पा० ४-४-९८) इति वा । निघातः । यमं नयतीति यजमी । 'सत्सृष्टि' (पा० ३-२-६१) इत्यादिना चिम् । कृद्भुतरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । 'क्यचि च' (पा० ८-४-३३) इतोत्वं न भवति । 'न

कण्डस्यपुत्रस्य' (पा० ७-४-३५) इति निषेधात् । 'अपवाधस्य०' (पा० ७-४-३७) इति आवा-
विधानादीन्निषेधे प्राप्तस्य हीर्षस्याप्येव निषेध इत्युक्तम् । 'सतुरनुमो नद्यजादी' (पा०
६-१-१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कथञ्चिद्वत्त्वात्सोदात्तत्वम् । अथः पितृवाद्यनु-
दात्तत्वम् । तन्मृच्छ अतएवातुक्स्वरेणोदयोः कथञ्चा सहका'हेन उदात्तेनोदात्तः' (पा०
८-२-५) इत्युदात्तः । तस्माद्वत्त्वात्सोदात्तत्वात्परस्या विभक्तेः 'सतुरनुमो नद्यजादी' इत्यु-
दात्तत्वम् ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकोत्तमिणी वर्गः ॥

॥ १६ ॥

१.१६

आ त्वा बहन्ति वि वञ्चय नयर्त्तं सुवत्तम् । अयिञ्चन्वसी पूर्वकत् अनुवर्त्तते । विशेषा-
देशाभावादिन्द्रो देवता । विनिदोगस्तु प्रातःसकले मन्त्रावस्थास्योपनीयमाने सूक्तमा त्वा बहन्तु
हरय इति । तथा च द्विदेवत्येन्द्रस्योति अग्ने सूचितम् । उपनीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा
बहन्तु (आ० श्री० ५-५) इति । तथा षोडशिशस्त्रे आ त्वा बहन्तु हरय इति तिजः ।
तथा सूचितमथ षोडशीति अग्ने । आ त्वा बहन्तु हरय इति तिजो गायत्र्यः (आ०
श्री० ६-२) इति ।

अस्मिन्सूत्रे त्रयमायुचमाह । हे इन्द्र युवर्त्तं कामानां कवितारं त्वा त्वा लोभपीतये सोम-
वानार्त्तं हरयस्त्वहीया भग्वा आबहन्तु । अस्मिन्कर्मण्यमानयन्तु । तथा सूरचक्षतः सूर्य-
समानप्रकाशापुक्ता अत्यन्तस्वर्गा मन्त्रः प्रकाशार्थमिति शेषः । हरन्तीति हरयः । 'इन्
सर्वचातुम्य' (उ० ४-११२) इतीन् । निस्वावाद्युदात्तः । युवर्त्तम् । 'अनिम्युवृषितलि०'
(उ० १-१६२) इत्यादिना कनिम् । निस्वावाद्युपधगुणाभावः । 'वा अपूर्वस्य निगमे'
(पा० ६-४-२) इति विकल्पितमुपधावीर्यत्वम् । लोभपीतये । ऐभिरग्ने (ऋ० स० १-१४-१)
इत्यनेनेति । सूरचक्षतः । अतिदृश्यकतावी वाचि । 'सर्वचातुम्योऽनुम्' (उ० ४-१४६)
इत्यनुम् । 'अलिङ्गः क्वाम्' (पा० २-४-५४) इति न भवति । 'अनयोः प्रतिबेधो यस्तथाः'
(पा० श्री० २-४-५४) इति निषेधात् । यू प्रेरणे । सुवतीति सूरः । 'सुसुवागुविम्यः कम्'
(उ० २-२५) इति कम् । निस्वावाद्युपधगुणाभावः । निस्वावाद्युदात्तः । सूरवाक्यार्त्तं प्रकाशो
येवान् । बहुशीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयमायुचमाह । हरिवाग् इन्द्रवस्य षोडशशब्दावाच्ये । तथा च अत्यन्तारं हर्षोः
स्वाता (सि० स० १-४-२८-१) इति । हरिन्वा त्वेभ्यो देवता गवयसु (सि० स० १-६-४-३)
इति च । एतदेवाभिप्रेत्य निषण्णकार आह हरी इन्द्रस्य (निष० १-१५) इति । तावुशी
हरी इवा गायार्त्तं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्वाता अष्टवक्त्रस्तन्मृत्तानुद्विष्य युवतये रवे इन्द्र-
वक्त्रस्याप्यार्त्तस्मिन्कर्मण्युपचक्षतः । वेदितपीये बहुताम् । कीवृशीर्वाताः । युवतस्युवः ।
अलङ्कृतोदस्तरणाभिधारणेन धृतश्राविनीः । शीयस्त इति जानाः । 'वापुवस्यन्वतिभ्यो नः'

(उ० ३-६) इति मः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्वरः । घृतं स्तुवन्तीति घृतस्वरः । त्विपि तुगभावाच्छास्त्रः । घ्रातुस्वरः । समासे कृत्तुरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तो संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुक्त्यादेनः । हरी । हुक् हरणे । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४-११७) । मिस्वा-वाधुरासः । प्रगृह्यत्वात्सहितायां प्रकृतिभावः । बभूवः । प्राचंताक्ये लिट्त्वे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं सत् । 'लेटोऽडाटी' (पा० ३-४-९४) इत्यङ्गात्मः । णिपि प्राप्ते 'सिञ्जितुलं लेटि' (पा० ३-१-३४) इति सिप् । इत्यकत्ववत्त्वानि । 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातः । सुलतमे । गतम् ॥२॥

तृतीयामुचमाह । प्रातः कर्मरूपे प्रातःसमये इन्द्रं हवामहे । आह्वयामः । तदेवाच्यरे सोमयागे प्रथमि प्रगच्छति प्रारम्भ्य वतंमाने तति जाप्यग्विने सवने तमिन्द्रं हवामहे । तथा यजस्य समास्थवसरे तृतीयसमये सोमस्य पीतये सोमयानार्थं हवामहे । प्रातः । स्वरार्थस्त्वन्तो-वातो निपातितः । हवामहे । त्वंजो लटि णिपि परतो 'तुः सम्प्रसारणम्' (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं ऊर्वासि' (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् । वरपूर्वत्वम् । गुणावादेशी । प्रथमि । इण् गती । लटः सत् । 'अदिप्रभृतिभ्यः णवः' (पा० २-४-७२) इति णो लुक् । णतुङिस्थाद् गुणाभावः । प्रादिसमासः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' । (पा० ५० २८) इति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् 'कृत्तुरनुमो नद्यजादी' (पा० ६-१-१७३) इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम् । अच्यरे । उच्यतम् । सहितायां मुवात्स्वरितप्रयोगः स्वरितोऽनु-वात्स्य' (पा० ८-२-४) इत्यकारस्य स्वरितत्वम् । पीतये । पा पाने । त्विनि छान्दस-मन्तोवात्त्वम् ॥३॥

चतुर्थीमुचमाह । हे इन्द्र केतिभिः केनायुक्तहंरिभिरकथंस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीपं जागहि । आगच्छ । मुनेर्ऽभिषुते सोमे निमित्तभूते तति यस्मात्कारणात्वा हवामहे । त्वावाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वशाम्भयः । गहि । गमेर्लोहः सेहिः । '०वापः' (पा० २-४-७२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं ऊर्वासि' (पा० २-४-७३) इति णो लुक् । 'इयुगमिषया छः' (पा० ७-३-७७) इति छत्वं न भवति । 'न लुगलाङ्गुल्य' (पा० १-१-६३) इति प्रतिषेधात् । 'अनुवातोपदेशः' (पा० ६-४-३७) इत्यादिनानुनातिकलोपः । तस्यासिद्धिर्वाभावात् (पा० ६-४-२२) इत्यासिद्धत्वात् 'वतो०' (पा० ६-४-१०५) इति हे लुक् न भवति । केतिभिः । 'वित्तोरेन् लो लोपश्च' (उ० ५-३३) इत्यन् । अत्यर्धोऽय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । 'तु०' (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं ऊर्वासि' (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् । णवः । पिस्वावनुवात्त्वम् । लिङो सताचंघातुकस्वरेण घ्रातुस्वर एव । 'तिङ्ङितिङ्' (पा० ८-१-२८) इति निघातो न । 'हि च' (पा० ८-१-३४) इति प्रतिषेधात् ॥४॥

पञ्चमीमुचमाह । हे इन्द्र त त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने हेतुश्च्यते । उप देवयजनसमये सुतमभिषुतसोममुक्तामिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनाधिक्यं कथं वतंते । तस्माद्गौरो न गौरमुग इव लुपितः सप्रिमं सोमं पिब । सः इमम् । इत्यत्र सहितायां सोऽचि लोपे चेत्वावपूरणम् (पा० ६-१-१३४) इति सुलोपः । गहि । गतम् । लवणम् । क्षुपतेस्मिन्तोम इत्यधिकरणे स्पृह । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वप्रयोगात्त्वम् । स्पृहन्तात्साप्तम्याः 'क्षुपं क्षुपो भवन्तीति लवणम्' (पा० म०

७-१-३९) इति वचनात् द्वितीया । अभिपुल्लसोमयुक्तमिह सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तत्रा सुतशब्दादसं-आविष्कारम्' (पा० ५-२-१२७) । सुवितः । अतुषा विपातायाम् । 'विष्ठा' (पा० ३-२-१०२) इति क्तः । प्रत्ययस्वरभोवात् । पञ्चाविद् ।० आतमा अनुदासा इति अनुवासात्त्वम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वानः ॥

सूक्ते षष्ठोऽनुचमाह । इन्दुशब्द उन्वो क्लेदने इति वातोऽप्यत्रः । इन्वः । क्लेदन्-मुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमास्तत्तत्प्राग्वताः सोमा बहिषि यमेऽध्याचिक्येन सुतासोऽभिपुल्लः । हे इन्द्र सहसे वज्रायम् । तान् सोमान् पिब । सोमातः । 'आज्जलेरुक्' (पा० ७-१-५०) इति क्तोऽनुगागमः । इन्वः । उक्तम् । सुतातः । पूर्ववदमुक् । संहितायां 'प्रकृत्याप्तः-पादमध्यपदे' (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावात्पूर्वत्वं न भवति । बहिषि । 'बृ हेर्नलोपश्च' (उ० २-१०९) इमीत् । प्रत्ययस्वरः । ता इन्वेत्यत्र 'दीर्घावटि तमानपादे' (पा० ८-३-९) इति वत्वम् । यत्वयसोपी । अनुनासिकः । सहसे । वह् भवणे । अनुभक्तो निस्वावाद्युदात्तः ॥६॥

सप्तमोऽनुचमाह । हे इन्द्र । अधमस्यामिः किमवाच अतोमः स्तोत्रविधेयोऽग्निः श्रेष्ठस्सन् ते तव हविष्यक् मनस्यङ्गीकृतः प्राप्तः नृपतमोऽनु । अथ स्तोत्रेऽन्तरं सुतमभिपुल्लं सोमं पिब । अग्निम् । 'अपाद०' (पा० ४-४-११६) इत्यानुपुल्लो 'यच्छो च' (पा० ४-४-११७) इति यच् । पिब्यादसोवात् । इति स्पृशतीति हविष्यक् । 'स्पृशोऽनुदके पिबन्' (पा० ३-२-५८) इति पिबन् । 'तत्पुण्ये इति बहुलम्' (पा० ६-३-१४) इत्यनुक् । 'पिबन्-प्रत्ययस्य कु' (पा० ८-२-६२) इति प्रकारस्य कृत्वम् । कुदुस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतोमः । सुतमरहस्यवचनोऽयं शंखः । ततस्तमम् । अत्र सुतप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणयुक्तस्यैव संकल्पितत्वाद्द्वयप्रकर्ष इति निबन्धान् 'किमेतिद्वयम्' (पा० ५-४-११) इत्यादिना भावः न भवति । इत्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । इदमर्थ एव हि स निबन्धः । अथा सोमम् । संहितायां 'निपातस्य०' (पा० ६-३-१३६) इति डीप् । ॥७॥

अष्टमोऽनुचमाह । वृत्रहा मधुधानक इन्द्रः सोमपीनये सोमवानाय मवाय तत्कामजमित-हर्षाय च विष्णुमिस्सवंमपि सुतमभिपुल्लसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनमिति कर्म कर्त्तव्यमिति । विष्णुम् । 'अशिप्रुषि०' (उ० १-१५७) इत्यादिना वचन् । निस्वावाद्युदात्तः । सवनं सुतम् । पूर्ववत् । मवाय । 'मवीऽनुपसर्ग' (पा० ३-३-६७) इत्यप्रत्ययः । पिब्यादसुस्वरः । गच्छति । 'इयुर्गविधसो छः' (पा० ७-३-७७) । वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । 'बहुभूजवृत्रेषु पिबन्' (पा० ३-२-८७) 'इन्हन्' (पा० ६-४-१०) इत्यादिना निवृत्तं बोधत्वा 'सो च' (पा० ६-४-१२) इति प्रतिप्रसवाद्ब्रूवति । कुदुस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये । व्याधिकरणबहुव्रीहि-रित्युक्तम् । तत्पुण्ये वा दासोभारविश्वाम' (पा० ६-२-४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमोऽनुचमाह । हे शतक्रतो त त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं योभिरद्वयं सहायम् । सर्वतः पूरय । वयमपि म्वायः । सुष्ठु सर्वतोऽप्यामयुक्ताः सन्तस्तथा त्वां स्तवाम । सेवम् । संहितायां 'सोऽपि सोमे चेत् पादपूरणम्' (पा० ६-१-१३४) इति सतोपः ।

कामम् । कवेर्घञि 'कर्वात्कतो घञोऽन्त उवाचः' (पा० ६-१-१५९) इत्यन्तोवाचत्वे प्राप्ते
 युवादिषु पाठादाद्युवाचत्वम् । पुन । पुन प्रोचने । लोटः सेहि । 'तुदादिभ्यः का'
 (पा० ३-१-७७) । तस्य क्तिष्वाद् गुणाभावः । 'अतो हे' (पा० ६-४-१०५) इति हेर्लुक् ।
 गोभिः । 'सावेकाच०' (पा० ६-१-१६८) इति प्राप्तं विभक्तेरुवाचत्वं 'न गोऽवमसावचर्च०'
 (पा० ६-१-१८२) इति प्रतिविध्यते । अत्वं । स्वमस्त इत्युक्तम् । अतामर्घ्याश्च वराङ्ग-
 चक्रावः । 'स्तवाम । ष्टुका स्तुतो । 'धात्वादेः वः सः' (पा० ६-१-६४) । लोटसमवह-
 वचनस्य 'लोटी लहचद्' (पा० ३-४-८५) इति लङ्प्रभावा'प्रिम्यं हित' (पा० ३-४-९९) इति
 लकारस्य लोपः । 'आहृतमस्य विष्णु' (पा० ३-४-९२) इत्यादागमः । प्रत्ययस्य विस्वावन्-
 दास्यत्वम् । वातुस्त्वर एव । स्वाभ्यः । व्यं चिन्तायाम् । स्वाङ्गोक्त्यसंग्रहोः प्राक्प्रयोगः ।
 'अम्येभ्योऽपि इम्यते' (पा० ३-२-१७८) इति विष्णु । वृत्तिप्रत्ययस्य विष्णन्तरोपलङ्गहणार्थ-
 स्वाङ्गं संप्रसारणे सति परपूर्वत्वम् । 'हन्तः' (पा० ६-४-२) इति वीर्यः । 'असि परमेकाचः'
 (पा० ६-४-८२) इति वक्तादेशः । 'गणिकारकोपपदात्कृत्' (पा० ६-२-१३९) इत्युत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उवाचपतो ह्यपूर्वात्' (पा० ६-१-१७४) इति अत्र उवाचत्वं न भवति ।
 तत्रात्सर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः । अत 'उवाचस्वरितयोर्वचः स्वरितोऽनुवाचस्य' (पा० ८-२-४)
 इति स्वरितत्वमेव भवति ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः ॥

॥ १७ ॥

११७

इन्द्रावहनयोरित्यादिकं नवर्चं वक्तुं सूक्तम् । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुकम्प्यते । इन्द्रा-
 वहनयोरैन्द्रावहनं युवाकु वाचनिचुत्ताविति । अत्र देवता विम्प्यता । ऋषिचन्द्रसो तु पूर्व-
 वदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु होत्यादिके द्वे ऋषौ वाचनिचुत्तावकचन्द्रोपपत्तेः ।
 विनिर्योगस्तु स्मार्तो लङ्गिको वा कश्चिदवहनस्तस्यः ।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुच्यते । अहमनुष्ठाता तन्मात्रोः समीचीनराज्योपेतयोः सध्याग्नीष्य-
 मानशोर्ध्वद्वावदनयोः देवयोः सध्याग्नीष्यो रक्षनमावृत्तेः । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावोवृत्तं
 एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृच्छातः । अस्मान् सुजयतः । इन्द्रावदो रनुप्रत्ययान्तः ।
 वदनस्य उगन्प्रत्ययान्तः । भौ निस्वादाद्युवाचो । समासे 'देवताद्वन्द्वे च' (पा०
 ६-३-२६) इति पूर्वपदस्थानद्वादेशः । उमे युगपदित्यनुवृत्तौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ७-
 ३-२१) इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तन्मात्रोः । राज्ञ् वीर्यो । 'सत्सुद्विष०'
 (पा० २-२-६१) इत्यादिना विष्णु । तन्नो 'योऽनुस्वारः' (पा० ८-३-६१) इत्यनुस्वारे
 प्राप्ते 'नो राजि सम वचो' (पा० ८-३-२५) इति नकारादेशः । कुवुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा० २-३-६५) इति कर्तरि षष्ठी । अथ रक्षणादिषु ।
 आयेऽनुम् । निस्वादाद्युवाचः । ता । 'मुपो मुनूक्०' (पा० ७-१-२९) इत्यादिना द्विवचनस्य
 दादेशः । तिस्रोपे विभक्तेरुवाचनिचुत्तिस्वरः । मृच्छातः । मृञ् सुखने । प्रार्थनायां 'सिद्धये

लेट्' (पा० ३-४-७) : द्विवचनं तन् । 'नेटोऽग्रादी' (पा० ३-४-९४) इत्याद्यायाम् ।
 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३-१-७७) । द्वित्वात्समुपधागुणाभावः । ईदृशी । 'त्यदादिभ्यु
 वृणोऽग्रादीचरे कञ्च' (पा० ३-२-६०) इतीदंसाञ्च उपपदे वृधेः कञ् । उपपदसमासः ।
 'इदंलिमोरीयसी' (पा० ६-१-९०) इतीदमईत् । अित्त्वान्तवर्तिताः । कञ्चः कित्वाद्गुणमात्रः ।
 कित्वावुत्तरपदस्यावुदासत्वात् । उपपदसमासे कृत्वावुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥१॥

द्वितीयाध्यायमाह । हे इन्द्रावरुणी । अक्षतेऽकिमुजमुष्ठातारं रक्षितुं नावैती मणिमस्य
 विप्रस्य साधनस्यत्विजो हृषमाह्वानं गन्तारी स्वी हि । प्राप्तिप्रीती भवचः कल् । कीदृशी ।
 चर्चणीया वदुष्यायां वर्तारी । योगलोचनपादनेन वारधितारी । गन्तारा । गमेस्ताण्डीत्ये
 तुम् । द्विवचनस्य 'सुपां तुलुङ्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिनाकारादेशः । 'अदृशोऽङि गुणः'
 (पा० ७-४-१९) । 'अप्तुम्' (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधादीर्घत्वम् । तुनो नित्वा-
 दाधुदासत्वात् । स्वाः । अत भुवि । जन्मध्वजमुष्णद्विवचनं वत् । 'अविप्रभृतिभ्यः शचः'
 (पा० २-४-७२) इति सप्तो मृक् । 'हि च' (पा० ८-१-३४) इति निपातप्रतिषेधः । अक्षते ।
 अक्ष रक्षणं । 'तुवर्चं लेलेत्' (पा० ३-४-९) इत्यनेम् । नित्वादाधुदासः । हवम् । ल्लोका
 'वर्तुर्न क्ष्वति' (पा० ६-१-३४) इत्यनेमिलिके सम्प्रसारणे वरपुर्वन्ते च 'अद्वोरम्' (पा० ३-३-४७)
 इत्यप् । गृणावादेशी । अचः नित्वावुदासत्वात् । कानुम्बर एव । विप्रस्य । इवप्
 वीजसन्ताने । अस्य 'अक्षते' (उ० २-३१) इत्यादिना एम् निपातितः । नित्वादाधुदासः ।
 नावतः । वतुप्रकरणं 'पुष्करम्भूङ्गा' कर्हति तावुङ् उपसंस्थानम्' (पा० वा० ५-२-३९)
 वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्वदो मध्यमन्तस्य नावेजः (पा० ७-२-९८) । 'आ लर्धनाम्नः'
 (पा० ६-३-९१) इति वकारस्याकारः । लवर्धनीयः । वतुचः नित्वावुदासत्वात् ।
 प्रातिपदिकान्दोदासत्वे स एव शिष्यते । वर्तारा । वृम् वारणे । 'अम्भुम्भू' (पा०
 ३-१-१३३) इति तुष् । 'एकाच उपदेशः' (पा० ७-२-१०) इतीदंप्रतिषेधः । तुनो
 रपरत्वात् । 'अप्तुम्' (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधादीर्घः । 'सुपां तुलुङ्' (पा०
 ७-१-३९) इत्याकारः । तुचद्विचत्वादनोदासत्वात् । 'ह्वेरादेश्च चः' (उ० २-१००)
 इत्यनिप्रत्ययः । तत्प्रसिद्धोनेन ककारस्य ककारः । प्रत्ययाधुदासत्वं चाचित्वा कान्ध-
 लमनोदासत्वात् । अत एव 'नामन्धलरस्याम्' (पा० ६-१-१७७) इति विभक्ते-
 रदासत्वात् । तत्र हि वतुमि वी हम्बान्तसन्त उत्तरस्य नाम उदासत्वात्पिति व्याख्यातम् ॥२॥

तृतीयाध्यायमाह । इन्द्रावरुणी हे इन्द्रावरुणी । अनुकाममन्वीयमभिलाषमनु राधो
 कस्य प्रदानेमानपेक्षेयम् । लक्ष्मोऽग्रादीन्तुपान् कुनतम् । वरं यदा यदा वरं कामयामहे
 तथा तथा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशी मृगा नेदिष्कनतिसन्धेयं तावीष्यं यदा भवति तथा
 ईमहे । वाचावहे । कामविजम्भमन्तरेण वरं दातव्यमित्यर्थः । सप्तवज्रानु याचकतकर्मसु
 ईमहे (तिच० ३-१९) इति वदितम् । अनुकामम् । कामस्य वरचावनुकामम् । अथवा
 कामे कामेऽनुकामम् । अनुरिह पश्चादर्थः । अथवा वीप्तामलने वचार्थः । योग्यता वीप्ता
 वदार्थानतिवृत्तिः तादृशं चेति चत्वारो हि पञ्चार्था गृहीताः । 'अप्यर्थं विवक्षितम्' (पा० २-१-६)
 इत्यादिना अन्वयीभावसमासः । 'अप्यधीभावश्च' (पा० १-१-४१) इत्यप्यधस्तञ्जायां 'अप्यधा-
 वाप्तुपः' (पा० २-४-८२) इति प्राप्तात्सु लुकोऽपवादी नाप्यधीभावादतोऽम् त्वचञ्चम्याः

(पा० २-४-८३) इति विभक्त्येवमादेशः । 'मयास्त्य' (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोवास्त्यम् । तत्प्रेषणम् । 'तुयेर्धन्तात्कोटो निचत्' (पा० १-३-७४) इत्यात्मनेपदम् । मध्यमद्विचन-
मात्रम् । 'रेत्' इत्यम् । 'आयेतः' (पा० ३-४-९०) इत्यामादेशः । अत्रि त'त्यतो जेयः'
(पा० ७-२-८०) इत्यनुवृत्ता'वातो द्विजः' (पा० ७-२-८१) इत्याकारस्वेयादेशः । आद्यगुणो
यकोपसर्गः । इत्यावयना । 'मुपां मुमुन्' (पा० ७-१-३९) इति द्विचनस्याकारः ।
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायामाकारस्य ऋण्यत्वम् । रायः । 'ऊडिडम्' (पा० ६-१-१७१)
इत्यादिना विभक्त्येवमादेशः । ताः । 'मुपां मुमुन्' इति विभक्त्येवमादेशः । चयात्परात्ताद्युपा-
मित्यस्य आमादेशोऽनुदात्तः । नैदिष्यम् । अतिप्रयेवामित्यम् । अतिप्रयेवने इष्यम् ।
'अनिकवाद्योर्नैदादी' (पा० ५-१-६३) इति नैदादेशः । 'वत्' (पा० ६-४-१४८)
इति लोपः । इष्यन्तो निश्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ईङ् । गतो । कित्वावात्मनेपदम् ।
'वहुन् ऊडति' (पा० २-४-७३) इति इष्यन्तो लुक् । निघातः ॥३॥

चतुर्थीयुचवाह । हि यस्मात्कारवाच्यधीनामस्वरीयकर्मणां सम्बन्धि लोचकं हविर्मुवाहु
वत्ततीयैकचनान्त्वकंदर्कः यद्य-सकवाविहव्यान्तरं च निश्चितम् । तथा कुमतीनां लोभन-
क्षुद्रियुक्तानामुत्विजां स्तोत्रकं वचनार्थं मुवाहु नावाचिर्भः स्तुत्यगुर्नैदिष्यतम् । तस्यात्
कारणात् हे इत्यावयनी तथाचिर्भः हविः स्वीकृतोप्युचयोः प्रत्यावाह्यं वाकदात्मप्रदानां
पुत्र्यानां मध्ये नृत्या भूयान् । अथेव । आपोऽयं इत्यादिषु कर्तृकृतिसंख्याकेषु कर्मतामसु
लघी गमी (नि० २-१) इति कर्तितम् । मुवाहु । मु मिचने । 'ऊडिडुमिर्वा काहुः'
(उ० ३-७६) इत्यत्र वाहुन्काहीनेरपि काहुः प्रत्ययः । किरन्ते गुणावाचाकारस्योदकादेशः ।
प्रत्ययस्वरस्य सम्प्रदास्यत्वम् । लघीसन्तः केवाचिन्ते आङ्गूरवादिर्लौकिको' (पा० ४-१-७३)
निश्वादाद्युदात्त इति 'ऊने वनस्पत्यादिषु गुणम्' (पा० ६-२-१४०) इत्यत्र वृत्तिस्तोत्रम्
(पा० ६-२-१४०) । कुमतीनाम् । विद्याम् कुमतीनाम् (अ० ल० १-४-३) इत्यत्रोक्तम् ।
भूयान् । आर्चनायां लिङ् । कसन्वहुवचने 'नित्यं द्विजः' (पा० ३-४-९९) इति सकारलोपः ।
पाहुद् वरत्नपदेयुदात्तो 'द्विजः' (पा० ३-४-१०३) इत्युदात्तो वातुडागयः । 'किङ्
ललोपोऽन्यस्य' (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः । 'वहुन् ऊडति' (पा० २-४-७३) इति
लघो लुक् । ललितित्वाकाहुद्वात् एव लिप्यते । वाचवाच्याम् । वाचं ववतीति
वाचवाचायः । 'आतो वनिम्' (पा० ३-२-७४) इत्यादिना वनिप् । तस्य निश्वादाद्युदात्त एव
लिप्यते । लवातो वृत्तुलरपवमकृतित्वात्वेन न एव लिप्यते । आनि 'अलोपोऽयः' (पा०
६-४-११४) इत्यकारलोपः । तस्याचः वरत्नम्' (पा० १-१-५७) इति त्वानि-
वद्वाचा'लोपो व्योर्ध्वि' (पा० ६-१-६६) इति वकारलोपो न ववति ॥४॥

चतुर्थीयुचवाह । अयमिहः लहजसंख्याकचमप्रदानां मध्ये चतुर्थनवानस्य वती
भवति । प्रभूतं वदातीत्यर्थः । तथा वचनः संख्यायां स्तुत्यानां मध्ये उच्यः स्तुत्यो
भवति । अतिप्रयेन स्तुत्य इत्यर्थः । वचनः । उच्यत्यस्यान्तो निश्वादाद्युदात्तः ।
संख्यानाम् । कंतु स्तुती । 'ऊहलोच्यम्' (पा० ३-१-१२४) । 'तित्वाचितम्' (पा० ६-१-१८५)
इति प्राप्ते 'ईकवद्वृत्तं कृतं जतः' (पा० ६-१-२१४) इत्याद्युदात्तः । क्तुः । 'कृत्यः क्तुः'
(उ० १-७७) इति क्तुः । कित्वाद्युपावाचे वमादेशः । प्रत्ययस्वरस्योदात्तः । उच्यः ।

उपपन्नं सस्त्रम् । तेन स्तुत्यात्वेन तत्र भव उपपन्नः । 'अवे छन्दसि' (पा० ४-४-११०) इति यत् । 'यस्य०' (पा० ६-४-१४८) इति लोपः । अथ 'नित्स्वरितम्' (पा० ६-१-१८५) इत्येतेषु क्वचित्वा तीर्थाय कृष्यापेत्यादिबहुवचत्वा 'यतोऽन्ताव' (पा० ६-१-२१३) इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं 'सर्वे विधयः छन्दसि विपरिणमन्ते' (पा० ६० ३५) इति न किमस्ति । ननु 'यस्य०' (पा० ६-४-१४८) इति लोपात्प्रागेव नित्स्वरितत्वमस्तु । न हि तदा 'यतोऽन्ताव' (पा० ६-१-२१३) इत्येतदस्ति इष्टत्वाभावात् । अत एव इष्ट्वाय च सुम्याय चेत्यादी स्वरितत्वं वृज्यते । न च परत्वा-भिरात्माच्च 'यस्य०' (पा० ६-४-१४८) इति लोपेन प्रचलतो भाव्यमिति वाच्यम् । प्रकृति-प्रत्ययाभ्याम् बहिरङ्गा 'यस्य०' (पा० ६-४-१४८) इति लोपात्प्रत्ययान्ताभ्यामेतान्तरङ्गात्वेन 'नित्स्वरितम्' (पा० ६-१-१८५) इत्यस्य आकस्यात् । अतः कृष्यापेत्यादिबहुवच्य इत्यत्रापि सकृन्त एव स्वरितत्वं भविष्यतीति नित् छान्दसेन । यत्र हि लोपमन्तरेणैव इष्टकत्वं तत्र 'यतोऽन्ताव' (पा० ६-१-२१३) इत्येतद् भवति । यथा येषं येषमिति । लोपनिबन्धनद्वयप्रवेदोषु तु स्वरितेनेव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थाय कृष्यापेत्यादी यदाद्युदात्तत्वं तदेव छान्दसमस्तु । अथानु 'वार्जवाङ्गं वलीयः' (पा० ६० ५५) इत्यन्तरङ्गाद्येऽपि स्वरितत्वं क्वचित्वा लोप एव भविष्यति । तर्ह्यङ्गस्य कृष्याय, सुम्यापेत्यादी च छान्दसत्वमस्तु । सर्वेष्वङ्ग छान्दस्याप्र-मुच्यते ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रबन्धे द्वाविंशो वर्गः ॥

युक्ते चष्ठीमुच्यते । तयोरेष्टपूर्वोक्तयोरिन्द्रावकनयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम । सन्मजेम । वज्रमिति शेषः । निर्वीमहि च । प्राप्ते चने धावदेषेभितं तावद्-भुक्त्वा सतोऽर्वाशिष्टं वन कर्वाचिभिधिरुपेन स्वावयामह्य । उत । अवि च प्रवेचनम् । भुक्ताभिहितान्च प्रकर्षेनाधिक वनं स्यात् । सम्पद्यताम् । अवसा । असुम् । नित्वा-धाद्युदात्तः । वयम् । यत् हि ष्ठा (पा० १-१५-२) इत्यत्र ययुक्तं तत्रच द्रष्टव्यम् । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य यत् । 'नित्यं द्वितः' (पा० ३-४-१९) इति सकारलोपः । 'किदाशिषि' (पा० ३-४-१०४) इति यातुद् । 'छन्दस्युचयवा' (पा० ३-४-११७) इति सार्धमातुकत्वमप्य-स्तीति 'जिहः सलोपोऽन्मस्यस्य' (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः । 'अतो येयः' (पा० ७-२-८०) इतीयावेष्टः । 'ओपो व्योर्धलि' (पा० ६-१-६६) इति घनोपः । 'लिङ्गाशिष्यङ्' (पा० ३-१-८६) इत्यङ् । आङ्गुण । पादादित्वाच्च निघातः । वीमहि । वृषाभ्यन् वारजयोधमयोः । आशिषि लिङो अहिङ् । तस्य 'छन्दस्युचयवा' (पा० ३-४-११७) इति सार्धमातुकार्धमातुक-सङ्गते । तत्र सार्धमातुकत्वेन 'जिहः सलोपोऽन्मस्यस्य' (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः । 'सार्धमातुकमपि' (पा० १-२-४) इति द्वित्वं त्रिप् च । 'बहुतं छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति जुहोत्यादेरपि त्रयो लुक् । 'सार्धमातुकत्वा' दातो लोप इटि च' (पा० ६-४-६४) इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाच्च 'वजायोगे प्रथमा' (पा० ८-१-५९) इति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । 'इतश्च०' (पा० ३-४-१००) इतीकारलोपः । 'यातुद् परस्मैपदेषूदात्तो द्वित्व' (पा० ३-४-१०३) इति यातुद्वित्वे । 'अदिप्रभृतिभ्यः षष्' (पा० २-४-७२) इति ञ्यो लुक् । 'अन्तोऽन्मोपः' (पा० ६-४-१११) इत्याकारलोपः

पादादित्वात् निघातः । उत । 'एषमाधीनामन्तः' (फि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनम् । रिचिर् विरेचने । भावे लृप् । योरनादेशः । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इति प्राप्पयात्पूर्वप्यो-
दात्तत्वम् । प्रादिसमासः । कृत्स्नरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥६॥

सप्तमीभूषमाह । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वा युवाम्भावहं हुवे । आहूयामि ।
किमर्थम् । चित्राय मणिमृतादिकपेन विविधाय रागसे वनाय तत आहूनी युवामभ्यामनु-
ष्ठातुंमुजिष्णुः शत्रुविषये मुष्टं जययुक्ताम् कृतम् । कुरुतम् । इन्द्रावरुणा । 'मुपां
मुलुक्' (पा० ७-१-३९) इत्यादिना सम्बोधनस्थाकारः । 'देवताहन्त्रे च' (पा० ६-३-२६)
इति पूर्वपदस्वानङ् । आभिन्विताद्युदात्तत्वम् । सहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । हुवे ।
ह्रस्वतेर्लङ्गतमस्यैकपदधर्मात् । '०जयः' (पा० २-४-७२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २-४-७३) इति लृक् । 'ह्र-०' (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि'
(पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् । 'अधि अनुवातुं' (पा० ६-४-७७)
इत्यादिनोबङ् । न च 'हुनुवो-०' (पा० ६-४-८७) इत्यादिना यनादेशः । जुहोतेरेव हि
प्रतिपदोक्तस्य सत्, न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पादादित्वात्
निघातः । राधते । अमुम् । निस्वावाद्युदात्तत्वम् । अस्मान् । अस्ति 'द्वितीयायां च'
(पा० ७-२-८७) इत्यात्वम् । 'वासो न' (पा० ७-१-२९) इति नत्वम् । जिग्युषः ।
जि जये । 'लिटः क्वमुञ्च' (पा० ३-२-१०७) इति क्वमुः । द्विर्भाष । 'सन्लिटोर्जे'
पा० ७-३-५७) इति द्वितीयस्य कृत्वम् । क्वसोः कित्वाद्गुणाभावः । कादिभिय-
मात्प्राप्तस्येटो 'वास्वेकाजाद्यसाम्' (पा० ७-२-६७) इति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाद्यनुवचनं
सत् । असङ्गतायां 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० ६-४-१३१) इति सम्प्रसारणम् । परपूर्वत्वम् ।
'एरमेकाजः' (पा० ६-४-८२) इति यनादेशः । 'आतिवसिषसीनां च' (पा० ८-३-६०) इति
वत्त्वम् । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतम् । इकुञ् करणे । लोणमध्यमद्विवचनस्य
लङ्ङभावात्तमादेशः । तापो 'बहुलं छन्दसि' (पा० २-४-७३) इति लृक् । 'तिङ्ङतिङ्'
(पा० ८-१-२८) इति निघातः ॥७॥

अष्टमीभूषमाह । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ धीष्णस्मवीयमुष्टिषु वा युवो निवासस्तीषु
सन्ति तु तस्यैव सेवितुमिच्छन्तीषु तवामीमा समन्तादस्मभ्यं धर्मं मुलं नृ नृ । अतिशयेन भिन्नं
यच्छतम् । दत्तम् । बह्विशतिसङ्ख्याकेषु सिप्रनामसु नृ नम् (निय० २-१५) इति
पठितम् । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते । इन्द्रावरुणा । उक्तम् । नृन् । 'अर्चि
तुनुषमभुतङ्कुत्रोख्याणाम्' (पा० ६-३-१३३) इति पूर्वस्य धीयंत्वम् । सिवासस्तीषु । वन
षण सम्भक्ती । 'वात्काधेः वा सः' (पा० ६-१-६४) । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलाविज्ञेयः ।
'सन्त्यतः' (पा० ७-४-७९) इतीत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' (पा० ८-३-५९) इति वत्त्वम् ।
'सनोवन्तं' (पा० ७-२-४९) इत्यादिना विकल्पादिद्विभाषः । 'जनसमक्षर्ता सञ्जालोः'
(पा० ६-४-४२) इति नकारस्याकारः । उपरि लटः अतु । कर्त्तरि वाप् । 'उगितपञ्च'
(पा० ४-१-६) इति ङीप् । 'अप्यनोनिष्यम्' (पा० ७-१-८१) इति नुम् । ङीपः शपदञ्च
पित्वाच्छतुश्च लसार्धधातुकत्वेनानुदात्तत्वम् । ततो निस्वावाद्युदात्तत्वम् । तदेव शिष्यते ।
धीषु । 'सावेकाजः' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मभ्यम् ।

अस्मभ्यमप्रतिष्ठातः (ऋ० १-७-६) इत्यथोक्तम् । अन्ततः । वाङ्मने । तत्रि 'वाग्वाग्वा' (वा० ७-३-७८) इत्यादिना पञ्चादेशः ॥८॥

नचमीमुच्यते । इन्द्रावचना हे इन्द्रावचनो वागस्मात्कर्तुं कीर्तयामस्तुतिरिति कृते । युवामुभौ आह्वयामि । किञ्च तत्रस्तुतिर्युवयोश्चयोः साहित्येन विद्यमानया स्तवप्रियाया युक्तायां वा युष्टुतिरिति प्रत्ययस्य युष्वाङ्वाचे । चर्वाचे । तादृशी युष्टुतिः कीर्तयामस्तुतिहेतु-
नूतश्चक्षुस्मूहो वागस्मोतु । युवां व्याप्नोतु । अस्मोतु । अस्तु व्याप्ती । लोटो व्यत्ययेन तत्पु, 'स्वादिभ्य' क्तुः' (वा० ३-१-७३) । युष्टुतिः । न विभ्ये अस्य युष्टुतिम् (ऋ० १-७-७) इत्यथोक्तम् । इन्द्रावचना । कृते । उक्ते । अत्र तु यदुसयोगात् निजातः । चर्वाचे । चर्वाङ्वाङ् । अद् । व्यत्येनात्मनेपदान् । मध्यमहिचक्षने एनोर्बहुलं कर्त्तव्यं (वा० २-४-७३) इति क्तुः । प्रत्ययस्वरान्तरात् उवात् । पञ्चमयोगात् निजातः । तत्रस्तुतिम् । सह स्तुतिर्यस्यां युष्टुती सा तत्रस्तुतिः । अत्र युष्टुतिरित्यस्यैवार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तुयतेत्येति करणसाधनत्वेन चक्षुपरत्वेऽयं स्तुतिसम्बो वाचसाधनतया स्तवप्रियापरः । तस्मिन्वाच-
साधनत्वेन विद्यमानत्वेऽयं करणसाधनतया चक्षुपर इति तत्रत्यमानयवार्त्तादयम् । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन ककारः । सहशब्द एवमादिवाचस्तोवात् । बहुवीहित्वेन पूर्वमवप्रकृतिस्वरश्च ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमे प्रपञ्चितो वर्गः ॥

॥ १८ ॥

१.१८

पञ्चमोऽनुवाके चह् युक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नचर्षं प्रथमं युक्तम् । अवि-
चक्ष्मसी पूर्ववात् । देवतार्त्तितोचस्तु एवमनुकम्पते । सोमानमिति पञ्चमं आह्वयस्यत्यादयस्तुर्ध्या-
निष्ठस्य सोमस्य पञ्चम्यां वक्षिणा वाग्याः सादसस्यसा नाराक्षसी वास्तयेति । युक्तगता
आद्याः वक्ष्मर्षो बह्वन्त्यतिदेवताका । तासां मध्ये स या कीर इति एतस्यावचतुर्ध्यां चक्षो
बह्वन्त्यतिरिचक्ष्म सोमस्येति तिजो देवताः । त्वं तन्मित्येतस्याः पञ्चम्या वक्षिण्या सह
पूर्वोक्तार्त्तितो देवताः । वक्षीनारम्भ तिसृणां तदसम्पत्तिर्देवता । नाराक्षसमित्येतस्या
नचम्याः तदसम्पत्तिर्नाराक्षसी वा विकल्प्यते । विनियोगस्तु पूर्ववात् ।

तस्मिन्पुनरेव प्रथमानुच्यते । हे बह्वन्त्यते एतज्जायकवेव सोमानममिषवस्य कर्त्तारं
वागनुष्ठातारं स्वरणं देवेभ्यु प्रकाशनवन्तं कुम्भिः । कुम्भः । अत्र युष्टास्तः । कक्षीवन्तमे-
तज्जायकधुविम् । इत्यशब्दोऽग्राभ्याहर्तृभ्यः । कक्षीवाग्यवा देवेभ्यु प्रतिद्वस्तद्वित्यर्थः । यः
कक्षीवान् अविरीशिवः । उशिवः पुम्भः । तन्मिषेति पूर्वमवचनम् । कक्षीवन्तोऽनुष्ठातृषु नुनिषु
प्रतिद्विस्तंतिरोमेरान्नापते । एतं चैव चर जाट्चरः कक्षीवानीशिवो धीतहव्यः वायसस्त्रतवस्यु-
वीककुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत (ते० स० ५-६-५-३) इति । अतन्तरेऽप्युचित्यकवनेन
अनुष्ठातृत्वप्रतिद्विः युज्यते । अहं कक्षीवी अविरीशिव विप्रः (ऋ० स० ४-२६-१) इति ।
तस्मादस्यानुष्ठातार इति युष्टान्तत्वं युक्तम् । लोटोर्बहुलं वास्केर्नचं व्याख्यातः । 'सोमानं
सोतारं प्रकाशनवन्तं कुम्भं बह्वन्त्यते कक्षीवन्तमिषं च ओशिवः । कक्षीवान् कक्ष्यावानीशिव

उपशिखः पुत्र उपशिख्यः कान्तिसर्गचोऽपि त्वयं मनुष्यकला एवामिमेतः स्वात्तं सोमानं सोतारं मा
प्रकाशानवन्तं कुच बहुजस्यते (नि० ६-१०) इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पाठेन कुणुहि
बहुजस्यते इति पाठेन सूचितं तात्पर्यं तत्तिरीया आचमन्ति । 'सोमानं स्वरन्मित्राह सोम-
योचमेवावदन्त्येः । कुणुहि बहुजस्यते इत्याह बहुजस्यतेवावदन्त्ये (तं० तं० १-५-८-४) इति ।
सोमानम् । सुनोतीति । वृञ् अभिवधेः । 'अन्धेभ्योऽपि वृश्मन्ते' (पा० ६-२-७५) इति
जनिन् । वृश्मिग्रहणस्य विष्वन्तरोपसंग्रहणार्थत्वाभिस्थेऽपि माधुवातत्वम् । किन्तु प्रत्ययस्वर
एव । 'उञ्छाविष्' (पा० ६-१-१६०) वा सोमन्मन्त्रो द्रष्टव्यः । बहुलग्रहणादीनामिहो वा
मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरजम् । प्रख्यातम् । त्व् मन्त्रोपस्थापयोः । 'कृत्यस्पृष्टो बहुलम्' (पा०
३-३-११३) इति कर्मेणि स्युद् । 'लिति' (पा० ६-१-१९३) इत्यकार उदात्तः । कुणुहि ।
कृषिं हिताकरणयोश्च । 'द्वितो नुम् वातोः' (पा० ७-१-५८) इति नुम् । लोटः सेहि ।
समि प्राप्ते 'विम्विहृज्योर च' (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः । तत्तन्मिषोमेन वकारस्य चाकारः ।
तस्या'तो लोचः' (पा० ६-४-४८) इति लोचः । तस्य स्वानिवृद्धाकारं पूर्वस्य तत्पूर्वधनुः ।
हेहिस्त्वाहुकारस्य न नुजः । उत्तस्य 'प्रत्ययाच्छ्रद्धो वा वचनम्' (पा० वा० ६-४-१०६)
इति हेर्नुक् न । सतिशिष्टस्वरजन्तोपस्तवम्यच विकरन्तेभ्य इति वचनाद्वेरेव प्रत्ययस्वरेजो-
वातत्वम् । पावावित्वात् निघातः । बहुजः । 'वष्टगः पतिपुत्रं' (पा० ८-३-५३)
इत्यादिना संहितायां विसर्जनेत्यस्य सकारः । सुषामन्त्रितपराङ्मुखत्वात्पदद्वयस्यामन्त्रि-
तमिघातः । कक्षीवन्तम् । कक्षे भवा कक्ष्या अक्षोदरम्वन्तिको रज्जुः । 'भवे क्क्षति'
(पा० ४-४-११०) इति वप्रत्ययः । तात्वास्तोत्यर्थं 'आसन्धीवष्टीवष्टीवक्षीवक्षीव' (पा० ८-२-१२)
इत्युविशिष्टनाम कक्षीवन्तश्चो निघातितः । 'क्क्षत्तोरः' (पा० ८-२-१५)
इति वत्वम् । वप्रत्ययस्वरेण सदादेशो निघातित ईकार उदात्तः । मनुज्जुषी पित्वाग्रनुवासी ।
औशिखः । वक्ष कान्ती । 'द्वि' (उ० २-६९) इत्यनुज्जुषी 'वक्षोः क्क्ष' (उ० २-७०)
इतीजिप्रत्ययः । तस्य क्त्वाद् 'ग्रहिज्वा' (पा० ६-१-१६) इत्यादिना मन्त्रप्रसारणं वरपूर्वत्वं
गुणाभावः । 'तस्यापत्यम्' (पा० ४-१-९२) इति 'प्राग्दोष्यतोऽन्' (पा० ४-१-८३) ।
आदिबुद्धिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामुच्यते । यो ब्रह्मणस्पती रेवा-धनवान्यथासौबहा रोगानां हस्ता वमुचितं वनस्य सख्या पुष्टिदर्शनः पुष्ट्येवंर्द्धयिता यथा सुरस्चरोपेतः श्रीधरफलप्रदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिद्धयन्तु । सेवताम् । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अथ सिद्धयन्तुशब्दस्य सेवाशब्दं यास्क आह 'सिद्धयन्तु सेवत इति सेवमानस्य' (नि० ३-२१) इति । प्रत्यापको शब्दाविति शेषः । रेवान् । रपिरस्यान्तीति मतम् । 'रपेर्मती बहुसम्' (पा० वा० ६-१-३७) इति एकारस्य सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् । 'कन्वसीरः' (वा० ८-२-१५) इति कत्वम् । आङ्गुः । तनमु बन्वस्यासिद्ध-त्वाद्बहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावाच्च वत्वम् । 'नवान्नादिवत्' (पा० ६-१-८५) इत्यादिबद्धभावेनेवर्णसम्प्राप्तम् । वर्णाभयविधी तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा तद्वर्णभिरित्यत्र सवर्णवीधंस्यात्तत्राभावेनाकारत्वाद्गतो भित्त ऐस्' (पा० ७-१-९) इत्यंमादेशः स्यात् । नच निरवकाशत्वेन चत्वस्यानवकाशत्वम् । अग्निमात्रं दर्शस्तम्बः (ने० वा० २-२-१-५) । अथ ब्रह्मणि हरिः (ज्ज० १०-१०-४-६) इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यम् । अथ

गुणप्रबुद्धेः प्रागिकारात्परो मतुप् । कदाचिद्विचर्यात्वरस्य मतुपः पञ्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि भवति चन्वमिति 'छन्दसीरः' (पा० ८-२-२५) इति सूत्रकृता विचरितम् । अमुनेवाभिप्रायेण हरिश्च इत्याधिकमुदाहृत्याप्यन्ते वृत्तिकृता आरेवानित्यप्युदाहृतम् (पा० ८-२-१५) । 'तृस्व-मुद्भ्याम्०' (पा० ६-१-१७६) इत्यत्रारेण्डान्वतुप इत्युदात्तात्वं वक्तव्यम् (पा० वा० ६-१-१७६) इत्यत्रारेण्डो रेण्डस्याप्युपलक्षणम् । अत एव हि रेणो इन्द्रेत्यादौ मतुप उदात्तात्वं दृष्टम् । यच्च वा 'तृस्वमुद्भ्याम्' (पा० ६-१-१७६) इत्यत्रानि कदाचिद्वृत्त्यान्वरस्य मतुप कदास्तत्त्वमित्येष व्याख्येयम् । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्न्यात्राभ्यस्वात्परो मतुविति रेणामारे-वाभित्यादौ सर्वत्रोदात्तात्वं सिद्धमिति । अप्येष सूत्रकृतोऽभिप्रायो वातिककृता व्याख्यात इति । अमोबहा । अम रोग इत्येतस्माद्व्यग्रत्वयेनामोबहाब्धो निपातितः । तं हन्तीति 'बहुलं छन्दति' (पा० ३-२-८८) इति चिप् । कुटुलरपप्रकृतिस्वरत्वम् । वसुचित् । वसु चिन्वतीति वसुचित् । 'चिप् च' (पा० ३-२-७६) इति चिप् । कुटुलरपप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टि-वर्धनः । 'वर्धतेनेङ्वाभित्वास्मृ-' (पा० ३-१-१३४) । 'लिति' (पा० ६-१-१९६) इति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तात्वं । पुष्टेर्वर्धनः इति कर्मणि वष्टा लघात् । कुटुलरपप्रकृतिस्वरत्वम् । तिचक्षुः । यच्च लज्जाये । लोठि 'बहुलं छन्दति' (पा० २-४-७६) इति णः वङ् । 'वलो' (पा० ६-१-१०) इति द्वित्वे हलाविभेदे 'बहुलं छन्दति' (पा० ७-४-७८) इत्यभ्यासस्येकारः । तुरः । तुर त्वरन् । 'इगुपचक्षुप्रोक्तिः कः' (पा० ३-१-१३५) । प्रत्ययस्वरः ॥२॥

तुतोयामृचमाह । अरचो मर्त्यायोपशब्दं कर्तुमस्मात्तमीपं प्राप्तस्य सङ्कपस्य धनुव्यस्य धूर्तिहिंसकः शंसः संतनमचिसेव इत्यर्थः । सावृद्धो वान्विशेषो नोऽस्मान्वा प्रणक् । मा सं-पुनक्तु । सङ्कपः प्रयुक्तोऽचिसेवः कदाचिदस्मान्वा प्राप्तोत्त्वित्यर्थः । तदर्थं हे बहूनामप्येते नोऽस्मान् रक्ष । पालय । मा । निपातः । शंसनं शंसः । आये यज् । आवावाद्यु-वात्तः । अरचः । 'अरचः' (उ० ४-८०) इत्यन्तर्भावितव्यर्थाद् गतावित्यस्मादरचः । गुणो रपरत्वम् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृत्तादित्वावाद्युवात्तः । वृत्तिः । धूर्तिं हिलायाम् । 'वित्तवृत्ती च सञ्जायाम्' (पा० ३-३-१७४) इति वित् । 'तितुव्रतवित्तुसरकसेषु च' (पा० ७-२-९) इतोऽप्रतिषेधः । 'उपचायस्य' (पा० ७-१-१०१) इत्युपधावीर्यत्वम् । वलिलोपं वाचित्वादि प्राप्ते 'वाल्लोपः' (पा० ६-४-२१) इति वकारलोपः । प्रणक् । पुत्री संपर्कः । लहस्तिप् । 'इतश्च०' (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः । ह्रस्वविस्तीर्णः । कृतत्वम् । 'ववाविम्य' वनम्' (पा० ३-१-७८) । तस्य 'व्यस्यो बहुलम्' (पा० ३-१-८५) इत्युदागमः । यत्रादेशः । अकारस्यागमानुदात्तात्वं वाचित्वा व्यस्येनोदात्तत्वम् । 'वादिलोपे विभज्या' (पा० ८-१-६३) इति लिधाताभावः । व्यस्य । वृद्धं प्राणत्यागे । 'असिह-सिम्०' (उ० ३-८५) इत्यादिना व्योनादिकस्तम् प्रत्ययः । अस्तेषु मय इत्यर्थे 'जवे छन्दति' (पा० ४-४-११०) इति यत् । 'यतोऽभावः' (पा० ६-१-२४३) इत्याद्युदात्तात्वं । रक्ष । रक्ष पालये । अयः पिश्यादनुदात्तात्वं । वातुस्वर एव शिष्यते । वावाविम्वात् निधातः । रक्षा च । 'इषोऽस्तित्तः' (पा० ६-३-१३५) इति दीर्घः । 'उपसर्गात् बहुलम्' (पा० ८-४-२८) इति बहुलप्रह्वाननुपसर्गादपि नसो वक्तव्यम् । बहुलमप्येते । 'वष्टावाः वनिपुत्र०' (पा० ८-३-५३) इति संहितायां विसर्गस्य लकारः । वृत्तामन्त्रिते पराङ्मुख्यावाप्यद्वयस्यावन्त्रितनिधातः ॥३॥

अनुपूर्वमुच्यमाह । इन्द्रो देवो यं पार्थं यक्षयन्तान् हिनोति । प्राप्नोति चतुर्थं वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स च स एव यजमाणे बीरो बीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न चिनयति । यः । आदिरनुवातः । 'संहिताया'मुचि तुमुयमस्तुह-कुशी-स्यमानाम्' (पा० ३-३-१३३) इति वीर्यः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तम् । हिनोति । हि गतौ कृद्धौ क्तु । 'स्वादिभ्यः क्तुः' (पा० ३-१-७३) । तिपः पितृवाच्यन्मुप्रत्ययस्वर एव विध्यते ॥४॥

पञ्चमीमुच्यते । हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं अनुष्यमंहसः पाप्मात्पाहोति
 योषः । तथा सोमः पारितमन्त्रेण वातु इक्षिणाभ्यां वेदता च वातुः । इक्षिणा । वस वृद्धौ ।
 'श्रुवक्षिभ्यामिदम्' (ऋ० २-५१) । निस्वावाद्युवाचः । अंहसः । 'नन्विषयस्य०' न (ऋ० २-३)
 इत्यादिउवाचः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वरगः ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्हन्ति तदस्यत्यतिमित्येवा विनिपुन्ताः । तस्याच गृह्ये वेज्जलामाद्यध्वेत्येति
 लक्षणे पठ्यते । आचार्यः सत्त्वधारण्ये जुहुयात्तदस्यत्यतिमङ्गलम् (आ० गृ० १-२२) इति ।

तामेनां सुपत्ते कण्ठीमुच्यमाह । येषां लक्ष्यं तदवसर्गतिमेतच्चात्मकं देवमयास्थिम् । प्राप्त-
वानस्ति । कीबुधम् । अङ्कुलम् । मास्त्वयंकरम् । इन्द्रस्य प्रियम् । सोमपात्रे सह-
चारित्वान् । काम्यम् । कमनीयम् । सनिम् । धनस्य दातारम् । तदस्तः । वद्भू-
विहरणादी । 'सर्वथातुम्सोऽग्रुम्' (उ० ४-१७०) निश्वादाद्युदात्तः । परितम् । 'पातोर्जतिः'
(उ० ४-५८) । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । 'इगुपधमाप्तीकिरः कः' (पा० ३-१-१३५)
इयडादेः । प्रत्ययस्वरः । काम्यम् । 'काथयतेरचो यत्' (पा० ३-१-९७) । 'गेरनिटि'
(पा० ६-४-५१) इति चिसोपः । 'यतोऽग्नावः' (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । सनिम् ।
वन्नु दाने । 'धात्वादेः चः सः' (पा० ६-१-६४) । 'अच्छ इः' (उ० ४-१४०) इत्यनुवृत्तौ
'जनिकव्यव्यसिचसिचनिष्चनिसनिष्चनिष्चनिष्चरिम्यठञ्' (उ० १-१४१) इति वप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । मयास्थिम् । या प्रापने । लुङ् । मिषोऽग्वाद्रेभिः । 'यसरमनमातां सक् च'
(पा० ७-२-७३) इति सिच इडातमो घातोः सगागमः । निघातः ॥६॥

सप्तमीमुच्यते । यतोऽयमनुष्ठातव्यो विप्रश्चित्तश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदस-
स्वतिदेवाद्भूते न सिध्यति । सोऽयं सदसस्वतिदेवो योनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीना-
मनुष्ठेयकर्मणां वा योगं सम्बन्धमिच्छति । अप्नोति । यजमानमनुग्रहं तदीयं यज्ञं निष्पादय-
तीत्यर्थः । यस्मात् । 'अन्याराद्ध०' (पा० २-३-२९) इत्यादिना ज्ञातेयोगात्पञ्चमी ।
'सावेकाचः०' (पा० ६-१-१६८) इति विभक्त्येवास्तस्यैवाप्तं 'न गोऽवन्तावयनं०' (पा०
६-१-१८२) इति प्रतिषेधः । सिध्यति । विष्णु संराट्ठी । उपनो निश्वादाद्युदासत्वम् ।
'यदुत्तमिष्यम्' (पा० ८-१-६६) इति निघातप्रतिषेधः । योनाम् । 'सावेकाचः०' (पा०
६-१-१६८) इति विभक्त्येवास्तत्वम् । योगम् । युजिर योगे । यज्ञो निश्वादाद्यु-

प्रति त्वमिति नमर्च द्वितीयं सूक्तम् । अविष्कृत्यतो पूर्वम् । देवता त्वमुच्यते ।
प्रति त्वमाभिवाक्यतमिति । कारीरीण्टी प्रति त्वमेवा वाप्या । त्वमाव सुमितम् । 'वर्च-
कानेष्टिः कारीरी तस्या प्रति त्वं वाचमध्वरमीडे अग्नि त्वमसं नमोभिरिति वाप्ये ।'
(भा० जी० २-२६) इति ।

तामेतां सूक्तगतां प्रथमानुब्रूयाह । त्वमन्तः सर्वानाम त्वमन्तः पर्यायः । हे ज्ञाने यो
यज्ञस्यावरत्नस्यैकस्वरहितः । त्वं त्वमाविचं वाचमध्वरं प्रतिभाष्य गोपीनाम सौमपाताय
ग्रहयसे । अर्चयेत् त्वं हृषसे तस्यावस्मिन्नध्वरे त्वं नमस्कुः सह देवविशोर्भः सहगमहि । आगच्छ ।
सौमपातायस्तेनं व्याख्याता 'तं प्रति वाचमध्वरं सोमपाताय ग्रहयसे सोऽग्ने नमस्कुः सहगमच्छ ।'
(भि० १०-३६) इति । प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वम् । 'त्वमादीनामः' (पा०
७-२-१०२) । प्रातिपदिकस्वरः । वाचम् । 'वृत्तनिजनिचरि०' (उ० १-३) इत्यादिना
बुम् । 'अत उपवावा' (पा० ७-२-११६) बुद्धिः । निपाताद्युदात्तः । गोपीनाम ।
'निशीलगोपीनामवा' (उ० २-९) इति नमस्त्ययान्तो निपातितः । अ । निपातस्वरः ॥१॥

द्वितीयानुब्रूयाह । हे ज्ञाने महो महत्तस्य सत्यन्विनं कर्तुं कर्मविशेषमुत्तमं परो नहि ।
प्राकृत्यो देवो न भवति जम् । तया सर्वो भनुष्यस्य परो न भवति । ये भनुष्यास्तत्त्वदीयं
कनुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्तत्त्वदीये कती इज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । नमस्कुः रित्यादि पूर्वम् ।
महि । 'एवमादीनामवा' (भि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । देवः । पञ्चाक्षरान्तविश्वत्वावन्तो-
दात्तः । महः । महत्तस्योपः कान्तः । 'बृहन्महत्तोपसत्त्वगमम्' (पा० भा० ६-१-१७३)
इति विभक्त्येवमादात्तम् । तव । 'युज्यवस्मदोर्दसि' (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
कनुम् । 'कृष्णः कनुः' (उ० १-७७) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । नमस्कुः गती ।
लोहः सेहिः । 'बहुलं क्वचि' (पा० २-४-७३) इति लपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः०'
(पा० ६-४-३७) इत्यादिनानुदात्तिलोपः । तस्या'सिद्धवदवाभाद्' (पा० ६-४-२२) इत्य-
सिद्धत्वा'दतो हे' (पा० ६-४-१०५) इति लुक् न भवति । निपातः ॥२॥

तृतीयानुब्रूयाह । हे ज्ञाने ये नक्तो महो रजसो महत् उदकस्य वर्चप्रकारं विदुस्तैर्मण्डि-
रित्यान्वयः । कीबुजा नक्तः । विद्वे । सर्वे सप्तविंशगोपेताः । सप्तगता ये महतः
(तं० स० २-२-११-१) इति भूतेः । देवातः । छोटभावाः । अहूः । ओहरहिताः । वर्चयेत्
सर्वभूतोपकारित्वात् । तया ओपरिष्ठादाव्यायते । उदीरयथा नक्तः समुद्रतो यूयं कृष्टि
वर्चयथा पुरीषिणः (अ० स० ५-५५-५) इति । आत्मान्तरेऽपि नक्तान्तरस्य बाह्यणमेव
व्याख्यायते । नक्तः पुनश्च त्वमेवाह नक्तो ये कृष्ट्या ईसते (तं० भा० ३-३-९-४) इति ।
रजःसम्भो वात्केन बहुधा व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्योतो रज उज्यते उदकं रज उज्यते । लोका
रजास्पृश्यन्तेऽनुगहनी रजसो उज्येते (नि० ४-१९-१) इति । रजतः । 'नमिषयस्यानि-
तन्तस्य' (भि० २-३) इत्याद्युदात्तः । विदुः । विद ज्ञाने । 'विदो लटो वा' (पा० ३-४-८३)
इति ओक्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगानिपाताभावः । विद्वे । विदोः क्वनन्तस्य

नित्वादाद्युदात्तत्वम् । देवातः । आत्मतेरनुक् । देवतन्त्रः पञ्चाशजन्तः । नित्वादन्तो-
वातः । बहुहः । संप्रदायिवाङ्मात्रे निवि बहुवीही 'नञ्मुम्ब्याम्' (पा० ६-२-१७२)
इत्यन्तोवात्तत्वम् । कर्त्तरि वा निष् । तत्पुष्पे ह्यप्ययपूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं स्वीत् । न च
कुन्तुत्तरपदप्रकृतित्वरत्वं । यतो नञ् न भवति न च कारक इति ॥१॥

अनुर्वीमुच्यमाह । ये नक्त उद्यास्तीवाः तन्तोऽर्कमुच्यमानुचुः । अक्षितचमः । अर्चनेन
संप्रदायिवात्त इत्यर्थः । तर्कसिद्धिरित्यन्वयः । कीदृशा नक्तः । ओजसा अनेनञ्जामुच्यतो-
ऽतिरक्तताः । तर्कस्योऽपि प्रवृत्ता इत्यर्थः । अर्कस्यस्वोदकमाश्रित्य वायवतनेविन जानमति ।
आपो वा अर्कः (स० का० १०-६-५-२) इति । तन्निर्धनं च त एवमाचनन्ति । तोऽर्कस्यर-
त्तस्यार्थत आपोऽन्नाचनार्थतो वै ये कमनुविति तदेवार्कस्यार्कत्वम् (स० का० १०-६-५-१) इति ।
अननुचुः हिरण्यार्क उच्यते अष्टमुच्यतोऽर्कम् उच्यतात्तत्तत्पुष्पमहिमप्रकृत्यापनेन त्वात्मानं
पुनश्चक्षरत् । तथा पुनश्चक्षते हिरण्यमर्कस्य तत्तात्तामुच्यमानुचुम् । तदानीमर्कतो नक्तः
कमभूदित्यर्थोक्तः । तेनोदकस्यार्कत्वम् निष्पन्नमित्यर्थः । आनुचुः । अर्चतेः 'अचत्पुणे
मानु०' (पा० ६-१-३६) इत्यादिना निपातितः प्रत्ययत्वरः । अनुस्योवावनिवातः ।
अनानुचुः । अन्त्ययपूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । ओजसा । 'उज्ज्वलेनो जलोपचय' (उ० ४-१८३)
इत्यनुचुः । नित्वादाद्युदात्तः ॥४॥

अनुर्वीमुच्यमाह । ये नक्तः सुभत्वादिगुणोपेतास्तेर्कसिद्धिरित्यन्वयः । सुभाः ।
शोभमानाः । ओरचरतः उच्यन्तवराः । सुभगातः । शोभनगुणोपेताः । रितावतः ।
हितकामा भवन्ताः । अक्षित्पादिषु अक्षयिचित्तितङ्ग्राकेषु कमानुचुः कार्यं ज्ञः (निष्०
६-१०) इति पठितम् । सुभाः । 'रक्षापितम्बि०' (उ० २-१३) इत्यादिना सुनेरीमा-
विको रक्ष्यत्वयः । प्रत्ययत्वरः । ओरचरतः । ओरं कर्षो वेधां ते । बहुवीही पूर्व-
पदप्रकृतित्वरत्वं । सुभगातः । बहुवीही 'नञ्मुम्ब्याम्' (पा० ६-२-१७२) इत्यु-
त्तरपदात्तोवात्तत्वम् । 'वाचुदात्त इष्टम् कथयति' (पा० ६-२-११९) इत्येव तु न भवति ।
अभयत्वात्तान्तोवात्तत्वात् । रितावति हितमतीति रिताः । तावदतीति रितावतः ।
सर्वंवातुष्योऽनुचुः प्रत्ययः । नित्वादेनोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कुन्तुत्तरपदप्रकृतित्वादेन त एव
तिष्ठते ॥५॥

अचमस्य अचने कर्त्तरिणो कर्तुः ॥

अनुर्वीमुच्यमाह । ये नक्तो नाकस्यापि कुञ्जरहितस्य सुमंस्योपरि विवि सुलोके रोचने
दीप्यमाने ये देवातः स्वयमपि दीप्यमाना जानते । तर्कसिद्धिरित्यन्वयः । नाकस्य । कं
सुप्तम् । तद्यस्मिन्नास्त्यतामक इति बहुवीहि कृत्वा पञ्चाशम् । न अको नाक इति भज्या
तत्पुष्पाः । 'नक्तोपो नक्तः' (पा० ६-३-७३) इति लोपो न भवति । 'नञ्जाम्ब्याम्' (पा० ६-३-७५)
इत्यादिना प्रकृतिवात्तात् । तत्पुष्पे सुप्तार्थ० (पा० ६-२-२) इत्यादिना
अन्त्ययपूर्वपदप्रकृतित्वरत्वेनोवात्तत्वम् । अचमसः तत्पुष्पं कृत्वा पञ्चाशम् बहुवीहामुत्तरपदात्तो-
वात्तत्वं स्वात् । अक्षित्वा उच्यते । अचमसप्रतिफलको निपातः । रोचने । एव दीप्यते ।
'अनुदात्तोत्तरपदं हलावे' (पा० ६-२-१४९) इति युक् । 'चित्' (पा० ६-१-१६३)

इत्यन्तोवास्तवम् । विधि । 'ऊद्विबम्०' (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना भिन्नस्तेषां वास्तवम् ।
 वेधातः । 'आज्यतेरनुम्' (पा० ७-१-५०) इत्यनुम् । जातते । जात उपदेशने ।
 अनुवातेरेषां वास्तवनेपवम् । अस्यादादेशः । 'अदिप्रमृतिभ्यः ऋषः' (पा० २-४-७२) इति ऋषो
 लुक् । अनुवातेस्त्वास्तसार्वधातुकानुदास्तवम् । यद्वास्तयोगात् निजातः ॥६॥

तप्तभीमृचमाह । ये नस्तः पर्वताभ्येधानोक्तवन्ति । चात्यन्तम् । तत्पार्श्वमनुदकमुक्तं
 तमुद्गं स्तिरः । कुर्वन्तीति शेषः । भिन्नत्वस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चात्यन्तं तिरस्कारः ।
 तैर्भेदज्जुरित्यन्वयः । ईद्व्यन्ति । उक्त उक्तोत्पादाद्योक्तिर्गोचरः । 'हेतुमति च' (पा० ३-१-२६)
 इति निष् । 'इविती नृन् धातोः' (पा० ७-१-५८) इति नृन् । 'भिजन्तधातोर्विचतः'
 (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोवास्तवम् । तपः पितृवावनुदास्तवम् । तिङ्प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वरेण
 धातुस्वर एव सिध्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व नर्व पुरने । औणादिको 'भृमुवृषि०' (उ० ३-११०)
 इत्यादिनास्तत्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह । ये नस्तो रदिमभिः पूर्वकिरणैः सहात्यन्ति । आज्यमन्त्याकाशमिति
 शेषः । किञ्च । ओजसा स्वकीयबलेन तमुद्गं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्भेदज्जुरित्यन्वयः । तन्वन्ति ।
 तनु विस्तारे । ततो ओजसः । 'तनादिकृन्म्य ऊ' (पा० ३-१-७९१) । तति विष्टस्वरबली-
 यस्त्वमम्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदास्तवम् । तमुद्गम् । उन्मी क्लेशने । 'स्कापितञ्चि०'
 (उ० २-१३) इति रुक् । समासे कुबुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह । हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा त्वां प्रति सोम्यं
 मधु सोमसम्पन्निधनं मधुरसमभिमुखानि सर्वतः संपादयानि । अतस्तत् नवज्जुः सहाजम् ।
 अभि । 'एकभाषीनामन्तः' (कि० ४-१३) इत्यन्तोवास्तवम् । 'त्वामी द्वितीयायाः'
 (पा० ८-१-२३) इति त्वादेशः सर्वानुदास्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चातो पीतित्व ।
 'पुंवत्कर्त्तव्यारण०' (पा० ३-३-४२) इत्यादिना पुंवङ्गावः । नृजानि । नृज विसर्गः । भिपः
 पितृवावनुदास्तवम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोमपहंति च' (पा० ४-५-१३७) ।
 प्रत्ययस्वरेशान्तोवास्तः । मधु । 'कलिपाहिनमि०' (उ० १-१८) इत्यादिना उग्रप्रत्ययः ।
 निधित्वनुवृत्तेराद्युदास्तवम् । अग्न्यम् पतम् । अग्न वात्कः । अग्नि नृजानि त्वा पूर्वपीतये
 पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोम्यं नवज्जुः सहाजम् (नि० १०-३७) इति ॥९॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तपो हारं निवारयन् ।

धुमवीतवतुरो वेदाद्विद्यातोर्धमहेस्वरः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां
 प्रथमेऽध्याये प्रथमोऽध्यायः ॥